

Юрій Мацієвський

**У пастці гібридності:
зигзаги трансформацій політичного
режиму в Україні (1991-2014)**

Чернівці
Книги – XXI
2016

УДК 321(477)“1991/2014”
ББК 66.3(4УКР)12
М 367

Видання здійснене за підтримки Українського Фулбрайтівського Кола та
Київського офісу Інституту Кеннана

Рекомендовано до друку

Вченою радою Національного університету «Острозька академія»
(протокол №13 від 25 червня 2015 року)

Рецензенти:

Дем'янчук О. П. – доктор політичних наук, професор кафедри політології
Національного університету «Кієво-Могилянська академія»

Колодій А. Ф. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри
політичних наук та філософії ЛРІДУ НАДУ

Фісун О. А. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри
політології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Науковий консультант:

Якушик В. М. – доктор політичних наук, професор кафедри політології
Національного університету «Кієво-Могилянська академія»

Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного
режиму в Україні (1991-2014) : монографія / Ю. В. Мацієвський. – Чернівці :
Книги – XXI, 2016. – 552 с.

ISBN 978-617-614-120-4

Монографія присвячена вивченню траєкторії змін політичного режиму в
Україні від здобуття незалежності до Революції гідності. У фокусі уваги – вплив
неформальних інститутів, передусім клієнтелізму, непотизму і неформальних
угод на поведінку політичних гравців. Вихідна теза дослідження полягає у тому,
що неформальні інститути визначили особливості поведінки еліт – від «кар-
тельного пакту» на початку незалежності України, до гри не за правилами, як
багато хто очікував, а до систематичного порушення принципу верховенства
права, що врешті призвело до утвердження неефективної інституційної рів-
новаги – інституційної пастки. Напівмодернізований стан держави і гібридний
тип політичного режиму є проявами системної інституційної пастки. У пояс-
ненні взяті до уваги п'ять чинників: операційний код політичної культури еліт,
практика укладання неформальних угод, інволюція конституціоналізму, струк-
турні обмеження і висока непевність, які разом впливають на поведінку еліт. Їх
поєднання у динамічну модель дозволило простежити процес «гібридизації»
режиму України, або сповзання країни у пастку гібридності.

Широкий період аналізу, дискусія з останніми дослідженнями і залучення
нових тем можуть зробити книгу цікавою не лише для фахівців, а й усіх, хто
цікавиться політичним життям в Україні.

ISBN 978-617-614-120-4

© Мацієвський Ю. В., 2016

© Сабадаш Р., 2016, *обкладинка*

Подяки

Поява цієї книги значною мірою зумовлена можливістю проведення
досліджень у Центрально-Європейському університеті (1999, 2003 рр.,
м. Будапешт), Європейському університеті у Санкт-Петербурзі (2008 р.,
м. Санкт-Петербург), Варшавському університеті (2009 р., м. Варшава),
Європейському коледжі університету Тарту (2010 р., м. Тарту), Інституті
Кеннана Міжнародного центру Вудро Вільсона (2011-2012 рр., м. Вашинг-
тон), Центрі Славістичних та Євразійських досліджень Каліфорнійсько-
го університету (2012 р., м. Берклі) та Центрі східних досліджень (2015 р.,
м. Варшава).

Наукове спілкування з Ненадом Дімітрієвічем, Маттео Фумагал-
лі, Рейном Таагеперою, Владіміром Гельманом, Грігорієм Голосовим,
Петрою Штиков, Тадеушем Бодію, Генрі Хейлом, Стівеном Фішем, Джей-
соном Віттенбергом, Едвардом Вокером, Діланом Рілі, Девідом Кольєром,
Ларрі Даймондом, Полом Д'Анієрі та членами міжнародної дослідницької
мережі PONARS Eurasia, до якої автор долучився у 2014 році, стимулюва-
ло науковий пошук та сприяло різнобічному погляду на проблему.

Без фінансової підтримки Київського офісу Інституту Кеннана та
Українського Фулбрайтівського Кола видання цієї книги було б значно
ускладненим. Я вдячний їх керівникам – Катерині Смаглій та Марті Коло-
мієць за увагу до цього видання.

Окремо хотів би подякувати ректорові Національного університету
«Острозька академія» І. Д. Пасічнику за постійне стимулювання у роботі
над монографією. Також я дякую студентам та викладачам кафедри полі-
тології НаУОА за допитливість і технічну допомогу в оформленні рукопису.

Особлива подяка належить моєму науковому консультанту Валенти-
ну Михайловичу Якушику та колегам із кафедри політології НаУКМА, чії
дружні коментарі поліпшили зміст монографії.

Крім того, я вдячний усім, хто люб'язно ознайомився з рукопи-
сом і висловив свої коментарі і зауваження: О. В. Гараню, А. Ф. Колодій,
О. П. Дем'янчуку та О. А. Фісуну.

Насамкінець, повсякденна підтримка дружини Світлани, яка сама чи-
мало часу провела над редагуванням тексту, та дітей Руслана і Ореста, чії
питання про те, коли врешті закінчиться робота над книжкою, стали чи не
найбільшим стимулом для завершення цього проекту.

Зміст

Вступ 7

Розділ I. Теоретичні канони та альтернативи: як нам вивчати політичні зміни в Україні?

1.1. Три підходи до пояснення політичних змін	29
1.2. Актори чи інститути: концептуалізація політичного режиму	50
1.3. Можливості та обмеження транзитології: труднощі періодизації транзиту в Україні	57
1.4. Можливості та обмеження інституціоналізму: президенціалізм і демократія в Україні.	67
Висновки	80

Розділ II. Старі інститути, нові умови: етапи сповзання у пастку гібридності (1991-2004 рр.)

2.1. Актори та інститути: формування правил політичної гри під час президентства Л. Кравчука	83
2.2. Невдала спроба консолідації влади: епоха Л. Кучми	127
2.3. Розкол еліт і формування опозиції.	184
Висновки	189

Розділ III. Перша спроба виходу з пастки: «Помаранчева революція» та її наслідки

3.1. «Помаранчева революція» в академічному дискурсі: умови, динаміка, наслідки	197
3.2. «Помаранчева революція» у світлі порівняльних соціальних досліджень	214
3.3. Еліти в Україні до і після «Помаранчевої революції»	232
Висновки	254

Розділ IV. Дефектна демократія в Україні у постпомаранчевий період

4.1. Чи змінився політичний режим після «Помаранчевої революції»?	259
4.2. Неформальні пакти та їх наслідки у період президентства В. Ющенко	282

4.3. Клієнтелізм в Україні у період президентства В. Ющенко	300
Висновки	304

Розділ V. Гібридизація режиму у період президентства В. Януковича

5.1. Занепад «дефектної демократії» на початку президентства В. Януковича	309
5.2. Псевдо, квазі чи напів: тенденції трансформації режиму через два роки після президентських виборів.	321
5.3. Структурні обмеження, інволюція конституціоналізму і гібридизація політичного режиму в Україні	337
5.4. Клієнтелізм і непотизм в Україні у період президентства В. Януковича	365
Висновки	384

Розділ VI. Від «стабільності» до розпаду: криза і революція в Україні

6.1. Політична стабільність, криза і конфлікт: динаміка політичного циклу	393
6.2. Емпірична перевірка стабільності режиму за президентства В. Януковича.	408
6.3. Зовнішній тиск чи внутрішні ресурси: що зумовило зміну влади у 2014 р.?	416
6.4. Дві кризи і революція: події 2004 та 2014 років в Україні у порівняльній перспективі	437
Висновки	451

Післямова 457

Бібліографія 479

Додаток А	545
Додаток Б	547
Додаток В	550
Додаток Г.	551

Вступ

Із часу проголошення незалежності українці п'ять разів вибирали президента, вісім разів парламент і двічі масово виходили на вулиці, щоб змінити владу. Після короткого періоду лібералізації, що припав на першу половину 90-х рр. ХХ ст., ми стали свідками двох невдалих спроб авторитаризації, здійснених у період президентства Л. Кучми та В. Януковича, а також невдалої спроби демократизації, що збіглася з президентством В. Ющенко.

Революція і російська агресія в Україну мали би змусити еліти розпочати системні реформи. Проте реакція нового керівництва на загрози викликає застереження щодо успіху другої спроби демократизації. У 2015 році у питаннях реформ, безпеки, державності і демократії Україна опинилася у стані, близькому до того, у якому вона була у 1991 році. Як це пояснити? Іншими словами, чому попри часті зміни людей при владі політичний режим, як і базові засади функціонування суспільства, залишаються незмінними або змінюються дуже повільно?

Відповіді на ці питання можна шукати в руслі кількох теоретичних настанов¹. Так у 90-х і на початку 2000-х років переважали пояснення, здійснені в руслі еволюційної / модернізаційної парадигми. Одна частина авторів звертала увагу на структури – державу, економіку, культуру, ідентичність тощо, а інша – на агентів змін – владну та опозиційну еліти, партії, громадські організації, які збільшували чи зменшували вплив структурних чинників. У стосунку до України найчастіше згадують відсутність національної єдності, слабкість держави, недосконалий інституційний дизайн, негативний вплив номенклатури, а згодом кланів, на політичний процес. Кожен із цих чинників доповнює наше уявлення про те, чому Україна не стала демократією ні в першу, ні в другу декаду незалежності, але навіть усі разом вони не дають відповіді на питання, чи може вона будь-коли стати демократією і скільки часу буде тривати перехід.

Протилежний погляд поділяють автори, які відштовхуються від інволюційної логіки змін². У полі зору тут процеси розпаду, занепаду,

¹ Більше про це див. у підрозділах 1.1. та 1.3.

² Див., наприклад, Linz J. The Breakdown of Democratic Regimes. Crisis, Breakdown and Reequilibration / J. Linz, A. Stepan // The Johns Hopkins University Press. Baltimore and

виродження переважно радянських інститутів, зокрема держави, які залишилися пострадянським країнам у спадок від СРСР. Ці автори добре описали інволюційні процеси на пострадянському просторі, але, як і вчені, що поділяють еволюційну логіку змін, не пояснюють ні скільки часу триватиме розпад, ні коли та чим він закінчиться. Якщо перші вважали хвилі демократизації / авторитаризації складовими руху до демократії, то другі вбачали у цьому намагання зупинити розпад. Цікаво, що другий підхід досі залишається мало помітною альтернативою до ще недавно домінуючих пояснень.

Можливо тому парадигму демократизації підважили роботи, що наголошують на стратегіях виживання і репродукції режимів, які отримали назву «гібридних». Так з'явилися неовеберівські, зокрема теорія неопатримоніалізму³, циклічні (патронатного президентства)⁴ чи структурні пояснення динаміки гібридних режимів⁵. Поділяючи таку теоретичну настанову, політичні зміни в Україні тут розглядаються крізь призму «гібридизації». Іншими словами, ми спробуємо пояснити, чому протягом усіх років незалежності Україна не змогла стати ні демократичною, ані авторитарною державою. Україна є прикладом країни з гібридним режимом, де формальні інститути (конституція, закони та законодавчі акти) є підірвані неформальними (клієнтелізмом, непотизмом і корупцією). Домінування неформальних інститутів над формальними завадило елітам домовитися про «гру за правилами», що, своєю

London. – 1978.; Burawoy M. The State and Economic Involution: Russia Through a China Lens / M. Burawoy // World Development, 1996. – Vol. 24. – № 6. – P. 1105-1117.; Дерлугьян Г. Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение / Г. Дерлугьян // Полис. – 2000. – № 2, 3. – С. 19-29.; Швырков И. А. Украина: закономерности распада / И. А. Швырков // Полития. – 2014. – № 2. – С. 34-47.

³ Див., наприклад, Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism and Empire Building in the New States // World Politics. – 1968. – Vol. 20. – № 2. – P. 194-206.; Eisenstadt S. Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism / S. Eisenstadt // London: Sage, 1973.; Patrimonial Power in the Modern World / J. Adams, M. Charrad (eds) // The Annals of the American Academy of Political and Social Science. – Sage, 2011.; Стосовно України див. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: монография / А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006.

⁴ Див., наприклад, Hale H. Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective / H. Hale // New York, NY: Cambridge University Press, – 2015. – P. 372-377.

⁵ Levitsky S. Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War / S. Levitsky, L. Way // Problems of International Politics. – Cambridge University Press. – 2010.

чергою, призвело до інволюції конституціоналізму, а відтак до ситуації, яку ніхто з ключових політичних гравців не зацікавлений змінювати. Іншими словами, Україна потрапила в інституційну пастку, яку ми називаємо «пастка гібридності». Ця пастка – це сукупність стійких, але неефективних інститутів, що заважають елітам рухатися у бік демократії, але дозволяють зберігати монополію на політичну владу та ренту, не вдаючись до відвертого авторитаризму. Попри переконання про те, що в Україні змінилося кілька політичних режимів, ми вважаємо, що коректніше говорити про існування одного режиму протягом усього періоду незалежності⁶. Такий підхід дозволяє по-новому поглянути на процеси змін, що тривають в Україні від проголошення незалежності.

Випадок України є цікавим, щонайменше, у двох інших аспектах. По-перше, зигзагоподібна траєкторія політичних змін в Україні значно відрізняється не лише від шляху країн Центральної та Східної Європи, а й від більшості пострадянських держав. У цьому сенсі Україна відрізняється не тільки від Росії чи Білорусі, які опинилися у пастці авторитаризму⁷, але й від Грузії та Молдови, які досягли більших успіхів на шляху реформ.

Якщо домінування неформальних інститутів над формальними притаманне більшості пострадянських держав, то чому тоді одні повернулися до авторитаризму, інші стали демократіями, а ще інші, такі, як Україна, залишаються «гібридними»? По-друге, якщо демократичний транзит у країнах Балтії і більшості країн Східної Європи закінчився, то ключовим питанням залишається те, чи зможе Україна стати ліберальною демократією, чи, як і раніше, залишатиметься «гібридним режимом», чи, може, повернеться до авторитаризму. У світлі драматичних подій кінця 2013 і 2014 рр. ці питання набувають особливої ваги.

Гібридність та гібридні режими: огляд літератури

Так звана «третя хвиля» демократизації прокотилася країнами Латинської Америки та Східної Європи у період 70-90-х років минулого століття. Проте ця хвиля не принесла з собою демократизацію стількох країн, як того очікували теоретики та політики. Насправді найбільш

⁶ Більше про це див. у підрозділі 1.1.

⁷ Щодо Росії див. Гельман В. Россия в институциональной ловушке / В. Гельман // Pro et Contra. – 2010. – № 4-5. – С. 23-38.; Гельман В. Из огня да в полымя. Российская политика после СССР / В. Гельман // СПб.: БХВ-Петербург, 2013.

типовим у період з 1945 до 1998 року був перехід не від авторитаризму до демократії, а від авторитаризму до напівдемократій⁸. Хоча термін «гібридний» був на устах науковців починаючи з середини 90-х рр. ХХ ст.⁹, лише після критики Т. Карозерса¹⁰ гібридні режими почали розглядатися як окремих тип політичного режиму. З початку двохтисячних уся «парадигма транзиту» була поставлена під великий сумнів, а вивчення гібридних режимів зайняло чільне місце у порівняльній політології¹¹. Вчені встановили, що такі режими існують практично у кожній частині світу. Попри те, що кінець холодної війни і розпад Радянського Союзу викликали хвилю демократизації, вони також викликали і хвилю гібридизації¹². Як показав М. Макфол, «четверта хвиля» була такою ж гібридною, як і демократичною¹³.

Збільшення кількості досліджень не призвело, однак, до вироблення спільного погляду на походження, динаміку та здатність до виживання

⁸ З 205 випадків таких виявилось 62, тоді як від демократії та напівдемократії до авторитаризму було 32 та 42 переходи відповідно. Більше див. Reich G. *Categorizing Political Regimes: New Data for Old Problems* / G. Reich // *Democratization*. – 2002. – № 9. – P. 12.

⁹ Початок досліджень гібридних режимів був закладений у роботах Karl T. *The Hybrid Regimes of Central America* / T. Karl // *Journal of Democracy*. – 1995. – Vol. 6. – № 3. – P. 72-86.; Collier D. *Democracy with Adjectives. Conceptual Innovations in Comparative Research* / D. Collier, S. Levitsky // *World Politics*. – 1997. – Vol. 49. – № 3. – P. 430-451.; Diamond L. *Thinking about Hybrid Regimes* / L. Diamond // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – № 2. – P. 21-35.

¹⁰ Так, Т. Карозерс зауважив, що більшість пострадянських режимів не демократизується. Див. Carothers T. *The End of the Transition Paradigm* / T. Carothers // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – № 1. – P. 15-21.

¹¹ Про сучасну дискусію щодо гібридних режимів див. Schedler A. *The Menu of Manipulation* / A. Schedler // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – № 2. – P. 36-50.; Schedler A. *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition* / A. Schedler // Boulder, CO.: Lynne Rienner, 2006.; Ottaway M. *Democracy Challenged: The Rise of Semi-Authoritarianism* / M. Ottaway // Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2003.; Howard M. M. *Liberalizing Electoral Outcomes in Competitive Authoritarian Regimes* / M. M. Howard, G. P. Roessler // *American Journal of Political Science*, 2006. – Vol. 50. – № 2. – P. 365-381.; Cassani A. *Hybrid What? Partial Consensus and Persistent Divergences in the Analysis of Hybrid Regimes* / A. Cassani // *International Political Science Review*, 2014. – Vol. 35. – №5. – P. 542-558.

¹² Див. Linde J. *Into the Gray Zone. The Recent Trend of "Hybridization" of Political Regimes* / J. Linde // *QoG Working Paper Series*, 2009. – Vol. 7. – P.1-3.

¹³ Термін «четверта хвиля» запропонував М. Макфол. Див. McFaul M. *The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World* / M. McFaul // *World Politics*. – 2002. – Vol. 54. – № 2. – P. 212-244.

гібридних режимів. Хоча поява гібридних режимів пояснюється або результатом розпаду авторитаризму, або побічними наслідками демократизації, вчені визнають, що гібридні режими були й до початку третьої хвилі демократизації. Щодо функціонування режимів, то основні питання стосуються того, що визначає гібридність – демократичний фасад чи особлива динаміка? Як це впливає на забезпечення легітимності? Якою тут є роль виборів? Як поведуться основні гравці – влада, опозиція, еліти. Як вибори, партії і парламент підсилюють клієнтелістські практики? Ще одна група питань стосується взаємодії між виконавчою владою, президентом і опозицією. Зокрема, як вибори дозволяють кооптувати опозицію і фрагментувати її? Ці та суміжні питання є важливими у контексті України, тому вони будуть предметом розгляду в цій роботі.

Стосовно виживання режимів питання полягає в тому, як інституційна основа впливає на поведінку акторів і збереження режиму? Спочатку вважалося, що гібридні режими нестабільні. Причини шукали у несумісності демократичних і авторитарних рис, зокрема виборів, а також у можливості розколу оточення.

Новіші дослідження показують, що гібридні режими виявляють значну живучість¹⁴. Демократичний фасад сприяє виживанню, а вибори – легітимації режиму. Так відбувається оновлення режиму, а не його зміна. Доки вибори забезпечують зовнішню підтримку, вони знімають суспільну напругу і сприяють стабільності. Так само доки вибори залишаються засобом роздрібнення та кооптації опозиції, вони дозволяють контролювати опозиційну еліту. Таким чином вибори дозволяють тримати під контролем оточення, опозицію та маси і цим забезпечують виживання режиму.

Вивчення лише інституційної основи гібридних режимів не дає однозначної відповіді на питання про їхні шанси демократизуватися. З одного боку, ті режими, які не встояли, мають кращі шанси демократизуватися, проте, як показали дослідження «четвертої хвилі», зміни можуть відбуватися і в протилежному напрямі. Щодо ролі агентів, то

¹⁴ Див. Lust-Okar E. *Divided They Rule: The Management and Manipulation of Political Opposition* / E. Lust-Okar // *Comparative Politics*, 2004. – Vol. 36. – № 2. – P. 159-179.; Ghandi J., Lust-Okar E. *Elections Under Authoritarianism* / J. Ghandi, E. Lust-Okar // *Annual Review of Political Science*. – 2009. – № 12. – P. 403-422.; Magaloni B. *Voting for Autocracy: Hegemonic Party Survival and Its Demise in Mexico* / B. Magaloni // Cambridge, UK.: Cambridge University Press. – 2006.

сама зміна гравців (політичних еліт і бізнес-груп) не означає, що гібридні режими починають рухатися до демократії. В Україні (і не тільки) існує переконання, що зміна людей при владі шляхом виборів чи революції має сприяти демократизації. Проблема тут у тому, що режим, і це не лише в Україні, розглядається як владне угруповання¹⁵. Звідси зміна правлячої групи – це вказівка на зміну режиму. За цією логікою режим в Україні змінювався мінімум двічі (у 2004 і 2014 рр.), а максимум чотири рази: 1991, 2004, 2010 і 2014 рр. У цій роботі стверджується, що зміна лише людей, без зміни інституційної основи, не свідчить про зміну режиму. Політичні гравці можуть змінюватись, як, наприклад, під час виборів чи революцій, а визначальні правила – часто ні. Режим змінюється тоді, коли зміна гравців супроводжується зміною визначальних правил політичної гри.

Проблемні аспекти вивчення гібридних режимів

На теоретичному рівні перед дослідниками постало завдання сформулювати таке поняття, яке б чітко відокремлювало гібридні режими від консолідованого авторитаризму і демократії¹⁶. Тут виявилось дві проблеми. Перша полягає у тому, що немає згоди щодо того, як визначати гібридні режими – аналітичним чи емпіричним шляхом. Це породжує другу проблему – які є сутнісні ознаки гібридного режиму, за якими можна визначити їхню кількість. У спробі вирішити цю проблему вчені розділилися на три групи: одні розглядають гібридні режими як неповноцінну демократію¹⁷, інші бачить їх як неповний, окремий прояв чи підтип авторитаризму¹⁸, а ще інші вважають їх

¹⁵ Більш детально про це див. у підрозділі 1.2.

¹⁶ Див. Wigell M. Mapping «Hybrid Regimes»: Regime Types and Concepts in Comparative Politics / M. Wigell // *Democratization*, 2008. – Vol. 15 – № 2. – P. 230-250; Bogaards M. How to Classify Hybrid Regimes? Defective Democracy and Electoral Authoritarianism / M. Bogaards // *Democratization*, 2009. – Vol. 16. – № 2. – P. 399-423; Ekman J. Political Participation and Regime Stability: A Framework for Analyzing Hybrid Regimes / J. Ekman // *International Political Science Review*, 2009. – Vol. 30. – № 1. – P. 7-31; Morlino L. Are There Hybrid Regimes? Or are They Just an Optical Illusion? / L. Morlino // *European Political Science Review*, 2009. – Vol. 1. – № 2. – P. 273-296.

¹⁷ Див., наприклад, Merkel W. Embedded and Defective Democracies / W. Merkel // *Democratization*, 2004. – Vol. 11. – № 1. – P. 33-58.

¹⁸ Див., Ghandi J. Political Institutions Under Dictatorship / J. Ghandi // N.Y.: Cambridge Univ. Press, 2008.; Bueno de Mesquita B., Smith A., Siverson R.M., Morrow J.D. The

окремим типом режиму¹⁹. Кожна з цих груп досягла певного прогресу в поясненні того, що відбувається у цій «сірій зоні», але досі немає згоди ні щодо остаточних ознак, ні щодо кількості гібридних режимів.

Ті автори, які дивляться на гібридні режими як неповну демократію, зіткнулися з тим, що немає універсальної концепції демократії, яка могла б стати початком відліку як для теоретичних, так і емпіричних досліджень. З одного боку, є мінімалістське визначення демократії, яке каже, що демократія передбачає певну сукупність громадянських свобод, таких як свобода організації, свобода слова й інформації на додаток до вільних, чесних та змагальних виборів. З іншого боку, є максималістське визначення, яке деталізує вище згадані ознаки горизонтальною відповідальністю (систему стримувань і противаг між гілками влади), верховенством права та відсутністю політичних гравців, які не дотримуються демократичних правил гри. Хоча ці два підходи концептуально відрізняються один від одного, вони мають дві спільні характеристики, які заважають вченим відрізнити демократію від авторитаризму, а їх обох від гібридного режиму. Як зауважив німецький дослідник Крістіан Гебель (Göbel), «по-перше, вони [визначення] складаються з кількох критеріїв, і всі критерії є необхідними елементами демократії; по-друге, ...більшість цих критеріїв належать до явищ, котрі є не умовами, а питаннями міри їх прояву»²⁰.

Тим не менше поняття гібридного режиму зазнало принаймні двох перетворень. По-перше, було встановлено, що гібридні режими змінюються не тільки у напрямі демократії. Починаючи з середини ХХ ст., їхні траєкторії виявляють значну варіативність, включно з рухом у бік диктатури²¹. По-друге, з широкого поняття, яке поєднувало в собі окремі ознаки демократичного і деякі ознаки авторитарного режиму, поняття намагалися звзити до позначення окремого типу режиму. Більшість учених погоджується, що характерною ознакою гібридного режиму в вузькому значенні є конкурентні вибори. Інші ознаки – це різні елементи авторитаризму, щодо яких остаточної згоди поки що немає.

Logic of Political Power / B. Bueno de Mesquita, A. Smith, R.M. Siverson, J.D. Morrow // Cambridge, MA: MIT Press, 2003.; Schedler A. (2002, 2006); S. Levitsky, L. Way (2010).

¹⁹ Про дискусію щодо суті гібридних режимів див. Morlino L. (2009), Cassani A. (2014).

²⁰ Göbel C. Semiauthoritarianism / C. Göbel // *21st Century Political Science: A Reference Handbook*. SAGE Publications. – 2010. – P. 258-266.

²¹ Див. McFaul M. (2002), Carothers T. (2002), Levitsky S., Way L. (2010).

Так, наприклад, італійський дослідник Андреа Кассані, спираючись на найбільш впливові дослідження у межах другого і третього підходів, виявив 159 гібридних режимів, що існували у період 1974-2008 рр.²² Сумнівно, однак, що ця спроба стане початком побудови консенсусу щодо того, які режими вважати гібридними, а які ні.

Які авторитарні елементи присутні у гібридних режимах? Американський політолог Генрі Хейл, наприклад, бере до уваги лише один елемент – клієнтелізм²³. Німецька дослідниця Хейдрун Зінікер пропонує розрізняти демократії, автократії і гібридні режими на основі п'яти показників (правління цивільних, поліархія, верховенство закону, «цивілізованість» (civilizedness) і політичне включення/виключення)²⁴. Якщо жоден із цих показників не виявляється – режим авторитарний. Якщо ж виявляються усі – режим демократичний. Мінімальними ознаками гібридного режиму авторка вважає цивільне правління і поліархію, а також невиконання хоча б одного з трьох інших критеріїв. Шведський дослідник Йоакім Екман називає шість ознак гібридності (змагальні вибори, значний рівень корупції, недостатня якість демократії, проблеми зі свободою преси, обмеження громадянських свобод і відсутність верховенства закону)²⁵. Ще інші не визначають ознак гібридного режиму, але стверджують, що це «ретельно сконструйовані і підтримувані альтернативні системи»²⁶. Є й такі, які вважають, що це «...зловживання [президентом] своїми повноваженнями, які призводять до порушення хоча б одного з трьох визначальних атрибутів демократії: 1) вільних виборів, 2) громадянських свобод, 3) відносно рівного поля політичної гри»²⁷. Ці три останні елементи характерні лише для одного різновиду гібридного режиму, який називають *змагальним авторитаризмом*. Разом з *електоральним авторитаризмом*²⁸ ці поняття є чи не найкраще розробленими концептами у сучасних дослідженнях гібридних режимів. Насамкінець, італійський учений Леонардо Морліно

²² Cassani A. (2014. – P. 9).

²³ Див. Hale H. (2015).

²⁴ Zinecker H. Regime-Hybridity in Developing Countries: Achievements and Limitations of New Research on Transitions / H. Zinecker // International Studies Review. – 2009. – Vol. 11. – № 2. – P. 302-331.

²⁵ Ekman J. (2009).

²⁶ Ottaway M (2003. – P. 7).

²⁷ Levistkty S., Way L. (2010. – P. 7).

²⁸ Schedler A. (2006).

стверджує, що називати режим гібридним, у значенні окремого типу режиму, можна лише тоді, коли впевнитися, що гібридність не є перехідним явищем. Для Морліно лише ті країни, які за оцінками «Freedom House» були у категорії «частково вільних» не менше десяти років, можуть вважатися гібридними. Подібно до інших авторів він визначає сім параметрів (верховенство права, виборчий процес, функціонування уряду, політичний плюралізм, свобода переконань, свобода асоціацій, а також особиста автономія і свобода),²⁹ на основі яких розрізняє три типи гібридних режимів: квазі-демократії, обмежені демократії і демократії без держави. Так чи інакше, цей стислий огляд показує, що дискусія про ознаки і типологію режимів ще далека від завершення.

Емпіричні дослідження гібридних режимів зосереджуються на їхній внутрішній динаміці. Головним теоретичним питанням, яке об'єднує дослідників у цю групу, є те, чому одні гібридні режими демократизуються, а інші ні. Супутнє емпіричне питання полягає в тому, які гібридні режими можуть демократизуватися, які не можуть, а які залишаються стабільними. Серед десятків досліджень, що шукають відповіді на ці питання, три роботи заслуговують особливої уваги: це редакований Андреасом Шедлером (Schedler) збірник про електоральний авторитаризм (2006),³⁰ спільне дослідження Стівена Левітські та Лукана Вей (Levitsky and Way) про змагальний авторитаризм (2010)³¹ і дослідження Генрі Хейла про динаміку гібридних режимів у посткомуністичній Євразії (2014)³².

Усі автори розглядають гібридні режими як більше авторитарні, ніж демократичні, і всі вони зацікавлені напрямом зміни режимів. Водночас кожне дослідження розглядає ці зміни з різних перспектив. Якщо Шедлер і його колеги акцентують увагу на агентах авторитарних виборів, то Левітські і Вей більше зацікавлені у дослідженні структурних чинників, а саме інтенсивністю зв'язків 35 досліджуваних країн із Заходом, організаційним потенціалом влади й здатністю режимів стримувати західний демократичний тиск. Натомість робота Хейла починається з претензії на те, аби «замінити ідеальну теорію реальною»³³. Реальна теорія мала б пояснити емпіричну дійсність євразійських

²⁹ Morlino L. (2009).

³⁰ Schedler A. (2006).

³¹ Levistkty S., Way L. (2010).

³² Hale H. (2015).

³³ Hale H. (2015. – P. 8).

держав. Інструментом пояснення є концепція «патронатного президентства» (*patronal presidentialism*), яку Хейл використовує для аналізу 39 країн. Замість лінійного підходу «до чи від» демократії, Хейл пропонує циклічне пояснення характеру внутрішньої динаміки режимів. З цього погляду те, що ми спостерігали у так званих «кольорових революціях» не було зміною політичного режиму, а лише «нормальною динамікою патронатного президентства». Аналізуючи окремі випадки, Хейл наголошує на потребі вивчення неформальної політики, яка сповна виявляється у патронатних мережах. Амбітна спроба Хейла навряд чи змогла повністю відтворити реальну політичну динаміку регіону. Не маючи доступу до даних, що стосуються регіональних і місцевих «силових вертикалей», Хейл зміг описати лише загальну логіку функціонування мереж на центральному рівні. Окресливши новий напрям досліджень, ця робота вимагає доповнення і перевірки на прикладі окремих країн та реконструкції мереж на регіональному та місцевому рівнях. Попри певні прогалини, перелічені дослідження дозволяють по-новому поглянути на динаміку гібридних режимів. Визнаючи, що гібридність – це не просто суміш конкурентних виборів з авторитарними практиками, ці дослідження наголошують на важливості вивчення неформальних інститутів, які домінують у політичному процесі.

У цьому дослідженні поняття «гібридний» використано у значенні окремого типу режиму. Проте на відміну від пояснень, у яких визнається перевага авторитарних складових над демократичними, ми наголошуємо на перевазі неформальних інститутів над формальними. Гібридність тут означає, що формальні інститути є лише фасадом для неформальних інститутів і практик, які переважають у політичному процесі. Хоча вибори в Україні завжди залишалися конкурентними і дозволяли змінювати людей при владі, сутність режиму залишається незмінною. Таким чином, конкурентні вибори та домінування неформальних інститутів над формальними є головними ознаками гібридності, які ми використовуємо у цьому дослідженні.

Звідси гібридизація³⁴ – це не адаптація старого радянського авторитарного режиму до нових умов, а псування (витіснення, заміщення)

³⁴ Гібридизація, як правило, означає набуття авторитарним режимом демократичних ознак. Рідше цим поняттям називають занепад демократії. У широкому значенні гібридизація – це процес поширення гібридних режимів.

формальних інститутів неформальними. У цьому процесі саме неформальні інститути визначають поведінку політичних гравців. Відмінність від явища неформальної інституціоналізації полягає у тому, що неформальні правила також порушуються і тому не можуть утвердитися. Таким чином, гібридизація веде до інституційного занепаду, а він, своєю чергою, до інституційної пастки.

Неформальні інститути у гібридних режимах

Початкове питання про зв'язок між формальними і неформальними інститутами³⁵ у фасадних демократіях³⁶ згодом було скориговано до того, чому в гібридних режимах неформальні інститути часто підбивають формальні³⁷. У випадку України нас, зокрема, цікавить, чому корупція, клієнтелізм і непотизм витісняють конституціоналізм і верховенство права, а еліти «грають не за правилами», а з правилами.

Діапазон неформальних інститутів є настільки ж широким, як і їхні функції. Серед адаптаційних, акомодацийних, конкуруючих чи заміщувальних неформальних інститутів³⁸ найбільше уваги, однак, надають вивченню «підривних» інститутів, або тих неписаних правил поведінки гравців, які псують формальні інститути у різному культурному і політичному контексті. В українському випадку найвиразнішими прикладами підривних інститутів є корупція, неконкурентні призначення осіб на політичні чи адміністративні посади (клієнтелізм, заступництво (патронат), непотизм та фаворитизм), неформальні пакти між політичними гравцями, що охоплюють спектр від виборчих змагань до конституційних угод і «захоплення» держави.

³⁵ Неформальні інститути, за визначенням Helmke G. і Levitsky S. (2004) – це соціально прийняті, як правило не писані правила, які створені, передані і впроваджені поза офіційно санкціонованими каналами.

³⁶ Див. Meyer G. Formal Institutions and Informal Politics in Central and Eastern Europe: Hungary, Poland, Russia and Ukraine / G. Meyer // 2nd revised and updated edition. Opladen, Germany; Farmington Hills, MI: Barbara Budrich Publishers, 2008.; Merkel W., Croissant A. Formal Institutions and Informal Rules in Defective Democracies / W. Merkel, A. Croissant // Central European Political Science Review. – 2000. – Vol. 1. – № 2. – P.31-48.

³⁷ В. Гельман показав, що неформальні інститути є результатом свідомих дій акторів. Див. Гельман В. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике / В. Гельман // Полис. – 2003. – № 4. – С. 6-25.; Гельман В. (2010).

³⁸ Helmke G. Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda / G. Helmke, S. Levitsky // Perspectives on Politics. – 2004. – Vol. 2. – № 4. – P. 728-730.

В останні роки вчені здійснили значний поступ у вивченні цих питань. Одним з яскравих прикладів є зредагована німецьким дослідником Гердом Майером (Gerd Mayer) збірка про неформальну політику в Центральній і Східній Європі (2008)³⁹. На прикладі чотирьох країн (Угорщини, Польщі, Росії та України) автори зосереджують увагу на двох процесах – персоналізації політики і розбудові демократичної легітимності. Так як і О. Фісун⁴⁰, Україну вони зараховують до категорії неопатримоніальних держав. У розділі про взаємодію формальних і неформальних інститутів в Україні Керстін Ціммер (Kerstin Zimmer) стверджує, що формальні інститути свідомо були створені так, щоб неформальні, клієнтелістські практики могли забезпечувати функціонування системи⁴¹. Ця теза ілюструється на прикладі відносин між центральним урядом і регіональними та місцевими адміністраціями. Інші вчені також виявляли інтерес до вивчення української політики на регіональному рівні⁴².

Клієнтелізм, напевно, є найбільш вивченим різновидом неформальних інститутів у політиці⁴³. Однак особливості клієнтелізму, як і інших неформальних інститутів, ще не отримали систематичного вивчення в українському контексті. Якщо неформальні інститути й по-

трапляли до уваги вчених, то переважно у таких сферах, як вибори⁴⁴, регіональна політика⁴⁵ та корупція⁴⁶. Спроби реконструкції клієнтелістських та непотичних мереж у період президентства В. Януковича в Україні були здійснені під керівництвом автора в Острозькій академії⁴⁷. Якщо клієнтелізм вважається практикою асиметричних обмінів з метою отримання матеріальної і нематеріальної користі, то непотизм – це різновид фаворитизму, що найбільше виявляється у політиці чи бізнесі. Обидва інститути є стратегією «виживання» політичних гравців у певному середовищі. Відтак, обидва підривають принцип професійної конкуренції, псують ефективність урядування і тим самим призводять до занепаду держави.

Теоретичні засади

Починаючи з концепції «Сірої зони» Т. Карозерса, що описує відмінності між «політикою домінуючої влади» (dominant power politics) і «безпорадного плюралізму»⁴⁸ (feckless pluralism), на пострадянському просторі з'явилося кілька понять, як, наприклад, «дефектна демократія»⁴⁹ (defective democracy), «змагальний авторитаризм»⁵⁰ (competitive

³⁹ Meyer G. (2008).

⁴⁰ Див. Фісун А. (2006).

⁴¹ Zimmer K. Formal Institutions and Informal Politics in Ukraine in: Meyer G. (ed.) Formal Institutions and Informal Politics in Central and Eastern Europe: Hungary, Poland, Russia and Ukraine / K. Zimmer // Opladen and Farmington Hills, MI: Barbara Budrich Publishers, 2008. – P. 274-321.

⁴² Matsuzato K. Emerging Meso-Areas in the Former Socialist Countries: Histories Revised or Improved? / K. Matsuzato (ed.) // Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University. – 2005. – P. 155-176.

⁴³ Про сучасні підходи до вивчення клієнтелізму див. Kitschelt H., Wilkinson S. Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition / H. Kitschelt, S. Wilkinson // Cambridge University Press, 2007.; Helmke G., Levitsky S. Informal Institutions and Democracy. Lessons from Latin America / G. Helmke, S. Levitsky // Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006.; Auyero J. Routine Politics and Violence in Argentina: The Grey Zone of State Power / J. Auyero // Cambridge: Cambridge University Press, 2007.; Keefer P. Clientelism, Credibility, and the Policy Choices of Young Democracies / P. Keefer // American Journal of Political Science. – 2007. – Vol. 51. – № 4. – P. 804–821. Огляд публікацій див. Muno W. Conceptualizing and Measuring Clientelism / W. Muno // Hamburg: German Institute of Global and Area Studies. – 2010.

⁴⁴ Birch S. Nomenclatura Democratization: Electoral Clientelism in Post-Soviet Ukraine // S. Birch // Democratization. – 1997. – Vol. 4. – № 4. – P. 40-62.

⁴⁵ Matsuzato K. All Kuchma's Men: The Reshuffling of Ukrainian Governors and the Presidential Election of 1999 / K. Matsuzato // Post-Soviet Geography and Economics. – 2001. – Vol. 42. – № 6. – P. 416–439; Matsuzato K. Elite and the Party System of Zakarpattia Oblast: Relations among the Levels of Party Systems in Ukraine / K. Matsuzato // Europe-Asia Studies. – 2002. – Vol. 54. – № 8. – P. 1267-1299.

⁴⁶ Darden K. Graft and Governance: Corruption as an Informal Mechanism of State Control / K. Darden // New Haven: Yale University Working Paper. – 2002.

⁴⁷ Собчук І. Клієнтелізм в українській політиці в період президентства Віктора Януковича : дипломна робота подана на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра політології. – Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2012.; Гунько Д. Партийний клієнтелізм у період президентства В. Януковича: центральний і регіональний рівень : дипломна робота подана на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра політології. – Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2014.; Мацієвський Р. Непотизм в українській політиці у період президентства В. Януковича: центральний і регіональний рівень : дипломна робота подана на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра політології. – Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2014.

⁴⁸ Carothers T. (2002).

⁴⁹ Merkel W. (2004).

⁵⁰ Levitsky S. The Rise of Competitive Authoritarianism / S. Levitsky, L. Way // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – № 2. – P. 51-65.

authoritarianism) чи «патронатний президенціалізм»⁵¹ (patronal presidentialism), що з різних боків пояснюють причини збереження чи зміни гібридних режимів. Ці концепції проливають світло на механізми відтворення та функціональні вади гібридних режимів. Однак, фокусуючись чи то на структурних факторах⁵², чи на поведінці основних гравців⁵³, вони не пояснюють причин домінування неформальних інститутів над формальними в Україні і, таким чином, здатність гібридного режиму залишатися без змін протягом майже чверті століття.

Якщо дивитися на Україну із ширшої теоретичної перспективи, то теорія «обмеженого» і «відкритого доступу» Д. Норта (D. North) та його колег⁵⁴ може стати доброю мета-теоретичною настановою. З цього погляду Україна протягом усього періоду незалежності відповідає поняттю «держави обмеженого доступу», де «домінуюча коаліція» або правлячі еліти змінюють одна одну, тоді як базові засади функціонування суспільства залишаються незмінними. Якщо попри глибокі збурення 2004 і 2014 рр. визначальні правила суттєво не змінилися або змінюються дуже повільно, то що лежить в основі цієї здатності режиму зберігати свої визначальні характеристики? Чи не стикаємося ми тут з випадком, коли режим виявляється стійкішим, ніж держава? Нашою залежною змінною буде результат – гібридний характер політичного режиму, а предметом уваги – взаємодія формальних і неформальних інститутів та їх вплив на поведінку ключових політичних гравців. Незалежними змінними виступають формальні, але передусім неформальні інститути (неформальні угоди, клієнтелізм і непотизм), структурні обмеження (слабкість держави, висока непевність, відсутність

⁵¹ Hale H. Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia / H. Hale // *World Politics*. – 2005. – Vol. 58. – № 1. – P. 133-165.

⁵² Див., наприклад, Levitsky S. and Way L. (2010).

⁵³ Див. Kuzio T. Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism / T. Kuzio // Praeger Security International. – 2015.; D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics. Power, Politics and Institutional Design / P. D'Anieri // M. E. Sharpe. – 2007.; D'Anieri P. Orange Revolution and Aftermath: Mobilization, Apathy, and the State in Ukraine / P. D'Anieri // Washington DC: Woodrow Wilson Center Press. – 2010.; Hale H. (2015).

⁵⁴ Див. North D. C. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History / D. C. North, Jh. J. Wallis, B. R. Weingast // Cambridge University Press, 2009.

взаємної довіри гравців один до одного), занепад конституціоналізму та структура еліт.

Мета і завдання

Це дослідження спрямоване на перегляд усталених та доповнення новітніх уявлень про процеси політичних змін, що тривають в Україні після здобуття незалежності. Якщо західні автори беруть до уваги цілий спектр чинників і інтерпретують їх з різних поглядів, то в Україні сформувалося два підходи у питанні трансформацій політичного режиму. З одного боку, існує думка, що політичні зміни, хоч і з затримками, але відбуваються у напрямі демократії⁵⁵. З іншого боку, ці зміни пояснюють коливаннями між одноосібною та розділеною президентською владою, які рух до демократії ставлять під великий сумнів⁵⁶.

Ця робота доповнює останній підхід, пропонуючи динамічну модель сповзання України в інституційну пастку. Незважаючи на те, що

⁵⁵ Ця точка зору найповніше розвинута у роботах А. Колодій. Див. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні / А. Колодій // *Сучасність*. – 1999. – № 7-8. – С. 84-96.; Колодій А. Від «Сірої зони» до кольору сонця: Помаранчева революція і демократичний перехід в Україні / А. Колодій // *Агора. Україна – нові перспективи*. – 2005. – Вип. 1. – С. 9-23.; Колодій А. Революція, еволюція, трансформація: вибори 2004 і 2006 рр. як віхи на шляху становлення демократичної держави і політичної нації в Україні / А. Колодій // *Розвиток демократії та демократична освіта в Україні. Збірник наукових праць за матеріалами IV Міжнародної конференції*. Ялта. 28-30 вересня 2006. – К.: 2007. – С. 26-34.; Колодій А. Транзитологічна парадигма суспільних змін у світлі Помаранчевої революції // *Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004-2007 рр.* – Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Політичні науки». Випуск 3. – Острог: Вид-во НУ «Острозька академія». – 2008. – С. 7-24.; Kolodii A. Temporary (residual) Postcommunist Authoritarianism and Democracy in Ukraine: 1990-1994 / *Autoritarismus in Mittel-und Osteuropa*. Jerzy Maczkow (Hrsg.) – VS Verlag fur Sozialwissenschaften Wiesbaden, 2009. – P. 138-164.

⁵⁶ Див. Фісун А. Постсоветские политические режимы: неопатримониальная интерпретация / А. Фісун // *Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций*. Вип. 2. Харьков: Константа, 2004. – С. 130-140.; Фісун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А. Фісун. – Харьков: Константа, 2006.; Фісун О. Українська політика як неопатримоніальний політичний процес // *Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції* / О. Фісун / За ред. Ю. Бестерс-Ділгер; пер. з англ. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009.; Фісун О. Ukrainian Teeter-Totter: The Vices and Virtues of a Neopatrimonial Democracy / О. Фісун // *PONARS Eurasia Policy Memo*. – № 120. – 2010.; Фісун О. Динаміка політичного режиму в Україні (прогностичний аспект): аналітична доповідь / О. Фісун, О. Крищенко, Т. Мосенцева [та ін.]; за заг. ред.: О. Фісуна. – Харків: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2011.

політичний ландшафт України різко змінювався у 2005, 2010 і 2014 роках, окремих досліджень впливу неформальних інститутів на поведінку гравців та причин збереження гібридного характеру режиму протягом усіх років незалежності фактично не було⁵⁷. Отже, ми спробуємо відповісти на ключове питання: чому Україна не змогла трансформуватися ні у демократію, ні в авторитаризм, а застигла у стані «гібридності»? Це широке теоретичне питання ми уточнюємо кількома вузкими питаннями, які зав'язують «емпіричний вузол» дослідження:

- Як неформальні інститути впливають на поведінку акторів в Україні?
- Чому Україна відхилилась від шляху ліберально-демократичних реформ, першочергово проголошених Л. Кучмою, і стала «дефектною демократією»?
- Чому неефективна українська демократія не перетворилась у ліберальну демократію після «Помаранчевої революції»?
- Чому криза 2004 р. закінчилася компромісом, а криза 2014 р. – революцією? Який вплив на це мали зовнішні гравці?
- Чому попри революцію і війну з Росією українські еліти не можуть почати «грати за правилами» і які це може мати наслідки для держави?

⁵⁷ Тим не менше є досить робіт, які фокусуються на суміжних питаннях, таких як, наприклад, джерела змагальності режиму в період президентства Л. Кучми (Way L. *Authoritarian State Building and the Sources of Regime Competitiveness in the Fourth Wave: The Cases of Belarus, Moldova, Russia, and Ukraine* / L. Way // *World Politics*. – 2005.), циклічності політичних змін на пострадянському просторі і в Україні (Hale N. *Democracy or Autocracy on the March? The Colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism* / N. Hale // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2006.) чи інституційному дизайні України у порівняльній перспективі (D'Anieri P. (2007).). Праці О. Фісуна (2006), М. Кармазіної (Кармазіна М. *Президентство: український варіант* / М. Кармазіна // НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К.: Бланк-Прес, 2007.), Ф. Рудича (Рудич Ф. *Політичний режим і народовладдя: методологічний контекст*. Ч. 1 / Ф. Рудич // *Віче*. – 2011.), Г. Зеленько (Зеленько Г. «Институциональные ловушки» в политической практике постсоветских государств (на примере Украины) / Г. Зеленько // Шестой Всероссийский конгресс политологов «Россия в глобальном мире: Институты и стратегии политического взаимодействия». Материалы. – М.: РАПН, 2012.; Зеленько Г. *Институційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь* / Г. Зеленько. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014.) проливають світло на природу владних взаємодій в Україні у різний період.

Ці питання підважують аргументи представників як агентоорієнтованого, так і структурного підходів. Якщо, наприклад, В. Гельман⁵⁸ стверджує, що тип режиму залежить від результату конфлікту еліт, то С. Левітські і Л. Вей⁵⁹ наполягають, що на це впливають структурні чинники, в першу чергу, інтенсивність зв'язків із Заходом і організаційний потенціал влади. Порівняльне дослідження В. Гельмана добре пояснює траєкторії режимів пострадянських країн. Тим не менше, у випадку України ця модель не пояснює, чому режим не змінився ні після «Помаранчевої», ні, тим більше, після Революції гідності, коли українські еліти, здавалося б, погоджувалися «грати за правилами». Насправді постпомаранчевий період відзначався постійними спробами усіх ключових гравців змінити баланс сил на свою користь, але ці спроби, як і пошуки компромісу, виявилися невдалими через те, що українські еліти не змогли виробити спільні правила гри. На наше переконання, чинником (змінною), що прискорив сповзання країни в інституційну пастку, стала інволюція конституціоналізму, або систематичне порушення принципу верховенства права, вибіркове застосування як самих законів, так і порушення процедури їх ухвалення.

Щоб проілюструвати вплив неформальних інститутів на формування гібридного режиму, ми пропонуємо модель сповзання України до стану неефективної рівноваги. Оцінка впливу визначених чинників під час президентства Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенко і В. Януковича допомогла нам по-новому подивитися на траєкторію політичних змін в Україні.

Вихідна теза і припущення

У численних дослідженнях пострадянських трансформацій існує переконання, що спадок минулого (політичні інститути, соціокультурні чинники, структура політичних еліт) здійснює вплив на поведінку політичних акторів, визначаючи траєкторію зміни режиму. Модель В. Гельмана, наприклад, поєднує структурні (спадок минулого та рівень невизначеності) і процедурні (розподіл ресурсів і стратегії еліт)

⁵⁸ Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе // *Полис*. – 2007. – № 2. – С. 82.

⁵⁹ Levitsky S., Way L., (2010).

змінні, але недооцінює роль інститутів, особливо неформальних⁶⁰. Звідси вихідна теза дослідження: неформальні інститути визначають поведінку українських еліт – від «картельного пакту» на початку незалежності України, до гри не за правилами, як багато хто очікував, а до систематичного порушення принципу верховенства права, що врешті призвело до утвердження неефективної інституційної рівноваги – інституційної пастки. Клієнтелізм, непотизм і неформальні угоди, поряд з корупцією, становлять своєрідний операційний код політичної культури українських еліт. Ці інститути зміцніли при Л. Кучмі, «вижили» при В. Ющенку і набули ще більшої сили за В. Януковича. Їхня живучість виявляється навіть після революції 2014 р. Ми припускаємо, що неформальні інститути є важливим, якщо не головним чинником, що заважає Україні розвиватися у напрямі ліберальної демократії, але також і чинником, який завадив сповзти до авторитаризму.

У попередніх дослідженнях було встановлено, що Україна успадкувала фрагментовану структуру політичних еліт⁶¹. Структура еліт є одним із чинників, що визначає їхню поведінку. Іншим – є непевність або непередбачуваність політичного вибору/результату конфлікту. Непевність є зовнішнім чинником, що впливає на змагання або співпрацю еліт. Чим більш непевним є результат конфлікту еліт, тим більша ціна перемоги чи поразки. Для того, щоб мінімізувати ціну обох результатів, еліти повинні визначитися, чи «грати» за правилами, чи змінити їх. Чому українські еліти не хочуть «грати за правилами», а також, що на практиці означає грати за неформальними правилами, буде ще одним питанням для розгляду.

Дані та методи

Оскільки ми зосереджуємо увагу на взаємодії формальних і неформальних інститутів в Україні і спробуємо виявити вплив неформальних інститутів на поведінку політичних гравців, доречним здається здійснювати дослідження у руслі одного з напрямів нового інституціона-

⁶⁰ Гельман В. (2007).

⁶¹ Про типи еліт див. Higley J. Political Elite Integration and Differentiation in Russia. Elites and Democratic Development in Russia / J. Higley, O. Bayulgen, J. George, ed. A. Steen and V. Gel'man // Routledge, 2003. – P. 12-13.; Higley J., Burton M. Elite Foundations in Liberal Democracy / J. Higley, M. Burton // Rowman & Littlefield Publishers, 2006. – P. 90.; Гельман В. (2007. – С. 82).

лізму, відомого як інституціоналізм раціонального вибору (ІРВ)⁶². ІРВ визначає інститути як арену стратегічних взаємодій між гравцями, які використовують інститути у своїх інтересах. ІРВ спирається на теорію ігор і формальне моделювання для пояснення поведінки гравців. Труднощі методологічного і теоретичного характеру полягають у тому, щоб пояснити, як неформальні правила, зокрема клієнтелізм і непотизм, формують поведінку акторів.

Об'єктом спостереження є ті неформальні правила, які суттєво впливають на поведінку гравців. Ми припускаємо, що приклади політичних дій, які виходять за рамки офіційно санкціонованих каналів, зумовлені неформальними правилами. Виявлення цих дій залишається методологічною проблемою. З практичного погляду це означає опис та інтерпретацію будь-якого політичного рішення, спрямованого на задоволення приватних інтересів. Звідси, створення та підтримка клієнтелістських чи непотичних мереж, використання «адміністративного ресурсу», «правління з допомогою закону» («Rule by Law»), шантаж і політична корупція є найбільш видимими проявами неформальних практик, що використовуються політичними гравцями для збереження влади.

Безпосереднім предметом дослідження будуть: 1) формальні (тобто конституційний поділ влади), але в основному неформальні (клієнтелізм і непотизм) інститути; 2) структура еліт; і 3) взаємодія правлячих еліт між собою і суспільством. Вищезазначені елементи є складовими концепції політичного режиму, який ми використовуємо у цьому дослідженні. Вивчення неформальних інститутів передбачає використання переважно якісних методів дослідження, таких як опис та інтерпретація, тоді як кількісні методи стануть у нагоді для виявлення базових характеристик режиму.

Дані були взяті з первинних і вторинних джерел. Оскільки відкритих свідчень політичних гравців про корисні мотиви своїх дій немає, ми спиралися на існуючі наукові дослідження та журналістські

⁶² Для огляду підходів у межах нового інституціоналізму див., Miller M. C. Neoinstitutionalism /John Ishiyama and Marijke Breuning, eds. // 21st Century Political Science: A Reference Handbook. Sage Publications, 2011. – P. 22-28.; А також Hall P. A. Political Science and the Three Institutionalisms / P. A. Hall, R. Taylor // Political Studies. – 1996. – № 44. – P. 936-957.; Shepsle K. Rational Choice Institutionalism [Electronic resource] / K. Shepsle // Oxford Handbook of Political Institutions, 2006. – Accessed : http://scholar.harvard.edu/files/kshepsle/files/rational_choice_institutionalism_4.5.05.pdf.

розслідування, а також публічні інтерв'ю політиків та наближених до них осіб, відкрити інформацію про політиків, розмови у кабінеті Л. Кучми, відомі як «плівки Мельниченка», та фрагменти дипломатичного листування США, оприлюднені через «Wikileaks». Це, хоч і не повністю, але дозволило відтворити клієнтелістські мережі на центральному та регіональному рівнях у період президентства В. Ющенко та В. Януковича.

Ми вивчаємо інтерв'ю, розмови та дипломатичну переписку через призму включеного спостереження, яке дозволило нам, у міру доступу до даних, відстежувати вплив неформальних правил на політичний процес. Для реконструкції та вимірювання щільності та централізації клієнтелістських мереж була використана програма UCINET.

Структура роботи

Оскільки ця робота значною мірою є дискусією з попередніми дослідженнями, у першу чергу західних авторів, ми перевіряємо їхній пояснюючий потенціал в українському контексті. Фокус на Україні має виразну порівняльну складову, оскільки звертається до прикладів пострадянських країн. Цим зумовлена структура роботи. У першому розділі сформульовані теоретичні засади дослідження. У дискусії з наявними поясненнями визначені базові поняття (політичний режим, пастка гібридності, гібридизація), сформульовані головні тези і припущення, запропоноване «зигзагоподібне» пояснення траєкторії політичних змін та їх періодизація. Аргумент про те, що Україна потрапила в інституційну пастку, проілюстрований моделлю сповзання країни до стану неефективної рівноваги.

У другому розділі більш детально описані етапи гібридизації. Перша спроба формування нових правил «політичної гри», що припала на президентство Л. Кравчука, виявилася невдалою через збіг структурних, актороцентричних та інституційних чинників. Так, прихильники нерадянського проекту України опинилися у меншості, а союз номенклатури та «червоного директорату» призвів до утворення кількох політико-економічних груп (ПЕГ), які на зламі 90-х і 2000-х витіснили комуністів із парламенту. Сам парламент не став ефективним органом влади, а неформальний характер угод в умовах високої непевності не дозволяв елітам сформулювати стійкі правила гри. Врешті, висока

привабливість поста президента змушували еліти грати у «гру з нульовою сумою».

Спроба консолідації влади за президентства Л. Кучми також виявилася невдалою. Вимагаючи збільшення повноважень, новий президент прагнув посилити свій неформальний вплив, послабити парламент і не допустити появи будь-якої групи, яка б загрожувала особистій владі. Інструменти неформального впливу президентів на політичний процес у пострадянських країнах досить широкі. У цій роботі ми звертаємо увагу на три – практику неформальних угод, непотизм і клієнтелізм. Обличчя останнього у період президентства Л. Кучми змінювалося від превентивного до коерсивного.

В арсеналі засобів неформального впливу Л. Кучми були й більш жорсткі інструменти. Так, збір компромату на чиновників різного рангу став основою для створення «шантажистської держави» в Україні, а «політична машина» Л. Кучми, що складалася з вибіркового використання закону, контролю над ЗМІ, значною частиною економіки та розподілом державних посад, суттєво вплинула на занепад демократичного розвитку країни.

Хоча контроль над суспільством був значний, він не став абсолютним. У Верховній Раді опозиція контролювала 119 місць, а суспільна підтримка Президента впала з 50% у 1994 р. до 10% у 2002 р. Загалом падіння Л. Кучми ми пояснюємо сукупністю п'яти структурних (відсутність власної партії; провал силової політики; розкол в оточенні; падіння легітимності та західний демократичний тиск) і двох ситуативних чинників (особисті прорахунки Президента напередодні і в період кампанії 2004 р. та масова мобілізація знизу).

Третій розділ є спробою інвентаризації найбільш впливових досліджень «Помаранчевої революції». Беручи до уваги акторів (еліти чи маси) та середовище виникнення (внутрішнє чи зовнішнє), ми виділяємо чотири напрями досліджень причин, динаміки та наслідків «Помаранчевої революції». Ці пояснення умовно називані «теоріями» зовнішнього впливу, поширення, елітних розколів і масової участі. Спираючись на виділені з літератури ознаки (розпад держави, насильницький характер, зміна соціального ладу та соціальної структури суспільства, радикальна зміна політичних інститутів) та відсутність інституційних змін, ми робимо висновок, що події 2004 р. не були революцією.

Ці події ми визначаємо як другу після 1990-1991 рр. ненасильницьку ротацію еліт (або квазізаміщення у термінах Джона Хіглі), що була спричинена мобілізацією значної частини населення України (17,8% за даними КМІС). Змінивши при владі одну частину оточення Л. Кучми іншою, «Помаранчева революція» не вирівняла вектора демократизації і тому була невдалою спробою виходу з інституційної пастки.

У четвертому розділі увага зосереджена на обґрунтуванні тези про збереження визначальних правил політичної гри після зміни влади у 2004 р. і поясненні руйнівного впливу неформальних угод та клієнтелізму на поведінку політичних гравців у постпомаранчевий період.

У дискусії про наслідки занепаду «дефектної демократії», що стала основною темою п'ятого розділу, ми висуваємо тезу про гібридизацію, а не авторитаризацію режиму в період президентства В. Януковича. Пояснення обґрунтовано дією таких структурних чинників, як низька економічна ефективність влади, відсутність монопольного контролю над інформаційним простором, відсутність інструментальної опори у вигляді лояльної бюрократії та «силовиків», гетерогенністю українського суспільства, наявністю кількох ПЕГ, які влада не могла контролювати, і врешті неприйняттям більшістю українців самої ідеї авторитаризму. Розділ закінчується аналізом клієнтелістських та непотичних мереж під час президентства В. Януковича.

В останньому розділі увага зосереджена на наслідках гібридизації режиму: низькій стабільності, руйнівному тиску ззовні та особистих помилках президента В. Януковича, що спочатку призвели до кризи, а потім до її переростання у революцію. Розділ закінчується порівнянням подій 2004-2014 рр. за одинадцятьма, виділеними аналітичним шляхом, ознаками революції. Якщо у подіях 2004 р. виявилися три такі ознаки, то у подіях 2014 р. їх було сім (розвал держави, міжнародний тиск, економічний занепад, конфлікт між елітами, масова мобілізація, «множинний суверенітет» і насилля), а дві інші (зміна політичного режиму і зміна соціальної структури) теоретично можливі. Наявність цих ознак дає підстави визначити події 2014 р. як політичну, але не соціальну революцію.

Широкий період аналізу, дискусія з останніми дослідженнями і залучення нових тем можуть зробити книгу цікавою не лише для фахівців, а й усіх, хто цікавиться політичним життям в Україні.

Розділ I. Теоретичні канони та альтернативи: як нам вивчати політичні зміни в Україні?

1.1. Три підходи до пояснення політичних змін

У цьому розділі окреслимо певні рамки для розуміння змін, що тривають в Україні після здобуття незалежності. Крім того, зважимо якість наявних пояснень, що найчастіше трапляються в академічному і публічному дискурсі.

Серед десятків досліджень політичної динаміки України звернемо увагу на три широкі підходи, чи три дискурси. Назвемо їх «транзитологічним», «інституційним» і «постінституційним». Кожен із них спровокував критику, що призводила до переоцінки попередніх пояснень і піднімала дискусію на вищий рівень. Хоча ці дискурси часто переплітаються і навіть заперечують один одного, залишимо центральну тезу і її критику в межах кожного окремого дискурсу.

Транзит і його критика

Перший, найбільш насичений, але й найбільш дискусійний спосіб пояснень був сформований у руслі теорій модернізації і демократизації¹. Цей «транзитологічний» дискурс хоч і розділювався на тих, хто наголошував на ролі структурних (спадок минулого, політична культура) чинників, та тих, хто надавав вирішального значення агентам (елітам) змін, в українському спрощеному варіанті був із легкістю сприйнятий і підхоплений офіційним «державотворчим» дискурсом. Основна ідеологема «Кучминого десятиліття» мала дуже привабливий вигляд. Україна – це перехідне суспільство, що рухається від пізньорадянського авторитаризму до демократії. Якщо не враховувати окремих спроб переоцінки цього уявлення², то теза про перехідний характер суспільства

¹ Див., наприклад, У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи /за ред. Д. Гузіни; пер. з англ. – К.: АйБі, 2003.

² Так, наприклад, колектив журналу «Політична думка» на чолі з В. Полохалом необґрунтовано висловив думку про неототалітарний характер режиму, що сформувався в Україні в період президентства Л. Кучми. Див. Полохало В. Політична арена України // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №4.; Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади // Сучасність. – 1996. – №9.; Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії // Політична думка. –

і режиму стала провідною в українському офіційному й академічному дискурсі ще з середини 90-х рр. ХХ ст.

Заперечувати рух дуже складно, а відсутність змін чи «збочення» зі шляху демократизації списувалися чи то на структурні, чи на процедурні чинники. Якщо в Україні продовжували впевнено говорити про рух до демократії, то на Заході переважали більш стримані оцінки, які, проте, не заперечували саму ідею демократизації³. Так народилася теза про українське «блукання манівцями» (Muddled way) на шляху до демократії⁴. На початку 2000-х Томас Карозерс поставив питання демократизації в більшій частині пострадянського простору під великий сумнів, що спровокувало дискусію і розділило професійний цех на тих, хто залишився на «ортодоксальних» позиціях, і тих, хто відмовився від транзитологічної парадигми і почав шукати причини репродукції і виживання режимів.

Зміна влади в Сербії, потім у Грузії і далі в Україні на якийсь час дозволила ортодоксальним транзитологам стверджувати про безупинність руху до демократії⁵. Проте якщо зі зміною влади в Сербії і Грузії реформи пішли, то в Україні – ні. Це дало вже підстави критикам, прихильникам «посттранзитології», заявити про те, що в «сірій зоні» (Україні, Білорусі, Молдові) політичні зміни відбуваються не поступально – від авторитаризму до демократії, а циклічно – від домінування одноосібної/однопартійної влади до нерегульованого політичного суперництва⁶.

Так уявлення про гібридний характер більшості постколоніальних і в тому числі пострадянських режимів поступово витіснило погляд про

1998. – №2.; Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Є. Бистрицький, О. Зінов'єв, О. Білий. – К: Політична думка, 1995.

³ Див. Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація/ за ред. В. Ісаїва; пер. з англ. А. Іщенко. – К.: КМ Академія, 2004.

⁴ Див. Motyl A. Making sense of Ukraine / A. Motyl // Harriman Review. – 1997. – Vol. 10. – №3.; Arel D. The Muddled Way / D. Arel // The Current History. – 1998. – Vol. 97. – №621.; Dyczok M. Ukraine: Movement Without Change, Change Without Movement / M. Dyczok. – Amsterdam: Harwood academic publishers, 2000.

⁵ Див., наприклад, Bunce V. Wolchik Sh. Defeating Authoritarian Leaders in Post-Communist Countries / V. Bunce, Sh. Wolchik // Cambridge University Press. – 2011. – P. 3-35.

⁶ Див., наприклад, Carothers T., The End of the Transition Paradigm // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13.; Hale H. Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia // World Politics. – 2005. – Vol. 58.

демократичний транзит у «сірій зоні». З цього погляду режим в Україні як був, так і залишається гібридним – таким, що поєднує конкурентні вибори з глибоко вкоріненим клієнтелізмом і автократичними практиками – зневагою до процедур ухвалення рішень, до принципу верховенства права, обмеження громадянських прав і політичних свобод. Україна до сьогодні залишається квазімодерною державою і квазінацією⁷. Питання тут не в тому, чи є в Україні та чи та ознака сучасної держави, а як вона виявляється. Спираючись на перелік із 14 ознак модерної держави, визначених італійським дослідником Ж. Поджі (Gianfranco Poggi), канадський політолог Б. Гарасимів зробив досить стриманий висновок. Протягом першої декади незалежності Україна перетворилася з квазідержави на квазімодерну державу, тому що жодна з ознак не виявляється повною мірою⁸.

Економічний режим України також гібридний. Економіка вже не планова, але і не ринкова. Визнання України США ринковою країною слід сприймати більше як сигнал про правильний напрям руху, ніж факт. Інститут приватної власності досі не став універсальним, а її об'єкти залишаються предметом боротьби між політико-економічними групами. В економіці зберігаються монополні інші, які обмежують конкуренцію і дозволяють наблизитися до влади групам отримувати ренту. Сама держава виявилася «захопленою» кланами і реально виконує лише фіскальну і дистрибутивну функції⁹.

⁷ У дискусії про ідентичності і націю Я. Грицак запропонував говорити не стільки про два національні проекти в Україні (російський і український), як про два проекти модерності – один, який вважає націю і національну ідентичність центральною для модерного світу, і інший, який так не вважає. Див. Грицак Я. Хто такі Українці і чого вони хочуть? / Я. Грицак // Критика. – 2011. – №5-6. На якому би рівні не велася дискусія, сам факт існування більше ніж одного проекту вказує на незавершеність формування модерної нації.

⁸ Див. Narasymiw B. Post-Communist Ukraine / B. Narasymiw // Edmonton and Toronto: Canadian Institute for Ukrainian Studies Press. – 2002. – P. 80-111.

⁹ У дослідженні Світового банку за 2000 р. Україна виявилася третьою, разом з Росією, після Азербайджану і Молдови за індексом «захоплення держави». Проте Україна стала першою з 21 перехідної країни за ступенем захоплення через парламентське законодавство. Див. Hellman J. Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition. Policy Research Working Paper: 2444 [Electronic resource] / J. Hellman, J. Jones, D. Kaufmann // World Bank. – 2000. – 41 p. – Accessed: <http://msu-web.montclair.edu/~lelelp/PSC643IntPolEcon/JonesStateCorruption.pdf>; Про аналіз механізму захоплення див.: Omelyanchuk O. Explaining State Capture and State Capture

Багато дослідників шукають причин «застою» в Україні та й інших суспільствах, беручи до уваги «структурні» (успадковані неефективні інститути, політичну культуру) чи «актороцентричні» чинники (неефективні еліти). Так з'явилися пояснення, які в основу клали відсутність (цілісної нації, традиції приватної власності, ефективних еліт, інститутів, верховенства закону, громадянського суспільства, демократичних цінностей, західного християнства тощо) чи наявність (різних проявів «спадку минулого», хижацьких кланів, корупції, соціокультурних поділів, амбівалентної свідомості тощо) чинників, що заважають рухові. Відтак вихід убачався в подоланні гальмувальних чинників (наприклад, еволюція чи зміна еліт) і створенні умов (наприклад, зміна цінностей) для поступального руху.

Ці пояснення, наскільки б глибокі чи поверхневі вони не були, дали нам можливість встановити те, що держава слабка, а суспільство «хворе». Проте академічний «консиліум» не може зійтися на причинах хвороби і тому губиться в «рецептах» лікування. Іншими словами, дискусії, які точаться в руслі транзитологічного дискурсу чи його критики, не можуть відповісти на засадниче питання: чи здатна Україна припинити «блукання манівцями» і стати нормальною (демократичною і ринковою) державою.

Інституційні пояснення

Менш очевидний, проте не менш дискусійний підхід пропонує вивчати не так поведінку гравців, як інститути, що визначають цю поведінку. Йдеться про інституціоналізм і його новітні різновиди – історичний, соціологічний чи інституціоналізм раціонального вибору¹⁰.

Інститути – це правила, що створюються гравцями для впорядкування політичної/ економічної гри¹¹. Якщо класичний інституціоналізм концентрувався на формальних чи писаних правилах – конституційно закріплених обмеженнях головних гравців, то неоінституціоналізм бере

Modes: The Cases of Russia and Ukraine [Electronic resource] / O. Omelyanchuk. – Accessed: <http://www.ualberta.ca/CIUS/stasiuk/st-articles/an-explain.htm>.

¹⁰ Див. Miller M. Neo-institutionalism / Ishiyama J., Breuning M. // 21 Century Political Science: A Reference Handbook. – 2011.; Hall P. Political Science and the Three New Institutionalisms / P. Hall, R. Taylor // Political Studies. – 1996. – Vol. 44. – №5. – P. 936-957.

¹¹ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Дуглас Норт; пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. – С. 17.

до уваги неформальні правила чи норми, які часто є більш дієвими, ніж формальні правила. Погляд на неформальні інститути як доповнювальні, пристосовувальні, конкуруючі чи заміщувальні у стосунку до формальних інститутів, здається, поступово змінюється уявленням про фактичну й аналітичну єдність обох типів інститутів у пострадянських суспільствах чи «оболонку» і «ядро». З огляду на домінування неформальних інститутів над формальними увага дослідників перенеслася на вивчення впливу «підривних» (subversive) неформальних інститутів на формальні або механізми «неформальної інституціоналізації» гібридних режимів¹².

Пастка гібридності

Новий інституціоналізм дозволив по-новому пояснювати динаміку напівдемократичних чи напівавторитарних режимів¹³. У руслі цього ж підходу була створена теорія інституційних пасток, яка з економіки перейшла у сферу політики¹⁴. Спираючись на поняття «інституційна пастка», у цій роботі ми стверджуємо, що в Україні сформувалася неефективна сукупність політичних і економічних інститутів, які ніхто з головних гравців не зацікавлений змінювати¹⁵. Якщо інститути, за Д. Нортом, створюються в інтересах тих, хто при владі¹⁶, то така неефективна рівновага, вочевидь, відповідає інтересам головних гравців. Іншими словами, ми потрапили в інституційну пастку. У наступному розділі показано, як

¹² Див. Lauth H.-J., Informal Institutions and Democracy / H.-J. Lauth // Democratization. – 2000. – Vol. 7. – №4.; Гельман В. «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России / В. Гельман // Полития. – 2010. – №2.

¹³ Schedler A. The New Institutionalism in the Study of Authoritarian Regimes / A. Schedler // Social Science Research Network. – Accessed: <http://www.cide.edu/publicaciones/status/dts/DTEP%20215.pdf>. – Title from the screen.

¹⁴ Про поняття «інституційна пастка» див. Polterovich, V. «Institutional trap». The New Palgrave Dictionary of Economics Online. Second Edition. Eds. [Electronic resource] / S. Durlauf, L. Blume. – Accessed: http://dictionaryofeconomics.com/article?id=p-de2008_I000262. ; Початково поняття використовувалося для пояснення небезпек на шляху економічних реформ. Див. Полтерович В. Институциональные ловушки и экономические реформы [Электронный ресурс] / В. Полтерович. – Режим доступа: http://members.tripod.com/VM_Polterovich/ep99001.pdf. Про використання поняття у випадку політичних змін у Росії див.: Гельман В. Россия в институциональной ловушке / В. Гельман // Pro et Contra. – 2010. – №4-5.

¹⁵ Детальніше про це див. параграф 4.2.

¹⁶ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – С. 16.

після короткого періоду лібералізації, що тривав з кінця 80-х до середини 90-х років ХХ ст., демократичний імпульс змін був знівельований угодою націонал-демократів із комуністами й інерційним впливом таких неформальних практик, як патронат, кумівство і корупція. На відміну від східноєвропейських чи прибалтійських країн, комуністів із Верховної Ради та інших гілок влади витіснили не ринково налаштовані демократи, а рентоорієнтовані бізнесмени, частина яких вийшла з комуністичної партії чи комсомолу. Поступове «захоплення» ними держави, що припало на другий термін президентства Л. Кучми, призвело до занепаду формальних правил (Конституції) і посилення впливу неформальних (неформальних угод, клієнтелізму, непотизму та корупції). Дві спроби суспільства (у 2004 і 2014 рр.) змусити еліти «грати за правилами» наштотувалися на значний опір з боку політичних гравців.

Таким чином, сформовані у період президентства Л. Кучми правила гри визначають дії еліт до сьогодні. Те, що Україна застигла у напівреформованому стані, підтверджують значення індексів урядування та демократизації України, серед яких індекс демократії Freedom House (FH) дає найбільше інформації. Значення цього індексу ніколи не виходили за межі одного пункту, коливаючись між 4,00 (у 1997 р.) – 4,75 (2015 р.)¹⁷, що за методологією FH належать до категорії «перехідне урядування або гібридний режим». Дивіться таблицю 1.1.1.

Таблиця 1.1.1. Показники демократизації України (за Freedom House)

Показники	1997	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Виборчий процес	3,25	4,25	3,25	3,00	3,50	3,50	3,75	4,00	4,00	3,50
Громадянське суспільство	4,00	3,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	2,50	2,25
Незалежність ЗМІ	4,50	5,50	3,75	3,50	3,50	3,75	4,00	4,00	4,25	4,00
Державне управління	4,50	5,25	4,50	4,75	5,00	5,50	5,75	5,75	6,00	6,00
Місьцеве самоврядування	–	–	5,25	5,25	5,25	5,50	5,50	5,50	5,50	5,50

¹⁷ Див. Ukraine. Nations in Transit [Electronic resource] // Freedom House. – Accessed: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2014/ukraine#.VGTtNy3Ufcs>.

Таблиця 1.1.1. Показники демократизації України (за Freedom House) (продовження)

Конституційний, законодавчий і судовий лад	3,75	4,75	4,25	4,75	5,00	5,50	6,00	6,00	6,00	6,00
Корупція	–	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	6,00	6,00	6,25	6,00
Оцінка демократизації	4,00	4,88	4,21	4,25	4,39	4,61	4,82	4,86	4,93	4,75

Джерело: Ukraine: Nations in Transit (1997-2015).

Подібну динаміку показують суміжні індекси. Так індекс демократизації (Economist Democracy Index), що вимірюється у шкалі від 0 до 10 у випадку України, коливається в межах 6,94 (2006) та 5,42 (2014). Дослідницький проект Polity IV розробив свій індекс, який відображає динаміку 167 режимів у період 1946–2013 рр. Значення індексу лежать у межах від – 10 (автократія) до +10 (повна демократія). За оцінками Polity IV показники режиму в Україні після 1991 р. ніколи не опускалися нижче 5 балів («відкрита анократія») і не піднімалися вище 7 балів (демократія, що визначається у межах від 6 до 9 балів). Показники якості урядування Світового банку (Worldwide Governance Indicators), що вимірюються у шкалі від –2,5 до +2,5, також залишалися у межах одного пункту. Так значення показників Voice and Accountability коливалося від –0,50 у 1996 р. до –0,08 у 2014 р., Government Effectiveness – від –0,71 у 1997 до –0,38 у 2014, Control of Corruption – від –1,03 у 1997 до –1,00 у 2014 р та Rule of Law – від –0,93 у 1997 р. до –0,79 у 2014 р. Єдину відмінність демонструє показник стану демократії (Democracy Status) з індексу трансформації, розроблений німецькою фундацією Бертельсмана. Індекс трансформації має дві складові – політичну і економічну – і вимірюється у шкалі від 1 (найгірше) до 10 (найкраще). Показник стану демократії змінювався від 3,2 у 2004 р. до 7,10 у 2006. Проте якщо взяти до уваги, що навіть за цим показником у наступні роки відбувається повільний спад¹⁸, то картина загалом за усіма

¹⁸ Фонд Бертельсмана відзначає, що упродовж 2006–2014 рр. статус України і показник індексу трансформації зменшився на 1,7 пунктів (з 6,96 до 5,89). Див. Bertelsmann Stiftung. Status Index 2004–2014. Post-Soviet Eurasia. Ukraine. [Electronic resource] // BTI Country reports. – Accessed: <http://www.bti-project.org/reports/country-reports/pse/index.nc>.

оцінками залишається приблизно однаковою. Хоча кожен дослідницький проект використовує свою шкалу, коливання України за усіма цими показниками, крім показника стану демократії Фонду Бертельсмана, не виходять за межі одного пункту. Дивіться таблицю 1.1.2.

Таблиця 1.1.2. Динаміка показників демократизації України (вибрані роки)

Показники/ шкала	1997	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Freedom House (7-1)	4,00	4,88	4,21	4,25	4,39	4,61	4,82	4,86	4,93	4,75
Econ. Democ. Index (0-10)	7	6	6,94	6,94	6,3	5,94	5,91	5,84	5,42	–
Polity IV (-10 +10)	5	6	6	7	7	6	6	6	6	–
BTI Democracy status (1-10)		3,2	7,10	–	–	–	6,1	–	6,1	–
WGA (-2.5 +2.5)										
Voice and Accountability	-0,50	-0,61	0,03	0,06	-0,10	-0,13	-0,29	-0,33	-0,08	–
Government Effectiveness	-0,71	-0,54	-0,54	-0,71	-0,75	-0,81	-0,58	-0,65	-0,38	–
Control of Corruption	-1,03	-0,89	-0,68	-0,79	-0,98	-1,00	-1,03	-1,09	-1,00	–
Rule of Law	-0,93	-0,75	-0,81	-0,69	-0,81	-0,83	-0,79	-0,83	-0,79	–

Джерела: Nations in Transit, Economist Democracy Index, Polity IV, Bertelsmann Transformation Index, Worldwide Governance Indicators (1997-2015).

Детальні причини потрапляння в пастки ще мають бути з'ясовані, але на сьогодні переважають такі пояснення – інституційна пастка чи то в економіці, чи політиці виникає за збігу кількох чинників: особистих мотивів гравців (які вважають, що дотримання неформальних норм є більш вигідним, ніж формальних), відсутності жорстких санкцій за порушення формальних правил, підтримкою неформальних правил іншими гравцями (ефект координації), вдосконалення поведінки гравців, що підтримують неформальні правила (ефект навчання). З часом прийняті (неформальні) правила поєднуються з іншими пра-

вилами, що ускладнює відмову від їх виконання (ефект доповнення). Врешті небажання гравців змінювали звичні способи поведінки (культурна інерція) сприяє закріпленню норми¹⁹. Потрапивши один раз в інституційну пастку, система стає на шлях неефективного розвитку, або інволюції. З часом перехід на еволюційну траєкторію може виявитися нераціональним.

Неформальні інститути можуть підтримувати формальні, коли, наприклад, традиції і звичаї є частиною конституції, а можуть і руйнувати їх²⁰. За домінування у суспільстві підірваних інститутів відбувається не розширення, а звуження часового горизонту акторів, яке стимулює їх до рентоорієнтованої поведінки, з одного боку, і нівелює стимули до зміни статус-кво – з іншого²¹.

Псування формальних інститутів неформальними стає можливим в умовах радикальних суспільних змін. Формальні інститути не можуть утвердитися, тому що основні гравці намагаються «вижити» в непевному середовищі, підтримуючи звичні для них неформальні правила. Їхній часовий горизонт звужений, що заважає ініціювати стратегічні реформи. Правила (закони) не діють, а використовуються для обмеження опонентів. У такій ситуації гравці, ресурси яких обмежені, змушені боротись усі з усіма, розраховуючи здобути перемогу і встановити свої правила. У такій грі переможці виживають рідко, тому що об'єднатися проти (домінуючого гравця) легше, ніж об'єднатися «за» (позитивну мету). Теоретично грабувати разом легше, ніж захищати свої джерела ренти у війні один з одним. Але недовіра до партнерів і спокуса перемоги ускладнюють взаємодію. Узагалі в політиці конфлікт є «природним», співпраця виникає не з доброї волі, а з необхідності.

Ці міркування лягли в основу пояснення причин сповзання України до стану неефективної рівноваги. Ми виходимо з того, що корупція, клієнтелізм і непотизм є своєрідним операційним кодом політичної культури українських еліт. Успадковані ще з радянських часів²², ці

¹⁹ Полтерович В. Институциональные ловушки и экономические реформы. – С. 8-11.

²⁰ Lauth H.-J. Informal Institutions and Democracy / Hans-Joachim Lauth // Democratization. – 2000. – № 7. – Р. 21-31.

²¹ Гельман В. «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России / В. Гельман // Политика. – 2010. – № 2 (57). – С. 6-24.

²² Див. Афанасьев М. Клиентелизм и российская государственность : [монографическое исследование] / М. Афанасьев. – 2-е изд., доп. – М. : Московский общественный

неформальні інститути стали нормами поведінки еліт, підтримка яких, згідно з «ефектом координації», зменшує трансакційні витрати гравців, а тому відхилення від них вважається не вигідним²³. За фрагментованої структури еліт²⁴ (відносної автономії різних фракцій еліт у стосунку один до одного, але за відсутності спільних цінностей) взаємодія між гравцями відбувається шляхом неформальних угод (пактів). Останні посилені тим, що тут названо структурними обмеженнями: слабкістю держави (низькою автономією і низьким адміністративним потенціалом), високою непевністю, відсутністю взаємної довіри гравців один до одного та слабкістю нормативного примусу (Конституції), який би змушував їх дотримуватися взятих зобов'язань²⁵. Неформальні угоди заблокували вибір на користь інституційного компромісу, або варіанту «гри за правилами», тому що формальні процедури ухвалення рішень були принесені в жертву «політичній доцільності». В умовах слабкої держави верховенство права не може утвердитися²⁶. Перевага «політичної доцільності» над формальними процедурами прийняття рішень призвела до систематичного і свідомого порушення принципу верховенства права, або інволюції конституціоналізму. Занепад верховенства права сприяв утвердженню неефективної інституційної рівноваги (інституційної пастки), за якої неформальні правила і практики задають напрям поведінки політичних гравців. Ми не стверджуємо, що запропонована модель є вичерпною. Перевірка моделі на більшій кількості випадків може виявити вплив інших чинників і таким чином доповнити наші знання про взаємодію гравців та інститутів, що призводять до інституційних пасток.

Графічне зображення моделі показане на рис. 1.1.1.

Рис. 1.1.1. Елементи і процес сповзання України до інституційної пастки

Найперше питання, яке виникає в цьому контексті, таке: як довго суспільство / держава може існувати у такому стані? Стосовно України питання сьогодні стоїть про те, чи зможемо ми після усіх катаклізмів «вирватися» з пастки і стати нормальною державою?

Пошуки відповіді на друге питання є більш цікавими, позаяк зводяться до традиційного «Що робити?» Тут рецептів не бракує – від реформ до революції чи від демократії до авторитаризму – спектр неймовірно широкий. В Україні пробували і те, й інше, правда, ні структурних реформ, ні демократії, ні навіть диктатури встановити не вдається. Чому? Тому, що початок реформ у будь-якій галузі завжди забезпечує підтримку їх ініціаторам, які й отримують ренту від ніш, що виникають від нерівномірного розвитку ринків. Це в їхніх інтересах зберігати ці ніші і не допускати доведення реформ до кінця. Коли ж соціальна ціна незакінчених реформ починає зростати, від них поступово відмовляються, доки не запропонують інших. Так коло повторюється. Ініціатори реформ – рентиорієнтовані еліти – завжди у виграші, а суспільство, яке їх найбільше потребує, у програші²⁷.

Питання про те, чому в одних країнах реформи впроваджуються, а в інших ні, повертає нас до інституційних пояснень. Реформи доводять до кінця в тих країнах, ступінь захоплення яких бізнес-групами є незначним або відсутнім, і які тому не потрапляють в інституційні пастки.

За яких умов можна вислизнути з «інституційної пастки»? Уважається, що для цього потрібна зміна фундаментальних (ресурсно-технологічних можливостей та макроекономічних характеристик системи)

научный фонд, 2000. ; Ledeneva A. Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange / A. Ledeneva // Cambridge. –1998.

²³ Див. Полтерович В. Институциональные ловушки. – С. 9.

²⁴ Детальніше про це див. п. 2.3.

²⁵ Більше про це див. Wolczuk K. The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation / K. Wolczuk // Budapest: Central European University Press. – 2001. – P.19.

²⁶ Див. Гельман В. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике / В. Гельман // Полис. – 2003. – № 4. – С. 10-11.

²⁷ Див.: Hellman J. Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions / J. Hellman // World Politics. – 1998. – № 50.

чи організаційних (чинних законів та правил поведінки) чинників²⁸. Зміна може відбуватися двома шляхами – поступальним і радикальним. Прикладом першого можуть бути системні реформи у галузях, що опинилися у пастці. Наприклад, посилення покарання за відхилення від суспільно ефективної норми у боротьбі з корупцією. Якщо ж у країні проблеми підсилюють одна одну, тобто пастка стає «системною», політичної волі еліт може виявитися замало. Для цього потрібен сильний внутрішній чи зовнішній шок. Такий шок створює ситуація «системної уразливості», коли правлячі еліти опиняються перед загрозою втрати джерел ренти чи навіть фізичного існування. Ці загрози виникають внаслідок збігу трьох чинників: небезпеки масштабного масового протесту, реальної зовнішньої загрози і відсутності ресурсів²⁹. З кінця 2013 р. і до тепер усі три умови присутні, але реакція на них українських еліт, схоже, знову виносить український випадок «за дужки» теорії.

Бажання зберегти владу (і ренти) не дозволяло оточенню Кучми, Ющенка чи Януковича почати системні реформи. Сьогодні керівництво України стоїть перед викликом – реформи і достойний відхід від влади після закінчення каденції, чи імітація реформ і ганебна втрата влади. Перший рік президентства П. Порошенка більше схожий на імітацію реформ, ніж їхнє системне впровадження³⁰. Згідно теорії, така поведінка має призвести до втрати влади. Якщо ж перед загрозою втрати влади (і ренти, що може настати внаслідок дезінтеграції країни) ключові гравці погодяться «грати за правилами» тоді, ймовірно, з'явиться можливість виходу з інституційної пастки.

Інше питання – якою виявиться соціальна ціна «ремонт» після стресу? Стреси (природні чи соціальні катаклізми) виникають як хвороби. Уникнути їх неможливо. Інституційно здорові суспільства можуть легше впоратися зі стресами, узяти хоча б приклад останньої фінансової кризи. Інституційно слабкі суспільства переживають стреси

²⁸ Полтерович В. Институциональные ловушки. – С. 23.

²⁹ Doner R. Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective / R. Doner, B. Ritchie, D. Slater // International Organization. – 2005. – Vol. 55. Див. також Либман А. М. Институциональная конкуренция и постсоветская трансформация: (влияние неформальных институтов) // Общественные науки и современность. – 2006. – № 6. – С. 53-64.

³⁰ Детальний аналіз чинників «системної уразливості» і реакції на них українських еліт запропонований у розділі «Рух по колу чи вихід з пастки».

важче, або їх інституційний уклад розпадається взагалі. Скільки часу режим може виживати, уникаючи стресу, також є важливим, але не настільки. Держави з неефективно організованими інститутами в умовах глобальної інституційної конкуренції мають мало шансів на розвиток. Вони можуть існувати у стані піврозпаду або й повністю втратити здатність організовано використовувати примус, контролювати територію і населення, тобто стати недієздатними лише в середовищі собі подібних держав, створюючи регіон чи своєрідну зону. Більша частина Африканського континенту, значна частина Азійського та більшість латиноамериканських країн є прикладами таких зон. На пострадянському просторі така «сіра зона» значно більша, ніж її описували послідовники Т. Карозерса. Фактично це всі країни колишнього СРСР, крім балтійських. Останнім часом Грузія та Молдова намагаються вирватися з цієї зони, але самого експорту ефективних інститутів і політичної волі може виявитися замало.

Україні в цьому плані не пощастило. Вона опинилася на краю великої «чорної діри»: між ЄС, з одного боку, і Китаєм – з іншого. Довгий час ЄС намагався відгородитися від таких країн, як Україна, але це не вирішення проблеми власної безпеки, а втеча від вирішення. Навіть після Революції гідності, що вибухнула внаслідок різкого розвороту керівництва України у бік Росії, у ЄС не наважуються говорити про перспективу членства для України. Надто сильно політичний, правовий та інституційний «клімат» України відрізняється від європейського.

Поглинання України Росією теж неможливе. Україна вже ніколи не об'єднається з Росією, а остання не зможе «перетравити» анексованого Криму, тому що її інституційний уклад так само недосконалий, як і український. Путін це чудово розуміє, тому в руслі своєї політики «керованої дестабілізації»³¹ грає на проросійських настроях мешканців півдня і сходу України з метою здійснення тиску на політику Заходу і Києва. Цей план має на меті відтягнути занепад самої Росії. Доки ЄС не усвідомлять загрози, яка йде від Путіна, і спільно зі США не займуть жорстку і злагоджену позицію у стримуванні російської агресії, загроза дестабілізації не лише європейської периферії, а й самого ЄС буде зростати. Без підтримки Заходу керівництву України буде важко

³¹ Tolstrup J. Studying a Negative External Actor: Russia's Management of Stability and Instability in the 'Near Abroad' / J. Tolstrup // Democratization. – 2009. – Vol.16, № 5.

протистояти Росії, але й розраховувати лише на зовнішню підтримку було б наївно.

Урешті останнє питання: чи призведе шок до реформ і зміни інститутів, чи до занепаду держави? Відповіді на це питання може дати тільки політична практика. Криза 2013-2014 рр. стала найбільшим тестом на виживання держави протягом усіх років незалежності. Вирішення чи поглиблення кризи має свідчити про здатність чи не здатність еліт і суспільства відповідати на виклики часу.

Постінституційні пояснення

Проте існує третій погляд, який ще тільки оформлюється в дискурс, тому що відносно новий і малознаний в Україні. Маємо на увазі книжку Д. Норта і його колег про насилля і соціальний лад³².

Головна теза авторів дуже проста. Фундаментальна проблема забезпечення соціального порядку вимагає обмеження насилля. Більшість суспільств, які були раніше чи існують зараз, є «природними» суспільствами, що стримують насилля політичними діями у сфері економіки, створюючи можливості отримання ренти для обмеженого кола осіб. Ці привілеї стримують правлячі еліти від прямого використання насилля і також обмежують економічний і політичний розвиток. Природні суспільства були названі суспільствами обмеженого доступу (limited access orders). Спільною рисою суспільств обмеженого доступу є розподіл джерел отримання ренти між елітами. Оскільки прояви насилля обмежують надходження ренти, еліти намагаються не вдаватися до *прямого* (вид. автора) насилля. Забезпечення стабільного надходження ренти вимагає обмеження доступу до політичних і економічних організацій та обмеження конкуренції. Натомість сучасні модерні суспільства функціонують інакше. Вони дають можливість громадянам створювати економічні й політичні організації і підтримують економічну й політичну конкуренцію. Такі суспільства було названо суспільствами відкритого доступу (open access orders). У книжці, як і кількох її рефератах, підготовлених для Світового банку й інших міжнародних установ, запропоновано пояснення, чому лише 25 країн, які сьогодні

³² Див. North D. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History / D. North, Jh. Wallis, B. Weingast // Cambridge University Press. – 2009.

прийнято вважати ліберальними демократіями і ринковими економіками, змогли вийти з природного стану, і того, як вони це зробили.

Варто детальніше зупинитися на особливостях суспільств обмеженого доступу. Для таких суспільств державний контроль промисловості, ускладнена процедура отримання ліцензій і корумповані патрон-клієнтські мережі є типовими. Багато суспільств обмеженого доступу мають інституційні форми, подібні до суспільств відкритого доступу – вибори, суди, партії, корпорації тощо, але ці інститути діють за іншою логікою і дають інші результати.

У суспільствах обмеженого доступу найважливішим завданням є розподіл ресурсів між членами домінуючої коаліції. Будь-яка зміна в ресурсах може призвести до порушення балансу і підштовхнути незадоволених до використання насилля. У зв'язку з виникненням різних шоків внутрішнього чи зовнішнього походження внутрішня структура домінуючої коаліції досить крихка. Автори наголошують на тому, що суспільства обмеженого доступу є стабільним соціальним ладом, але не статичним. Внутрішній склад домінуючої коаліції може змінюватись, як і розподіл ренти, але суть суспільної організації залишається незмінною. Отже, стрес у таких суспільствах може змінити небагато.

Це спостереження є підтвердженням тези про гібридний характер політичного режиму, що існує в Україні уже більше двадцяти років³³. Цей тип режиму задовольняв еліти в Україні, переважно пасивне населення й сусідів на Заході та Сході. «Помаранчева революція» з цього погляду була наслідком розколу домінуючої коаліції і намагання частини еліт, що прийшли в опозицію, отримати доступ до джерел ренти. Ці прагнення збіглися з бажанням громадян жити в іншій країні. Коли люди побачили, що результати другого туру виборів були грубо сфальсифіковані, вони вийшли на вулиці, щоб відстояти свій вибір.

Перемога опозиційного кандидата не принесла очікуваних змін. Внутрішня логіка організації суспільства залишилася тою ж самою – обмежений доступ до джерел ренти, неформальні угоди у верхівці і патрон-клієнтські відносини свідчать про те, що зміни режиму в Україні не відбулося. Позитивним наслідком цих подій було пожвавлення політичної конкуренції, громадської активності і свободи діяльності ЗМІ.

³³ Мацневский Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг. / Ю. Мацневский // Полис. – 2010. – № 5. – С. 17-37.

Проте такий «вимушений плюралізм» не переріс в органічний, тому що висока непевність і домінування «політичної доцільності» над дотриманням процедур ухвалення рішень підштовхували еліти до прихованого протистояння і короткострокових альянсів. Розчарування в «помаранчевих» і втома від «хаосу» дозволили В. Януковичу використати «негативні очікування» і перемогти на виборах 2010 р. З приходом до влади «донецьких» відбувся новий перерозподіл джерел ренти, під виглядом відновлення керованості суспільством було створено централізовану клієнтелістську мережу, а короткострокова політична доцільність повністю витіснила правові процедури прийняття рішень.

Суспільства обмеженого доступу автори поділяють на три типи – крихке, базове і зріле. Ці розрізнення важливі, щоб зрозуміти, до якого з них належить Україна. У крихких суспільствах обмеженого доступу держава ледь здатна підтримувати себе перед загрозою внутрішнього і зовнішнього насилля. Це країни так званого «нижнього мільярда», або ті, що потрапляють в категорію «failed state».

У базових суспільствах держава досить стійка і здатна обмежити вибухи насилля. Вона – єдина постійна організація. Приклади сучасних базових суспільств – Росія, Індія, Бразилія, Китай, багато азійських та африканських країн. Порівняно з крихкими суспільствами базові створюють і здатні підтримувати стабільну державну організацію. Проте вони не можуть підтримувати будь-які інші організації, навіть елітарні, якщо ті виходять за межі держави. Будь-яка приватна організація є потенційно небезпечною для домінуючої коаліції. Не дивно, що всі приватні елітні організації тісно пов'язані з державою.

У зрілому суспільстві обмеженого доступу уряд спирається на велику кількість недержавних організацій. Тим не менше, будь-яка організація має бути санкціонована державою. Це дає державі можливість обмежити конкуренцію і створювати ренту для підтримки владної коаліції. Зрілі суспільства є в Латинській Америці, Південній Африці, Євроазії та Азії.

Отже суспільства обмеженого доступу можуть бути згруповані на шкалі від крихких до зрілих. Проте зміни в суспільствах відбуваються в різних напрямках. Деякі з них розвиваються, інші переживають застій або, навпаки, деградує. Така доля спіткала Радянський Союз, який також належав до зрілих суспільств обмеженого доступу. Логіка

організації суспільств відкритого доступу – протилежна. Вони влаштовані на основі конкуренції. Політична конкуренція необхідна, щоб підтримувати відкритий доступ в економіці, а економічна – у політиці. Майже всі з більш як двох десятків країн, що їх можна вважати суспільствами відкритого доступу, є економічно та політично розвинутими.

Відкритий доступ є сталим, коли суспільство здатне задовольнити три вимоги: 1) доступ до економічної, політичної, релігійної, освітньої діяльності є відкритим для всіх громадян; 2) у кожній з цих сфер громадяни можуть вільно створювати різні організації; 3) принцип верховенства права діє безсторонньо. Коли доступ відкритий – рента створюється через інновації. Конкуренція поступово нівелює ренту мірою того, як нові індивіди і фірми входять у нові види бізнесу. Економічні гравці (корпорації) хотіли б використати політичний процес, щоб обмежити доступ і отримувати свою ренту. Так само і політичні гравці хотіли б використати політичний процес, щоб обмежити доступ, створювати ренту і змусити економічних гравців підтримувати владну коаліцію.

Як відбувається перехід від суспільства обмеженого доступу до суспільства відкритого доступу? Автори цей процес пояснюють так. Спочатку в зрілому суспільстві обмеженого доступу повинна визріти інституційна основа, яка уможливило початок безособового обміну між елітами. Коли владна коаліція відчує, що в її інтересах розширити безособовий обмін і частково зняти обмеження, це буде свідченням початку руху від закритого до відкритого доступу.

Д. Норт із колегами виокремили три «вступні умови», що можуть розвинути в суспільстві обмеженого доступу і забезпечити безособовий обмін між елітами: 1) верховенство права для еліт; 2) підтримка постійно чинних елітних організацій; 3) централізований і консолідований контроль насилля.

Верховенство права передбачає визнання і дотримання спільних правил, як гарантії виживання в непевній ситуації. Це включає й визнання і дотримання права власності, і визнання інших прав безособово, тобто однаково для всіх представників еліт. Коли права еліт визнаються безособово, вони можуть поширитися на ширші верстви суспільства.

Підтримка постійних елітних організацій, наприклад, біржі, суду, корпорацій, передбачає постійне існування держави. Під час переходу деякі галузі економіки і політики стають більш відкритими через розширення безособових прав, але доступ до управління політикою і економікою залишається закритим. Вирішальний момент настає тоді, коли відкритий доступ в одній із галузей (економіці чи політиці) створює можливості для доступу до інших галузей.

У цій ситуації, зазначають автори, владна коаліція розуміє, що її внутрішня організація краще забезпечується через підтримку внутрішньо-елітної конкуренції, ніж внутрішньо-елітної співпраці задля збереження механізму створення ренти. Тобто еліти починають визначати себе громадянами, а не шляхтою чи дворянами. Еліта починає «відкриватися». Таким чином, створивши економічні, політичні, правові і соціальні інститути, які визначають еліту як громадян, що отримують однакові безособові права в чинному устрої, поширити доступ до інших сегментів суспільства стає питанням часу.

Описаний процес ззовні здається легким. Насправді він не такий, особливо якщо врахувати відносно невелику кількість успішних випадків. Причина в тому, що логіка організації двох типів суспільств абсолютно різна. Однакові за виглядом інститути проявляють себе по-різному в різних типах устрою. Тому зусилля західних установ (МВФ чи Світового банку) впровадити ті чи ті програми структурних реформ у суспільствах обмеженого доступу часто призводять до протилежних наслідків. Те саме стосується і боротьби з корупцією, наприклад, в Україні. Корупція є невід'ємною частиною механізму персонального обміну, що лежить в основі суспільства обмеженого доступу. Доки еліти не відчують, що в їхніх інтересах перейти до безособового обміну, доти боротьба з корупцією буде марною. Іншими словами, доки в суспільстві не виникне інша система стимулів, доти корупція і клієнтелізм будуть залишатися звичними механізмами захисту не лише еліт, але й громадян у непевному середовищі.

Який вихід з цієї ситуації? Автори цього не знають. Єдине, на що вони звертають увагу, це те, що політика донорів у країнах-реципієнтах повинна враховувати реальний стан суспільства і створення умов для поступального руху в напрямі відкритого доступу. Україна, як і більшість пострадянських країн, досягла небагато. Якщо взяти за основу показники

ВВП на душу населення, сприйняття корупції, якість інститутів, легкість ведення бізнесу, дотримання політичних прав і свобод громадян, то вона перебуває на рівні базового суспільства обмеженого доступу. Причина того, що Україна опустилась нижче навіть у порівнянні з пізнім СРСР, полягає в інволюційній логіці змін політичних інститутів, зокрема держави, що домінує у більшості пострадянських країн після розпаду СРСР. Інволюція – це процес, що веде до всихання, сегментації і ослаблення життєдіяльності історичної системи замість реальної зміни її організації³⁴. Тим часом більшість українських, як і закордонних, авторів схильні розглядати процеси суспільних змін крізь призму еволюції. Транзитологи цю ідею сповідували чи не найбільше. Результатом такого телеологізму став методологічний глухий кут. Дослідники, які чекали приходу демократії у більшості посткомуністичних країн, виявили, що ці країни рухаються не туди або й зовсім у протилежному напрямі. Поняття інволюції не повинно витіснити ідею еволюції на пострадянському просторі. Важливо розрізняти зміни, що відбуваються у суспільстві, від змін у політичній сфері. Якщо у суспільстві ми бачимо поступову зміну цінностей, що свідчать про «дорослішання» суспільства, то у політикумі навпаки – відчайдушний опір змінам і збереження звичних практик поведінки. Для коректного сприйняття змін в Україні потрібно бачити обидва тренди.

Якщо, приміром, у балтійських країнах домінує еволюційний тренд, то у Білорусі, Росії, середньоазійських чи кавказьких республіках усе більше проявляється інволюційний. Важливо бачити цей рух таким, як він є, що ми й спробуємо зробити у наступних частинах роботи. Отже, стисла відповідь на питання, чим є сучасна Україна у межах третього підходу, досить проста – це типове природне (natural) суспільство. Натомість інше питання – чи можливі тут зміни – вимагає з'ясувати напрям руху.

Нерухлива чи надрухлива країна?

Ендрю Вілсон якось назвав Україну «нерухливою державою» (immobile state)³⁵, беручи до уваги структурні особливості та інерційність

³⁴ Більше про це див. Дерлугьян Г. Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение / Г. Дерлугьян // Полис. – 2000. – № 2-3.

³⁵ Wilson A. Ukraine – From Orange Revolution to Failed State? ECFR. May 30, 2009. [Electronic resource] / – Accessed : http://ecfr.eu/page/-/documents/andrew_wilson_

українських еліт. Цю метафору згодом використав Тарас Кузьо, який поглибив структурні аргументи – мовляв, розщеплена політична культура й ідентичність не дозволяють визначитися з напрямом руху³⁶.

Ці пояснення, хоч і не далеко виходять за межі традиційного транзитологічного дискурсу, дозволили зафіксувати стан України. Проте залишаючись у межах аналізу структури чи агентів змін, вони не повідомляють нам нічого нового про причини цього стану, а ні про вихід з нього.

Називати Україну іммобільною державою можна, якщо дивитися на неї з Лондона чи Вашингтона і порівнювати чи то зі Східною Європою, чи Східною Азією. Швидкість поступу в одній та іншій частині світу набагато більша, ніж в Україні. Але якщо поглянути на ситуацію із середини країни, то швидкість і драматизм подій двох останніх років просто вражає. Про іммобілізм традиційно говорять тоді, коли гілки влади заважають одна одній приймати рішення, як це було в часи Ющенка. З перемогою Януковича протистояння між гілками влади вщухли, як і залишки поваги до процедур ухвалення рішень. Після різкого розвороту країни у бік Росії, кризи, революції і російської контрреволюції інтенсивність і непередбачуваність подій зросли у рази. З огляду на це, Україна не так іммобільна, як надрухлива (волитальна) країна. У цій країні, проте, традиційно зрозумілий процес побудови національної держави, утвердження верховенства права, демократії і ринку не завершений ще досі. Тобто кожна спроба реформ змінювалася хвилею застою чи «відпливу»³⁷. Остання хвиля «відпливу», як це не дивно може звучати, почалася не з перемоги В. Януковича, а В. Ющенка. Інволюція конституціоналізму, або свідоме руйнування правил усіма ключовими гравцями, у період президентства В. Ющенка стала чи не визначальним чинником швидкої концентрації влади «Сім'єю» В. Януковича³⁸.

speech_washington.pdf.

³⁶ Kuzio T. Political Culture and Democracy Ukraine as an Immobile State/ Kuzio T. // East European Politics & Societies. – 2011. – Vol. 25. – №1. – P. 88-113.

³⁷ Тарас Кузьо, наприклад, пише про сім циклів новітньої української історії. Див. Kuzio T., Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism. Praeger Security International. – 2015. – P.7-20.

³⁸ Мацієвський Ю. Інволюція конституціоналізму і квазі-авторитарний режим в Україні / Ю. Мацієвський // Вибори і демократія. – 2011. – №3. – С. 49-56.

Фокус сприйняття України у світі телескопічний. Дивлячись на Україну в порівняльній перспективі, західні експерти бачать чи то «блукання манівцями», чи застій у «сірій зоні», чи нерухливий стан. Причину цього стану, здається, найкраще можна зрозуміти, дивлячись на Україну крізь призму дослідження авторів «Насилля ...». Хоча й Д. Норт із колегами не наголошує на поняттях «інституційна пастка» чи «захоплення держави», вони проглядаються в тексті.

Отже, підсумок такий. Україна не єдина у природному стані. Її рух, як соціальний «рух» узагалі, ніколи не був рівномірним. Поштовх 2004 р. виявився гучним, але недієвим. Хвилю демократичних очікувань мас поглинула хвиля нерегульованого суперництва еліт за джерела ренти. За задумом однієї з груп, вибори 2010 р. мали покласти край у боротьбі всіх проти всіх. У захопленій державі рентоорієнтовані еліти діяли раціонально – здобувши пост Президента, зайнялися розширенням повноважень, тобто обмеженням доступу до економічної і політичної сфери. Мислення в категоріях закритого доступу штовхало «донецьких» до монополізації політичного й економічного простору. Те саме робило б і конкуруюче бізнес-утворення, якби перемогу на виборах здобула Ю. Тимошенко. Проте така хижацька поведінка еліт стала згубною для них самих. Свідоме руйнування принципу верховенства права позбавило їхніх очільників гарантій виживання у непевному середовищі. Це типова інституційна пастка, у яку наші еліти загнали себе самі. Закриття доступу не вберегло їх від масових протестів, кризи і революції. Чи підштовхнуть останні події нове владне угруповання до «гри за правилами» і виходу з інституційної пастки? Теорія каже, що для цього потрібен глибинний струс системи, коли еліти будуть поставлені в ситуацію екзистенційної загрози. Криза кін. 2013- поч. 2014 р. і є таким шоком, але чи призведе він до оздоровлення системи або її розпаду, поки що незрозуміло. Однак уже зараз видно, що в умовах війни з Росією і глибокого падіння економіки самостійно подолати нагромаджений синдром проблем нам буде важко. Україні потрібна тісніша «прив'язка» до здорових інституцій, таких як ЄС і НАТО. У такому разі країні буде легше запустити реформи, стримувати агресію і оживити державу. Поки що Захід до таких пропозицій Києва ставився стримано, що вказує на те, що гра іде у глобальному масштабі. Аналіз геополітичних інтересів світових гравців стосовно України виходить за

межі цієї роботи. Проте питання впливу зовнішніх гравців на падіння режиму В. Януковича буде розглянуто у параграфі 6.3.

1.2. Актори чи інститути: концептуалізація політичного режиму

Від цих широких теоретичних конструкцій варто зійти на рівень нижче – того, що ми власне будемо вивчати. У фокусі уваги буде виявлення причин та ймовірних наслідків тривалого збереження гібридного режиму в Україні та ролі, яку в цьому процесі відіграють неформальні інститути.

Вивчення режимів є однією з центральних тем політичних досліджень. Уже в роботах Платона й Аристотеля були сформульовані питання, які хвилюють дослідників до сьогодні. Які є типи політичних устроїв (режимів)? Який тип політичного режиму найкращий? Чому відбуваються зміни (розвиток і/або занепад) режимів? Запропоновані пояснення багато в чому визначили напрями розвитку політичної теорії та порівняльних політичних досліджень у наступних епохах, однак проблеми, порушені класиками, залишаються актуальними й до сьогодні. Відповідно до сучасного стану політичної теорії, ці питання можна сформулювати так: що є сутністю політичного режиму – люди (актори) чи інститути? Що свідчить про збереження чи зміну політичного режиму? Відповіді на ці питання вимагатимуть перегляду уявлень про сутність радикальних змін та чинників, що їх визначають. Мова йтиме про зв'язок кризи і революції. Що таке, приміром, політична криза, які її причини та наслідки? Чи можна вважати революціями події 2004 р. і 2014 рр. в Україні? Відповіді на ці питання будемо шукати крізь призму аналізу динаміки політичного режиму в Україні у проміжку між 1991 та 2014 рр.

Концептуалізація поняття режиму є своєрідною точкою відліку у вивченні політичних змін чи то у руслі демократизації (транзиту), чи авторитаризації, чи гібридизації. Однак дослідники дуже рідко намагаються визначити, як вони розуміють політичний режим і як визначення режиму може сприяти організації їхніх досліджень. У цьому параграфі ми спробуємо сформулювати поняття «політичний режим», виходячи з пропозиції Дж. Сарторі: «Для реконструкції поняття, по-перше,

зберіть репрезентативний набір визначень, по-друге, виокремте їхні характеристики і, по-третє, створить матрицю, яка змогла б раціонально організувати ці характеристики»³⁹. Таким чином, ми зберемо низку ознак режиму, що присутні у двох підходах – актороцентричному і процедурному, потім виокремимо їхні суттєві характеристики і запропонуємо визначення, яке можна було б використовувати для аналізу політичного режиму в Україні, а також інших суспільств, що трансформуються.

Актороцентричний підхід до пояснення режиму

У пострадянській традиції поняття «політичний режим» переважно використовується для позначення сукупності прийомів і методів здійснення влади чи характеру влади⁴⁰. Визначаючи тип режиму, як правило, звертають увагу на такі елементи (індикатори):

- а) процедури і способи формування інститутів влади;
- б) стиль прийняття політичних рішень;
- в) взаємозв'язок влади і громадян.

Такий підхід не вказує на те, хто і як використовує ці методи. Проте імпліцитно передбачається, що це лідер чи правляча група. Таким чином, сутністю режиму (основними складовими) є індивіди (актори), а не практики, які використовуються ними для здійснення влади. Зміна лідера або правлячої групи повинна означати зміну режиму. Варто зауважити, що подані вище ознаки є постійними індикаторами, що дають змогу легко розрізнати усталені автократії чи демократії, проте вони не зовсім підходять для визначення перехідних режимів.

Більш виразно цей підхід присутній у роботах тих дослідників, переважно соціологів, які розглядали режим з погляду правлячої коаліції чи групи. Типовим у цьому плані є визначення Майкла Манна (Michael Mann), де режим – це «об'єднання домінуючих ідеологічних, економічних і військових державних діячів, чия діяльність координується

³⁹ Sartori G. Guidelines for Concept Analysis / G. Sartori // Social Science Concept: A Systematic Analysis. G. Sartori, ed. Beverly Hills, CA : Sage Publications. – 1984. – P.15–71.

⁴⁰ Див.: Цыганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Cigank/intro_2.php. – Название с экрана. Для порівняння див. Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз: монографія / за ред. проф. Ф. М. Рудича. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011.

правителем/правителями держави»⁴¹. Подібне визначення пропонує П. Кальверт (Peter Calvert), де «режим – це інша назва уряду, або послідовність урядів, у яких влада переважно залишається в руках тієї самої соціальної групи»⁴². Більш поміркований варіант такого підходу можна знайти у роботах тих авторів, які розмежовують суб'єктів (акторів) і правила, тобто контекст їхньої поведінки⁴³. Недооцінка правил може призвести до серйозних методологічних обмежень. Тому, аналізуючи політичні режими, необхідно мати на увазі, що зміна уряду чи головних осіб при владі за збереження наявних правил ще не свідчить про зміну режиму. І, навпаки, зміна режиму (суттєва зміна правил), хоча це трапляється дуже рідко може відбутися без зміни уряду (перехід від парламентського до прем'єрського урядування під час прем'єрства М. Тетчер) або форми правління (прихід до влади нацистів у Німеччині).

Тут також необхідно згадати спроби конструювання кількісних показників демократичності/недемократичності режиму, вжиті окремими вченими та колективами, що вивчають процеси демократизації. У цих дослідженнях не запропоновані чіткі визначення режиму, проте зроблені спроби операціоналізації демократичного режиму на основі низки індикаторів. Як наслідок, держави, які потрапили в поле зору дослідників, поділяються на шкалі від найбільш до найменш демократичних⁴⁴. Отримані індекси, незважаючи на популярність кількісного виміру

⁴¹ Mann M. *The Sources of Social Power* / M. Mann // Volume I. A History of Power from the Beginning to A.D. 1760. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

⁴² Цит. за Skaaning S.-E. *Political Regimes and Their Changes: A Conceptual Framework: CDDRL Working Papers*, May 2006. [Electronic resource] / Skaaning S.-E. – Accessed: http://cddrl.stanford.edu/publications/political_regimes_and_their_changes_a_conceptual_framework/.

⁴³ Riggs F. *A Neoinstitutional Typology of Third World Politics in Contemporary Political Systems: Classifications and Typologies* / F. Riggs // Boulder: Lynne Rienner Publishers. – 1990. – P. 235.

⁴⁴ Найбільш відомі спроби створення індексів демократії зроблені К. Болленом (Bollen K. *Liberal Democracy: Validity and Method Factors in Cross-National Measures* / K. Bollen // *American Journal of Political Science*. – 1993. – P. 1207-1230.), Болленом і Джекманом (Bollen K. *Economic and Noneconomic Determinants of Political Democracy in the 1960s*. / K. Bollen, R. Jackman // *Research in Political Sociology*. – 1985. – Volume 1. – P. 27-48), Т. Ванханеном (Vanhanen T. *The process of Democratization: A Comparative Study of 147 States, 1980-1988*. / T. Vanhanen // NY: Crane Russak. – 1985.), М. Коппеджем і Ф. Рейнеке (Coppedge M., Reinicke W. *On Measuring Democracy: Its Consequences and Concomitants* / M. Coppedge and W. Reinicke // New Brunswick, NJ: Transaction. – 1991.) Найбільш відомими є індекси розвитку демократії, подані у

рівня демократії, можуть слугувати початком відліку для проведення загальних синхронних порівнянь, але не більше того. Сам лише кількісний підхід не дозволяє пояснити особливості того чи того режиму, оскільки один і той самий індекс, приписаний різним країнам, не може враховувати особливостей кожної з них. Крім того, цей підхід приховує в собі й іншу крайність – увага зосереджується переважно на інституційному контексті, а актори залишаються поза увагою. У цьому випадку виникають труднощі з аналізом напрямів змін (переходу, консолідації чи занепаду і розпаду), які мають сенс лише з погляду поведінки акторів⁴⁵.

Інституційний підхід

Альтернативний погляд на визначення сутності режиму має місце у представників інституційного підходу⁴⁶. Тут режимом вважається сукупність формальних та неформальних правил, які вимагають, дозволяють або забороняють певні дії. Ці правила визначають тих, хто перебуває при владі, тобто має право приймати важливі рішення. Водночас правила визначають і обмежують з допомогою принципу розподілу влади взаємини у центрі політичної влади (горизонтальні відносини між гілками влади), а також взаємини носіїв влади із суспільством (вертикальні відносини).

Розмежування формальних (кодіфікованих норм, конституції) і неформальних (традицій, які домінують, і практик) правил є визначальною процедурою. Але при цьому варто мати на увазі, що концентрація

звітах Freedom House, Фонду Бертельсмана – Bertelsmann Transformation Index (див.: <http://www.bertelsmann-transformation-index.de/11.0.html?&L=1>), міжнародного проекту Polity під керівництвом М. Маршала та Т. Р. Гурпа, в якому триває п'ятий етап досліджень (див. www.systemicpeace.org/polity/polity4.htm). Починаючи з 2005 р. подібні спроби зроблені в РФ у проекті «Політичний атлас сучасності» (див. <http://www.worldpolities.org>).

⁴⁵ Див. Munck G. *Disaggregating Political Regime. Conceptual Issues in the Study of Democratization: Working Paper* / G. Munck ; The Hellen Kellogg Institute for International Affairs. – 1996. – № 228.; S.-E. Skaaning (2006)

⁴⁶ Fishman R. *Rethinking State and Regime: Southern Europe's Transition to Democracy* / R. Fishman // *World Politics*. – 1990. – Vol. 42. – № 3. – P. 422-440; Macridis R. *Modern Political Regimes: Institutions and Patterns*. – Boston / R. Macridis // Little, Brown & Company. – 1986.; Munck, G. *Disaggregating Political Regime*. – 1996.; O'Donnell G., Schmitter Ph. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies* / G. O'Donnell, Ph. Schmitter // The Johns Hopkins University Press. – 1986.

уваги лише на формальних правилах, тобто вивченні «інституційного дизайну», призвела до суттєвих обмежень у розумінні практик, що діють і визначають сутність режиму. З іншого боку, як вказує шведський дослідник Свенд-Ерік Скаанінг, існує небезпека внесення всієї сукупності дій, що не вписуються в поняття формальних інститутів, у категорію неформальних. Тобто слабкі інститути не повинні розглядатися як неформальні⁴⁷. Сила або слабкість інститутів залежить від визнання або невизнання правил політичними акторами, особливо тими, хто приймає владні рішення. Таким чином, вивчаючи правила, ми повинні зважати на два аспекти – ступінь їхньої формалізації і визнання (інституціоналізації) головними політичними гравцями. Саме визнання правил усіма головними політичними гравцями вважається умовою консолідації режиму⁴⁸.

Спираючись на два зазначених аспекти, С.-Е. Скаанінг запропонував декілька типів інституціоналізації політичних правил. Дивіться таблицю 1.2.1.

Таблиця 1.2.1. Типи інституціоналізації політичних правил

Рівень формалізації	Рівень визнання		
	Високий	Середній	Низький
Високий	Явний (Explicit) режим	Очевидна ситуація	Неструктурована політична поведінка
Низький	Умовний (Implicit) режим	Умовна ситуація	

Джерело: Skaaning (2006).

З таблиці видно, що про режими можна говорити лише за умови високої інституціоналізації. У двох інших випадках може йтися не про режими, а про ситуації, в яких політичні актори не визнають, або частково визнають необхідність «гри за правилами». Хоча запропоноване пояснення досить чітке, у критеріях відсутні актори, тобто ті, хто грає або не грає за правилами. Ототожнення режиму лише з інститутами є прикладом того ж редукціонізму, який С.-Е. Скаанінг критикує разом з Джерардо Мунком (Gerardo L. Munck) та ін. дослідниками.

⁴⁷ Skaaning S.-E. (2006).

⁴⁸ Див., наприклад, Mainwaring (1992. – P. 296); Merkel (1999. – P. 71); Skaaning (2006).

Для уникнення «розтягування понять» при проведенні порівняльних досліджень Дж. Мунк запропонував розділити поняття «режим» на кілька складових. Так, аналізуючи роботи теоретиків режиму, він виділив кілька ознак, які найчастіше трапляються в літературі, і об'єднав їх у дві групи – процедурні та поведінкові⁴⁹. Процедурні характеристики вказують на правила, що визначають: а) кількість і тип суб'єктів, які мають право отримати доступ до влади; б) методи доступу до владних посад; в) правила, що визначають прийняття обов'язкових до виконання рішень. Ці процедурні характеристики можуть бути формальними або неформальними, явними або прихованими.

Поведінкові характеристики вказують, що правила впливають на здійснення політики настільки, наскільки головні актори їх визнають. Визнання правил може бути інструментальним, стратегічно обумовленим (тому що так вигідно) або нормативним (тому що так правильно чи потрібно). Водночас Дж. Мунк запропонував два додаткових поняття для аналізу режимів – «перехід» і «консолідація». Перехід, услід за Г. О'Доннелом, Ф. Шміттером⁵⁰, дослідник визначає як інтервал між одним політичним режимом та іншим, під час якого правила політичної гри не визначені, а консолідацію як період, що починається, коли певна сукупність правил встановлюється і закінчується, коли ці правила стають загальновизнаними. Таке розмежування, як стверджує Дж. Мунк, корисне на аналітичному рівні, оскільки в переході, як і в консолідації, ми можемо розглядати процес, сутністю якого є формування нових правил. Але, на відміну від консолідації, в переході можемо виділити ще й наслідки, тобто правила самі по собі, які визначають поведінку акторів. Тому теоретики режиму запропонували аналітичне розмежування між процесом і наслідками переходу (зміни режиму) і процесом консолідації. Основою для розмежування є факт визнання або невизнання правил політичними акторами⁵¹. Тут важливо мати на увазі, що визнавати чи не визнавати можуть як формальні, так і не формальні правила. Результати визнання та не визнання акторами правил показані у матриці.

⁴⁹ Munck G. Disaggregating Political Regime. – 1996. – P. 7.

⁵⁰ O'Donnell G. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, Ph. Schmitter // The Johns Hopkins University Press. – 1986. – P. 6.

⁵¹ Munck G., Disaggregating Political Regime... – P.11.

Таблиця 1.2.2. Наслідки визнання/невизнання акторами правил

Актори	Правила		
	Формальні	Неформальні	гібридизація
Визнають	демократизація/авторитаризація	гібридизація	
Не визнають	гібридизація	занепад/розпад	

Джерело: розробка автора на основі Munck, 1996.

Зі схеми видно, що визнання гравцями правил може вести як до демократизації, як у східноєвропейських країнах, так і до авторитаризації режиму, як у Білорусі чи Росії. Різниця полягає в тому, що у першому випадку еліти погоджуються «грати за правилами», а в другому змушені визнати нав'язані «згори» правила і статус домінуючого гравця (президента) в обмін на доступ до ренти чи можливість виживання. **Невизнання гравцями формальних правил, як і визнання ними неформальних, має наслідком гібридизацію режиму.** В обох випадках гібридизація означає поглинання неформальними інститутами формальних. У цій роботі увага зосереджена на трьох типах неформальних інститутів: неформальних угодах, клієнтелізмі і непотизмі, які тісно переплетені між собою. Ці інститути виявились сильнішими, ніж такі, як верховенство права чи конституціоналізм. Попри свою згубність, ці неформальні інститути визначали і визначають поведінку політичних гравців, що й привело до потрапляння України у «пастку гібридності».

Відмінності між різними наслідками режимів у тому, що невизнання формальних правил в умовах авторитаризму відкриває дорогу до демократизації, а визнання неформальних правил може вести як до гібридизації, так і до авторитаризму. В умовах невизнання усіх правил жоден режим не може встановитися, що веде до занепаду і розпаду режиму.

Отже, як зауважує Дж. Мунк, аналіз режиму складається з трьох аналітично окремих сфер: 1) формування акторами нових правил, що є сутністю процесу переходу; 2) правила самі по собі, що є головною рисою наслідків переходу; 3) визнання або не визнання правил акторами, що є головним питанням консолідації.

Перелічені елементи добре відображають нормативну складову в динаміці режиму і будуть використані для аналізу трансформацій полі-

тичного режиму в Україні. Політичним режимом у цьому дослідженні будемо називати **інституціоналізовану сукупність формальних та неформальних правил, що накладає горизонтальні (відносини між гілками влади) й вертикальні (відносини між носіями влади і суспільством) обмеження на політичних гравців у здійсненні ними влади.**

Отже, беручи до уваги правила, але не відкидаючи ролі акторів, суттєвими змінними у цьому визначенні є формальні і неформальні правила, які визначають простір дій політичних акторів. Визнання акторами формальних правил (інституціоналізація) веде до консолідації (демократії чи авторитаризму), а невизнання формальних правил, як і визнання неформальних, має наслідком гібридизацію режиму. Нарешті невизнання формальних, як і неформальних правил, веде до занепаду і розпаду режиму. Таке визначення не передбачає конструювання типології політичних режимів, але воно показує, як визнання чи невизнання акторами правил призводять до різних наслідків.

1.3. Можливості та обмеження транзитології: труднощі періодизації транзиту в Україні

У цьому параграфі звертаємо увагу на можливості та обмеження традиційних пояснень політичних змін. Ми висуваємо дві тези і спробуємо обґрунтувати їх на прикладі періодизації політичних трансформацій в Україні після здобуття незалежності. По-перше, політичні трансформації в Україні не варто розглядати у лінійній площині, винятково як рух від диктатури до демократії чи від комунізму до олігархії. Попри те, що теза про «блукання» (muddling along) України стала вже звичною у літературі⁵², тут запропоноване вужче розуміння такого «блукання», яке ілюструє траєкторію коливань режиму між полюсами «демократія – авторитаризм». Умовний вектор трансформації політичного режиму має зигзагоподібний вигляд, що зумовлено присутністю двох різноспрямованих процесів – еволюції (демократизації) та інволюції (авторитаризації), що поборювали, а подекуди доповнювали один одного⁵³.

⁵² Вперше цей вислів ужив О. Мотиль (Motyl 1997), а згодом його в різних інтерпретаціях використовували: Д. Арель (Arel, 1998), К. Вольчук (Wolchuk 2002), Т. Кузьо (Kuzio 2008).

⁵³ Див. Мацневский Ю. Политический режим в Украине после «Оранжевой революции» / Ю. Мацневский // Политэкс. – 2008, – №4. – С.18-40.

По-друге, український досвід трансформацій відрізняється як від східноєвропейських, так і від багатьох пострадянських країн. Він вже виявився значно тривалішим, обтяженим численними відхиленнями і зупинками. Врешті, якщо політичні трансформації у більшості східноєвропейських країн закінчились консолідацією демократії, а в більшості пострадянських країн сформувались авторитарні чи напівавторитарні режими, доля України й далі залишається невизначеною. Коли ж політичне керівництво країни намагалося досягти стабілізації політичного процесу адміністративно-бюрократичним шляхом, що супроводжувалося суттєвими порушеннями формальних та неформальних правил «політичної гри», – це виливалося у глибокі кризи. Кризи трапляються у різних типах суспільств, але відсутність змін після криз, зокрема кризи 2004 р., важко пояснити логікою лише еволюційних змін. Нам здається, що тут краще працює поняття інволюції та «інституційної пастки», про що ми писали вище.

Транзит та його альтернативи

У літературі існує декілька понять, що використовуються для опису і пояснення політичних змін. Серед них «трансформація» і «транзит» вживаються найчастіше, інколи, як синоніми. Попри спільне кореневе походження, ці поняття варто розрізняти, особливо для їх концептуалізації. Адже вони мають не лише семантичні відмінності, але й смислові відтінки, що інколи може бути не менш важливим, ніж чітке конструювання концепту. Напевно, тому ці поняття використовують досить довільно, залежно від значення, яке вкладає у те чи інше поняття автор. І все ж, поняття «трансформація», що від латинського *transformatio* означає перетворення, має принаймні три відтінки. По-перше, його використовують стосовно складних об'єктів, у яких можна виявити певну структуру⁵⁴. По-друге, це поняття вказує на видимі зміни, як правило, поліпшення чогось. Для прикладу – «трансформація політичного режиму», «трансформація політичної системи», «суспільна трансформація». У цьому разі мають на увазі зміни, які відбуваються в якомусь

⁵⁴ Schilperoord M. Modeling societal transitions with agent transformation [Electronic resource] / M. Schilperoord, J. Rotmans, N. Bergman // Computational & Mathematical Organization Theory, 2008. – Vol. 14. – Accessed: <http://www.springerlink.com/content/256447330n02q691/fulltext.pdf>.

одному чи в усіх сегментах об'єкта. По-третє, і це найважливіше, «трансформація» наголошує на перетвореннях, кінцева мета яких не визначена і не передбачувана⁵⁵. Деякі автори, що пропонують макромоделі демократизації, це поняття вживають у вужчому значенні чи то як дії еліт, які беруть на себе ініціативу в поваленні старого режиму⁵⁶, чи у значенні глибоких, ненасильницьких перетворень, відмінних від переходу, реформи і революції⁵⁷.

Поняття «transition» (транзит), чи перехід, є ключовим концептом «транзитології»⁵⁸. Проте відразу зауважимо, що поняття «транзит» стосується змін політичного, рідше економічного режиму, а не суспільства, як це часто мають на увазі. Словникове визначення цього поняття вказує на рух від одного стану, форми, місця тощо до іншого. Якщо трансформація є більш відкритим поняттям, що потенційно передбачає інваріантність змін, то транзит, навпаки, наголошує на початковій і кінцевій точці змін. Саме це мали на увазі теоретики демократизації, коли визначали перехід як «інтервал між одним політичним режимом й іншим, протягом якого правила політичної гри чітко не визначені»⁵⁹. Згідно з таким визначенням, перехід починається із заперечення встановленого політичного режиму і закінчується встановленням відносно стійкої конфігурації правил, що характеризують новий режим.

Із теоретичного погляду важливо розрізняти відмінність між рухом від існуючого режиму і рухом до нового режиму. Початок такого процесу деякі автори називають переходом, суть якого полягає у недотриманні наявних правил. Далі виникає потреба встановити нові правила і досягти їх визнання. Наступна фаза, яку дехто називає «інсталяцією»,

⁵⁵ Див. Штыков П. Исследования трансформационных процессов в Восточной Германии и Восточной Европе: достижения, проблемы, перспективы (1990-2002 годы) / П. Штыков // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей. В 2 т. – Т.1. Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы / Ред.-сост. П. Штыков, С. Шваниц. – СПб.; М.; Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге: Летний сад. – 2003. – С. 8.

⁵⁶ Див. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX в. / С. Хантингтон // Роспэн. – 2003. – С.127.

⁵⁷ Див. Motyl A. Revolutions, Nations, Empires / A. Motyl // New York: Columbia University Press. – 1999. – P. 30-31.

⁵⁸ Стислий огляд підходів до політичних змін див. Колодій А. (2010). Більш глибокий аналіз див. Gans-Morse J. (2004)

⁵⁹ O'Donnell G. Transitions from Authoritarian Rule. – P. 6.

передбачає встановлення і визначення нових правил⁶⁰. Зрозуміло, що залежно від рівня визнання правил, наслідки інсталяції можуть бути різні, від повного схвалення до повного заперечення. Остання фаза визначається як процес інституціоналізації, який починається з найменш часткового походження правлячих еліт щодо нової сукупності правил і закінчується тоді, коли старий інституційний устрій більше не діє. Цей процес включає стабільний та нестабільний політичний устрій, що, відповідно, позначений високим та низьким сприйняттям головних цінностей кожного окремого режиму. Такий мікроаналіз фаз демократизації відмінний від макроаналізу, де увага теоретиків демократизації (Х. Лінц, Л. Даймонд) була переважно зосереджена на початкових і на кінцевих етапах змін (лібералізації і консолідації).

Між дослідниками немає єдності з приводу етапів чи фаз переходу. Одні автори перехід поділяють на три, інколи дві фази, останньою з яких є консолідація. Інші поняття «транзит» використовують окремо від поняття «консолідація»⁶¹. Тим не менше, усі дослідники політичних змін розглядають перехід як частину ширшого процесу демократизації. Проте якщо спочатку вважалось, що зміни від авторитаризму до демократії відбуваються своєрідними хвилями, то згодом досвід посткомуністичних, а особливо пострадянських країн, продемонстрував нелінійність і непередбачуваність таких змін⁶². Так шведські дослідники Аксель Хаденіус і Ян Теорел (A. Hadenius, J. Teorel) виявили, що у період з 1972 до 2003 року у 77% (зі 334 спостережень) невдалі авторитарні режими були змінені новими авторитаризмами. Лише у 79 випадках (23%) переходи вели до демократії⁶³. Ця тенденція підтвердилася у більшості пострадянських країнах, де частина країн повернулася до авторитаризму, а у більшості випадків режими стали «гібридними», зберігаючи авторитарну сутність за демократичним фасадом.

⁶⁰ Skaaning S.-E. (2006).

⁶¹ Див. Munck G. Disaggregating Political Regime. – 1996.

⁶² Див. роботи Томаса Карозерса (Carothers, 2002), Майкла Макфола (McFaul, 2002) та Генрі Хейла (Hale, 2005, 2008).

⁶³ Hadenius A. Pathways from Authoritarianism/ A. Hadenius, J. Teorel // Journal of Democracy. – 2007. – Vol. 18. – P. 152.

Особливості політичних змін в Україні

Отримавши незалежність, Україна виявилась погано підготовленою до «самостійного плавання». Як відзначив Тарас Кузьо, після розпаду СРСР Україна нагадувала квазідержаву і квазінацію⁶⁴. Комуністичний і радянський спадок значно обтяжував рух до демократії і ринкової економіки. Поняття «дилема одночасності», запропоноване Клаусом Оффе, було розвинуте Т. Кузьо у його концепції «квадратранзиту»⁶⁵. Як і іншим пострадянським державам, Україні доводилось вирішувати не лише питання «демократизації» і «маркетизації», що постали перед латиноамериканськими та східноєвропейськими країнами, але й питання державного та національного будівництва. Ці додаткові обставини подвоювали складність завдань, що постала перед політичним класом в Україні.

Самі еліти виявились також не готовими до таких викликів. Фрагментована структура українських еліт не сприяла проведенню реформ. Після перших парламентських (1990 р.) і перших президентських (1991 р.) виборів влада залишилась в руках колишніх комуністів. Націонал-демократи уклали з націонал-комуністами кілька неформальних угод, що дало підстави Т. Кузьо український перехід назвати «типовим пактовим переходом»⁶⁶. Ці угоди, однак, тільки зовні нагадують елітні пакти, знані з досвіду Іспанії чи центральноєвропейських країн. О. Фісун наголошує, що пострадянські пакти відбувалися «...навколо іншого «порядку денного», а саме... з приводу «захоплення держави» і монопольної апропріації публічних політико-економічних функцій»⁶⁷. Іншими словами, ці угоди стосувалися не шляхів суспільних реформ, а збереження влади і розподілу ресурсів. Поступливість націонал-демократів дозволила другому Президентові Л. Кучмі зосередити у своїх руках значні формальні повноваження і збудувати мережу, клієнти якої фактично «захопили» державу.

⁶⁴ Kuzio T. Ukraine: Coming to Terms with the Soviet Legacy / T. Kuzio // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 1998. – Vol. 14. – № 4. – P. 17.

⁶⁵ Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? / T. Kuzio // Politics. – 2001. – Vol. 21. – № 3. – P. 167-168.

⁶⁶ Kuzio T. Prospects for the Political and Economic Development of Ukraine / T. Kuzio // Hamilton D. and Mangott G. eds. / The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova. Washington, DC: Center for Transatlantic Relations. – 2007. – P. 25-55.

⁶⁷ Фісун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации – С. 149-150.

Перемога опозиційного кандидата на виборах 2004 р. не пришвидшила і не вирівняла вектор українського транзиту. Як тільки зникла зовнішня загроза в особі президента Л. Кучми, відразу почалась боротьба за владу в таборі «помаранчевих». Еліти і далі залишились фрагментованими, а до того ж егоїстичними і непрофесійними, щоб упроваджувати реформи. У цих умовах кандидат від опозиції В. Янукович уперше за весь час незалежності став обраний Президентом за підтримки менше 50% виборців. Таким чином, несприятливі структурні обставини і фрагментовані еліти зумовили кілька особливостей траєкторії політичних змін в Україні.

По-перше, вона є більш «розтягнутою» і менш поступальною, ніж переходи в східноєвропейських або прибалтійських країнах, і тому потрапляє до четвертої, інверсійної хвилі змін, що ведуть як до демократії, так і авторитаризму⁶⁸.

По-друге, вектор трансформацій політичного режиму має зигзагоподібний вигляд, свідченням чого є відхилення і зупинки, більш виражені, ніж у державах східної Європи чи Прибалтики⁶⁹. Так розпад «помаранчевої коаліції» після виборів 2006 р. і формування коаліції на чолі з Партією регіонів, за оцінками міжнародної неурядової організації *Freedom House*, продемонстрував погіршення показників демократичних змін в Україні⁷⁰. Та ж тенденція збереглася і з приходом до влади В. Януковича.

По-третє, якщо у Східній Європі встановились нові демократії, а більшість пострадянських країн повернулися до авторитаризму, то доля України залишається невизначеною. Зигзагоподібний характер змін свідчить не так про коливання між демократією та авторитаризмом, як про окремих випадок «гібридизації» – збереження конкурентних виборів в умовах руйнування формальних інститутів і посилення неформальних (корупції, клієнтелізму, непотизму). Гібридизація

⁶⁸ Див. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World / M. McFaul // World Politics. – 2002. – № 54.; Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. – С.134-150.

⁶⁹ Траєкторія коливань вектора трансформації режиму між умовними полюсами «демократія» і «авторитаризм» була запропонована у кількох публікаціях автора. Останні зміни див. Мацневский Ю. Политический режим в Украине после «Оранжевой революции» / Ю. Мацневский // Политэкс. – 2008. – №4. – С.18-40.

⁷⁰ Детальніше про це див. звіт Freedom House (2010). [Electronic resource]. – Accessed: <http://www.freedomhouse.eu/images/Reports/NIT2010Ukrainefinal2.pdf>

режиму є свідченням потрапляння країни в інституційну пастку. Пояснення цього процесу подане у наступних частинах роботи. Тут лише відзначимо, що «вимушений плюралізм» часів Кучми призвів до гострого суперництва не тільки між опозиційною і владною елітами, але й усередині останньої. Замість компромісу і співпраці головні політичні гравці віддали перевагу «грі до переможного кінця», тобто «грі з нульовою сумою», що у їхньому випадку виявилось «грою з від'ємною сумою» і закінчилося взаємним програшем. Парадоксальна поведінка еліт пояснюється логікою ескалації конфлікту: ціна перемоги (пост президента з посиленними повноваженнями) здається вищою за ціну участі в конфлікті. Можливість використання ресурсів (загальнонаціонального багатства) у цій боротьбі не обмежена ні формальними, ні неформальними правилами. Результати гострого суперництва еліт виявилися вже наприкінці 2008 р., коли тільки на початку світової рецесії Україна опинилася серед країн, що найбільше потерпіли від кризи.

Таким чином, українські еліти виявляють свою хижацьку природу, безвідповідальність і непрофесіоналізм, що черговий раз зупинило демократичні перетворення і, по суті, відкидало Україну назад. Загалом відкриті і конкурентні президентські вибори 2010 р. не принесли і не могли принести якісних змін, позаяк за пост Президента у другому турі змагалися лідери двох найбільших політико-бізнесових проєктів – Партії регіонів та «Блоку Ю. Тимошенко». Поспішні дії команди Президента В. Януковича у зовнішній (спочатку відмова від вступу до НАТО, а потім відмова підписати угоду про асоціацію з ЄС), та безпечній політиці (намір здійснювати політику нейтралітету), а також гуманітарній сфері (ревізія історії за російським зразком) свідчать про те, що Україна все більше відхилялася від вектора демократичного розвитку і потрапляла під вплив Росії. Отже, спроби здійснити як демократичну, так і авторитарну модернізацію, що мали місце у 2005 р. і 2010 р., були невдалими. Друга спроба демократизації почалася після зміни влади у 2014 р., але російська агресія і спровокований нею сепаратизм ставлять її успіх під сумнів.

Етапи транзиту чи гібридизації?

А. Колодій одна з небагатьох українських авторів, хто послідовно використовує транзитологічний підхід для пояснення політичних змін

в Україні⁷¹. В одній із робіт автор виділяє два етапи політичних змін – лібералізацію і демократизацію, але визнає, що «на зламі тисячоліть в Україні припинився (обірвався, не завершившись) посткомуністичний етап демократичного переходу, і почався його новий етап – антиолігархічний, у рамках якого вже зараз можна розглядати дві окремі стадії»⁷². Ці стадії – це олігархічно-авторитарна (1999-2004) і постолігархічна (2004-2010). В іншій роботі А. Колодій пише про «загальмовану демократизацію» і пропонує шість етапів демократичних змін. Прикметно, що два останні етапи визначено як «постолігархічний демократичний транзит» і «консолідація демократичної, правової, соціальної держави», але без вказівок на те, коли ці етапи повинні настати⁷³. Для порівняння канадський політолог Б. Гарасимів, який також спирався на транзитологічний підхід, в аналізі першої декади посткомуністичних змін в Україні, ще у 2002 р. дійшов висновку, що «Україна досягла стану, який у порівняльній політології описують поняттям «псевдо-демократія»... Це різновид плєбісцитарної і корпоративної президентської монархії з демократичним фасадом, яка здатна сповзти до авторитаризму»⁷⁴. Хоч і в різний спосіб, обидва приклади показують труднощі використання методології транзиту, про які скажемо далі.

Якщо поглянути на процеси змін крізь призму гібридизації, то періодизація політичних і суспільних трансформацій в Україні набуває такого вигляду. Перший етап – (лібералізація) тривав з кінця 1980-х років до 1991 р. У цей період була досягнута демонополізація політичного простору і створені умови для політичної конкуренції. Другий – («демолігархізація», або влада фінансово-промислових груп за фасадом формальних демократичних інститутів) тривав із 1991 р. до кінця 2004 р. Цей етап ми розділяємо на два підетапи. Протягом 1991-1994 рр., коли Україна виборсувалася з уламків СРСР і влада залишалася у комуністів, національний і демократичний імпульс змін

⁷¹ Див., наприклад, Колодій А. Політичний режим в Україні. Спроба транзитивного підходу / А. Колодій // Сучасність. – 1999. – №7-8. – С. 84-96.; Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні / А. Колодій // Трансформація в Польщі і Україні. Вибрані аспекти. – Wrocław. – 2010. – С. 386-400.; Колодій А. Загальмована трансформація і майбутнє української мрії про демократичну правову державу / А. Колодій // Агора. Українські перспективи. – Вип. 12. – К.: Стилос, 2013. – С. 5-20.

⁷² Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні. – С. 395.

⁷³ Колодій А. Загальмована трансформація. – С. 12.

⁷⁴ Narasymiw B. Post-Communist Ukraine. – P. 436-437.

домінував над комуністичним. Проте вже протягом 1994-2004 рр., що збігся з президентством Л. Кучми, влада від посткомуністичної номенклатури перейшла не до демократичної опозиції, а до новітньої олігархії. У цей період виникли і зміцніли декілька політико-економічних груп (ПЕГ), які фактично «захопили» державу⁷⁵. Саме тоді країна потрапила в пастку «гібридності». Спроба українців зупинити цей процес була змарнована В. Ющенком і його оточенням. Постпомаранчева криза, загострення якої у 2008 році збіглося з глобальною економічною кризою, зіштовхнула країну зі шляху реформ. Тому третій етап 2005-2010 рр. може бути визначений як «невдала демократизація». Характерною рисою цього етапу є друга після 1991 р., але неповна зміна еліт, що настала в результаті «Помаранчевої революції», а суттю – змагання між бізнес-політичними групами, з одного боку, і бажання залишитися при владі, зберігаючи позитивний імідж у громадян, – з іншого. Демократичний імпульс «Помаранчевої революції» спричинив кількісні зміни у верхівці влади, викликав деякі зміни у складі правлячої еліти, але їхня хижацька природа і нездатність «грати за правилами» не принесли якісних змін. Попри посилення політичної конкуренції і плюралізму, свободи діяльності ЗМІ та формування громадянських політичних орієнтацій у мешканців більшості регіонів країни, інерція неформальних інститутів не дозволила вислизнути з інституційної пастки.

Четвертий етап, який тривав з 2010 до початку 2014 р. збігся з президентством В. Януковича. З одного боку, перші кроки Президента засвідчили його намагання відновити політичну стабільність і керованість державного управління згори, адміністративним шляхом, проте, з іншого, ми стали свідками конституційного перевороту, розширення повноважень і намагання утримати владу силовими шляхом. Відмова Президента підписати Угоду про Асоціацію з ЄС у листопаді 2013 р. і серія наступних помилок спричинили політичну кризу, яка переросла в революцію. Дивлячись на наміри влади, цей етап попередньо можна визначити як «невдала «білорусизація». Початок п'ятого етапу, чи постреволюційної кризи, логічно починати з лютого 2014 р., коли до

⁷⁵ Теза про те, що Україну можна вважати «захопленою державою» (Captured State), є добре обгрунтована в літературі. Див., наприклад, Omelyanchuk O. Explaining State Capture and State Capture Modes: the Cases of Ukraine and Russia. [Electronic resource] / O. Omelyanchuk. – Accessed: <http://www.ualberta.ca/CIUS/stasiuk/st-pdf/Explaining%20State%20Capture.pdf>.

влади, на хвилі Майдану, прийшла офіційна опозиція В. Януковичу. Зміна влади в Україні підштовхнула В. Путіна до анексії Криму, розпалювання сепаратизму на Донбасі і намагання підірвати легітимність нової влади в Україні.

Чи зможе Україна розірвати замкнене коло безрезультатних змін влади і стати на шлях демократизації, з упевненістю сказати важко. Враховуючи негативні внутрішні (політична і фінансово-економічна криза) і зовнішні (російська агресія) чинники, що склалися протягом 2010-2014 рр., розраховувати на швидке відновлення стабільності і продовження демократичних перетворень не доводиться. У 2014 р. як і в 2004 р. першорядними стають питання «перезавантаження системи», що передбачають вироблення правил політичної гри.

Напередодні президентських виборів 2010 р., коли науковці і політики дискутували щодо можливостей «перезавантаження системи» чи інших шляхів виходу з кризи⁷⁶, автор розглядав два сценарії розвитку політичних подій, причому кожен з них припускав внесення змін до Конституції, тобто зміни формальних правил політичної гри⁷⁷.

І перший, і другий сценарій передбачав посилення виконавчої гілки влади, тобто допускав можливість «сповзання» до авторитаризму за російським чи білоруським зразком⁷⁸. Проте вже тоді ми відзначили принаймні п'ять чинників, які гальмуватимуть сповзання до авторитаризму. Тепер, після революційної зміни влади, видно, що попередні застереження виявилися слухними. Ні російський, ні білоруський варіант утримання влади в Україні не спрацював. Щобільше, теза про те, що Україні загрожує не авторитаризм, а посилення бюрократично-адміністративного свавілля, занепад держави і втрата контролю над територією, виявилася слушною⁷⁹.

Обидва сценарії є варіантами одного процесу – завершення розпаду посткомунізму на території України. Двадцять три роки незалежності України, на жаль, не стали часом народження нової української

⁷⁶ Матеріали однієї з таких дискусій див. на сайті Львівського регіонального інституту державного управління. www.lvivacademy.com/...1/!Materialy-kruhl-stoly-Kolodii.doc.

⁷⁷ Мацієвський Ю. Незакінчений транзит в Україні: спроба періодизації / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2010. – № 6. – С. 42-52.

⁷⁸ Там само. – С. 50-51; див. також Мацієвський Ю. Спокуси авторитаризмом / Ю. Мацієвський // Критика. – 2011. – № 5-6. – С. 2-7.

⁷⁹ Там само. – С. 6-7.

держави і повноцінної нації. Протягом цього часу країна перебувала в руках егоїстичного політичного класу, що виріс із радянської номенклатури і перетворився на новітню олігархію.

Якщо нова влада знову не зрадить ідеалів Майдану, то В. Януковича можна буде вважати останнім Президентом посткомуністичної України. Його місія полягала в тому, щоб остаточно зруйнувати те, що залишилось у спадок від ССРСР і пустило глибокі метастази в українському суспільстві. З «електорального» чи «змагального» авторитаризму часів Кучми через «дефектну демократію» президентства Ющенка ми дійшли до їх виродження у квазіавторитарну модель Януковича.

Таким чином, обмеження транзитологічного пояснення політичних змін очевидні. Перше, якщо дивитися на зміни в Україні крізь призму транзиту, то ми можемо фіксувати якесь етапи змін, але кінцева мета – демократія, як і комунізм, може не настати. Друге, ми показали, що український випадок важко «втиснути» у класичні чи новітні схеми демократизації. Можна, звісно, розширювати кількість етапів, але це мало що дасть для розуміння того, де ми є і що з нами відбувається.

Отже, транзитологічний підхід створює більше питань, ніж пропонує відповідей. А не знаючи ні напряму руху, ні того, як довго буде тривати цей шлях, дозволимо безвідповідальним керманічам експлуатувати людську енергію собі на користь. Відтак більш відповідальним здається з'ясувати, чому попри зміни людей базові засади політичної гри змінюються дуже повільно. У наступному параграфі поглянемо на пояснення політичних змін з погляду «невдалого інституційного дизайну», що також має свої обмеження у випадку України.

1.4. Можливості та обмеження інституціоналізму: президентіалізм і демократія в Україні

Традиційні інституційні пояснення пов'язують успіхи чи невдачі демократизації з добрим чи поганим розподілом повноважень між гілками влади. Найчастіше говорять про президентіалізм чи парламентаризм як принципи організації політичних систем. Від того, хто фактично домінує у політичній системі, часто залежить дотримання принципу верховенства права, конституціоналізму, ефективності парламенту чи партійної системи. З огляду на те, що вплив перелічених інститутів на

політичні процеси в Україні досить добре висвітлений в літературі⁸⁰, тут перевіримо, як відома теза про обернену залежність між обсягом президентських повноважень і станом демократії виявляє себе у випадку України. Спочатку простежимо, як змінювалися показники індексу президентської влади, далі поглянемо, як президенціалізм і демократія пов'язані між собою у випадку України, а наостанок повернемося до питання про можливості й обмеження традиційного інституціоналізму для пояснення політичних змін.

У цьому параграфі будемо спиратися на кількісні показники «сили» президентів, визначені за методикою О. Норгаарда та Л. Йоханссена. В основі визначення індексу президентської влади⁸¹ (The Index of Presidential Authority, IPA) лежать 37 конституційних повноважень, розділених на три групи: символічні (надання громадянства та притулку, нагородження орденами, скликання парламенту на першу сесію тощо), кадрові повноваження (призначення та звільнення з посад прем'єр-міністра, міністрів, вищого керівництва армії, генерального прокурора та інших керівників центральних органів влади) та політичні (подання законопроектів на розгляд парламенту, ініціювання внесення поправок до Конституції, право вето, введення надзвичайного стану тощо)⁸². Обчислення Індексу здійснюється за формулою:

$$IPA = (1(\sum S_{1-7}) + 2(\sum A_{1-13}) + 3(\sum P_{1-17})) * E * L = IS / 336 * 100,$$

де $\sum S_{1-7}$ – сума символічних повноважень,
 $\sum A_{1-13}$ – сума повноважень призначення,

⁸⁰ Для прикладу див. D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics, (2007); Narasymiw B. Post-Communist Ukraine, (2002), Kuzio T., Krawchuk R., D'Anieri P. State and Institution Building in Ukraine, (1999). Whitmore S. State Building in Ukraine: The Ukrainian Parliament 1990-2003 (2004), Birch S. Elections and Democratization in Ukraine (2000); Wolczuk K. The Moulding of Ukraine. The Constitutional Politics of State Formation (2001).

⁸¹ Автори розрізняють поняття «authority» і «power». Останнє, з їх погляду, вказує на здатність досягати результатів, тоді як поняття «authority» «...відображає регульовану і легітимізовану конституційними повноваженнями можливість [президента] діяти. Тут, однак, поняття «authority» перекладене як влада.

⁸² Johannsen L. IPA: The Index of Presidential Authority. Explorations into the measurement and impact of a political institution / L. Johannsen, O. Nørgaard // Department of Political Science. University of Aarhus, Denmark. – ECPR Joint Sessions of Workshops. – Edinburgh, 2003. – P. 9-11.

$\sum P_{1-17}$ – сума політичних повноважень,

E – виборча система (множитьься на 2, якщо президент обирається на прямих виборах),

L – тривалість терміну, на який обирається глава держави (множитьься на 1,1, де друга одиниця позначає кількість років, на які обирається президент. Якщо президент обирається пожиттєво, то уся сума множитьься на 2. IS (Index Score) – значення показника стосовно максимального можливого значення (336).

Формула показує, що кожна група повноважень має свою вагу, де символічні повноваження важать найменше, а політичні – найбільше. Автори визнають, що кодування у кожному випадку є досить складним, з огляду на те, що конституції написані у різних традиціях. Проаналізувавши 98 конституцій (без вказівок на країни), автори виділили три кластери президентських повноважень, які вони назвали «реактивне і символічне президентство», «розділене виконавче президентство» і «виконавче президентство». Наведені у таблиці 1.4.1. значення індексу показують межі між трьома кластерами і середні значення кожного з трьох типів повноважень.

Таблиця 1.4.1. Кластери президентських повноважень⁸³

	Символічні	Кадрові	Політичні	Значення ІПВ
Символічне президентство (N=39)	2,85	3,51	5,15	15,04
Розділене президентство (N=34)	3,15	4,95	8,87	35,13
Виконавче президентство (N=25)	4,40	6,20	11,76	47,26
Усі (N=98)	3,35	4,70	8,14	30,23

Джерело: Johannsen L. IPA: The Index of Presidential Authority. – 2003. – P. 9-11.

Значення індексу в досліджуваній групі країн коливаються від 2,5 (Ізраїль, Індія) до 62,5 (Казахстан, Сирія) із середнім значенням 30,2 (Еквадор, Колумбія), що вказує на значну варіативність форм президентства. Дослідники не виявили статистичного зв'язку між «силою» президентства і станом демократії по всій групі країн, але виявили статистично значний негативний зв'язок між «силою» президента й

⁸³ Там само. – С. 9-11.

економічною свободою. Ці результати будуть корисні для перевірки зв'язку між цими показниками у випадку України.

Оскільки у більшості пострадянських країн президенти зосередили у своїх руках значні формальні повноваження, процес нагромадження цих повноважень часто описують поняттям «президентіалізація», а практику їх використання – поняттям «суперпрезидентіалізм»⁸⁴. Спираючись на аргументи Х. Лінца та його послідовників, поглянемо чи справді «сила» президента справляє негативний вплив на стан демократії та політичний режим в Україні⁸⁵. Ми виявили, що з 1996 до 2006 рр. ІПВ для України становив 52,2. У проміжку між 2006 та 2010 рр. значення індексу зменшується до 47,8 і знову повертається до попередніх значень після приходу до влади В. Януковича⁸⁶. (див. Додаток А)

Відповідно до шкали О. Норгаарда й Л. Йоханнсена, значення ІПВ на рівні 47,26 є порогом, що відділяє «розділене президентство», ознакою чого є дуалізм влади, від «виконавчого президентства» з єдиною «вертикаллю» влади. Початкові і кінцеві значення показника ІПВ вказують не так на «президентіалізацію» змішаної форми правління, як на концентрацію повноважень у руках президента і посилення його «ваги» у політичному полі України. Так, Конституція України закріпила такі важливі атрибути змішаної форми правління, як порядок призначення складу уряду, право глави держави ініціювати відставку прем'єра та дуалізм виконавчої влади (що перебуває під керівництвом прем'єр-міністра і президента).

⁸⁴ Варто мати на увазі, що президентіалізація не означає рух у напрямі президентської форми правління, як і те, що суперпрезидентіалізм не означає окремої форми правління. Поняття президентіалізація описує щонайменше чотири процеси: 1) концентрація влади в руках президента; 2) ослаблення взаємодії між урядом і парламентськими партіями; 3) посилення впливу лідерів, а не партій у виборчих кампаніях; 4) збільшення впливу лідерів на електоральну поведінку. Протилежним до президентіалізації є процес парламентаризації, що показує рух у зворотньому напрямі. Див. Зазнаєв О. Президентіалізація полупрезидентской системы / О. Зазнаєв // Вестник Новосибирского государственного университета. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 2006. – Вып.2. – С. 62-68.

⁸⁵ Див. Linz J. The Failure of Presidential Democracy / J. Linz // Johns Hopkins University Press. – 1994. – Vol. 1. – P. 94.; Линц Х. Дж. Опасности президентства [Электронный ресурс] / Х. Дж. Линц // Антологии. Пределы власти, 1997. – № 2, 3. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem14.htm>.

⁸⁶ Див. Мацієвський Ю. Клієнтелізм в українській політиці у період президентства В. Януковича [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський, І. Собчук. – Центр політичних досліджень НаУОА. – 2012. – Режим доступу: http://cpr.oa.edu.ua/wp-content/uploads/2015/06/Clientelism_Matsiyevsky_Sobchuk.pdf.

Проте інші – такі, як парламентська інвеститура уряду та право припинити повноваження прем'єра лише за згодою останнього у Конституції, не враховані⁸⁷. Фактична ж реалізація цих принципів зводиться до надання згоди парламентом на призначення прем'єр-міністра, одноосібного вирішення питання його відставки, цілковитої залежності Кабінету Міністрів та, зокрема, прем'єр-міністра від президента. Перелічені факти «деформації» інститутів дали підстави окремим дослідникам пояснювати політичні дії гравців, зокрема президента, вадами інституційного дизайну⁸⁸. Такий підхід, однак, не пояснює, чому ці вади виявилися в одних країнах, але були нівельовані в інших. З іншого боку, зосередження уваги лише на формально-юридичній частині інститутів без уваги до мотивів гравців обмежує пояснення констатацією перекосів а, в кращому разі, виробленням рекомендацій до їх поліпшення.

Ті автори, які звертають увагу на мотиви гравців, здається, пропонують глибші пояснення. Так британський політолог Річард Саква появу сильного президента (Б. Єльцина) у Росії пояснює бажанням еліт компенсувати зниження адміністративного потенціалу держави, що виявився після розпаду СРСР⁸⁹. В Україні відбувалися подібні процеси, тому це пояснення має сенс і в нашому випадку. Однак, крім мотивів еліт до уваги варто брати ще й мотиви самих президентів, серед яких нагромадження повноважень з метою отримання ренти і збереження влади було далеко не останнім.

Ці мотиви добре ілюструють низку законів, прийнятих до і після поновлення дії первинної редакції Конституції 1996 р. (дивіться таб. 1.4.2.) Звертаємо увагу на те, що відповідно до рішень Конституційного Суду України (Рішення від 10 квітня 2003 р., від 16 травня 2007 р., та від 7 липня 2009 р.)⁹⁰, вичерпний перелік повноважень Президента закріплюється в Конституції України і не може збільшуватися чи

⁸⁷ Мартинюк Р. «Суперпрезидентська республіка»: конституційно-правова оцінка феномену та досвіду пострадянських країн / Р. Мартинюк // Право України. Юридичний журнал: наук.-практ. фах. вид. – 2013. – № 7. – С. 252-262.

⁸⁸ Там само. – С. 252-262.

⁸⁹ Sakwa R., Constitutionalism and Accountability in Contemporary Russia: The Problem of Displaced Sovereignty // Russia and its Constitution: Promise and Political Reality. Edited by Gordon Smith and Robert Sharlet. Leiden: Nijhoff. – 2008. – P. 9.

⁹⁰ Мартинюк Р. Конституційні повноваження президента змішаної республіки та доктрина «прихованих» президентських повноважень / Р. Мартинюк // Право України. – 2012. – № 7. – С. 141-150.

зменшуватися через прийняття законодавчих актів. І все ж, політична практика в Україні часто виходить за рамки формальних обмежень.

Таблиця 1.4.2. Закони, що збільшили повноваження Президента України (2010-2013 рр.)

Дата ухвалення	Назва документа	Вплив на збільшення повноважень
7 липня 2010 р.	Закон «Про судоустрій і статус суддів» ⁹¹	Суди загальної юрисдикції утворюються і ліквідуються Президентом України на підставі пропозиції голови відповідного вищого спеціалізованого суду ⁹² .
7 жовтня 2010 р.	Закон «Про Кабінет Міністрів» ⁹³ , Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення їх у відповідність з Конституцією України»	Президент одноосібно призначає: склад уряду (за поданням прем'єр-міністра); голів державних адміністрацій; генеральний прокурор звільняється одноосібно президентом. Закон підпорядкував Президентіві Службу безпеки України.
9 грудня 2010 р.	Указ Президента «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади»	Всі органи виконавчої влади отримують юридичний статус «центрального» (ЦОВВ), що переводить їх у фактично пряме підпорядкування Президенту ⁹⁴ .
17 березня 2011 р.	Закон «Про центральні органи виконавчої влади» ⁹⁵	Міністерства та інші ЦОВ утворюються, реорганізуються і ліквідуються Президентом за поданням

⁹¹ Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI (зі змінами) // Верховна Рада України. – Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010. – №41-42, №43, №44-45. – С. 529.

⁹² Коментарі Ради Європи стосовно цього закону наголошували, що «така система є проблематичною, оскільки вона надає повноваження створювати та ліквідовувати суди Президенту, який, водночас, є найвищою особою в системі органів виконавчої влади». Див. Коментар до Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 14 жовтня 2010 року [Електронний ресурс] // Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/index.php?id=1289997619>.

⁹³ Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 02.12.2012 №5463-17 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2591-17>.

⁹⁴ Адміністративна реформа від Президента В. Януковича не сприятиме підвищенню ефективності урядування в Україні [Електронний ресурс]: стаття. – Український незалежний центр політичних досліджень. – 2011. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/5166>.

⁹⁵ Про центральні органи виконавчої влади [Електронний ресурс]: Закон України від 01.01.2013 №3166-17 / Верховна Рада // Відомості Верховної Ради. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3166-17>.

Таблиця 1.4.2. Закони, що збільшили повноваження Президента України (2010-2013 рр.) (продовження)

		прем'єр-міністра. Перший заступник і заступник міністра призначаються на посади за поданням прем'єра і звільняються з посад Президентом.
17 травня 2012 р.	Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» ⁹⁶	Програма діяльності Кабінету Міністрів повинна ґрунтуватися не тільки на передвибірній програмі Президента України, але й на щорічних посланнях Президента до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище України. Послання, фактично, замінило собою щорічну Державну програму економічного і соціального розвитку ⁹⁷ .
28 листопада 2012 р.	Закон «Про всеукраїнський референдум»	Конституційність чи неконституційність того або іншого питання, яке пропонується винести на референдум, визначають Президент і ЦВК. Закон дає можливість Президентіві вносити зміни до Конституції за допомогою референдуму ⁹⁸ .

Перелічені у таблиці закони свідчать про концентрацію та централізацію повноважень у руках Президента, що посилилася після скасування політичної реформи 2004 р. Формально правові пояснення цього явища відштовхуються від доктрини «прихованих» президентських повноважень, яка стверджує, що Президент може мати повноваження, які прямо не сформульовані у тексті Конституції, але які можуть бути виведені з його загальних конституційних повноважень⁹⁹.

⁹⁶ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України [Електронний ресурс]: Закон України від 17.05.2012 № 4731-VI // Верховна Рада України. – Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013. – № 15. – С. 98. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4731-17>.

⁹⁷ Напівпрезидентський режим: можливості конституційної демократизації / С. Баллан, С. Конончук // ШПА, УНЦПД. – К.: Лікей. – 2012. – С. 25.

⁹⁸ Мусіяка В. Про всеукраїнський референдум [Електронний ресурс]: інтерв'ю / В. Мусіяка. – Ракурс. – 2012. – Режим доступу: <http://racurs.ua/84>.

⁹⁹ Мартинюк Р. Конституційні повноваження президента змішаної республіки та доктрина «прихованих» президентських повноважень / Р. Мартинюк // Право України. – 2012. – № 7. – С. 141-150.

Так чи інакше відзначені прямі та «приховані» повноваження глави держави не дають підстав визначати форму правління в Україні як президентську, за якої виконавча влада відділена від законодавчої і не несе політичної відповідальності перед парламентом¹⁰⁰. У цьому також виявляються обмеження традиційного інституційного підходу, що бере до уваги лише формально-юридичний бік справи.

Дещо інші можливості виникають тоді, коли до уваги брати не самі повноваження, а те, як вони використовуються. У цьому разі президентство В. Януковича можна характеризувати поняттям «суперпрезидентіалізм» – така концентрація влади в руках президента та його оточення, що дозволяє використовувати її без обмежень з боку законодавчої та судової влади.

Розглядаючи позицію президента щодо парламентської більшості (за класифікацією Ф. Фрісон-Роше¹⁰¹), варто відзначити, що В. Януковичу не вдалося сформувати монолітну парламентську більшість. Після виборів 2012 р. фракція Партії регіонів налічувала 209 депутатів, але цього виявилось замало, щоб отримати одноосібний контроль у парламенті. Такий вид більшості, як «коаліція з домінуючою партією», яку ми мали впродовж 2010-2013 рр., змушувала президента зважати не лише на суб'єктів провладної коаліції, але й на опозицію. Спроби подолати ці обмеження виявлялися через особисті та «сімейні» впливи, зменшуючи значущість партійних, які характеризували «розділене» президентство В. Ющенка.

Таким чином, посилення президентських повноважень та спроби Президента сформувати лояльну парламентську більшість можна розглядати у двох площинах: із формально-юридичного погляду ми бачимо президентіалізацію змішаної форми правління в Україні у період 2010-2014 рр. Проявами цього тренду стало зменшення впливу партій та парламенту на главу держави, що пов'язане як із «силою» Президента, так і з «слабкістю» самого парламенту. Попередній політичний досвід, зокрема слабкість демократії, традиції патерналізму та слабкість громадянського суспільства, сприяли посиленню президентських

100 Poguntke T. The Presidentialization of Politics in Democratic Societies: A Framework for Analysis [Electronic resource] / T. Poguntke, P. Webb // Comparative Politics, 2007. – Accessed: www.logobook.ru/af/11028194/2537/0199252017_sample.pdf.

101 Напівпрезидентський режим: можливості конституційної демократизації / С. Балан, С. Конончук // ШПА, УНЦПД. – К.: Лікей. – 2012. – С. 11.

повноважень¹⁰². Натомість діапазон значень ІПВ в Україні чітко показує тип президентства, який існує в Україні від 1996 р., а практика використання Президентом своїх повноважень дозволяє говорити про феномен суперпрезидентіалізму в Україні, що мав місце під час президентства Л. Кучми і В. Януковича.

Президентіалізм, демократія і економічна свобода в Україні

Якщо відійти від формально-юридичного підходу, що намагається зафіксувати зміни у формах правління, і поглянути на інститути як стимули, що мотивують акторів до дій, то ми побачимо дещо іншу картину. Так, Генрі Хейл розглядає динаміку режимів у Євразії з допомогою поняття «патронатне президентство» (patronal presidentialism). Цим поняттям дослідник окреслив специфічну сукупність інститутів, де поєднані значні формальні повноваженнями президента та його неформальний вплив¹⁰³. У більшості пострадянських країн «патронатне президентство» виявляє себе у двох формах – системах одноосібної влади (single pyramid system) і системах конкуруючої влади (competing pyramid system). Такий підхід виходить за межі традиційного інституціоналізму і дозволяє гнучкіше пояснювати динаміку режимів на пострадянському просторі.

Дискусія з приводу впливу президентіалізму на становлення демократії та економічної свободи, зокрема, в країнах колишнього Радянського Союзу, є доволі тривалою. Одна група авторів, услід за Х. Лінцом, відстоює тезу про небезпеку президентської форми правління для розвитку демократії у посткомуністичних країнах. Друга – наголошує на перебільшенні цих загроз¹⁰⁴.

Так Лінц стверджує, що президентіалізм має негативний вплив на становлення демократії через такі його риси, як розділена легітимність, небезпека розриву в здійсненні політики, персоналізація влади та

102 Див. Мартинюк Р. Суперпрезидентська республіка: конституційно-правова оцінка феномену та досвіду пострадянських країн / Р. Мартинюк // Право України. Юридичний журнал: наук.-практ. фах. вид. – 2013. – № 7. – С. 252-262.

103 Хейл Г. Президентський режим, революція, демократія / Г. Хейл // Pro et Contra, 2008. – № 1. – С. 6-21.

104 Elgie R. Semi-Presidentialism and Democracy / Elgie R., Moestrup S., Wu Y.-S. // Palgrave Macmillan. – 2011. – P. 15; Kakhishvili L. Explaining Democratic Developments in Post-Communist Countries [Electronic resource] / L. Kakhishvili // e-International Relations, 2013. – Accessed: <http://www.e-ir.info/2013/04/08/explaining-democratic-developments-in-post-communist-countries/>.

важливість посади президента, що перетворює вибори у гру з нульовою сумою¹⁰⁵. Подвійна відповідальність президента та парламенту є особливо небезпечною у кризові періоди, фіксований термін повноважень призводить до розривів у здійсненні політики, гра з нульовою сумою на виборах ускладнює представництво всього населення, однак найбільшою проблемою, вважає автор, є концентрація в руках президентів надмірних повноважень, що і заважає демократичному становленню країн¹⁰⁶. Саме тому варто зосередити увагу на змінах сили президентських повноважень у світлі зміни показників демократизації країни.

Попри те, що Лінц розглядав випадки країн Латинської Америки, його послідовники¹⁰⁷ погоджуються з тим, що президентські системи містять небезпеки і для інших країн. Так С. Абдукадіров, наприклад, вказує на нестабільність президентських режимів у країнах Середньої Азії¹⁰⁸.

Критики Лінца розглядають президенціалізм як одну з причин проблемного становлення демократій у країнах пострадянського простору, але не першочергову. Ірландський дослідник Роберт Елджі на прикладі кількох випадків змішаних форм правління доводить, що розподіл влади (їх співіснування) за напівпрезиденціалізму є безпечним для становлення демократії, з чого робить висновок про причинний зв'язок демократії та інших чинників, наприклад, уряду меншості¹⁰⁹. З іншого боку, Тімоті Фрай вказує, що суспільні обставини, які зумовили вибір форми правління, мають більший вплив на успішність демократії, ніж власне повноваження глави держави¹¹⁰.

¹⁰⁵ Линц Х. Дж. Опасности президентства [Электронный ресурс] / Х. Дж. Линц // Антология. Пределы власти, 1997. – № 2, 3. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem14.htm>.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Horowitz D. L. Comparing Democratic Systems [Electronic resource] / D. L. Horowitz // Journal of Democracy, 1990. – Vol. 4. – № 1. – Accessed: <http://glennschool.osu.edu/faculty/brown/Failed%20States%20Readings/Horowitz.pdf>; Kakhishvili L. Explaining Democratic Developments in Post-Communist Countries [Electronic resource] / L. Kakhishvili // e-International Relations, 2013. – Accessed: <http://www.e-ir.info/2013/04/08/explaining-democratic-developments-in-post-communist-countries/>.

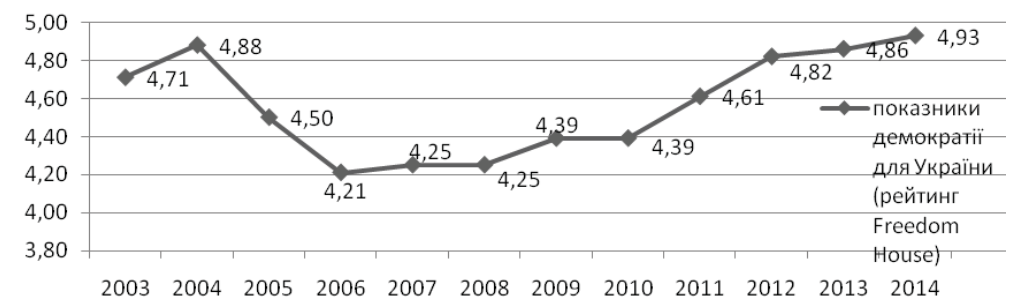
¹⁰⁸ Abdukadirov S. The Failure of Presidentialism in Central Asia. / S. Abdukadirov // Asian Journal of Political Science. – 2009. – Vol. 17. – № 3. – P. 285-298.

¹⁰⁹ Elgie R. The Perils of Semi-Presidentialism. Are they Exaggerated? / Elgie R. // Democratization, 2008. – Vol. 15. – № 1. – P. 49-66.

¹¹⁰ Frye T. A Politics of Institutional Choice: Post-Communist Presidencies / T. Frye // Comparative Political Studies, 1997. – Vol. 5. – №30 – P. 523-552.

З огляду на суперечливі пояснення зв'язку президенціалізму, демократії і економічної свободи, погляньмо, яким є цей зв'язок у випадку України. На рис. 1.4.1. відображена крива демократизації України за оцінками Freedom House.

Рис. 1.4.1. Динаміка показників демократизації України 2003-2014 рр.

Джерело: Nations in Transit: Ukraine (2003-2014).

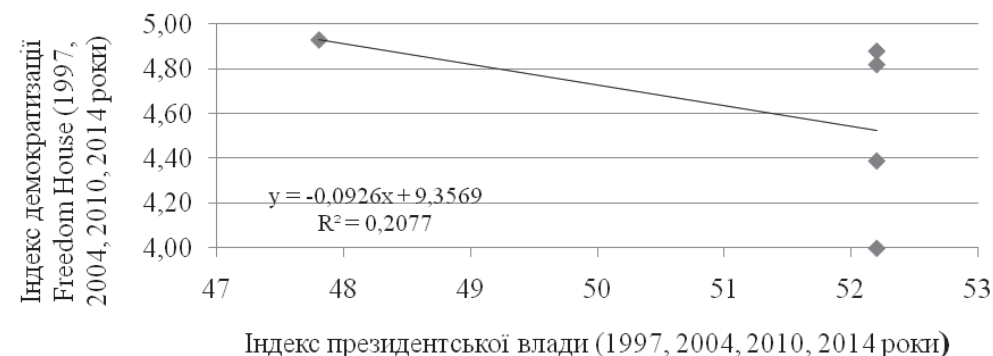
З рисунка видно, що коливання показника демократизації в Україні не виходило за межі одного пункту, що ілюструє нашу тезу про існування гібридного режиму в Україні. У проміжку між 2004 і 2010 роками показник демократизації в Україні поліпшився з майже 4,9 у 2004 р. до 4,2 бала у 2006 р. і залишався у межах 4,2-4,4 балів із 2006 до 2010 рр¹¹¹. (за шкалою від 1 до 7, де 1 означає найкращий показник, а 7 найгірший). Водночас у цей же період значення ІПВ суттєво знизилася (з 52,2 до 47,8). Натомість, починаючи з 2010 р., показники демократизації погіршуються (з 4,4 балів у 2010 до 4,9 у 2012-2014 рр.), а ІПВ, у зв'язку з поверненням у дію Конституції в редакції 1996 р., повернувся до попередніх значень (52,2).

Очікування того, що зростання показника ІПВ мають вказувати на погіршення значень показника індексу демократизації, не підтвердилися. Коефіцієнт кореляції Пірсона між ІПВ та показниками демократизації дорівнює 0,5, а це означає, що між показниками існує обернений помірний зв'язок. Проте коефіцієнт детермінації дорівнює 0,2, що означає, що зміна показників індексу президентської влади

¹¹¹ Див. Nations in Transit 2014 [Electronic resource] // Freedom House. – Accessed: <http://freedomhouse.org/sites/default/files/Data%20tables.pdf>.

лише у 20% пояснює зміну показників демократизації. Решта 80% – недосліджені чинники. Результати кореляційного аналізу обох показників показані на рис. 1.4.2.

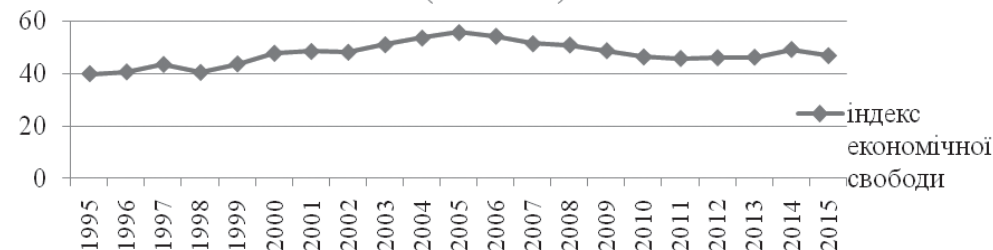
Рис. 1.4.2. Співвідношення індексу президентської влади та індексу демократизації в Україні (у динаміці 1999-2014 рр.)

Проте зв'язок підтвердився стосовно сили президентства і стану економічної свободи. Крива індексу економічної свободи України (див. рис. 1.4.3.), що визначається американською The Heritage Foundation у шкалі від 0 до 100 (де 0 – найменш вільна, а 100 – найбільш вільна економіка), рідко піднімалася вище 50 пунктів (категорія «переважно не-вільних економік»), залишаючись у групі «репресованих економік»¹¹². Це дало підстави шукати зв'язок між обома показниками.

Рис. 1.4.3.

Динаміка індексу економічної свободи (1995-2015)

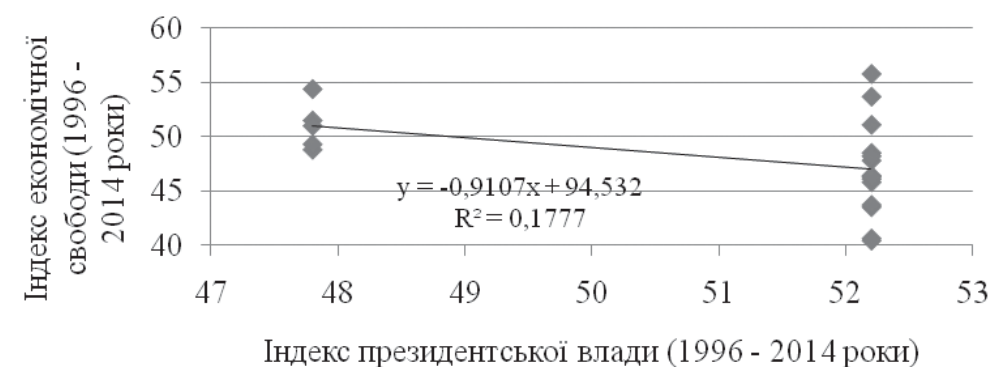

Джерело: 2015 Index of Economic Freedom. Ukraine.

¹¹² Див. 2015 Index of Economic Freedom. Ukraine // The Heritage Foundation. – Accessed: <http://www.heritage.org/index/country/ukraine>.

Зв'язок президенціалізму і економічної свободи також виявився обернений, але більш виражений ніж у випадку демократизації. Коефіцієнт кореляції Пірсона між ІПВ та індексом економічної свободи дорівнює (мінус) - 0,42, а це означає, що чим вищий індекс президентської влади, тим нижчий індекс економічної свободи. Коефіцієнт детермінації на рівні 0,18, свідчить, що зміна показників індексу президентської влади лише у 18% пояснює зміну показників індексу економічної свободи¹¹³. Див. рис. 1.4.4.

Рис. 1.4.4. Співвідношення індексу президентської влади та індексу економічної свободи в Україні (у динаміці 1999-2014 рр.)

Таким чином, очікування про існування зв'язку між ІПВ і демократією у випадку України не підтвердилося, проте дослідження показало наявність статистично суттєвого оберненого зв'язку між ІПВ і економічною свободою. Негативний зв'язок між цими показниками вказує на подібність України, як і більшості пострадянських країн, до країн Латинської Америки. Коли повноваження президента були меншими, показники демократизації і економічної свободи поліпшувалися, але прориву в просуванні демократії не відбулося. Причини, як було запропоновано вище, у відсутності в еліт стимулів змінювати звичні способи взаємодії. Доки корупція, клієнтелізм і неформальні угоди забезпечують доступ до влади і ренти, еліти будуть робити все, щоб стримати зовнішній і внутрішній демократичний тиск і зберегти наявну систему «обмеженого доступу» з гібридним режимом.

¹¹³ Перевірка значущості зв'язку між усіма показниками подана у додатку Б.

Питання причинності, однак, залишається відкритим. Чи це президент зі значними повноваженнями послаблює демократію, чи може слабкий парламент і слабе громадянське суспільство дають президентові можливість посилювати свої повноваження? Обидва спостереження повертають нас до початкової тези – у стані неефективної рівноваги (інституційної пастки) еліти можуть змінювати одні одних при владі, але базові засади функціонування суспільства залишаються незмінними (або змінюються дуже повільно).

Здійснений аналіз підштовхує до двох висновків. Перший стосується зв'язку президенціалізму, демократії та економічної свободи. Якщо зв'язок між ІПВ і демократією у нашому випадку не підтвердився, то підтвердився обернений зв'язок між «силою президента» і економічною свободою. Значення індексу економічної свободи можна вважати одним із показників економічного розвитку (поряд з ВВП, загальним рівнем освіти, урбанізацією тощо). Отже, якщо президенціалізм гальмує економічний розвиток, то він, опосередковано, гальмує демократизацію¹¹⁴.

Другий висновок стосується зв'язку президенціалізму та авторитаризму. Практика «суперпрезиденціалізму», що виразно проявилася під час президентства В. Януковича, не призвела до встановлення авторитаризму¹¹⁵. Більш доречним тут є вивчення не самих формальних повноважень, а того, як вони використовуються. Поняття «патронатного президентства» може стати у нагоді.

Висновки

Традиційні транзитологічні та інституційні пояснення показали, що Україна зійшла зі шляху демократичних та ринкових трансформацій і опинилася у «сірій зоні». Визнання того, що режим в Україні став

¹¹⁴ Статистичний зв'язок між економічним розвитком і демократією, встановлений ще С. Ліпсетом, підтверджувався багаторазово. Див., наприклад, Vanhanen T. The Level of Democratization Related to Socioeconomic Variables in 142 States (1880-1985) / T. Vanhanen // Scandinavian Political Studies, – 1989. – Vol. 12, № 2, – P. 95-127.; Пшеворський А. Що робить демократії життєздатними? У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / А. Пшеворський, М. Альварес; ред. Д. Гудзіна; пер. з англ. – К.: Ай-Бі. – 2003. – С. 215-234.

¹¹⁵ Детальне пояснення причин цього явища здійснено у розділі V.

гібридним, очевидно, більш коректне, ніж переконання про його перехідний характер. Пояснення причини цього стану ми спробували обґрунтувати у цьому розділі.

Політичний режим тут визначений як інституціоналізована сукупність формальних та неформальних правил, що накладають на політичних гравців горизонтальні і вертикальні обмеження у здійсненні влади. З цього погляду режим – це не стільки люди, як інститути, тобто правила, що визначають поведінку людей. Визнання правил є важливим показником при розмежуванні процесу (зміни режиму) і результату (консолідації авторитаризму чи демократії, гібридизації чи занепаду режиму). Ми наголошуємо, що невизнання гравцями формальних правил, як і визнання ними неформальних правил, має наслідком гібридизацію режиму.

Виділивши транзитологічний, інституційний та постінституційний дискурси, ми показали переваги і недоліки кожного з них, а виявивши обмеження транзитологічного підходу, запропонували альтернативну періодизацію політичних змін в Україні. Попередні спроби періодизації транзиту зіткнулися з обмеженнями методологічного характеру, зумовленими не лінійністю і незавершеністю процесу змін. Із плином часу ми можемо додавати нові етапи, але такий підхід не скаже нам нічого ні про тривалість переходу, ані про те, чому Україна не стала демократією.

Ті самі обмеження присутні і в традиційних інституційних поясненнях, коли мова заходить про вади інституційного дизайну. Наголос на недосконалому розподілі повноважень не пояснює причин цього стану. Чому, наприклад, у більшості пострадянських країн такі «перекося» мали місце, а в більшості східноєвропейських – ні? З іншого боку, визнання того, що нечіткий розподіл повноважень між гілками влади дозволив Президентові збільшити свій вплив на політичний процес, важливе, але навіть показавши, що збільшення повноважень вело до зниження економічної свободи, ми не можемо з'ясувати причинність. Чи це слабкість «демократичної противаги» (парламенту, опозиційних партій чи громадянського суспільства) дозволяла Президентам Леоніду Кучмі і Віктору Януковичу виходити за межі своїх конституційних повноважень, чи, навпаки, надані їм повноваження і неформальний

вплив дозволяв ефективно обмежувати парламент, опозицію і громадянське суспільство?

З огляду на обмеження цих двох найбільших уживаних пояснень, у цій роботі розвивається альтернатива, яка сформувалася на перехресті нового інституціоналізму та нової політичної економії. Вбачається, що найглибше, на сьогодні, пояснення причин застою в Україні пропонує теорія суспільств обмеженого та відкритого доступу Д. Норта і його колег.

Пояснення того, чому Україна опинилася у цьому стані, здійснене з допомогою теорії інституційних пасток, яка дозволяє доповнити мета-теорію Д. Норта. На обґрунтування тези про те, що Україна потрапила у системну інституційну пастку, запропонована модель сповзання України у пастку гібридності. Модель виходить із того, що три неформальні інститути – клієнтелізм, непотизм і корупція – становлять своєрідний операційний код політичної культури еліт. Ці інститути визначають поведінку еліт протягом усього періоду незалежності. Керуючись звичними для себе практиками, фрагментовані українські еліти не мали стимулів для вироблення стійких правил демократичної політичної гри. Більшість угод, таким чином, мала неформальний характер. Останні були посилені слабкістю держави, високою непевністю і відсутністю взаємної довіри гравців один до одного. Неформальний характер угод і короткострокові мотиви (політична доцільність) призвели до руйнування принципу верховенства права, або інволюції конституціоналізму. Занепад верховенства права призвів до утвердження неефективної інституційної рівноваги – гібридного режиму. Перша спроба («Помаранчева революція») виштовхнути країну з цієї пастки була невдалою. Чи буде вдалою друга спроба (Революція гідності), поки що говорити рано. Якщо запропонована модель правильна, то вихід із пастки можливий за умов «системної уразливості», яка має підштовхнути еліти відмовитися від звичного для них коду поведінки, закласти основи верховенства права і погодитися на гру за правилами. Революція 2014 р. і війна з Росією створюють достатньо стимулів для такого вибору.

Розділ II. Старі інститути, нові умови: етапи сповзання у пастку гібридності (1991-2004 рр.)

2.1. Актори та інститути: формування правил політичної гри під час президентства Л. Кравчука

Що можна вважати відправною точкою для аналізу змін політичного режиму в Україні? Який режим (актори й інститути) сформувався в Україні в період президентства Л. Кравчука? Взагалі, якою була Україна після проголошення незалежності?

Щоб відповісти на ці питання, ми повинні виокремити суттєві змінні, які допоможуть нам визначити межі аналізу. Із нашого визначення режиму випливає, що такими змінними є актори та інститути.

Акторами прийнято вважати різні сегменти еліт, тобто ті організовані групи у суспільстві, які здатні впливати на політично значущі рішення¹. Певні індивіди – державні діячі, безперечно, впливають на прийняття політичних рішень і часто самі є суб'єктами прийняття таких рішень. Але специфіка політичного життя полягає в тому, що лідери не є повністю самостійними у своїх діях ні в авторитарних, ні в демократичних режимах. Ступінь залежності від різних груп може часто змінюватися, але вона ніколи не дорівнюватиме нулю. Тому ми розглядаємо лідерів швидше як функцію інтересів еліт, а не автономних суб'єктів політичного процесу. Громадяни ж, у більшості випадків, «впливають на політичний процес тією мірою, якою їм це дозволяють робити еліти»². Для цього, щоб мати реальне політичне значення, громадяни повинні бути мобілізовані елітами або контрелітами. Ми підтримуємо тезу В. Гельмана про те, що громадськість треба розглядати радше як специфічний вид ресурсів у розпорядженні еліт, а не як самостійних акторів³.

¹ Higley J. Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe / J. Higley, R. Gunter (eds). – Cambridge, 1992. – P. 10.

² Gel'man V. Political Opposition in Russia: A Dying Species? / V. Gel'man // Post. Soviet Affairs. – 2005. – Vol. 21. – № 3. – P. 227.

³ Гельман В. Из огня да в польмя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 82. Винятки, звісно є. Взяти хоча б «Помаранчеву революцію» та Євромайдан – приклади активного впливу суспільства на політичне життя. Питання про те, наскільки мобілізація була керованою – залишається відкритим.

Що стосується другої ознаки – інститутів, то, згідно з Д. Норт-ом, – це створені людьми обмеження, які визначають політичні, економічні та соціальні взаємодії. Вони складаються з неформальних обмежень (санкцій, табу, звичаїв, традицій і кодів поведінки) і формальних правил (конституцій, законів, прав власності та ін.)⁴. Більш ґрунтовне визначення було запропоновано Г. Хелмке і С. Левітські, які під інститутами розуміли правила і процедури, як формальні, так і неформальні, що визначають соціальні взаємодії, надаючи певні можливості і накладаючи певні обмеження на дії акторів⁵. Таке визначення пов'язує акторів і інститути, даючи можливість їх аналізувати в руслі інституціоналізму.

При розгляді траєкторій трансформації режимів досить впливовим був підхід, що враховує історичну зумовленість напряму змін режиму від пройденого (Path Dependency) або від ситуаційно зумовленого (Path Contingency) шляху⁶. Не заглиблюючись у дискусію про переваги та недоліки такого підходу, зазначимо, що «спадок минулого» часто використовується як своєрідна «точка відліку» для пояснення траєкторій режимних змін⁷. Що саме варто вважати такою спадщиною? Припустимо, що це певна сукупність структурних (слабкість держави, слабкість нормативного примусу, висока непевність, фрагментована структура еліт⁸) та інституційних чинників (формальних і неформальних інститутів). Структура еліт визначається інтеграцією (здатністю) до узгоджених дій та диференціацією (автономією щодо один до одного і держави)⁹. Структура еліт впливає на розподіл ресурсів, які перебувають у розпорядженні акторів. Обсяг і ціна ресурсів впливають на

⁴ North D. Institutions / D. North // Journal of Economic Perspectives. – Vol. 5. – № 1. – P. 97.

⁵ Helmke G. Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda / G. Helmke, S. Levitsky // Perspectives on Politics. – 2004. – Vol. 2. – № 4. – P. 727.

⁶ Див., наприклад, теоретичні роботи Г. Кітчелта (H. Kitschelt 1992, 2003), Дж. Махоні та Р. Снайдера (J. Mahony, R. Snyder (2003) і використання методології історичної зумовленості від пройденого шляху в роботах Т. Кузьо (T. Kuzio).

⁷ Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 83.

⁸ Higley J. Political Elite Integration and Differentiation in Russia / J. Higley, O. Bayulgen, J. George. – Elites and Democratic Development in Russia. – London. – 2003. – P. 11-28.

⁹ Higley J. Elite Power Games and Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe / J. Higley, J. Pakulski // Historical Social Research. – 2012. – Vol. 37. – № 1. – P. 292-319.

стратегії еліт (конфлікт чи співробітництво). Ідеальні типи структури еліт показані у таблиці 2.1.1.

Таблиця 2.1.1. Ідеальні типи структури еліт

	Низька диференціація	Висока диференціація
Висока інтеграція	Монолітна еліта (комуністичні режими)	Консенсусна еліта (стабільні демократії)
Низька інтеграція	Розділена еліта	Фрагментована еліта

Джерело: Джерело: Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 89.

Пояснюючи різні варіанти поведінки еліт, В. Гельман стверджує, що, по-перше, при виборі стратегії актори прагнуть максимізувати свій рівень впливу, який визначається обсягом і ціною ресурсів, а також здатністю до їх мобілізації. По-друге, як конфронтація (придушення), так і кооперація передбачають певні витрати. Розраховуючи відносну ціну, пов'язану з тим чи тим варіантом поведінки, актори зважують на можливі наслідки своїх кроків. Ціна стратегії залежить від наявних ресурсів: чим більше є доступних ресурсів, тим нижча ціна конфронтації і навпаки. Крім зазначених чинників, на вибір акторами своїх стратегій також впливають інституційний дизайн і ступінь невизначеності. Чим розвиненіша система формальних інститутів, тим вища ціна конфронтації, чим менш розвинена, тим нижча ціна вступу в конфлікт. Прикладом цієї тези може слугувати кількість і гострота політичних конфліктів у правових і не правових державах.

Проте формування того чи іншого режиму залежить не лише від ресурсів, що є у розпорядженні гравців і відносної ціни стратегій, а й від визнання чи не визнання гравцями правил¹⁰. Визнання правил ускладнює ситуація невизначеності. Невизначеність є станом системи, в якому політичні інститути та результати політичного процесу

¹⁰ Munck G. Disaggregating Political Regime: Conceptual Issues in the Study of Democratization / G. Munck. – The Helen Kellogg Institute for International Studies, 1996. – P. 11; Skaaning S. Political Regimes and Their Changes: A Conceptual Framework / S. Skaaning // CDDRL Working Papers. – Stanford. – 2006. – № 55. – 30 p.

носять непередбачуваний і тимчасовий характер¹¹. Невизначеність настає внаслідок порушення стабільності (рівноваги) і є суттєвою характеристикою усього періоду транзиту¹². Для акторів невідомість пов'язана з неможливістю адекватно оцінити наслідки своїх дій, що збільшує кількість помилок, і, відповідно, зростає їхня ціна. Це, своєю чергою, може призвести до появи криз і неструктурованої політичної поведінки акторів, які не в змозі знайти прийнятний вихід. Щоб уникнути криз, логічною, здавалося б, є стратегія класичного пакту, тобто згода «поміркованих» представників влади та опозиції «грати за правилами». Але, як зауважує В. Банс, під час переходу невідомим є не тільки результат взаємодії еліт, а й самі правила¹³. Тому укладення пакту стає не простим завданням, а у випадку його укладення, можливість порушення угоди – досить високою.

Отже, спираючись на попередні дослідження, ми визначили складові нашого аналізу. Незалежними змінними у дослідженні траєкторії трансформації політичного режиму для нас буде: 1) «спадок минулого», що задає «структуру політичних можливостей» і впливає на поведінку гравців; 2) структура еліт, що складається з двох груп акторів: формальних, розділених на «владу» й «опозицію», та неформальних, прикладом яких є політико-економічні групи (ПЕГ) або «клани»; 3) інститути (формальні та неформальні правила, що надають певні можливості і накладають обмеження на дії акторів; 4) невідомість, що впливає на відносну ціну стратегії акторів. Перелічені елементи є складовими моделі сповзання України до інституційної пастки. У цьому розділі увага буде зосереджена на взаємодії гравців та інститутів, що визначатиме залежну змінну, тобто тип режиму, який сформувався в Україні у середині 90-х рр. ХХ ст. і зберігається протягом усього періоду незалежності.

¹¹ Гельман В. Как выйти из неопределенности? / В. Гельман // Pro et Contra, 1998. – Т. 3. – № 3. – С. 21.

¹² Банс В. Элементы неопределенности в переходный период / В. Банс // Полис, 1993. – № 1. – С. 47; Гельман В., Как выйти из неопределенности? / В. Гельман // Pro et Contra, 1998. – Т. 3. – № 3. – С. 21–39.

¹³ Банс В. Элементы неопределенности в переходный период / В. Банс // Полис, 1993. – № 1. – С. 47.

Можливості чи обмеження: радянська спадщина у незалежній Україні

Здобувши незалежність, Україна зберегла усі радянські інститути влади. Формальним носієм влади в УРСР була Верховна Рада на чолі з Президією. Виконавчий орган влади – Рада Міністрів призначалася і була підзвітною Верховній Раді так само, як і Верховний суд та прокуратура. У липні 1991 р., імовірно наслідуючи дії Москви, була введена посада Президента, який перебрав на себе усі повноваження президії Верховної Ради, а Рада Міністрів стала Кабінетом Міністрів¹⁴.

Американський політолог Александр Мотиль (Motyl) помітив, що з 27 посткомуністичних держав більш успішними на шляху демократизації виявились ті, які мали найменшу імперську та тоталітарну спадщину¹⁵. Стосовно України А. Мотиль так визначив наслідки радянської влади: «Вона передала Україні лінгвістично цілісне населення, що нагадує націю, сукупність політичних діячів, що нагадують еліту, й адміністрацію, що нагадує державу¹⁶. Іншими словами, незалежна Україна не мала ані повноцінних державних інститутів, ані була повноцінною нацією¹⁷. Проте предметом найбільшої гордості радянського керівництва в Україні було об'єднання усіх територій, де українці становлять більшість, в одну республіку. Але це об'єднання, за зауваженням Т. Кузьо, призвело до двох непередбачених наслідків. З одного боку, опитування представників української еліти, проведене в 1997 р. на замовлення газети «День», продемонструвало, що більшість вважає Росію найбільшою загрозою для незалежності України. Див. таблицю 2.1.2.

¹⁴ Інституційний ізоморфізм, або практика створення однакових державних інститутів, дозволяв правлячій групі – компартійній номенклатурі підтримувати видимість рівності між республіками. Див. Harasymiw B. Post-Communist Ukraine / B. Harasymiw. – Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrain. Studies press, 2002. – P. 99.

¹⁵ Motyl A. Ten Years After the Soviet Collapse: Persistence of the Past and Prospects for the Future, Nations in Transit, 2001 / ed. A. Koratnycky, A. Motyl, A. Schnitzer // Civic Society, Democracy and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States, New Brunswick. – Transaction Publishers: New York: Freedom House, 2001. – № 3. – P. 36–44.

¹⁶ Motyl A. The Conceptual President: Leonid Kravchuk and the Politics of Surrealism / A. Motyl, J. Timothy Colton, R. C. Tucker (eds.) // Boulder Co: Westview – 1995. – P. 105

¹⁷ Kuzio T. Ukraine: Coming to Terms with the Soviet Legacy / T. Kuzio // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 1998. – Vol.14. – № 4. – P. 17.

Таблиця 2.1.2. Друзі та вороги України

	Головний союзник	Головний суперник
Росія	27	48
США	13	11
Німеччина	12	0
Колишні радянські республіки	3	1
Східна Європа	8	–
Західна Європа	5	–
Туреччина	–	3
Китай	–	1
Інші	6	5
Не знаю	26	31

Джерело: Kuzio T. (1998) з посиланням на газету «День», 18 червня 1997 р.

З іншого боку, включення Західної України до складу УРСР зміцнило національну свідомість радянських українців. Західноукраїнська інтелігенція зробила значний вплив на проголошення незалежності в період з кінця 80-х до 1991 р¹⁸. Обидва ці наслідки, однак, не мали вирішального впливу ні на зовнішню, ані на внутрішню політику країни.

Першого грудня 1991 р. українці 90,3 відсотками голосів підтримали ідею державного суверенітету, проголошеного Верховною Радою 24 серпня 1991 року. У той же день проходили вибори Президента незалежної України. Серед шести кандидатів переможцем у першому турі з результатом 61,52% став Голова Верховної Ради, колишній завідувач ідеологічного відділу КПУ, секретар ЦК КПУ та член політбюро ЦК КПУ Леонід Кравчук. Представник національно-демократичної опозиції В'ячеслав Чорновіл набрав трохи більше третини голосів від результату Л. Кравчука (23%). Перемога Л. Кравчука пояснюється збігом кількох чинників. По-перше, Л. Кравчук швидко трансформувался з партійного функціонера на прихильника незалежності. Протягом 1990 р. року Л. Кравчук став найбільш відомим політиком в Україні. З його іменем пов'язували проголошення суверенітету і незалежності України. По-друге, поміркована риторика колишнього апаратника знайшла відгомін у трьох групах населення країни: україномовних

¹⁸ Ibid., p. 21.

українців, російськомовних українців і російськомовних росіян. Якщо перша група вбачала у Кравчукові захисника нації, друга – зваженого і поміркованого політика, то третя – продовжувача радянської традиції у нових умовах. А. Мотиль відзначає, що це не те, що Кравчук кидав різні гасла різним аудиторіям, а швидше те, що його знання націоналізму, розуміння наслідків радянської національної політики і комуністичний досвід поєдналися у багатовимірну політичну постать, що могла звертатися, резонувати і бути однаково близькою до трьох різних груп¹⁹. По-третє, в очах мешканців Сходу та Півдня України колишні політв'язні В. Чорновіл та Л. Лук'яненко були націоналістами, які виступали за розрив відносин з Росією, за розширення сфери вживання української мови, за розвиток української культури – цінностей, які виявилися занадто радикальними для тогочасної етнічної та політичної ідентичності більшості українців.

Особливості результатів двох голосувань 1 грудня 1991 р. виразили амбівалентні орієнтації більшості українців. З одного боку, громадяни України бажали жити у незалежній державі, але, з іншого боку, намагалися зберегти у цій державі значну частину свого минулого. Прихильники недержавного проекту України, тобто ті, хто двічі проголосував «за» (незалежність і В. Чорновола на виборах Президента), опинилися у меншості. Подолати спадщину радянської політичної культури виявилось важче, ніж зробити вибір у бік незалежності.

Таким чином, радянський спадок справив двоякий вплив на формування національної ідентичності і вектора трансформації режиму. З одного боку, проукраїнські орієнтації мешканців УРСР була досить вираженими, щоб підштовхнути частину еліт і більшість населення до незалежності, але, з іншого боку, недостатньо сильними, щоб стати домінуючими у незалежній Україні. Інерція радянських інститутів і переважання радянських політичних орієнтацій у більшості громадян України істотно звужували «вікно можливостей» для національно-орієнтованих еліт, що перебували в опозиції до посткомуністичної номенклатури.

¹⁹ Motyl A. The Conceptual President: Leonid Kravchuk and the Politics of Surrealism. – P. 105.

Екс-номенклатура та прото-клани в умовах вимушеного плюралізму

Які сили визначали політичне обличчя України на початку незалежності? У літературі з цього приводу немає єдиної думки. Західні автори політичну ситуацію в Україні на початку 90-х років називають «умовним» (pluralism by default)²⁰, або «безформним плюралізмом» (feckless pluralism)²¹. Обидва поняття вказують на те, що політична конкуренція існує не тому, що лідери особливо демократичні чи гравці відносно самостійні, а тому, що держава занадто слабка, щоб встановити авторитарне правління. Отже, цей плюралізм не природний, а вимушений²². Вимушений він тому, що виникає не з сили, а слабкості політичних гравців, у першу чергу президентів, за відсутності чітких правил «політичної гри». Цей тип плюралізму властивий країнам, які перебувають на межі між тоталітарним минулим і невизначеним майбутнім.

Причини виникнення «вимушеного плюралізму» в Україні інші автори пояснюють не лише структурними факторами, а й впливом «радянської спадщини». Так, наприклад, В. Гельман бере до уваги два типи неформальних інститутів управління, які відіграли важливу роль у формуванні пострадянської структури еліт – місцевих, регіональних мереж і відомчих, секторальних²³. В Україні сільське господарство перебувало під контролем республіканських органів влади, а важка індустрія входила до складу вертикальних галузевих міністерств. Це призвело до появи як «місництва», так і «відомчості». Після розпаду СРСР контроль над індустріальними підприємствами перейшов до рук представників регіональних елітних мереж, з яких згодом сформувалися фінансово-промислові групи (ФПГ) або «клани». Регіональні клани, з погляду В. Гельмана, стали головними акторами політичної сцени пострадянських країн. Оскільки розподіл ресурсів між ними був відносно

²⁰ Way L. Authoritarian State Building and the Sources Regime Competitiveness in the Fourth Wave: The Cases of Belarus, Moldova, Russia and Ukraine / L. Way // World Politics. – 2005. – Vol. 57. – № 2. – P.231-261.

²¹ Карозерс Т. Конец парадигмы транзита / Т. Карозерс // Политическая наука. – 2003. – № 2. – С. 47.

²² Такий термін використовує Микола Рябчук. Див. Рябчук М. Чи можна змінити «шантажистську державу»? Зона відчуження. Українська олігархія між Сходом і Заходом / М. Рябчук. – К.: Критика, 2004. – С. 84.

²³ Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 88.

рівним, ніхто не міг претендувати на роль домінуючого гравця, що відкривало дорогу циклам «картельних угод»²⁴.

Визначаючи головних дійових осіб українського політикуму історики і політологи, хоч і відрізняються у деталях, проте сходяться у тому, що головну роль відігравали спадкоємці КПРС. Так історик Станіслав Кульчицький пише про три групи, які так чи інакше були пов'язані з КПРС. Це «суверен-комуністи» – частина членів КПУ, яка підтримала ідею незалежності України задля збереження влади, націонал-демократи та «партія влади» – представники номенклатури, які вийшли з КПУ, але зуміли залишитись на керівних посадах²⁵. Політолог Т. Кузьо головних гравців українського політичного поля визначає на основі партійно-ідеологічного спектру. Він також виділяє три групи гравців: активних націонал-демократів, пасивних центристів, які склалися з колишніх націонал-комуністів і стали згодом «олігархами», і реформовану частину КПУ. Оскільки жодна з груп не домінувала над іншою, результат взаємодії між ними був цілком прогнозований. Прорив до демократії, як у Східній Європі, був неможливий так само, як і повернення до радянського минулого, що сталося в Білорусі. Уклавши кілька неформальних угод, українські еліти зійшли на манівці, тобто почали рух (muddle along) без чітко визначених пріоритетів у внутрішній та зовнішній політиці²⁶.

Одна з причин цього стану полягає у суті і способах укладення угод. Т. Кузьо називає цей шлях типовим пактовим переходом, проте В. Гельман у пострадянських угодах помітив відмінність. Останні він називає «поганими пактами», які відрізняються від «добрих пактів» двома особливостями. «По-перше, вони («добрі пакти») будуються на взаємному прийнятті гравцями умов конкуренції, а по-друге, завдяки інституційному примусу забезпечують формальні гарантії для всіх, тоді як «картельні угоди» покликані не допускати конкурен-

²⁴ Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 95-96.

²⁵ Кульчицький С. Помаранчева революція / С. Кульчицький. – К.: Генеза, 2005. – С.15-17.

²⁶ Kuzio T. Introduction: Overcoming Legacies of the Past. Observations on Ukraine's First Decade of Independence / T. Kuzio // Journal of Ukrainian Studies. – 2007. – Vol. 26. – № 1-2. – 36 p.; Kuzio T. Ukraine: Muddling Along / T. Kuzio, S. L. Wolchik, L. Curry // Central and East European Politics. From Communism to Democracy Rowman and Littlefield Publishers. – 2001. – Vol. 14. – P. 339-367.

ції еліт, і ґрунтуються на неформальних порозуміннях між певними гравцями²⁷. Такі «картельні угоди» передбачають існування домінуючого гравця (партії, лідера або групи), який в умовах недостатності ресурсів для конфлікту (придушення) пропонує частину своїх активів підлеглим гравцям, зберігаючи за собою контроль над ключовими ресурсами. Підлеглі гравці «раціонально» обирають стратегію збереження «статус-кво», тому що не володіють достатніми ресурсами для конфлікту з домінуючим гравцем. Відмінність таких пактів від класичних компромісів (пакту «Ансельмо» в Іспанії, або серії «круглих столів» наприкінці 80-х рр. у Польщі) полягала в тому, що представники елітних угруповань в Україні дбали про свою особисту безпеку, владу і збагачення, а не про створення умов для «гри за правилами». Згодом це призвело до постійного порушення досягнутих компромісів.

Визначення В. Гельмана точніше, але його припущення про те, що «картельні угоди» не тільки не сприяють, а перешкоджають становленню політичної конкуренції за відсутності верховенства права, виявилось неправильним. Як показав Л. Вей, провал авторитарної консолідації і поява інтенсивної політичної конкуренції в Україні в період 1992-2004 рр. була результатом не сили громадянського суспільства, а результатом неспроможності екс-номенклатурної еліти встановити політичний контроль у країні²⁸.

З метою порівняльного аналізу В. Гельман використовує те, що умовно можна позначити як «макропідхід». Його увага зосереджена на найбільш важливих подіях політичного процесу. Т. Кузьо, навпаки, український випадок ставить у центр аналізу, використовуючи порівняння з пострадянськими країнами для ілюстрації особливостей українського транзиту. Він більш уважно розглядає структуру політичних акторів, виходячи з ідеологічних розбіжностей – розколів.

²⁷ Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 86-87.

²⁸ Для характеристики внутрішньоелітної конкуренції Вей використовує термін «хижацький індивідуалізм», запропонований американським політологом Мартіном Шефтером (Martin Shefter) для характеристики політичної конкуренції у Нью-Йорку в XIX ст. Див. Way L. Rapacious individualism and political competition in Ukraine. 1992-2004 / L. Way // Communist and Post-Communist Studies. – 2005. – Vol. 38. – P. 191-205.

Якщо В. Гельман звертав увагу на неформальних гравців, тобто клани, то Т. Кузьо розглядав поведінку партій і партійних об'єднань. Питання, однак, полягає в тому, яким чином неформальні гравці, тобто ті ж ФПГ або «клани», пов'язані з формальними інститутами представництва інтересів – партіями? Для цього розглянемо формальну, партійно-ідеологічну структуру еліт і спробуємо простежити їхній зв'язок з неформальними групами інтересів. Політичні партії та суспільно-політичні рухи умовно розділимо на дві групи:

1) ідеологічні партії та рухи, що виникли наприкінці 80-х – початку 90-х рр. XX ст. (КПУ, УНП, УНДП, Рух та ін.);

2) технологічні партії, або партії-проекти, виникнення яких пов'язане з поширенням інформаційних технологій масової мобілізації, що з'явилися в другій половині 90-х років (СДПУ(о), «Громада», ЗаЄДУ, Партія регіонів, НСНУ, «Батьківщина» – БЮТ).

Ідеологічні партії, як правило, чітко займали лівий або правий фланги політичного спектра, що сприяло легкій політичній ідентифікації виборців. Технологічні партії не мають чіткої ідеологічної складової. Вони ближчі до постіндустріальних партій типу «Catch All Party», або «партії – хапай всіх». Такий поділ тут обраний тому, що перші ідеологічні партії, навіть якщо вони не цілком відповідають сутності цього інституту в ліберальних демократіях, як і суспільно-політичні рухи сформувалися в Україні швидше ніж ФПГ. Технологічні партії або партії-проекти виникли пізніше і стали політичною надбудовою ФПГ. Вони надали останнім можливість легально впливати на законодавство, розподіл ресурсів, фінансових потоків і т. д., тобто формально бути присутніми у політичному полі держави, вдаючись при цьому до неформальних методів (лобіювання) захисту корпоративних інтересів.

Спираючись на попередні оцінки, ми виділяємо три групи, які змагалися за владу в Україні під час президентства Л. Кравчука (грудень 1991 р. – липень 1994 р.): ідеологічно орієнтовані націонал-демократи та націонал-комуністи, екс-комуністи та «державно-орієнтовані» центристи, які перебувають між ними. Єдиною групою, яка була достатньо інтегрованою та інституціоналізованою, були представники колишньої номенклатури²⁹.

²⁹ Motyl A. The Conceptual President: Leonid Kravchuk and the Politics of Surrealism. – P. 105.

Національно і демократично орієнтовані партії та рухи (13 об'єднань) займали правий і правоцентристський фланг політичного поля. Найбільш масовим серед них був Народний рух України, лідер якого В'ячеслав Чорновіл до своєї загибелі в березні 1999 р. залишався одним з найбільш авторитетних політиків в Україні. Незважаючи на популярність націонал-демократів на заході України та в м. Києві, вони не змогли перемогти на парламентських (1990 р.) і президентських (1991 р.) виборах, що змушувало їх співпрацювати з колишніми націонал-комуністами. Націонал-демократи і націонал-комуністи об'єдналися проти зовнішньої загрози, що виходила від Російської Федерації, і внутрішньої – консервативно налаштованих комуністів. На визнання української незалежності та її кордонів пішло майже все президентство Л. Кравчука і перший термін президентства Л. Кучми (1994-1999 рр.). Загроза реваншу з боку комуністів була ліквідована лише після парламентських виборів 2002 р., коли вони набрали менше 20% голосів.

Ліву частину політичного спектра займали три партії: Комуністична партія України (КПУ), Селянська партія України (СелПУ) і Соціалістична партія України (СПУ). Найбільш впливова з них КПУ була знову зареєстрована в жовтні 1993 р. після зняття правових перепон і «відновлювального» з'їзду, що відбувся у червні 1993 р. у Донецьку. Реєстрація нової КПУ означала, що вона ніяк не пов'язує свою діяльність з колишньою КПУ і не претендує на націоналізовані активи. Під час відсутності КПУ у Верховній Раді (1991-1993 рр.) парламент мав шанс провести радикальні реформи, але під впливом пострадянської номенклатури ним не скористався. Нова КПУ змогла залучити менше 5% від колишньої кількості членів, яка у 1989 р. становила 3 млн осіб³⁰. Кількість членів КПУ після перереєстрації ніколи не перевищувала 150 тис. осіб.

Пік впливу КПУ припав на 90-ті роки, коли вона протистояла націонал-демократам і центристам у парламенті України першого (1990-1994 рр.), другого (1994-1998 рр.) і третього (1998-2002 рр.) скликань. КПУ мала найбільшу фракцію, що складалася з 370, 135 і 123 депутатів. Серед 13 кандидатів на пост Президента у 1999 р. лідер КПУ Петро Симоненко пройшов у другий тур виборів. Після поразки чинному Президентові Л. Кучмі вплив КПУ почав зменшуватися. У парламенті четвертого скликання (2002-2006 рр.) фракція КПУ змен-

³⁰ Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон; пер. з англ. – К.: «К.І.С.», 2004. – С. 265.

шилася майже вдвічі – до 66 депутатів. Та сама тенденція збереглася і на виборах 2006, 2007 і 2012 р. КПУ ще два роки залишалася парламентською партією, але її фракція (27 і 32 місця у парламенті шостого і сьомого скликання) вказує на те, що партія не була самостійною силою. На позачергових виборах 2014 р. партія не пододала 5% порогу, здобувши 3,88% голосів, і вперше не пройшла до парламенту.

Соціалістична партія України була заснована восени 1991 р., тоді ж КПУ була заборонена. Певний час вона була єдиною партією, що представляла лівий напрям політичного спектра. Але вже в березні 1992 р. була зареєстрована СелПУ, яка, однак, не користувалася значною підтримкою виборців.

Зовні ідеологія СПУ відповідає ідеології європейських соціал-демократичних партій. Вона єдина з українських партій, яка входила до Соціалістичного інтернаціоналу. Кількість членів СПУ у 90-х рр. минулого століття була удвічі більша, ніж у КПУ (приблизно 240 тисяч проти 111 тисяч), хоча це не позначалося на результатах виборів. Кількість голосів, відданих за КПУ на виборах 1994 р., 1998 р. і 2002 р., майже вдвічі перевищувала електоральні результати СПУ. Але, вже починаючи з 2004 р., соціалісти впевнено відтісняють комуністів. У 2004 р. лідер соціалістів О. Мороз був третім на президентських виборах, обігнавши П. Симоненка з результатом 5,82% проти 4,97%. На парламентських виборах 2006 р. СПУ залишила позаду комуністів з результатом 5,69% і 33 депутатами проти 3,66% і 21 депутата.

Після виходу О. Мороза з «Помаранчевої» коаліції (НСНУ, БЮТ і СПУ) партія пережила черговий розкол. Уже на виборах 2007 року соціалісти не змогли подолати тривідсотковий бар'єр і не пройшли до парламенту.

Якщо правий і лівий фланги політичного поля представлені ідеологічними партіями, то в центрі зосередилися партії з невизначеною ідеологією. Спочатку це були партії ліберальної і соціал-демократичної орієнтації. Але з посиленням впливу чинного Президента у парламенті лідери центристських партій, намагаючись залишитися при владі, висловлювали підтримку Президентові, або партії створювалися з близьких до нього людей спеціально для його підтримки. Тому вже під час президентства Л. Кучми вони отримали назву «партія влади»³¹.

³¹ Про особливості номенклатурно-бюрократичної мобілізації адміністративної еліти див.: Карасьов В. Від «партії влади» до партійності влади, або адмінресурс у ролі

До кінця 90-х років центр політичного поля виявився повністю під контролем «олігархів» – представників бізнесу, охочих конвертувати економічні активи у політичну владу. Одна з перших центристських партій сформувалася з Демократичної платформи КПУ, яка заснувала Партію демократичного відродження України (ПДВУ), що стала згодом Народно-демократичною партією. У регіонах України виникло кілька партій, орієнтованих на підтримку Президента Л. Кучми. Так, на Донбасі з'явилася Ліберальна партія, в Криму – Партія економічного відродження Криму, в Дніпропетровську – Трудова Україна, в Києві – Соціал-демократична партія України. Ці, створені згори, партії мало відповідали своїм назвам. Мета їхнього створення полягала у забезпеченні інтересів тіньового бізнесу при владі.

Центристські партії зіткнулися з низкою проблем, намагаючись бути такими, як західні ліберальні та демократичні партії. По-перше, традиція соціально-демократичної та ліберальної політичної думки, що існувала в Україні за часів Російської та Австро-Угорської імперій, була знищена Радянською владою. Тому Україна, на відміну від інших посткомуністичних країн, не могла просто відродити дорадянські партії, заборонені в СРСР. По-друге, ідейно центристським партіям було важко конкурувати з націонал-демократичними, тому що українців легше було мобілізувати, одночасно звертаючись до національних і демократичних ідей. По-третє, відсутність соціальної опори центристських партій – середнього класу істотно обмежувало їхні електоральні ресурси³².

Відсутність серед центристських партій сили, здатної запропонувати програму реформ, перетворила політичний центр у сферу «віртуальної політики», калейдоскоп кланових угруповань і колишніх представників номенклатури.

У зовнішній політиці центристи не запропонували будь-якої чіткої програми, хитаючись між США і Росією. Так формувалася теза про «багатовекторність» зовнішньої політики України, що використовував-

партбудівничого / В. Карасьов // День. – 2001. – № 222.; Дацюк С. Партії: минуле без майбутнього [Електронний ресурс] / С. Дацюк // Діалог. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=13178. – Назва з екрану.

³² Kuzio T. Ukraine: Muddling Along / T. Kuzio, S. L. Wolchik, L. Curry // Central and East European Politics. From Communism to Democracy Rowman and Littlefield Publishers. – 2001. – Vol. 14. – P. 344-348.

ся вже Л. Кучмою для виправдання відсутності реальних геополітичних пріоритетів.

Крім того, непереборною проблемою для центристських партій в Україні виявився аморфний характер потенційної загальної політичної бази, яка могла б подолати численні відмінності – регіональні, етнічні, мовні та ін. Показовим у цьому плані є доля об'єднання «Нова Україна», що виникло в 1992 р. на базі Партії демократичного відродження України (ПДВУ). Це об'єднання намагалося розширити свою базу серед інтелігенції та представників нової буржуазії, але не досягнуло успіху в жодній з цих груп.

Ще одна проблема полягала в тому, що затягування економічних реформ призвело до занадто повільного формування нової буржуазії. Більшість представників «нового бізнесу» насправді були представниками старого бізнесу, що діяв у напівпрозорій економіці з огляду на кланову політику, не виявляючи інтересу до ліберальних ідей як таких³³.

Отже цей екскурс показує, що формальними, «видимими» гравцями політичної сцени України були три групи еліт: націонал-демократи (рухівці), комуністи, розділені на ортодоксальних, тобто супротивників незалежності, які виступали за відродження СРСР, і поміркованих, або націонал-комуністів, вихідців з Демплатформи КПУ. Третя група – «відсутні ліберали» – конгломерат, ідеологічно та організаційно аморфних центристських об'єднань, згодом став захоплений кланами. Неформальними, але від цього не менш хижацькими були напівкримінальні групи інтересів (ФПГ, або «клани»), що виникли в центрі та регіонах на основі двох радянських інститутів управління – «місництва» і «відомчості». Більш впливовими в перші роки незалежності були формально організовані групи. Але вже починаючи з другої половини 90-х років вплив ФПГ помітно зростає. Саме тоді центристські партії або перейшли під контроль конкуруючих між собою груп, або ФПГ створили віртуальні партії для легалізації присутності у владі і конвертації економічних ресурсів у політичний капітал.

У чиїх же руках опинилася влада після проголошення незалежності? Хоча монополію комуністів на березневих виборах 1990 р. потіснили націонал-демократи, їх сил, а головне досвіду було замало для

³³ Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон; пер. з англ. – К.: «К.І.С.», 2004. – С. 300-301.

початку демократичних змін. Із 449 депутатів, обраних до парламенту, 381 (85%) були представниками КПУ. Решта – 68 депутатів були безпартійними, які змогли перемогти комуністів в одномандатних округах³⁴. Структура Верховної Ради на початок скликання подана у таблиці 2.1.3.

Таблиця 2.1.3. Структура парламенту на початок скликання (1990 р.)

Політична партія	Кількість місць, отриманих представниками партій в одномандатних округах
КПУ	381
Безпартійні	68

Джерело: Верховна Рада України: інформаційний довідник / Авт. упорядник М. Ярош. К: Парламентське вид-во. – 2002. – № 2. – С. 22.

Після заборони КПУ у серпні 1991 р. значна частина депутатів вийшла з партії і створила групу «За суверенну радянську Україну», яку за кількістю депутатів згодом назвали – «група 239». Представники «Демократичного блоку» і частина колишніх комуністів об'єдналися у «Народну Раду», чисельність якої коливалася в межах від 116 до 133 осіб³⁵. Оскільки в парламенті України першого скликання (1990-1994 рр.) домінували комуністи, то колишні дисиденти, які не мали досвіду парламентської діяльності, змирилися з перебуванням екс-номенклатури при владі в обмін на підтримку ними української держави, національного відродження та демократизації.

Таким чином, перша угода, у довгій серії неформальних угод, була досягнута між націонал-демократами та представниками поміркованого крила радянської номенклатури. Колишні комуністи забезпечили свою безпеку і зберегли у своїх руках реальні важелі влади, націонал-демократи отримали можливість впливати на культурну та соціальну політику. Ми припускаємо, що ця неформальна угода не лише визначила розташування політичних сил на ціле десятиліття, а й задала поганий вектор змін у молодій державі. Ми виходимо з того, що моральний компроміс націонал-демократів позбавив еліти стимулу виробити стійкі і

³⁴ Верховна Рада України: інформаційний довідник / авт. упорядник М. Ярош. – К: Парламентське вид-во. – 2002. – № 2. – С. 22.

³⁵ Там само – С. 28.

прозорі правила політичної гри. Крім того, угода дозволила комуністам ефективно обмежувати вплив націонал-демократів у парламенті та суспільстві (шляхом кооптації та часткової маргіналізації).

Опоненти такого компромісу з правого боку вимагали повної декомунізації українського суспільства з метою усунення «перефарбованої партійної номенклатури, яка виявилася на всіх рівнях влади»³⁶. Лідери націонал-демократів усвідомлювали небезпеку «прихватизації з боку компартійно-державної мафії», якщо ця «мафія» не отримає поразки на виборах³⁷. Проте колишні дисиденти – поети, письменники, науковці наївно сподівалися, що кар'єризм і «слизькість» націонал-комуністів змусить їх покладатися на лідерів національного відродження³⁸. Проте інтереси екс-номенклатури полягали в забезпеченні своєї особистої безпеки шляхом присутності у владі, блокуванні спроб демократизації, перерозподілу державних ресурсів на свою користь.

Спроба розірвати «великий договір» була зроблена В. Чорноволом і його прихильниками на третьому з'їзді Руху в лютому-березні 1992 р. Але його опонент, письменник І. Драч виступив на підтримку Президента Л. Кравчука і заявив, що засновники Руху не допустять його переходу в опозицію в критичний для української незалежності момент³⁹. Втручання представників діаспори дозволило на якийсь час примирити розбіжності. М. Драч та його соратник М. Горинь були обрані співголовами Руху, але це не врятувало партію від розколу. Через кілька місяців Рух таки розколовся. Більшу частину партії очолив В. Чорновіл, за якою залишилася і первинна назва НРУ. Меншу частину – очолила Л. Скорик, яка виступала на підтримку Л. Кравчука. Її прихильники організували окрему організацію під назвою Всенародний рух України (ВНРУ).

У серпні 1992 р. кілька українських партій на чолі з ВНРУ, Українською республіканською партією, Демократичною партією України та Українською соціал-демократичною партією створили Конгрес національно-демократичних сил, який виступив на підтримку Президента Л. Кравчука.

³⁶ Чорновіл В. Що далі? / В. Чорновіл // За вільну Україну. – №9 (369). – 24 січня 1992.

³⁷ Із резолюції надзвичайної конференції Української консервативно-республіканської партії. – Див.: Матеріали надзвичайної конференції УКРП. – Київ, 1992.

³⁸ Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон; пер. з англ. – К.: «К.І.С.», 2004. – С. 288.

³⁹ Народний Рух України. III Всеукраїнські збори Народного Руху України: стенографічний звіт. – К.: Центральний Провід Народного Руху, 1995. – С.32-33.

Остаточний розкол Руху відбувся у січні 1999 р. на IX з'їзді Руху. Частина керівництва організації на чолі з Ю. Костенком не погодилася з рішеннями першого етапу з'їзду, що відбувся в грудні 1998 р., і проголосила Ю. Костенко головою Українського народного руху (УНР)⁴⁰.

Розкол Руху назрівав не тільки щодо питань влади. Суперечності між національно-орієнтованою і демократично-орієнтованою частинами руху загострилися щодо підтримки Президента Л. Кравчука. Національно-орієнтована частина Руху потрапила в пастку, створену своїми ж руками. Вони побоювалися, що в разі переходу в опозицію Президент під тиском номенклатури відмовиться від ідеї «національного будівництва», що може послабити молоду державу і призвести до реваншу комуністів. Але незабаром Л. Кравчук під впливом номенклатурної частини свого оточення запропонував ідею «державного будівництва» (державотворення), на що мовчки погодилися опозиційна і провладна частини Руху⁴¹.

В умовах внутрішніх суперечностей і відсутності широкої електоральної бази НРУ на чолі з В. Чорноволом приймає рішення перейти в опозицію до чинної влади. Ця опозиція була визначена як конструктивна, на відміну від лівої опозиції – комуністів, які не сприймали проголошення незалежності України. «Звичайно, Рух не міг ввійти в таку опозицію: він повинен був зайняти своє місце між абсолютною опозицією лівих і номенклатурною владою. Ось цю опозицію В. Чорновіл визначив як конструктивну опозицію. Це означало підтримку влади настільки, наскільки вона проукраїнська»⁴². Таке визначення позиції націонал-демократів було швидше виправданням перед самими собою за

⁴⁰ Розділений на дві частини, Рух наслідував долю своїх попередників правої орієнтації. Перша політична партія, заснована на території України в 1867 р. «Русько-українська радикальна партія» (РУРП), в 1899 р. розділилася на дві організації. Ще один розкол у таборі правих відбувся в 1940 р., коли з Організації Українських Націоналістів (ОУН) вийшла група молодих радикалів на чолі з С. Бандерою, закріпивши за собою назву ОУН-Б (Бандерівці), тоді як представники старшого покоління зосередилися навколо попереднього лідера ОУН – С. Мельника та прийняли назву ОУН-М (Мельниківці).

⁴¹ Ця програма, взята на озброєння Л. Кучмою, призвела до зміцнення вертикалі виконавчої влади, збільшення кількості держслужбовців, зокрема кількісного складу силових структур, що дозволило президентові сконцентрувати у своїх руках значну частину формальних і ще більше неформальних важелів управління.

⁴² Із виступу Юрія Ключковського, заступника керівника НРУ. Див. Ключковський Ю. Партія в об'єктиві. Рух як ознака життя [Електронний ресурс] / Ю. Ключковський // Режим доступу: http://www.romyr.com/case_studies/report/n11/Focus. – Назва з екрану.

збереження мандата депутата ВР і бажанням зберегти обличчя перед виборцями. З іншого боку, опозиційна діяльність була звичним заняттям для більшості колишніх дисидентів. В умовах незалежної держави і з посвідченням депутата Верховної Ради опозиційна діяльність ставала досить комфортним заняттям. Проблема опозиції, однак, полягала в тому, що вона не змогла вийти за межі проекту національного будівництва і протиставити номенклатурній більшості на чолі з Л. Кравчуком демократичну альтернативу⁴³.

Таким чином, напрям пострадянського транзиту в Україні визначила «картельна угода» між українськими націонал-комуністами і поміркованою частиною націонал-демократів. Заборона КПУ і маргіналізація крайніх правих – Конгресу українських націоналістів (КУН) та Української національної асамблеї (УНА) – дозволила представникам колишньої радянської номенклатури на чолі з Л. Кравчуком залишитися при владі в обмін на прийняття зовнішніх атрибутів і риторики української державності.

Те, що в літературі ця угода часто визначається як «великий договір» (Е. Вільсон) або «пакт» (Т. Кузьо), не означає, що були підписані якісь документи. Виразною рисою цієї та інших подібних угод в Україні був їхній неформальний характер. Такий тип угоди підпадає від визначення «поганих пактів» (В. Гельман). Укладати такі угоди для головних політичних гравців було відносно легко, позаяк не було потреби приймати якісь формальні зобов'язання і, тим більше, нести відповідальність за їхнє порушення. Практика прийняття неформальних угод вказує на три важливих моменти. Перший. Неформальний характер угод визначав не лише те, які гравці, але й які інститути отримали перевагу. Другий, ці угоди були крихкими і не дозволили закласти надійну інституційну основу для демократизації. Врешті, третій – гравці, які їх уклали, насамперед були більше зацікавлені у власному виживанні, ніж у поступальних змінах. Особливість української ситуації полягала в тому, що у першій «великій» угоді більш численна номенклатура фактично «проковтнула» націонал-демократів, що дозволило першій продовжити своє домінування ще принаймні на десятиліття. Незважаючи на окремі посади в уряді, сил українських демократів

⁴³ D'Anieri P. Democracy Unfulfilled: The Establishment of Electoral Authoritarianism in Ukraine / P. D'Anieri // Journal of Ukrainian Studies. – 2001. – № 1-2 (26). – P. 28.

виявилось замало для спрямування дій «партії влади» в русло демократичних і ринкових реформ.

Особливості стилю правління Л. Кравчука

Як Президент, Л. Кравчук намагався триматися якнайдалі від будь-якого табору, з метою збереження консенсусу політичних еліт. Однак після грудня 1991 він був змушений, крок за кроком, ставати «українським» Президентом, аж доки на виборах 1994 р. не позиціонував себе як явний націоналіст. У цьому сенсі Л. Кравчук був і залишається майстром «політичної мімікрії» – здатності набувати тих політичних кольорів і відтінків, які найбільш прийнятні у поточній ситуації і дозволяють продовжити політичне життя. «Політична мімікрія» стала необхідною рисою, що гарантувала номенклатурі можливість виживання у нових умовах.

У методах здійснення влади Л. Кравчук залишався вірним радянському стилю управління, де професіоналізм поступався місцем особистій відданості, а компромат був зняряддям у боротьбі за владу. Такий стиль поведінки відповідав характеру Президента – бажання задовольнити якомога більшу кількість зацікавлених осіб⁴⁴. Якщо згадати традиційну класифікацію В. Парето, то Л. Кравчук є типовим «лисом»: «Як політик і людина, Леонід Кравчук завжди буде підніматися, опускатися, обертатися навколо і виробляти мертві петлі, тому що він, як і наш час, не схильний до поворотів під прямим кутом ... суперечності в його політиці можна розглядати як певну ідеологію під назвою «кравчукізм», яку сповідують діячі на зразок Кравчука, які стали «демократами за обставинами»⁴⁵. Ті ж риси були притаманні і більшості представників екс-номенклатури, включно з автором наведеного спостереження, чия

⁴⁴ Детальнішу характеристику стилю правління Л. Кравчука див.: Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2007. – С. 116-134; Литвин В. М. Украина: политика, политики, власть: На фоне политического портрета Л. Кравчука / В. М. Литвин. – К.: Альтернатива, 1997. – 335 с.; Motyl A. The Conceptual President: Leonid Kravchuk and the Politics of Surrealism. – P. 105.; Kravchuk R. Ukrainian Politics, Economics and Governance 1991-1996 / R. Kravchuk. – Palgrave, 2002. – 288 p.

⁴⁵ Литвин В. М. Украина: политика, политики, власть: На фоне политического портрета Л. Кравчука / В. М. Литвин. – К.: Альтернатива, 1997. – С. 25.

підтримка незалежності ґрунтувалася на цинічних мотивах політичного виживання.

Структура еліт

Ми виокремили три суттєві змінні – «спадок минулого», головних «політичних гравців» та інститути, що визначають вектор політичних змін в Україні. Ми показали, які типи еліт успадкувала Україна з часів перебування в СРСР. Нам залишилося визначити структуру еліт, тобто констеляцію різних фракцій еліт і відносин між ними. Нагадаємо, що в структурі еліт прийнято виділяти дві змінні: рівень інтеграції, або здатність до узгоджених дій, і рівень диференціації, тобто автономії стосовно один до одного і до держави⁴⁶. Структура еліт впливає на розподіл ресурсів між ними. Обсяг і ціна ресурсів впливають на стратегії еліт, спонукаючи їх вибрати стратегію конфронтації чи кооперації⁴⁷.

У часи панування комуністичної ідеології радянська еліта залишалася монолітною. Після розпаду СРСР конфігурація еліт частково визначалася сформованими раніше елітними мережами (т.зв. «місництво» та «відомчість»). Частково тому, що крім неформальних об'єднань комуністів і господарників, які згодом переросли у регіональні «клани», у політичному полі України діяли ідеологічно забарвлені гравці, представлені націонал-демократами, центристами і комуністами. Реальний політичний вплив, як і влада в країні, були розділені між місцевою номенклатурою, керівництвом великих підприємств та кримінальними групами, що вийшли з Радянського Союзу⁴⁸. «Велика угода», яку національні демократи уклали з поміркованою частиною екс-номенклатури, дозволила останній зберегти свій вплив до початку 2000-х рр. Питання, яке виникає у цьому контексті і вимагає окремого дослідження: як формувалися стосунки між реальними (колишніми апаратниками і «червоними директорами»), з одного боку, і формальними політичними гравцями, з іншого?

⁴⁶ Higley J. Political Elite Integration and Differentiation in Russia / J. Higley, O. Bayulgen, J. George (eds.) // London and New York: Routledge, 2003. – P. 14-15.

⁴⁷ Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 83-84.

⁴⁸ Див., наприклад, інтерв'ю американського кримінального авторитета Леоніда Ройтмана журналісту Всеволоду Каплану на сайті <http://sevakaplan.com/ru/home.htm>. – Дата перегляду: 06.03.2015 р.

«Місництво» руйнувало основи інтеграції еліт і вело до формування розділеної еліти. Там, де диференціація еліт була високою, виникала фрагментована еліта. Наслідки «відомчості» зміцнювали інтеграцію еліт коштом диференціації, а відсутність як «відомчості», так і «місництва» вела до атомізації еліт. У цьому випадку держава могла бути «захопленою» новими політичними акторами – інсайдерами або аутсайдерами, як у випадку з Білоруссю.

Ми визначили, що в політичному полі України на початку 90-х років головними формальними гравцями були націонал-комуністи і націонал-демократи. Центристські партії, а також радикали з права і з ліва фактично не чинили впливу на розподіл сил у парламенті⁴⁹. Неформальний характер досягнутого компромісу і перехід більшості членів Руху на чолі з В. Чорноволом у 1992 р. в опозицію до Л. Кравчука дає підстави визначати рівень інтеграції формальних політичних еліт на середньому рівні. Водночас рівень диференціації, або автономії, стосовно один до одного був досить високим. Про це свідчать різні способи рекрутування, протилежні ідеології та ресурси, що перебували під контролем цих груп. Отже, формальні еліти мали середній рівень інтеграції і високий рівень диференціації, що відповідає ознакам фрагментованої еліти.

Структура еліт частково впливає на розподіл ресурсів і відносну ціну стратегій⁵⁰. У випадку фрагментованої еліти ступінь фрагментації визначає розподіл ресурсів між елітами з огляду на те, що одноосібний контроль над більшістю ресурсів мало ймовірний. Ціна конфронтації для фрагментованої еліти, як правило, досить висока, особливо якщо їй протистоїть опозиція. У цій ситуації стратегія неформальних (картельних) угод видається цілком раціональною, що призводить до «заморожування» гібридного режиму. Якщо ж рівень інтеграції владної та опозиційної еліт приблизно однаковий, так само як і контроль над

⁴⁹ У парламенті першого скликання депутатські групи створювалися за «територіальним чи іншим принципом». На початок скликання було зареєстровано 26 регіональних і 15 груп, створених за іншими ознаками. Див. Верховна Рада України: інформаційний довідник / авт. упорядник М. Ярош. – К: Парламентське вид-во. – 2002. – № 2. – С. 27. Серед останніх навіть найбільші з них – «Народна рада» і група аграріїв, не мали вирішального впливу на прийняття рішень. Див. Олейник В. Распределение влияния между фракциями и группами в Верховной Раде Украины (1990-2012) / В. Олейник, В. Лебедюк. – М.: ВШЭ, 2013. – С. 17.

⁵⁰ Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 90.

ресурсами, їм не залишається іншого, ніж погодитися «грати за правилами». У цьому випадку, каже теорія, режим змінюється у бік встановлення «демократичної ситуації», що згодом може призвести до «заморожування» цієї ситуації, або, у випадку змін у рівні інтеграції владної чи опозиційної еліти, нової спроби змінити ці правила. У цьому разі можливе повернення до «безформного плюралізму», чи «домінуючої влади», – тобто поновлення циклічних змін гібридного режиму⁵¹.

Крім того, структура еліт впливає на рівень невизначеності. Найнижчою вона є при монолітній еліті, для розділеної еліти характерний середній рівень невизначеності, для фрагментованої – високий. Максимальний рівень невизначеності відповідає атомізованій еліті. В. Гельман стверджує, що стабільні та ефективні інститути знижують невизначеність, однак процес зміни режимів пов'язаний зі змінами інститутів або їх занепадом.

Подані теоретичні міркування в цілому підтвердилися нашим аналізом. У ситуації фрагментованої еліти і невизначеного інституційного середовища раціональною стратегією поведінки виявилася практика неформальних (картельних) угод, початок яким поклала «велика угода» між націонал-демократами і націонал-комуністами. Нам залишилося простежити, як ця угода вплинула на подальше руйнування інститутів, тобто формальних і неформальних правил, що визначають поведінку акторів. Таким чином, ми зможемо визначити усі необхідні змінні, які задали вектор трансформації режиму на початку переходу.

Інститути

Ми вже відзначили, що Україна успадкувала радянські інститути управління. Твердження про те, що політика визначається, а демократія забезпечується ефективними інститутами, не викликає сумніву. Після розпаду СРСР однією з найбільш важливих проблем для нових держав виявилася прийняття нових конституцій, а також конституційне будівництво в цілому. Проблема інституційного дизайну опинилася на порядку денному політиків і потрапила у поле зору дослідників⁵².

⁵¹ Hale H. Regime Cycles: Democracy, Autocracy and Revolution in Post / H. Hale // Soviet Eurasia. – World Politics. – 2005. – Vol. 58. – № 1.

⁵² Lijphart A. Institutional Design in New Democracies: Eastern Europe and Latin America / A. Lijphart, C. Waisman (eds.). – Boulder: Westview, 1996. – 265 p.; Elster J.

Один з аргументів, на який можна натрапити в літературі, полягає в тому, що інститути можуть забезпечити стимули (для гравців), які ведуть до консолідації демократії, а коли інститути є неефективними, то це може призвести до занепаду демократії⁵³. У центрі дискусій опинилися питання пошуку оптимальної форми правління (президентської чи парламентської республіки) і електоральних правил, що забезпечують стабільну партійну систему, здатну сформувати ефективну роботу парламенту. Особлива увага тут звертається не так на дизайн інститутів, як на їхню дієвість, тобто здатність держави проводити внутрішню політику.

У виборі між президентським та парламентським правлінням питання полягає в тому, хто буде контролювати уряд – парламент чи Президент. В Україні це питання є не так предметом дискусій професіоналів, як предметом політичної боротьби упродовж усього періоду незалежності. Оскільки ні Президентів, ні парламенту не вдалося здобути перевагу, остаточного рішення досі немає. Прихильники президентського правління стверджують, що під час трансформації єдина вертикаль виконавчої влади, підзвітна президентів, може виявитися більш ефективною, ніж уряд, який перебуває під контролем парламенту. У випадку, коли партійна система не сформована, залежність уряду від парламенту може призвести до постійних змін уряду, як у випадку післявоєнної Італії. Адвокати парламентського правління вказують на небезпеку повернення до авторитаризму в разі концентрації влади в руках президента. Приклади президента А. Фуджімори в Перу чи А. Лукашенка, В. Путіна і С. Ніязова є досить промовистими.

В Україні ці проблеми проявилися з особливою гостротою, враховуючи слабкий парламент і авторитарні тенденції у виконавчій владі. Тоталітарна радянська спадщина і тут виявила свій згубний вплив. З 1991 до 1995 р. Україна жила за Конституцією УРСР (1978 р.), доки не був прийнятий Конституційний договір між Президентом і Верховною Радою, що діяв до прийняття Конституції в 1996 р. Перша спроба внести зміни до радянської Конституції була зроблена Л. Кравчуком у

Institutional Design in Post-Communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea / J. Elster, C. Offe, U. Preuss. – New York: Cambridge University Press, 1998. – 504 p.

⁵³ D'Anieri P. Democracy Unfulfilled: The Establishment of Electoral Authoritarianism in Ukraine / P. D'Anieri // Journal of Ukrainian Studies. – 2001. – № 1-2 (26). – P. 20.

жовтні 1990 р. Але комуністична більшість ВР заблокувала цей процес. Друга, запропонована парламенту націонал-демократами в 1993 р., була знову заблокована комуністами. Прийняття навіть таких законів, як «Декларація про державний суверенітет» або «Акт проголошення незалежності» було викликано не стільки бажанням більшості Верховної Ради закласти основи правової, демократичної держави, як реформуванням авторитарного радянського режиму шляхом його лібералізації⁵⁴. Зусилля лівої більшості пояснюються бажанням зберегти, хоча б номінально, Конституцію УРСР, сподіваючись на можливий реванш у недалекому майбутньому. Крім того, радянська конституція обмежувала принцип поділу влади, що в умовах парламентського протистояння виконувало роль правового фундаменту для деструктивних дій лівої більшості.

Зміни форми правління

Прийнято вважати, що до реформи 2004 р. в Україні діяла президентсько-парламентська форма правління. Насправді форма правління змінювалася в Україні шість разів. На момент проголошення незалежності в Україні діяла радянська Конституція 1978 р., за якою Україна вважалася парламентською республікою, хоча такою не була. Зі встановленням інституту президентства (1991 р.), між президентом і парламентом йшла постійно боротьба за повноваження. До прийняття «Закону про владу» форму правління того часу умовно можна вважати парламентсько-президентською (1991-1995 рр.).

Від прийняття цього закону до прийняття Конституції форма правління була президентською (1995-1996 рр.), а з 1996 р. до початку 2006 р. – президентсько-парламентською (оскільки парламент мав певний вплив на призначення Кабінету Міністрів). Якщо взяти до уваги не факт наявності поста прем'єр-міністра, а ступінь контролю президента над прем'єром і Кабінетом Міністрів, окремо вибори для парламенту і президента та ступінь впливу президента на політичний процес, то форму правління з 1996 р. до 2006 р. можна вважати президентською. Від вступу в дію змін до Конституції до їх скасування у 2010 р. форма правління знову стає парламентсько-президентською,

⁵⁴ Шаповал В. Перспективи розвитку науки конституційного права в Україні / В. Шаповал // Право України. – 1996. – № 9. – С. 49.

а з 2010 р. до 2014 р. повертається до президентсько-парламентської. Проте повноваження, які присвоїв собі В. Янукович, дають підстави визначати практику його президентства як суперпрезиденталізм. Після зміни влади у лютому 2014 р. і повернення в дію Конституції у редакції 2004 р. форма правління повертається до парламентсько-президентської. Очевидно, що це не остання зміна, тому що доки країна залишатиметься у стані гібридності, боротьба за повноваження між гілками влади та їх представниками буде тривати. Згубність такої боротьби не раз виявляла себе впродовж досліджуваного періоду.

Парламент

Хоча в Українській СРСР діяв інститут парламентаризму, Верховна Рада України не була законодавчим органом, так само як і Верховна Рада СРСР. Збираючись на чергову сесію, депутати Верховної Ради УРСР вислуховували довгі звіти партійного керівництва, що, як правило, обіймало посади у виконавчих і законодавчих органах влади. Депутати Республіканських Рад збиралися на свої сесії, щоб обговорити, а фактично легітимізувати рішення партійних з'їздів. Реальним центром управління СРСР був колективний орган – Політбюро ЦК КПРС, що складався з обмеженої кількості вищих партійних функціонерів (до 15 осіб). На чолі Політбюро перебував Генеральний секретар ЦК КПРС⁵⁵.

Після делегітимізації і, як наслідок, заборони діяльності Комуністичної партії у серпні 1991 р., реальним органом влади в Україні стала Верховна Рада, а найбільш впливовою посадовою особою став її голова – Л. Кравчук, який виконував функції і глави уряду. У перші роки незалежності парламент України поєднував у собі функції законодавчої і виконавчої влади, оскільки формального розмежування повноважень не було (у рамках чинної до 1995 р. Конституції СРСР), рамки компетенції визначалися практикою.

За Конституцією УРСР, Україна визначалася парламентською республікою. Відповідно до статей 80, 82 і 97 Верховній Раді Української РСР належала вища державна влада. Після розпаду комуністичної сис-

⁵⁵ Про структуру управління в СРСР див.: Armstrong J. *Ideology, Politics and Government in the Soviet Union* / J. Armstrong // University Press of America. – 1986. – Vol. 4. – 252 p.; Shapiro L. *The Government and Politics of the Soviet Union* / L. Shapiro // Hutchinson Education. – 1977. – Vol. 6. – 267 p.

теми і розвалу СРСР Верховна Рада України почала набувати реальної політичної влади, а статті радянської Конституції – реального значення. Стаття 80 вказувала, що Верховна Рада створює державні органи влади та керує законодавчою та іншими гілками влади через обласні та районні ради. Стаття 82 стверджувала, що депутати керують усіма галузями життя держави, соціальним і культурним розвитком, приймають відповідні рішення і стежать за їх виконанням. Нарешті, стаття 97 проголошувала, що Верховна Рада є вищим органом управління в державі⁵⁶. У період з серпня 1991 р. до 1 грудня 1991 р. парламент фактично був єдиним легітимним інститутом влади. Однак нагадаємо, що Рада XII скликання не була розпущена і тому залишалася прямою спадкоємицею Верховної Ради УРСР. Хоча вибори 1990 р. дозволили кількісно оновити парламент на 89% (401 депутат був уперше обраний⁵⁷), якісного оновлення ні депутатів, ні стилю їх роботи не відбулося. Більшість у раді отримали колишні комуністи, яким протистояли депутати, об'єднані у Народну Раду. Структурування і взаємодія депутатів також спиралася на радянську основу. Географічний та ідеологічний розкол визначав розташування сил у парламенті в першій декаді незалежності⁵⁸, але вже в парламенті четвертого скликання (2002-2006) «партія влади» суттєво потіснила комуністів, що позначило прихід бізнесу в політику і, відповідно, нову структуру розколів. Парламент дотепер залишається розколотим, але, починаючи з 2002 р., лінії поділу проходять між «владою» і «опозицією», з одного боку, і між конкуруючими політико-економічними групами – з іншого.

Чому парламент настільки фрагментований? Очевидно, він відображає фрагментовану структуру суспільства⁵⁹ та еліт. Остання, з одного боку, є результатом плюралістичних політичних симпатій

⁵⁶ Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. – К: 1978. – 49 с.

⁵⁷ Верховна Рада України: інформаційний довідник / авт. упорядник М. Ярош. – К: Парламентське вид-во. – 2002. – № 2. – С. 21.

⁵⁸ Більшість представників Демократичного блоку, що потрапили до ВР, були вихідцями з західних областей та Києва.

⁵⁹ Про різний ступінь впливу суспільних розколів на поведінку виборців, структуру парламенту і партійну систему див.: D'Anieri P. *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, And Institutional Design* / P. D'Anieri, M. E. Sharpe. – Armonk, New York, 2007. – P. 103-124.

громадян, а з іншого – результатом «хижацького індивідуалізму»⁶⁰ еліт. Однак, з погляду інституціоналізму, таке пояснення не вбачається переконливим. Інституціоналісти стверджують, що проблеми полягають у самому устрої, що визначає структуру парламенту, тобто у виборчому законодавстві. Спосіб обрання депутатів може надати стимули для їх об'єднання, навіть якщо їх програми мають розбіжності⁶¹. Починаючи з досліджень М. Дюверже, було встановлено, що мажоритарна система відносно більшості сприяє формуванню двопартійної системи, а мажоритарна система в два тури, так само як і пропорційна, веде до багатопартійності⁶².

Однак в Україні виборче законодавство впливало на позиції партій не зовсім так, як це передбачала теорія інституційного дизайну. Українські партії не тільки не об'єднувалися, а й політики не бачили причин вступати в партії. Слабкі в організаційному плані партії виявилися не здатні ефективно взаємодіяти в парламенті.

Вибори 1990 р., так само як і вибори 1994 р., проходили за мажоритарною системою абсолютної більшості, що діяла з радянських часів. Якщо ніхто з кандидатів не отримував більше 50% голосів, призначався другий тур, для перемоги в якому також потрібно було набрати понад 50% голосів. Очевидно, що така система не сприяла об'єднанню кандидатів. Крім того, вона не надавала стимулів депутатам для вступу в партії, що передбачала теорія. З огляду на те, що агітація проходила в округах, визначальне значення для перемоги мав осо-

⁶⁰ Л. Вей (L. Way) використовує термін «хижацький індивідуалізм» (rapacious individualism) для опису ослаблення політичної організації та нестійкості політичних об'єднань в Україні в період 1992-2004 рр. Детальніше див.: Way L. Rapacious individualism and political competition in Ukraine. 1992-2004 / L. Way // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2005. – Vol. 38. – P. 191-205.

⁶¹ D'Anieri P. Democracy Unfulfilled: The Establishment of Electoral Authoritarianism in Ukraine / P. D'Anieri // *Journal of Ukrainian Studies*. – 2001. – № 1-2 (26). – P. 22.

⁶² Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. / Пер. с франц. – М.: Академический Проект, 2000 – С. 279. Детальніше про вплив виборчих систем на партійні системи: Taagapera R. Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems / R. Taagapera, S. Matthew. – New Haven: Yale University Press, 1999. – 51 p.; Таагапера Р. Опис виборчих систем / Р. Таагапера, М. Шугерт // *Поліс*. – 1997 – № 3. – С. 114-137.; Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів / Дж. Сарторі; пер. 2-го англ. вид. – К.: АртЕк, 2001. – С. 36-38.

бистий вплив та ресурси кандидата, а не партійна належність⁶³. І все ж кількість політичних партій під час дії цієї системи істотно збільшилася. У зв'язку з цим виникає питання: що сприяло збільшенню кількості партій – виборче законодавство чи зняття формальних обмежень? Тут, на нашу думку, більше вплинула не виборча система, а зміни в Конституції, що скасовували монополію комуністичної партії на участь у політиці та владі. У результаті нових можливостей і природного бажання громадян брати участь у політичному житті, кількість партій в Україні збільшувалася майже в геометричній прогресії. Якщо у 1990 році була зареєстрована лише одна нова (крім КПУ) партія, то в 1991 їх було вже сім, у 1992 р. – 13, у 1993 р. – 16, а в 1994 р. – 30⁶⁴. Щодо України ми бачимо, що виборче законодавство не впливало на кількість партій і не сприяло їх консолідації так, як це передбачає теорія інституційного дизайну.

Попри розкол між комуністичною більшістю (239 місць) і опозиційною Народною Радою (125 місць), на початку роботи парламенту першого скликання сформувалося 26 груп, створених за регіональним принципом, і 15 груп, створених за іншими ознаками. Значна кількість депутатів одночасно належала до двох груп. У парламенті другого скликання кількість таких груп коливалася між 9 і 10, з яких п'ять на кінець роботи парламенту отримали статус фракцій⁶⁵. Чому ж партії не об'єднувалися в парламенті?

Українські дослідники фракційність парламенту пояснюють практикою «непартійного уряду», згідно з якою прем'єр-міністр і члени Кабінету Міністрів висувалися не партіями, а призначалися президентом (за згодою парламенту). У цій ситуації партії і окремі депутати не могли впливати на діяльність уряду⁶⁶.

⁶³ D'Anieri P. Democracy Unfulfilled: The Establishment of Electoral Authoritarianism in Ukraine / P. D'Anieri // *Journal of Ukrainian Studies*. – 2001. – № 1-2 (26). – P. 22.

⁶⁴ Пуфлер Е. Партійна система незалежної України: особливості формування, тенденції подальшої трансформації / Е. Пуфлер // *Нова політика*. – 1997. – № 1. – С. 30.

⁶⁵ Верховна Рада України: інформаційний довідник / авт. упорядник М. Ярош. – К: Парламентське вид-во. – 2002. – № 2. – С. 30.

⁶⁶ Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка. Центр політичних досліджень, 2005. – С. 276; Рогозін М. Розвиток партійної системи в Україні: кількісний аналіз / М. Рогозін // *Наукова Серія «Політичні науки»*. – 2003 – Т. 21. – С. 46-47.

Але якщо партії не впливали на формування уряду, то законотворчість залишалася в руках депутатів. Однак стимули до об'єднання виявилися слабкішими, ніж інерція фрагментації. На наш погляд, причини цього варто шукати у внутрішній динаміці парламентської діяльності.

Оскільки можливість створення депутатських фракцій (для реєстрації яких було потрібно не менше п'ятнадцяти депутатів) була у всіх десяти, які пройшли до парламенту партій і об'єднань, а рішення Конституційного Суду, прийняте в грудні 1998 р., дозволяло переходити з однієї групи/фракції в іншу, депутати, особливо «незалежні», або «болото», йшли шляхом отримання максимального «прибутку», тобто вступали і виходили з фракцій, керуючись особистою користю. Навесні 1999 р. у Верховній Раді налічувалося 13 фракцій. Різновид «хижацького індивідуалізму», описаного Л. Веєм щодо уряду, був присутній також і в парламенті⁶⁷.

Крім того, мажоритарна система абсолютної більшості призвела до того, що на початок скликання другого парламенту (1994-1998 рр.) незаповненими виявилися 112 місць. У тих округах, де кандидати не змогли набрати більше 50% голосів виборців при більш ніж п'ятдесятивідсотковій явці, призначалися повторні вибори. У деяких округах виборча кампанія тривала майже всю каденцію парламенту, поки не була офіційно скасована напередодні нових виборів. При цьому 36 місць так і залишилися незайнятими.

Таким чином, якщо мажоритарна система в два тури призвела до зростання багатопартійності, що передбачалося в теорії, то вона не сприяла формуванню ні структурованої партійної системи, ані дієздатного парламенту. Взагалі про формування партійної системи в Україні можна говорити зі значною умовністю, оскільки партії ні на початку, ні наприкінці досліджуваного періоду не були самостійними гравцями.

Недієздатність парламенту другого скликання вимагала зміни виборчого закону в бік посилення пропорційної складової, яка могла б посилити роль партій. Істотним недоліком пропорційної системи є те, що якщо прохідний бар'єр встановлено низько, до парламенту пройде

⁶⁷ Way L. Rapacious individualism and political competition in Ukraine. 1992-2004 / L. Way // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2005. – Vol. 38. – P. 195-196.

велика кількість партій, що не сприятиме інтеграції. Створення дієздатної коаліції, таким чином, може бути ускладнено.

Дискусії навколо нового виборчого закону закінчилися черговим компромісом між великими партіями і «мажоритарниками». Очікувалося, що змішана виборча система, прийнята в 1997 р., зможе підсилити переваги кожної з її частин: пропорційна складова призведе до зміцнення партій, а змінена мажоритарна – до зменшення кількості партій⁶⁸.

Насправді ж ці очікування не виправдалися. Одна половина з 450 депутатів обиралася за мажоритарною системою відносної більшості, а інша – за списками політичних партій у загальнонаціональному багатомандатному окрузі. Право на висування кандидатів отримали партії та блоки. Збільшення розмірів одномандатних округів майже вдвічі призвело до того, що на перемогу там могли розраховувати кандидати, які спиралися або на великі партії, або на «адміністративний ресурс».

У виборчі бюлетені на парламентських виборах 1998 р. була внесена 21 партія і дев'ять виборчих блоків, які об'єднали 19 партій. Загальна кількість партій, які змагалися на виборах, досягла 40. При цьому 15 партій були зареєстровані Мін'юстом тільки протягом 1996-1997 рр.⁶⁹

Система одномандатних округів дозволила регіональним лідерам пройти до парламенту без підтримки партій. Оскільки стимулів до приєднання до партій у безпартійних кандидатів не було, вони діяли «раціонально» – намагалися якомога ефективніше використовувати депутатський мандат для повернення та нагромадження витрачених ресурсів.

За пропорційною складовою з чотирьохвідсотковим бар'єром до парламенту пройшли вісім партій і виборчих блоків. У підсумку вони набрали 65,79% голосів, передбачених цією системою. Відповідно, голоси, віддані за інші партії (34,21%), виявилися втраченими⁷⁰.

⁶⁸ D'Anieri P. Democracy unfulfilled: the establishment of electoral authoritarianism in Ukraine / P. D'Anieri // *Journal of Ukrainian Studies*. – 2001. – № 26. – P. 23.

⁶⁹ Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів: Центр політичних досліджень Львівського національного університету ім. І. Франка, 2005. – С. 276.

⁷⁰ Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. Вибори до Верховної Ради України 1998 / упоряд. М. Томенко, О. Проценко. – К.: Інститут посткомуністичного суспільства. – Київ: [б.в.], 1998. – 128 с.; Цит. Романюк А. Партії та електоральна

Як наслідок, у парламенті сформувалася система малих партій (за типологією П. Майра (P. Mair) або багатопартійна система з домінуючою партією (за типологією Дж. Сарторі). Індекс фракційності, розрахований за методикою Д. Райе, становив 0,89, що наближало його до одиниці⁷¹. Індекс ефективної кількості партій (ЕКП), який вказує на відносну «вагу», або силу, тобто кількість мандатів, отриманих партіями у парламенті, становив 4,95⁷². Індекс ЕКП виявився нижчим, ніж кількість партій у парламенті, що вказує на істотні диспропорції у вазі партій. Тут добре помітна трансформація від однопартійної системи до багатопартійності, в умовах якої, однак, одна партія (комуністи) ще зберігали домінуючі позиції. Обидва індекси вказують на високу фрагментацію ВР, що не сприяло її перетворенню на ефективний законодавчий орган.

Та сама система з незначними змінами була використана на парламентських виборах 2002 р. На той час в Україні було зареєстровано уже близько 130 партій. Більшість з цих партій була створена згори вниз, зусиллями їхніх засновників. З одного боку, тут виявився вже згаданий індивідуалізм: «у мене теж є своя партія», а з іншого – «раціональний» розрахунок лідерів: зареєстрована партія давала можливість брати участь у виборах або в одномандатному окрузі, або за списком партії чи блоку. Так, 76 партій висунули своїх кандидатів в одномандатних округах, але лише 13 партій змогли запропонувати більше 50 кандидатів⁷³. У результаті з 33 суб'єктів (22 партії і 11 блоків),

політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка. Центр політичних досліджень, 2005. – С. 276.

⁷¹ Індекс вказує на ступінь фрагментації партійної системи на рівні парламенту, що впливає на результати коаліційних торгів і термін діяльності уряду. Значення індексу змінюється від нуля (однопартійна система, де одна партія, що отримала всі голоси, отримує всі мандати) до одиниці (повністю фрагментована система, де кожний виборець голосує за свою партію, а кожний парламентарій представляє окрему партію). Розрахунок проводився щодо партій, які брали участь у виборах, без врахування зіпсованих бюлетенів і голосів, відданих проти всіх. Автор вдячний В. Лебедюку за надані дані.

⁷² Якщо вага партій у парламенті приблизно однакова, то ефективна кількість партій дорівнюватиме кількості партій у парламенті. Коли ж з'являються диспропорції в силі партій, то величина індексу буде більша, ніж фактична кількість партій у парламенті.

⁷³ Дані офіційного сайту ЦВК [Електронний ресурс] // ЦВК. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>. – Назва з екрану.

зареєстрованих для участі у виборах, до парламенту пройшло шість – три блоки і три партії⁷⁴ Див. таблицю 2.1.4.

Таблиця 2.1.4. Результати парламентських виборів 2002 р.

Партія / блок	Відсоток голосів, отриманих за проп. складовою (п/с)	Кількість місць за п/с	Кількість місць за мажоритарною складовою	Самовисуванці	Разом
Виборчий блок В. Ющенка «Наша Україна»	25,1	70	41	1	112
КПУ	21,3	59	6	0	65
За ЄдУ (блок за Єдину Україну)	12,6	35	66	20	103
Блок Юлії Тимошенко	7,7	22	0	0	22
Соціалістична партія України	7,3	20	2		22
Соціал-демократична партія України (об'єднана)	6,7	19	5	4	28
Партії, що разом отримали менше 4% голосів	19,3	0	96	96	98
Всього	100	225	129	96	450

Джерело: Верховна Рада України: інформаційний довідник / Авт. упорядник В. О. Зайчук – Вип. 2. – К: Парламентське вид-во. – 2002. – С. 31.

Кількісне оновлення депутатського корпусу знизилося з 62% (за результатами виборів 1994 та 1998 рр.) до 54% (245 з 450 депутатів були обрані вперше). Індекс фракційності партійної системи (за пропорційною частиною) зменшився з 0,89 у 1998 р. до 0,86, що свідчить про незначне зменшення фрагментації партійної системи на рівні парламенту. Індекс ЕКП також дещо зменшився з 4,95 до 4,67, що своєю чергою, вказує на збереження диспропорцій у «вазі» партій. Але, на відміну від попередніх виборів, комуністів потіснили правоцентристи з блоку «Наша Україна» і блоку «За єдину Україну», створеного за ініціативою Л. Кучми для забезпечення інтересів президента в парламенті.

⁷⁴ Показник ефективної кількості партій знизився порівняно з 1998 р. і наблизився до середнього значення по країнах Центрально-Східної Європи. На виборчому рівні він становив – 7,96, а на парламентському – 4,6.

Незважаючи на те, що блок «Наша Україна» отримав найбільше місць у парламенті, він опинився в опозиції разом з БЮТ і соціалістами. Таким чином, лінія розколу пройшла не у сфері ідеології, а у сфері протистояння між президентом і опозицією. Якщо врахувати, що партії змагалися між собою і в одномандатних округах, за системою відносної більшості в один тур, то ми побачимо, що більша частина голосів виявилася втраченою (64,32%), а переможців обрала меншість виборців (35,68%). Згідно з М. Дюверже, така система веде до «дуалізму партій». Два найбільш потужних блоки поділили між собою 48% мандатів, отриманих в одномандатних округах. Решта 42% мандатів отримали безпартійні депутати, які об'єдналися згодом у кілька фракцій.

Це означає, що партійна система, за типологією П. Маєра, залишалася тією ж – системою малих партій, а за типологією Дж. Сарторі (враховуючи домінування центристів, які орієнтуються на президента, і правочентристського НСНУ (Народного союзу «Наша Україна»), який їм протистоїть, – системою поміркованого плюралізму.

Однією з причин існування змішаної виборчої системи в Україні була незацікавленість Президента Л. Кучми у сильному парламенті. Значною мірою йому вдалося реалізувати те, що намагався здійснити ще Л. Кравчук, – вивести інститут президента з-під контролю парламенту. Л. Кучма послідовно блокував спроби депутатів внести зміни до виборчого закону. Його завданням було не допустити опозицію на чолі з В. Ющенком до влади. Внести зміни до виборчого законодавства вдалося лише в останній рік перебування Л. Кучми на посту Президента.

За новим виборчим законом від 25 березня 2004 р. система мажоритарних округів була скасована, і всі 450 місць заповнювалися через пропорційне представництво. Умовою прийняття цієї системи стало зниження прохідного бар'єра з 4 до 3% голосів.

Пропорційна система закритих списків виявилася більш сприятливою для великих партій, що підштовхнуло малі партії вступати в блоки на чолі з відомими політиками. Створення блоків партій розпочалося вже на виборах 2002 р., де брало участь 12 блоків і 21 партія. Як і на попередніх виборах, на виборах 2006 р. головна інтрига полягала в тому, які партії і блоки зможуть сформувати коаліцію. Ставка була досить високою. За новим законом, головним «гравцем» у парламенті ставала коаліція, що пропонує кандидатуру прем'єр-міністра і більшість міні-

стрів. На відміну від виборів 1998 і 2002 доступ кандидатів до ЗМІ та електорату не було обмежено, що вилилось в активне використання електоральних мобілізаційних технологій⁷⁵. Незважаючи на значні порушення, міжнародні організації назвали вибори кроком вперед у порівнянні з попередніми⁷⁶.

За результатами виборів до парламенту пройшло п'ять партій і блоків, що виявилось досить несподіваним для міжнародних експертів, але не дуже відрізнялося від передвиборних прогнозів, зроблених в Україні. У парламент не потрапили два блоки і 39 партій, зареєстрованих для участі у виборах. У зв'язку з тим, що жодна партія не змогла набрати 226 місць, необхідних для формування парламентської більшості, парламент застряг у тримісячній «коаліціаді» – процесі пошуку можливих союзників для створення коаліції. «Помаранчева коаліція», що складалася з БЮТ, «Нашої України» та СПУ, не відбулася через внутрішні розбіжності лідерів щодо ключових постів – прем'єр-міністра і спікера парламенту.

Партії регіонів і КПУ також не вистачало близько 20 місць для створення «антипомаранчевої» коаліції. Оскільки розбіжності в таборі «помаранчевих» з'явилися відразу ж після закінчення президентських виборів, частина фракції СПУ на чолі з О. Морозом оголосила про вихід з «помаранчевої коаліції» і в серпні 2006 р. створила «антикризову коаліцію» з Партією регіонів і комуністами. У результаті лідер Партії регіонів В. Янукович обійняв посаду прем'єр-міністра, а О. Мороз повернувся в крісло спікера парламенту. Можливість створення коаліції між «Нашою Україною» і Партією регіонів, а також між БЮТ і Партією регіонів була досить високою, але їхні лідери побоювалися публічного

⁷⁵ Про використання інформаційних технологій на виборах 1998-2002 р. див.: Королько В. Г. *Виборчі технології: порівняльний аналіз 1998-2002 років* / В. Г. Королько // *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства*. – К.: САУ, ІС НАНУ, 2002. – С. 488-496.; Королько В. Г. *Особливості виборчих технологій 2002 року* / В. Г. Королько // *Політичний портрет України. Бюлетень фонду «Демократичні ініціативи»*. – 2002. – № 25. – С. 37-50.; Стислий огляд виборчих технологій див. Колесніков О. *Еволюція виборчих технологій у контексті демократичного процесу в Україні*. [Електронний ресурс] / О. Колесніков // *Вісник ЦВК*. – 2011. – № 2 (21). – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2011_2/visnik_st_13.pdf. – Назва з екрану.

⁷⁶ Див. Україна, *Парламентські вибори, 26 березня 2006 р.: заключний Звіт* [Електронний ресурс] // Офіційний сайт ОБСЄ. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/19595>. – Назва з екрану.

засудження у зраді з боку виборців. Такий формат коаліції суперечив теорії мінімального діапазону (простору), згідно з якою умовою створення коаліції є ідеологічна близькість партій⁷⁷. Коаліція стала можливою, незважаючи на те, що соціалісти були опонентами В. Януковича на президентських виборах.

Створення коаліції підтримали 240 депутатів, але цього виявилось замало, щоби внести зміни до Конституції, які б ще більше обмежили повноваження президента. Для цього їй необхідно було зібрати 300 голосів. Ця загроза змусила В. Ющенка вдатися до розпуску парламенту. Хоча два з трьох указів Президента щодо розпуску парламенту були досить сумнівні з юридичного погляду, головні політичні гравці погодилися на позачергові вибори. Незважаючи на розпуск парламенту, між В. Ющенком і В. Януковичем було досягнуто негласної угоди про створення коаліції між Партією регіонів і НСНУ (Народний союз «Наша Україна»). Позачергові вибори відбулися 30 вересня 2007 р. Результати виборів подані в таблиці 2.1.5.

Таблиця 2.1.5. Результати парламентських виборів 2006 р. і позачергових парламентських виборів 2007 р.

Партія	Відсоток голосів		Кількість місць	
	2006	2007	2006	2007
Партія регіонів	32,1	34,3	186	175
БЮТ	22,3	30,7	129	156
НСНУ	14,0	14,1	81	72
СПУ	5,7	2,8	33	0
КПУ	3,7	5,3	21	27
Блок Наталії Вітренко / ПСПУ	2,9	1,3	0	0
Блок Володимира Литвина	2,4	3,9	0	20
39 інших партій і блоків / 15 інших об'єднань і блоків	16,9	11,8	0	0

Джерело: ЦВК України http://www.cvk.gov.ua/info/protokol_cvk_2006.pdf.

⁷⁷ Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка. Центр політичних досліджень, 2005. – С. 276.

Водночас між БЮТ і НСНУ була укладена угода про те, що вони йдуть на вибори окремо, що не будуть протидіяти один одному, а після виборів відродять «помаранчеву коаліцію». Розподіл портфелів повинен був визначитися пропорційно до отриманих місць⁷⁸. Право на кандидатуру прем'єр-міністра належало блоку, який отримає більшу кількість місць у парламенті. У результаті БЮТ і НУ-НС створили мінімальну коаліцію з 228 депутатами. Ю. Тимошенко повернула собі посаду прем'єр-міністра, а спікером був обраний представник НУ-НС – А. Яценюк.

Оцінюючи ефективність парламенту та вплив пропорційної системи на структуру парламенту, потрібно зауважити таке:

– Пропорційна система формально виключила «мажоритарників з гри» і тим самим визначила партії винятковими «гравцями» зі створення коаліції. Однак бізнесменам це не завадило купити місця у списку. Незважаючи на те, що інститут «імперативного мандата» не був повністю здійснений у парламенті, випадки виходу депутатів з фракцій зменшилися, що свідчить про зміцнення партійної дисципліни.

– Як вказує П. Д'Анієрі, створення консолідованої електоральної системи не обов'язково веде до більш консолідованої парламентської партійної системи⁷⁹, про що свідчать результати виборів 2006 р. і позачергових виборів 2007 року.

– Пропорційна система, що використовувалась на виборах 2006 і 2007 рр., не зменшила фрагментацію парламенту. За нашими підрахунками, індекс ЕКП на парламентському рівні в 2006-2007 рр. знизився в порівнянні з 2002 р. більш ніж на одиницю – з 4,67 до 3,4 і 3,3 відповідно, що, з одного боку, вказує на збільшення впливу партій (блоків) у парламенті, а з іншого – свідчить про збереження диспропорцій між ними. Це все ще багатопартійна система з двома домінуючими (Блок Юлії Тимошенко і Партія регіонів) партіями⁸⁰. За типологією

⁷⁸ Див. Повний текст угоди про створення між НУ-НС та БЮТ Коаліції демократичних сил від 18.10.2007 р. [Електронний ресурс] // Кореспондент. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/304861-povnij-tekst-ugodi-pro-stvorennya-mizh-nu-ns-ta-byut-koaliciyi-demokraticnih-sil>. – Назва з екрану.

⁷⁹ D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, And Institutional Design / P. D'Anieri, M. E. Sharpe. – Armonk, New York, 2007. – P. 171.

⁸⁰ Якщо в парламенті четвертого скликання (2002-2006 рр.) головна лінія розколу пройшла між пропрезидентським блоком «ЗаЄдУ» і опозиційним НУ-НС, то в парламентах п'ятого і шостого скликань (2006 і 2007 р.) лінії розколу, як і протиборчі

Дж. Сарторі це система поміркованого плюралізму. За типологією П. Майра, за результатами виборів 2006-2007 рр., партійна система України наближалася до типу великих партій, які контролюють 70% і 73,5% мандатів відповідно. Істотна зміна в типі партійної системи пояснюється не стільки змінами у виборчому законодавстві, скільки у посиленні ролі ПЕГ у політиці. Індекс фракційності партійної системи хоча і зменшився в порівнянні з 1998 р. і 2002 р., де він становив 0,89 і 0,86 відповідно до 0,81 і 0,74 в 2006 р. і 2007 р., залишався досить високим порівняно з середніми значеннями (0,66) у Західній Європі в той самий період. Індекс фракційності, подібний до українських показників, був у Західній Європі лише в 20-х рр. ХХ ст. (0,75). Якщо зазначена тенденція збережеться, то Україні знадобитися ще, як мінімум, дві парламентські кампанії, щоб досягти того рівня консенсусу, який забезпечував би парламентським коаліціям та уряду відносно стабільне існування. Це ще раз підтверджує наше припущення про те, що причини фрагментації і неефективності парламенту перебувають не у виборчому законодавстві (хоча збільшення прохідного бар'єра могло б зменшити кількість партій у парламенті), а у «хижацькому індивідуалізмі» лідерів партій і депутатів. Доки партії в Україні залишатимуться політичною надбудовою політико-економічних груп, чекати змін у подоланні зазначених недоліків не варто.

Виконавча влада

Голова парламенту Л. Кравчук був ініціатором створення інституту президентства в Україні. Він призначив вибори Президента на день всеукраїнського референдуму на підтримку незалежності, що дозволило йому перемогти свого опонента – В. Чорновола у першому турі.

партії (блоки), змінилися. У зв'язку зі змінами до Конституції, що обмежують повноваження Президента і роль «домінуючого гравця», лінії протистояння між двома партіями (блоками) БЮТ і Партією регіонів, що набрали найбільшу кількість голосів, проходять не у сфері ідеології, оскільки в обох партіях вони досить розмиті, а у сфері протистояння політичних та економічних ресурсів. Обидві сили є політичними проектами для реалізації економічних і політичних інтересів формальних і неформальних лідерів партій. Але якщо Партія регіонів була політичною надбудовою для реалізації інтересів кількох ПЕГ у парламенті, тобто проектом, створеним «знизу вгору», то БЮТ – це політичний проект, створений «згори вниз». Тут, виражена особиста харизма її лідера Ю. Тимошенко, домінувала над кількома десятками політиків і бізнесменів, які не мали вирішального впливу на прийняття рішень, як у випадку з Партією регіонів.

Істотним пережитком радянської автократичної системи управління залишалася єдність влади, що значно сповільнило процес формування демократичних інститутів. Конституція, незважаючи на низку доповнень, була не в змозі розмежувати повноваження законодавчої та виконавчої гілок влади⁸¹.

П'ятого липня 1991 Верховна Рада прийняла Закон України, яким встановила інститут президента⁸². Закон визначив Президента як «вищу посадову особу Української держави і главу виконавчої влади». Законом також передбачалася посада прем'єр-міністра. Таким чином, парламент став ініціатором встановлення парламентсько-президентської форми правління.

Прийняття закону стало результатом взаємодії двох чинників. Перший. Голова президії Верховної Ради Л. Кравчук виступав за створення посади Президента, яка мала заповнити прогалину, що утворилася з занепадом КПРС. Б. Гарасимів пояснює це переконанням Л. Кравчука тим, що умовою сильної держави і демократії має бути сильна виконавча влада⁸³. Другий. Змінилися настрої значної частини депутатів, які спочатку виступили проти інституту президентства. Погоджуючись на введення посади Президента, депутати з «Народної ради», з одного боку, сподівалися на «вирівнювання» статусу України у відносинах із союзним центром (певного часу в Москві діяли два президенти – М. Горбачов, що проголосив себе Президентом СРСР, а Б. Єльцин був обраний Президентом Російської Федерації), а з іншого боку, сподівалися на обмеження впливу комуністів у Раді⁸⁴. Ставши Президентом, Л. Кравчук продовжив роботу з конституційною комісією з метою зміни

⁸¹ Dawisha K. The Consolidation of Democracy in East-Central Europe / K. Dawisha, V. Perrot // Cambridge University Press. – 1997. – P. 358.

⁸² Про Президента Української РСР: закон України від 5 липня 1991 р. №1295-XII // Верховна Рада УРСР, 1991.; а також Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про Президента Української РСР»: рішення Верховної Ради України від 5 липня 1991 № 1296-XII: // Верховна Рада УРСР, 1991.; Про вибори Президента України: закон України від 5 липня 1991 № 1297- XII // Верховна Рада УРСР, 1991.

⁸³ Harasymiw B. Post-Communist Ukraine / B. Harasymiw // Edmonton; Toronto : Canadian Institute for Ukrainian Studies Press. – 2002. – P.100.

⁸⁴ Крелянський А. Для чого нам Президент / А. Крелянський // Голос України. – 1991. – № 107. – С. 2. Детальніше про дискусію щодо рішень ВС України див.: Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2007. – С. 110-111.

Конституції у бік зміцнення інституту президента. Про це свідчать перші укази Л. Кравчука, спрямовані на формування Адміністрації Президента (Указ № 6 від 13.12.1991 р., Указ № 15 від 31.12.1991 р.), згідно з якими визначалися повноваження, штат, структура Адміністрації. Цікаво, що спочатку максимальна кількість службовців Адміністрації не повинна була перевищувати 200 осіб. Однак вже у квітні 1992 р. чисельність установи збільшилася.

Влітку-восени 1992 р. Л. Кравчук створює кілька рад, у тому числі Раду національної безпеки України, збільшує кількість штатних і позаштатних радників президента. Чи була практика створення бюрократичних структур виправдана? З одного боку, так, оскільки бюрократія або держслужбовці є необхідним інститутом сучасної держави. Але, з іншого боку, відсутність люстрації і неконкурентна практика заміщення вакансій призвели до того, що навіть станом на 2002 р. 73% службовців вищої ланки склалися з представників колишньої комуністичної номенклатури⁸⁵. Етос державних службовців у суспільствах «обмеженого доступу», до яких належить Україна, суттєво відрізняється від етосу цієї групи у суспільствах «відкритого доступу». Українська бюрократія, у переважній більшості, не служить громаді, а намагається вижити за будь-якої влади і нажитися коштом держави. Номенклатура, що отримала назву «партія влади», привела з собою відомі з радянських часів практики блату, кумівства, корупції, які «розквітли» в Україні вже під час президентства Л. Кучми.

Право видання указів і керівництво Кабінетом Міністрів суттєво посилили адміністративні повноваження Президента. Наприкінці лютого 1992 р. Л. Кравчук створив Консультативну раду (Думу), а на початку березня заснував систему представників президента в областях України⁸⁶. Кожна з цих установ подавалася громадськості як консультативний орган, хоча на практиці представники президента перебирали функції виконавчих комітетів рад і відповідали за імплементацію указів Президента на місцях⁸⁷. Щобільше, Дума і представники президента узурпу-

⁸⁵ Жданов І. Україна у ХХІ ст.: виклики для політичної еліти / І. Жданов, Ю. Якименко // Дзеркало тижня. – 2003. – № 44 (15.11). – С. 8.

⁸⁶ Про Представника Президента: закон України від 5 березня 1992 р. № 2167-ХІІ // Верховна Рада України, 1992.

⁸⁷ Детальніше про структуру Думи: Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень

вали повноваження представників обласних рад, що викликало невдоволення в регіонах. Незабаром обидві ці установи були піддані критиці лівими в парламенті як невиборчі, неконституційні і непідзвітні парламенту⁸⁸. Крім того, прем'єр-міністр Л. Кучма виступив проти Думи, в результаті чого вона була ліквідована в листопаді 1992 р., а інститут представників президента – в 1994 р. (Закон був скасований у 1997 р.)

Призначення, а не обрання представника президента, адміністративна, а не кримінальна відповідальність представників президента, зловживання службовим становищем свідчать не стільки про наміри Л. Кравчука створити президентську республіку, скільки про бажання вибудувати вертикаль виконавчої влади, непідзвітну іншим інститутам.

Спроба Л. Кравчука розмежувати повноваження Президента, Верховної Ради і Кабінету Міністрів, виявилася невдалою. Проект президентсько-парламентської форми правління так і залишився не реалізованим. Істотним прогресом перших років незалежності можна вважати те, що Верховна Рада з формального інституту перетворилася на реальний орган влади. Таким чином, статус та повноваження ВР, визначені у Конституції 1978 р., були реалізовані лише після розпаду СРСР.

Л. Кравчук хоча й намагався сконструювати вертикаль, яка була б підзвітна лише йому і яка була б вища над іншими гілками влади, з огляду на неповну каденцію і протистояння з боку парламенту та прем'єра – Л. Кучми не зміг цього зробити.

Не намагаючись оцінювати Л. Кравчука як особистість і державного діяча сучасної історії України, підкреслимо три обставини, що проявилися під час його президентства і вплинули на траєкторію трансформації режиму за його наступників. По-перше, у період 1990-1991 рр. відбулися масштабні зміни у двох з трьох інститутів, що розглядалися багатьма дослідниками як необхідні умови ліберальної демократії: політичній участі і змагальності, але не у зміцненні верховенства права, або конституціоналізмі⁸⁹. Вибори 1990 р. в Україні, як і в цілому по

ім. І. Ф. Кураса, 2007. – С. 129-130.

⁸⁸ Taras R. Postcommunist presidents / R. Taras. – Cambridge; New York: Cambridge University press. 1997. – Р. 69; Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2007. – С.127-128.

⁸⁹ Меркель Ф. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / Ф. Меркель, А. Круассан // Повороты истории. Постсоциалистические трансформа-

СРСР, були першими конкурентними виборами, на яких націонал-демократи хоча і програли комуністам, але створили потужну опозицію. На виборах, що проходили за мажоритарною системою абсолютної більшості, конкуренцію комуністам склали представники шести партій. Кількість кандидатів в округах становила від двох до більше десяти.

На березневому референдумі 1991 р. щодо підписання нового союзного договору взяли участь більше 80% громадян України, а в грудневому 1991 р. – стосовно незалежності – понад 90%. Серед них участь у виборах президента, що проходили одночасно, взяли 84,2% громадян. На виборах президента шість кандидатів змагалися між собою, хоча охочих було майже сто (чинний закон про вибори президента вимагав від кандидата подати на свою підтримку не менше 100 тис. підписів, зібраних у різних областях України).

Якщо змагальність і політична участь істотно зросли, то третя умова ліберальної демократії – верховенство права – ні. Зміцнення цього стовпа демократії вимагає свідомого самообмеження акторів у можливостях використання/зловживання владою. Оскільки ні стимулів, ні видимого «прибутку» від таких кроків не було, президент і депутати парламенту діяли раціонально – використовували свої формальні повноваження і намагалися розширити сферу впливу. Збільшити свій вплив намагалися також і неформальні гравці – ПЕГ. Задана модель відтворювалася на рівні областей і районів.

По-друге. Уже перші змагальні вибори до Верховної Ради, як і вибори президента України, виявили існування двох ідентичностей в Україні: радянської та української, причому носіїв першої, які голосували за комуністів на виборах до Верховної Ради та Л. Кравчука, виявилось більше. Проте голоси, віддані за «Демократичний блок» та В. Чорновола, свідчать про розрив з комуністичним і радянським минулим. Попри те, що лінія розколу з невеликими змінами повторювалася на всіх наступних президентських виборах, вона рухалася із Заходу на Схід і Південь. Так, у 2004 р. в першому і повторному турі В. Ющенку вдалося отримати підтримку більшості мешканців західних, центральних і північних областей, що й вирішило питання на його користь, але вже на виборах 2010 р. В. Янукович вперше в історії незалежної України став Президентом меншості населення країни з результатом 48,95% голосів

цими глазами немецких исследователей. – 2002. – Т. 2. – СПб.; М.; Берлин. – С. 248-249.

і перемогою у дев'яти областях та м. Севастополі проти 45,47% голосів і перемоги у п'ятнадцяти областях та м. Києві, яку здобула Ю. Тимошенко. Після революційної зміни в лютому 2014 р. і початку російської інтервенції в Україну, позачергові вибори президента і парламенту показали рішучу перевагу української ідентичності над радянською.

По-третє. Під час президентства Л. Кравчука колишня партійна номенклатура не тільки не була піддана люстрації, як це відбувалося в сусідній Польщі, Чехії та країнах Балтії, але й змогла закріпитися при владі. Породжена нею «партія влади» використовувала добре відомі їй неформальні практики – непотизм, корупцію, патронат для збереження свого впливу. Таким чином, відхід від комунізму в Україні відбувся переважно в середовищі більшості громадян, але не еліт. А аморальна, за своєю сутністю, пострадянська бюрократія, яка формувала неформальні мережі, саботувала ініціативи демократизації. Так в Україні народилася «дефектна демократія», що дала свої плоди під час президентства Л. Кучми та В. Ющенка.

Таким чином, протягом трьох років президентства Л. Кравчука в країні не відбулося рішучого розриву з радянською спадщиною. Незважаючи на прогрес у створенні формальних інститутів демократії та державної влади (змагальних виборів, політичної участі громадян, інституту президента та інститутів виконавчої влади), третього критерію ліберальної демократії – верховенства права, чи конституціоналізму, досягнуто не було. Крім того, більш впливовими виявилися неформальні практики управління, збережені номенклатурною частиною еліт. Ці дві взаємозалежні змінні режиму – неформальні інститути й актори, а також відсутність верховенства права дають підстави визначити його як підтип дефектної демократії, названий неліберальною демократією.

Вийшовши з Радянського Союзу, Україна не мала ні повноцінної нації, ні національної держави, ні цілісної еліти, ані ефективної бюрократії, необхідних для успішного руху до вільного ринку і демократії. Україні, як і більшості пострадянських країн, довелося вирішувати ці питання одночасно.

Такий інституційний спадок і така якість гравців відразу задали неправильну траєкторію руху. Первинним мотивом поведінки Президента Л. Кравчука стало розширення повноважень під гаслами розбудови держави. Цей мотив визначав поведінку усіх його наступників.

Практики, якими це втілювалися у життя, були радянськими. Підбір людей на адміністративні посади відбувався за принципом лояльності, а не професійних якостей. Замість розширення доступу до економічної і політичної діяльності відбувалося обмеження доступу бюрократичними перепонами. Замість творення соціального капіталу – розбудова мережі клієнтів. З такою якістю гравців та інститутів Україні важко було здолати дилеми «квадротранзиту».

Успадкувавши два радянських інститути управління – «місництво» і «відомчість», в Україні сформувалася фрагментована структура еліт. Партійна номенклатура зайняла місця, або їх не залишала, у державних установах та місцевих органах влади. Керівники великих галузевих підприємств, або «червоний директорат», стали основою для формування протоолігархічних груп, які заявили про себе уже за президентства Л. Кучми. Фрагментація, з одного боку, завадила елітам виробити спільні правила політичної гри, але, з іншого – забезпечила конкуренцію, що не дозволило ні Л. Кравчуку ані Л. Кучмі надовго залишатися при владі.

Два найважливіші політичні інститути – парламент і Президент не стали знаряддям побудови ефективної демократії та держави. Чи не найбільшою вадою інституту парламентаризму стало збереження чинного складу парламенту після проголошення незалежності. За домінування комуністичної більшості у Верховній Раді національно-демократичні сили пішли з ними на неформальну угоду, за якої комуністи залишилися при владі, але прийняли національний і демократичний характер української держави. Ця перша неформальна угода національних демократів із комуністами відкрила шлях до серії «поганих пактів», які не дозволили встановити чіткі правила політичної гри, утвердити верховенство права, запустити необхідні реформи і прямувати до демократії. Так Україна почала сповзати до стану неефективної інституційної рівноваги, або «інституційної пастки».

Попри кількісно високий ступінь оновлення парламенту (від 89% першого скликання до 62% другого і третього скликання), якісного оновлення не відбулося. Протягом усього періоду незалежності постійні зміни виборчого законодавства за збереження системи закритих списків мали наслідком «негативний відбір». В Україні, як і в більшості пострадянських країн, сформувався клас рентоорієнтованих

політичних підприємців, не зацікавлених у посиленні конкуренції і встановленні прозорих правил політичної гри.

Збільшення кількості формальних політичних гравців – партій не сприяла інституціоналізації політичної конкуренції, а постійна зміна виборчого законодавства не сприяла формуванню стабільної партійної системи. У цих умовах парламент і далі залишається фрагментованим, але причина тут у тому, що парламент лише епізодично виконував функцію законодавчого органу влади. Більшість часу він залишається місцем лобіювання інтересів реальних політичних гравців – політико-економічних груп та їх представників – олігархів. Фрагментація парламенту зберігається тому, що партії (фракції чи групи) відстоюють інтереси своїх власників, а не країни.

Інститут президентства міг би виправити ситуацію хоч би тому, що створювався з «чистого аркуша». Цього, однак, також не сталося. Замість дієвого рушія реформ кожен із президентів намагався розширити свої повноваження, що досягло свого апогею під час президентства В. Януковича. Тоді коли повноваження президента зростали, показники демократизації зменшувалися. Це підтверджує відому тезу Х. Лінца про небезпеки президенціалізму на шляху демократизації.

Перелічені спостереження дають підстави визначити політичний режим періоду президентства Л. Кравчука як поставторитарний, або неліберальна демократія. Він уже не був авторитарним, як у часи пізнього СРСР тому, що легітимність і монополія КПУ була втрачена, але й не змінювався у бік демократії. Формальні політичні інститути змінилися, але неформальні (місництво, відомчість, клієнтелізм, корупція), які визначали поведінку правлячого класу (посткомуністичної номенклатури), зберегли свій вплив. Ці інститути визначали поведінку нових політичних гравців – політико-економічних груп, які поступово витіснили комуністів із парламенту та інших органів влади вже у період президентства Л. Кучми.

2.2. Невдала спроба консолідації влади: епоха Л. Кучми

Чому після змагальних виборів 1994 р. демократична ситуація в Україні не стабілізувалася, а, навпаки, мала місце спроба консолідації влади президентом? Як неформальні інститути впливали на поведінку головних політичних гравців? Чому, незважаючи на прийняття

Конституції, більш дієвими виявилися неформальні правила та угоди? Щоб відповісти на ці питання, проаналізуємо поведінку акторів крізь призму впливу «зовнішніх» чинників – інституційного спадку минулого та невизначеності.

Позачергові парламентські і президентські вибори (1994 р.) стали виходом із гострого протистояння між Президентом Л. Кравчуком і парламентом. Нагадаємо, що в умовах інституційного вакууму Л. Кравчук намагався вибудувати вертикаль виконавчої влади (право призначати прем'єр-міністра, контроль за діяльністю уряду, заснування інституту представників президента), яка підзвітна Президентові, що входило в конфлікт з повноваженнями Верховної Ради. Рада зберігала за собою право на затвердження запропонованого Президентом прем'єр-міністра і складу уряду. Останній, таким чином, опинявся у ситуації подвійної підзвітності, що викликало невдоволення і знижувало ефективність його діяльності. Суперництво між гілками влади призвело до «війни законів», у якій кожна з гілок влади намагалася закріпити і розширити свої повноваження. Так, лише в 1992 р. Верховні Рада прийняла 131 закон, 261 постанову, затвердила більше 30 інших документів. Президія Верховної Ради прийняла 209 рішень. Водночас уряд видав 725 постанов, не враховуючи численних указів Президента⁹⁰. Законодавча плутанина, успадкована з радянських часів, погіршилася в незалежній Україні.

Поглиблення економічної кризи в жовтні 1992 р. призвело до відставки уряду В. Фокіна, близького до Президента Л. Кравчука, та затвердження прем'єр-міністром представника «червоного директорату» Л. Кучми. Інженер заводу, секретар партбюро, пізніше секретар парткому, а згодом гендиректор «Південмашу» став прем'єр-міністром внаслідок закулісних торгів і тиску впливового дніпропетровського лобі⁹¹. Кандидатура Л. Кучми, яка задовольнила інтереси регіональних

(місцевих номенклатурних) та секторальних (відомчих) елітних мереж, була затверджена серед понад двадцяти претендентів⁹². Так Л. Кучма став першим прем'єром в історії України, який почав будувати власну політичну кар'єру. Публічно Л. Кучма виставляв себе реформатором, вимагаючи повноважень для проведення радикальних реформ. Він домігся від парламенту права півроку (з 19.12.1992 р. до 21.05.1993 р.) видавати декрети, що мають силу закону, в ключових сферах державної політики. Додаткові повноваження не призвели до поліпшення економічної ситуації. Навпаки, зростання роздрібних цін досягло 10 250%, а купон, – тимчасова грошова одиниця, введена в обіг у 1992 р., – знецінився у 103 рази. Ціни на мазут, ядерне паливо та газ збільшилися відповідно в 4, 12 і 15 разів⁹³. Проте після закінчення цього терміну прем'єр звернувся до парламенту з вимогою продовжити повноваження, але після відмови подав у відставку, яку парламент не задовольнив.

Протистояння між Президентом Л. Кравчуком і парламентом з приводу контролю над урядом зайшло надто далеко. Спочатку обидві сторони погодилися на проведення референдуму з приводу довіри до президента і парламенту, але пропонували свої варіанти питань. Висока невизначеність підвищувала ціну участі у конфлікті. Протистояння було залагоджено новою неформальною угодою: референдум скасували, Л. Кучма пішов у відставку, а прем'єр-міністром став представник донецького «клану» – Ю. Звягільський. Парламент і Президент погодилися на дострокові вибори, призначені на березень і червень відповідно. Президент володів більшими ресурсами, ніж парламент, але відсутність підтримки регіональних «кланів», висока невизначеність і низька популярність серед населення робили ціну придушення для нього за надто високою⁹⁴.

⁹⁰ Україна: політична історія ХХ – поч. ХХІ ст. / ред. В. М. Литвин та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – С. 951. Детальніше: Narasymiw V. Post-Communist Ukraine. – Р. 49.

⁹¹ Про вплив Дніпропетровського «клану» в СРСР і згодом в Україні, свідчить такий факт. У 1990 р. на вимогу М. Горбачова оргкомітетом ЦК, що відповідав за Україну, було проведене спеціальне дослідження персонального складу керівництва України. 53% представників виконавчої влади склали вихідці з Дніпропетровська. Більш детально див. Дніпропетровська сім'я. Інформація станом на 25 листопада 1996 р.:

довідник / В. Піховшек, К. Михайличенко, С. Конончук та ін. – К.: Фонд Демократії, 1996. – С. 10.

⁹² Сушко О. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? [Електронний ресурс] / О. Сушко, О. Лісничук // Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові. – Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/02936.pdf>. – Назва з екрану.

⁹³ Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2007. – С. 144.

⁹⁴ Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Полис. – 2007. – №2. – С. 96.

Проявом негативного впливу старих інститутів стало проведення позачергових парламентських виборів за мажоритарною системою абсолютної більшості, що діяла з радянських часів. Оскільки після першого туру виборів незаповненими залишалися 112 місць, влітку і восени проходили довибори, але і вони не принесли бажаного результату. Протягом всієї роботи парламенту незаповненими залишалися 36 місць.

У парламенті другого скликання, як і в попередньому, збереглися ідеологічні (ліві – праві), регіональні (схід – захід) і ціннісні (незалежність – інтеграція в СНД) лінії розколів. Три ліві партії (КПУ, СПУ і СелПУ), безпартійний «червоний директорат» і аграрне лобі контролювали більше 40% місць, націонал-демократичні партії та окремі депутати правої орієнтації отримали близько 25% місць, а решта депутатів та ідеологічно аморфні групи, зосереджені в центрі, діяли, виходячи з кон'юнктурних міркувань, тому отримали назву «болото».

Ті самі лінії розколів проявилися на президентських виборах, де серед семи кандидатів головними фаворитами були Л. Кравчук і експрем'єр Л. Кучма. У першому турі Кравчук отримав 37,7% голосів, а Кучма – 31,3%. Але, незважаючи на значний розрив, у другому турі більшість українців (52%), переважно мешканці східних та південних областей, віддали перевагу Л. Кучмі. Чинний Президент отримав 45% голосів виборців, зосереджених переважно на заході і в центрі України. Л. Кравчук зумів створити образ батька української незалежності, який апелює до національних цінностей, що, однак, не врятувало його від звинувачень у неефективному управлінні та економічних проблемах⁹⁵. Якщо Л. Кравчук спирався на київську номенклатуру і шукав підтримки у націонал-демократів на заході та в центрі України, то Л. Кучма зробив ставку на регіональні еліти та національно-аморфний електорат сходу та півдня України⁹⁶.

Таким чином, перевага пострадянської ідентичності та неопатримоніальної політичної культури над українською ідентичністю та громадянськими орієнтаціями меншої частини українців дозволила

⁹⁵ Arel D. Ukraine under Kuchma: Back to Eurasia? / D. Arel, A. Wilson // RFL / RL Research Report. – 1994. – Vol. 3. – № 32. – P. 1-12.

⁹⁶ Див. Жорстка вертикаль виконавчої влади / В. Піховшек, К. Михайличенко, С. Конончук та ін. – К. : Фонд Демократії, 1996. – С. 5.

колишньому «червоному директорові» Л. Кучмі перемогти колишнього апаратника Л. Кравчука. Цей спадок радянського панування знову виявив свій руйнівний вплив. Якщо розглядати цей факт з погляду елітної динаміки, то очевидно, що ні оновлення, ні заміщення еліт не відбулося. Влада залишилася в руках пострадянської бюрократії, а зміна політичного керівництва відобразила перемогу «нової» регіональної, технократичної еліти над «старою», київською, номенклатурною елітою. Слабка вертикаль виконавчої влади, відсутність державного контролю над ЗМІ⁹⁷, значна підтримка конкурента дніпропетровським лобі в Києві та Москві⁹⁸ не дозволили Л. Кравчуку ефективно мобілізувати електорат, що призвело до його поразки на виборах.

Президентські вибори 1994 р. чимало авторів розглядають як перші вільні та змагальні вибори, де результат не був визначений. Україна продемонструвала мирну передачу влади, що різко контрастувало з подіями 1993 р. у Росії, де конфлікт між президентом і парламентом закінчився насильницьким шляхом. З іншого боку, збереження старої системи проведення виборів дозволило пострадянським «лівим» зберегти свій вплив у парламенті, а фрагментація еліт не сприяла перетворенню Верховної Ради на дієвий орган влади. Врешті перевага радянських цінностей привела до влади Л. Кучму, за президентства якого Україна відхилилася від демократичного вектора розвитку.

Визначення пріоритетів: дії Президента Л. Кучми у невизначеному інституційному середовищі

Подальший аналіз продовжимо з урахуванням тих змінних, які були визначені на початку дослідження. Розглянемо дії головних гравців, зокрема Президента, виходячи з внутрішніх і зовнішніх обмежень – інституційного контексту та невизначеності. Спадщина

⁹⁷ Незважаючи на порушення в ході передвиборчої агітації на користь Президента Л. Кравчука, їх не можна розглядати як встановлення контролю над діяльністю ЗМІ державними структурами або особисто Л. Кравчуком. Більш детально про це див: Піховшек В. Розвиток демократії в Україні: 1994-1996 роки / В. Піховшек, С. Конончук // Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 1997. – С. 82-83.

⁹⁸ У своїх спогадах Л. Кравчук стверджував, що з РФ ввозилися агітаційні матеріали та фальшиві бюлетені, російські ЗМІ, популярні на півдні та сході України, здійснювали інформаційну підтримку Л. Кучми. Крім того, він підозрював, що РФ інспірувала страйк профспілок Харківщини і Донбасу. Про це див: Кравчук Л. Маємо те, що маємо: спогади і роздуми / Л. Кравчук. – К.: Століття, 2002. – С. 216-237.

минулого – формальні інститути та неформальні практики суттєво впливали на поведінку акторів у початковий період трансформації режиму, який збігся з президентством Л. Кравчука. Більш тривале і більш активне президентство Л. Кучми свідчить про переважний вплив акторів на інститути.

Для обґрунтування цієї тези здійснимо ретроспективний аналіз пріоритетів президента, виходячи з логіки раціонального вибору. Іншими словами, спробуємо відповісти на питання: що для колишнього «червоного директора», обраного президентом, було пріоритетом – посилення держави чи посилення особистої влади? Як внутрішні (формальні і неформальні інститути) та зовнішні (невизначеність) чинники впливали на дії президента?

Вплив, інституціоналізований у владі, є засобом і метою політичної діяльності⁹⁹. Виходячи з цього, ми припускаємо, що логіка дій політичного гравця у невизначеному інституційному середовищі, навіть з отриманням президентських повноважень, полягає у максимізації влади. У випадку Л. Кучми обрання на посаду Президента було лише необхідною, але недостатньою умовою для встановлення абсолютної влади – того зразка, з яким член номенклатури ЦК КПРС і гендиректор «Південмашу» був добре знайомий. Статус і повноваження Президента були необхідними ресурсами для досягнення цієї мети. Але для утримання влади потрібно було вирішити три завдання: збільшити формальні повноваження і неформальний вплив, послабити парламент і не допустити посилення будь-якої групи, здатної створити альтернативну координацію. Попри створення розгалуженої мережі, останнє завдання повністю виконати не вдалося, що й призвело до втрати влади. Спочатку легітимність забезпечувалася результатами голосування і створеним іміджем реформатора. За матеріалами одного з опитувань, довіра до Л. Кучми зростала, досягнувши до кінця 1994 р. 72%, а довіра до парламенту, де домінували комуністи, знизилася до 11,8%¹⁰⁰. Користуючись перевагою громадської думки на свою користь, Л. Кучма

⁹⁹ Див. Dahl R. *Modern Political Analysis* / R. Dahl // 5th ed. Prentice Hall in Englewood Cliffs. – N. J., 1991. – P. 39-40.

¹⁰⁰ Nahaylo B. *The Ukrainian Resurgence* / B. Nahaylo. – Toronto: University of Toronto Press, 1999. – P. 482.

буде не раз погрожувати депутатам референдумом з приводу довіри до Президента і парламенту.

Оскільки відсутнього ефекту від дій Президента в економічній сфері не виявилось, його програму реформ потрібно вважати не більше ніж передвиборчим ходом для сходження на вершину влади¹⁰¹.

Клієнтелізм в Україні в період президентства Л. Кучми

Клієнтелізм, або надання матеріальних чи нематеріальних благ в обмін на лояльність та підтримку, є багатограним явищем. Цей неформальний інститут є різновидом захисту групових інтересів та різновидом стратегій політичної мобілізації, що, з одного боку, здатний проникати у неполітичні відносини (бізнес, освіту, спорт, мистецтво тощо), а з іншого, – виходити за межі державних кордонів¹⁰².

Якщо раніше вважалося, що клієнтелізм – це пережиток традиційних суспільств, що мав би зникнути з часом, то остання хвиля досліджень, що триває з кінця 90-х рр. ХХ ст., переконує, що клієнтелізм надзвичайно живучий і присутній в усіх типах устроїв на усіх континентах¹⁰³. Слідом за Гербертом Кітчельтом (Kitschelt), який розглядав клієнтелізм як приклад соціальної рівноваги, у якому політичний обмін характеризується більш чіткими покараннями і заохоченнями, ніж широкі політики¹⁰⁴, сучасні компаративісти вбачають у клієнтелізмі «глибший соціальний синдром»¹⁰⁵. Це спостереження підштовхує до висновку про те, що корінь проблеми (гібридний режим в Україні) – значною мірою зумовлений клієнтелізмом. Клієнтелізм справді нейтралізує систему представництва через призначення друзів (клієнтів) на стратегічні посади і, відтак, послаблює публічну відповідальність чиновників та механізми громадського контролю. Ми, проте, схильні дивитися на клієнтелізм не як на результат (синдром), а як на один з чинників, що призвів до гібридного режиму. Іншими словами, клієнтелізм, як

¹⁰¹ Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2007. – С. 226-234.

¹⁰² Див. Roniger L. *Political Clientelism, Democracy and Market Economy* / L. Roniger // *Comparative Politics*. – 2004. – Vol 36. – № 3. – P. 353-375.

¹⁰³ Детальний огляд підходів до пояснення клієнтелізму запропонований у параграфі 4.3.

¹⁰⁴ Kitschelt H. *Linkages Between Citizens and Politicians in Democratic Polities* / H. Kitschelt // *Comparative Political Studies*. – 2000. – № 33. – P. 867.

¹⁰⁵ Hale H. *The Uses of Divided Power* / H. Hale // *Journal of Democracy*. – 2010. – Vol. 21. – № 3. – P. 84-98.

неформальний інститут, підриває дію формальних правил і процедур, в першу чергу верховенство права і конституціоналізм, і разом з корупцією та непотизмом сприяє встановленню неефективної інституційної рівноваги, яку ніхто з гравців не зацікавлений змінювати.

У цій роботі нас будуть цікавити інституційні можливості та наслідки клієнтелізму у політичній сфері, в першу чергу як фактора потрапляння України в інституційну пастку. Чим є клієнтелізм в Україні – це додаткова (паралельна) чи домінуюча структура? Який вигляд мали мережі у різний період? Чи контроль патрона у цих мережах був монопольним, чи частковим? Відповіді на ці питання будемо шукати у діях Президентів Л. Кучми, В. Ющенко та В. Януковича.

Клієнтелізм: прояви та ознаки

У науковій літературі існує кілька підходів до розуміння клієнтелізму. З одного боку, увага звертається на вертикальні відносини у владі, тобто винятково на взаємодію між політичними гравцями різного статусу і рівня, а з іншого, – на горизонтальні взаємодії між політичними гравцями і суспільством. У межах останнього підходу клієнтелізм розглядають як систему мобілізації виборців, коли кандидати обіцяють певним групам виборців матеріальні чи не матеріальні блага в обмін на їхні голоси. Так Льюїс Медіна і С'юзан Стоукс розглядають клієнтелізм, як прояв політичної монополії патрона на ресурси, які є потрібні клієнтам (виборцям). Автори показують, як політична монополія на ресурси обмежує конкуренцію і мотивує патрона до обмеження економічного розвитку¹⁰⁶. Тим часом Філіп Кіфер виявив, що обмін послугами між патроном і клієнтами корисний лише для вузького кола осіб, але не для суспільства. Значення клієнтів для патрона визначається потенційними політичними пріоритетами, які вони можуть забезпечити¹⁰⁷.

Інший аспект дослідження клієнтарних взаємодій пов'язаний винятково із функціонуванням інститутів влади. Так Хав'єр Ауєро визначає їх як зв'язки залежності та контролю, які не мають виразних

¹⁰⁶ Medina L. Clientelism as Political Monopoly. Mimeo. University of Chicago. Department of Political Science. 2002. [Electronic resource] / L. Medina, S. Stokes. – Accessed: <http://ccd.uchicago.edu/MedinaStokesAPSA.pdf>. – Title from the screen.

¹⁰⁷ Keefer Ph. Clientelism, Credibility and Democracy [Electronic resource] / Ph. Keefer. – Accessed: <http://siteresources.worldbank.org/INTPUBSERV/Resources/keefepdf.pdf>. – Title from the screen.

нормативних засад¹⁰⁸. Таке широке розуміння не дає відповіді на питання, з чого виростають ці зв'язки, якою є їхня природа. Подібний погляд на клієнтелізм має Луїс Ронігер, визначаючи його як асиметричні, але взаємовигідні відносини влади та обміну між окремими особами або групами, які перебувають на різних рівнях суспільної ієрархії¹⁰⁹. Проте тут вже можна простежити певні ознаки взаємодії. Учасники мають різний статус, але кожен орієнтований на отримання певних переваг. На основі роботи Ейзенштадта та Ронігера з'явилося чіткіше розуміння поняття клієнтелізму¹¹⁰. Ці автори розглядають патрон-клієнтські зв'язки як відносини обміну, що забезпечують учасникам необхідні ресурси, а найголовніше – реалізують їх потребу в довірі. Для систематичного аналізу форм патрон-клієнтських відносин пропонуються такі критерії: стійкість патрон-клієнтських зв'язків, їх вихід у широке інституційне середовище; ступінь відкритості – доступ до патрон-клієнтських ролей, наявність чи відсутність нормативних бар'єрів; закріплення ролей за акторами – неформальне, базоване на взаємній згоді чи санкціоноване договорами; структура обміну – навколо яких ресурсів відбувається обмін, який ступінь обов'язковості відносин¹¹¹.

Якщо аналізувати кожен критерій окремо, то перший показуватиме структури, через які патрон та клієнти взаємодіють. До таких належать державні інститути, через які учасники патрон-клієнтських відносин ведуть переговори. Політичні інститути держави можуть стимулювати як «попит» на нові права, так і «пропозицію» прав. Що стосується попиту, інститути можуть дозволяти або забороняти групам клієнтів конкурувати за певні права та ресурси. Коли йдеться про пропозицію, то до уваги необхідно брати ступінь фрагментації установи, який визначає, наскільки легко патрон може координувати власні дії.

Ступінь відкритості передбачає характеристики цenzів, якщо такі наявні, на доступ до патрона. У цьому контексті також важливими

¹⁰⁸ Auyero J. «From the Client's Point(s) of View»: How Poor People Perceive and Evaluate Political Clientelism [Electronic resource] / J. Auyero. – Accessed: <http://www.jstor.org/pss/3108473>. – Title from the screen.

¹⁰⁹ Roniger L. Political Clientelism, Democracy, and Market Economy / L. Roniger // Comparative Politics. – 2004. – Vol. 36. – № 3. – P. 353.

¹¹⁰ Eisenstadt S. Patrons, clients and friends. Interpersonal relations and the structure of trust in society / S. Eisenstadt L. Roniger. – Cambridge, 1984. – 285 p.

¹¹¹ Там само.

будуть такі показники – кількість клієнтів та однорідність клієнтів. Диференційовані за різними критеріями, клієнти надсилатимуть до патрона різні вимоги. Стійкість клієнтелістської мережі визначатиметься ефективним узгодженням інтересів між клієнтами. Розбіжності в очікуваних результатах патрон-клієнтарних взаємодій означатиме їх запад і руйнування.

Під структурою обміну будемо розуміти ресурси, на основі яких виникають відносини патронату. Вважається, що ці відносини мають суто економічний характер та підпорядковуються єдиній меті – максимізації власного прибутку. Але матеріальні вигоди в обмін на політичну підтримку – це тільки один аспект клієнтелізму. Клієнтські відносини можуть переплітатися з родинними, в такому разі клієнтелізм буде доповнюватися непотизмом. Основою для обох типів зв'язків може бути спільне навчання в одному закладі освіти, спільне місце військової служби, спільна партійна належність.

У структурі обміну доцільно визначити відносну політичну «вагу» учасників, що показуватиме тип виграшу, який клієнти можуть запропонувати патрону. Адже, якщо клієнт є політично слабким, основний акцент ставиться на його економічний потенціал. Коли патрон політично слабкий, клієнти можуть пропонувати політичну підтримку. Тобто критичним чинником, що визначає характер клієнтських взаємодій, є відносна політична сила груп клієнтів та їх патронів у державі.

Стійкість патрон-клієнтарних взаємодій – це їхня чутливість до внутрішніх та зовнішніх загроз. Барбара Геддес порівнює патрон-клієнтські відносини до гри з нульовою сумою. Так клієнти за умови не підтримки політики патрона втрачають політичний захист. З іншого боку, коли патрон стає слабким, клієнти можуть шукати нового заступництва¹¹². Тобто клієнтелістські зв'язки стикаються з низкою потенційних загроз, до яких, крім щойно зазначених, можна додати конкуренцію між патронами, відхід патрона від влади, вичерпання ресурсу, стосовно якого відносини мали взаємовигідний характер.

Спираючись на наведені ознаки, сформулюємо робоче визначення клієнтелізму. Під клієнтелізмом ми будемо розуміти особливий

¹¹² Geddes B. *Politician's Dilemma: Building State Capacity in Latin America* / B. Geddes // University of California Press, 1996. – P. 46.

випадок діадних (між патроном та клієнтом) асиметричних зв'язків, що зумовлений нерівним доступом акторів до ресурсів.

Патрон-клієнтські відносини можуть виходити далеко за межі двох індивідів, утворюючи мережі, що включають багатьох акторів на різних рівнях ієрархії. У такому вертикальному зрізі кожен гравець, за винятком того, що стоїть на горі і на низу піраміди, є патроном і водночас клієнтом¹¹³. Водночас клієнтелізм може мати і горизонтальний прояв, поєднуючи індивідів, що мають приблизно однаковий соціально-економічний статус між собою. Нас, однак, буде більше цікавити вертикальний зріз. Відтак ключовими змінними при дослідженні клієнтелізму будуть неоднаковий доступ до ресурсів та канали, через які між акторами виникають відносини залежності.

Попри те, що клієнтелізм, разом з непотизмом та корупцією, залишився нам у спадок від радянських практик¹¹⁴, свій екскурс почнемо з часів президентства Л. Кучми, який першим з українських Президентів намагався сформувати клієнтелістську мережу, що мала стати опорою його влади.

Превентивний клієнтелізм

У липні-серпні 1994 р. Л. Кучма підготував ґрунт для побудови клієнтелістської мережі, що було обґрунтовано як формування вертикалі виконавчої влади. Діючи за відомим для радянської бюрократичної моделі принципом підбору кадрів за особистою відданістю, Президент звільнив із займаних посад шістьох міністрів, двох голів державних комітетів, послів у США та РФ¹¹⁵. Підкоривши собі двома указами уряд і голів обласних рад¹¹⁶, Л. Кучма приступив до призначення «своїх»

¹¹³ Stefes C. *Clash of Institutions: Clientelism and Corruption vs. Rule of Law* / C. Stefes // *The State of Law in the South Caucasus*. – New York: Palgrave Macmillan, 2005. – P. 8-9.

¹¹⁴ Див. Rigby T. *Political Elites in USSR: Central Leaders and Local Cadres from Lenin to Gorbachev*. / T. Rigby. – Aldershot: Edward Elgar, 1990. – 216 p.; Афанасьев М. *Клиентелизм и российская государственность* / М. Афанасьев. – М. Центр конституционных исследований, 1997. – С. 12.

¹¹⁵ Кармазіна М. *Президентство: український варіант* / М. Кармазіна. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2007. – С. 189.

¹¹⁶ Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях : Указ Президента України від 6 серпня 1994 № 430/94 [Електронний ресурс] // Президент України. – Режим доступу: http://uazakon.com/documents/date_5q/pg_irckxb.htm. – Назва з екрану.

людей, переважно з колишнього дніпропетровського оточення, на посади голів 21 обласної адміністрації і перших заступників усіх 25 держобладміністрацій. У цілому тільки за два роки президентства вихідці з Дніпропетровська отримали 206 посад, включаючи 54 на найвищому рівні¹¹⁷.

Разом з тим відбувалося створення нових структур – рад, комісій, комітетів, агенцій та ін., підзвітних Президентові. Користуючись правом депутатів суміщати посади, Л. Кучма призначив близько 80 депутатів на різні посади у виконавчій владі. Разом з тим Президент присуджував ордени й медалі, але в указах інформації про те, кому і за що присуджується нагорода, на офіційному сайті Президента не було. Так, М. Кармазіна стверджує, що дії Президента Л. Кучми, що проходили в селективному і непрозорому процесі присудження президентських відзнак і державних нагород, були викликані бажанням створити реципрокну (взаємну) мережу¹¹⁸. Це твердження потребує уточнення. Суб'єктами реципрокних взаємин є індивіди, які добре знайомі між собою. Взаємодія між ними відбувається згідно з неписаними, але добре зрозумілими правилами, що визначає рівень і напрям передачі дарів і послуг¹¹⁹. Тому суть реципрокних відносин у їх симетричності. Суб'єкти реципрокних мереж, обмінюючись послугами, дарами і т. ін., перебувають у рівному становищі один щодо одного. Іншими словами – це «горизонтальні» відносини.

Такі обміни сприяють створенню соціального капіталу та зростанню громадянського суспільства¹²⁰. Якщо ж між учасниками взаємодії існують асиметричні, «вертикальні» взаємини, то їх варто назвати патрон-клієнтськими (патронатними) взаєминами. Асиметричні відносини можна розглядати як усталену систему стосунків суб'єктів, які мають диференційовану ресурсну забезпеченість у результаті належності

¹¹⁷ Дніпропетровська сім'я. Інформація станом на 25 листопада 1996 р.: довідник / В. Піховшек, К. Михайличенко, С. Конончук та ін. – К.: Фонд Демократії, 1996. – С. 3-4.

¹¹⁸ Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2007. – С. 221.

¹¹⁹ Kranton R. Reciprocal Exchange: A Self-Sustaining System / R. Kranton // The American Economic Review. – 1999. – Vol. 86. – № 4. – 830 p.

¹²⁰ Барсукова С. Реципрокные взаимодействия. Сущность, функции, специфика / С. Барсукова // Социс. – 2004. – № 9. – С. 20-30.; Лясота Л. Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств / Л. Лясота // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 68.

до різних рівнів ієрархії. Тут патрон протегує клієнту завдяки ресурсам, якими володіє, і збирає відповідну «данину» у формі подяки за опіку. Клієнтські мережі можуть контролювати розподільні механізми широкого профілю – від розподілу матеріальних благ, робочих місць, землі і до розподілу дозволів, ступеня відповідальності та санкцій, привілеїв тощо. Ресурсна залежність є механізмом примусу, який набуває вигляду добровільних актів. Зовні добровільний обмін не породжує взаємних стосунків. Тут має місце замаскований під взаємність асиметричний обмін «послугами». У такому обміні ресурси циркулюють у формі данини, яку «патрон» збирає зі своїх «клієнтів»¹²¹.

Хоча в літературі реципрокність і позначають як характеристику клієнтелізму, в Україні, як і, напевно, в інших посткомуністичних країнах, взаємний, «горизонтальний» обмін можливий лише між родичами або знайомими. У бізнесі чи політиці домінують «вертикальні» зв'язки, де патрон і клієнт шукають взаємної вигоди, але стосунки між ними глибоко асиметричні. Різниця між реципрокними і патрон-клієнтськими відносинами полягає у ступені примусу, ступені усвідомленості послуг, ступені формалізації стосунків, діапазоні функціональних можливостей суб'єктів взаємодії, типі мережевої структури (горизонтальної або вертикальної), формі капіталу (соціального або адміністративного)¹²². Тому створену Л. Кучмою мережу, яка ставить в особисту залежність чиновників різного рангу від прихильності Президента, варто розглядати не крізь призму реципрокних, а патрон-клієнтських взаємин. Сформована на поч. 90-х рр. ХХ ст. клієнтська мережа згодом переросла в жорстку вертикаль ієрархічних залежностей, яка відома в літературі під назвою патримоніальної¹²³, або «шантажистської держави»¹²⁴. Цей клієнтелізм ми називаємо привентивним, тому що, спираючись на розгалужену мережу, Л. Кучма намагався запобігти зміцненню будь-якого гравця, який би загрожував його владі. Використання цих залежностей на прикладі виборів і маніпуляції прем'єрами ми покажемо далі.

¹²¹ Лясота Л. Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств / Л. Лясота // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 68.

¹²² Барсукова С. Реципрокные взаимодействия – С. 26-28.

¹²³ Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации (2006).

¹²⁴ Darden K. Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine Under Kuchma / K. Darden // East European Constitutional Review. – 2001. – Vol. 10. – №. 2-3.

На шляху до Конституції: боротьба за повноваження

У грудні 1994 р. Л. Кучма подав до парламенту законопроект про державну владу і місцеве самоврядування. Під приводом необхідності визначення статусу і повноважень трьох гілок влади, правових механізмів взаємодії між Президентом, парламентом та Кабінетом Міністрів, Л. Кучма намагався позбавити парламент права відправляти уряд у відставку, що ще більше загостило відносини між гілками влади. Голова Верховної Ради О. Мороз запропонував альтернативний законопроект, за яким голова Верховної Ради обирався б всенародно і ставав вищою посадовою особою в державі. Такий проект мав на меті зберегти в Україні «радянсько-парламентську систему влади»¹²⁵. У ситуації невизначеності, викликаній, з одного боку, побоюваннями з приводу можливості затвердження президентського законопроекту через референдум, а з іншого – загрозою розвитку подій за російським сценарієм, депутати пішли на поступки Президентові. На хвилі ентузіазму, викликаного результатами візиту до Києва американського Президента Б. Клінтона, 18 травня 1995 р. парламент більшістю голосів (219 проти 104) прийняв компромісний варіант законопроекту, згідно з яким президент ставав главою виконавчої гілки влади, а парламент отримав право ініціювати імпічмент президента. Відповідно до прийнятого закону, Україна перетворювалася на президентську республіку. Але для того, щоб внести зміни до Конституції, потрібна була конституційна більшість (2/3 від депутатського корпусу), якої у Л. Кучми не було. Щоб змусити парламент піти на поступки, Президент наприкінці травня видав указ про проведення референдуму за запропонованим законопроектом, а також щодо довіри до Президента та парламенту. У випадку проведення референдуму, депутати побоювалися не так можливого схвалення народом президентських ініціатив, скільки вираженої недовіри до парламенту, що могло б стати приводом для його розпуску. Не дивно, що наступного дня президентський указ був заветований парламентом, а Кабінету Міністрів заборонено фінансувати референдум¹²⁶.

¹²⁵ Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2007. – С. 199.

¹²⁶ Nahaylo B. The Ukrainian Resurgence / B. Nahaylo. – Toronto: University of Toronto Press, 1999. – P. 488.

Оскільки законних підстав реалізувати свій варіант зміни відносин між Президентом і парламентом шляхом референдуму в Л. Кучми не було, він змусив парламент погодитися на черговий пакт, що вилився у Конституційний договір між законодавчою і виконавчою гілками влади терміном на один рік. 7 червня 1995 р. 240 голосами «за» при 81 голосів «проти» Верховна Рада ухвалила угоду, яку наступного дня урочисто підписали в Маріїнському палаці.

З одного боку, цей проект був варіантом прийняття «малої конституції», який міг би врегулювати відносини між ключовими гравцями до прийняття основного закону. Але, з іншого боку, виходячи з повноважень органів влади, прийняття такої угоди суперечило конституційній ієрархії витоків права, передбачених Конституцією 1978 р.¹²⁷. Прийняття угоди відбулося з порушеннями процедури внесення змін до Конституції, внаслідок чого приблизно третину статей чинної Конституції змінили, або скасували повністю. Дія Конституції призупинялася до прийняття нової, а угода закріпила більшість положень президентського закону про державну владу. Президент домігся від парламенту збільшення повноважень – він ставав главою виконавчої влади, отримав право на призначення прем'єр-міністра, формування уряду і призначення голів обласних державних адміністрацій¹²⁸. Уряд і голови адміністрацій підпорядковувалися тільки Президентові. Таким чином, узаконивши встановлену раніше президентську форму правління, Л. Кучма домігся визнання за собою статусу головного гравця.

Цей договір був уже третім¹²⁹ у серії нав'язаних політичних компромісів між головними політичними гравцями в Україні.

¹²⁷ Мартинюк Р. Конституційний процес і поділ влади в Україні напередодні укладення Конституційного договору 1995 р. між Президентом України і Верховною Радою України / Р. Мартинюк // Наукові записки. Національний Університет «Острозька Академія». – 2006. – Вип. 6. – С. 319-332.

¹²⁸ Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 28 червня 1996 р. № 30 // Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парламентське видавництво, 1996. – 142 с.

¹²⁹ Першою була «Велика угода» націонал-демократів з комуністами у 1990 р., а другою – угода між Л. Кравчуком і Л. Кучмою про скасування референдуму щодо довіри до президента і Верховної Ради в обмін на проведення позачергових виборів президента і парламенту.

«Надконституційну» природу цього договору пояснюють тим, що чинна радянська Конституція була фактично підпорядкована договору. Легітимність договору правознавці пояснювали легітимністю Президента і парламенту, які втілювали реальну політичну владу в країні, хоча очевидно, що ці пояснення не є точними¹³⁰. Здавалося, що прийняття договору на певний час знизить політичну напругу, але укази Президента про перепідпорядкування йому Національної гвардії і призначення представника Президента у парламенті, видані у жовтні та грудні 1995 р. відповідно, свідчили про намагання Президента посилити свій вплив на парламент.

Принаймні одну з умов Конституційного договору виконали, що, загалом, не типово для української політики – впродовж року було підготовлено п'ять проектів нової Конституції до п'яти наявних ще з 1991 р.¹³¹. Предметом найбільш гострих дискусій стали питання державної мови, структура парламенту, статус Криму і повноваження між гілками влади. Четвертого червня 1996 р. парламент у першому читанні прийняв узгоджений проект Конституції, в основі якого лежав текст Конституційної комісії, створеної ще восени 1994 р. Восьмого червня закінчився термін дії договору між Президентом і парламентом, що породжувало інституційний вакуум і відновлювало протистояння між гілками влади. Л. Кучма свої пропозиції сформулював у 12 пунктах, але Тимчасова спеціальна комісія Верховної Ради з доопрацювання проекту Конституції прийняла тільки три¹³². У цій ситуації Президент вдався до вже перевіреної тактики тиску на парламент. 26 червня, скликана Президентом рада РНБО, за участі голів адміністрацій, ухвалила рішення про проведення референдуму щодо президентського проекту Конституції¹³³. Указ був підписаний і мав бути оприлюднений 27 червня¹³⁴.

¹³⁰ Там само. – С. 330.

¹³¹ Narasymiw B. Post-Communist Ukraine.– P. 35-79.

¹³² Див. Гетьман В. П. Як приймалась Конституція України : нотатки учасника розробки Основного Закону України / В. П. Гетьман. – К.: Янко, 1996. – С. 44.

¹³³ В. Гетьман згадує, що від глав адміністрацій, які брали участь у засіданні РНБО, стало відомо, що їм було рекомендовано відкликати «можливу кількість народних депутатів із сесії Верховної Ради України і тим самим позбавити останню можливості прийняти Конституцію парламентським шляхом». Див. Гетьман В. П. Як приймалась Конституція України: нотатки учасника розробки Основного Закону України / В. П. Гетьман. – К.: Янко, 1996. – С. 45.

¹³⁴ Україна: політична історія XX – початок XXI ст. / ред. В. М. Литвин та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – С. 955.

Депутати розуміли, що законних підстав для прийняття Конституції через референдум у Президента немає, оскільки у чинній Конституції передбачалося прийняття змін тільки парламентом, але знову ж – тільки після його розпуску. Того ж дня на зустрічі з депутатами Президент погодився скасувати свій указ, якщо Верховна Рада доведе свою здатність прийняти погоджений з ним проект Конституції. Наступного ранку, 28 червня, після майже чотирнадцятигодинного обговорення Конституція була прийнята. Її прийняттю сприяла поступка депутатів Президенту¹³⁵ та зміна настроїв більшості народних обранців, які побоювалися перемоги комуністів на президентських виборах 1996 р. в Росії¹³⁶. Суперечності, що відобразилися в перипетіях прийняття Конституції, були вирішені черговим компромісом. Праві отримали майже все, чого домагалися в конституційному вираженні національної ідеї; ліві – затвердження «соціального характеру» держави, а Л. Кучмі дісталися великі повноваження у внутрішній і зовнішній політиці. Зокрема, Президент залишив за собою право призначення (за згодою Верховної Ради) і звільнення (особисто) прем'єр-міністра. Акти Президента стали обов'язковими для виконання урядом. Навіть більше, Президент міг скасувати будь-який акт Кабінету Міністрів. За поданням прем'єр-міністра – призначати членів Кабінету Міністрів, «керівників інших центральних органів державної влади», голів місцевих державних адміністрацій, а також голів РНБО, СБУ та Генерального прокурора. Крім того, Президент для здійснення своїх повноважень отримав право створювати консультативні та інші допоміжні органи і служби, створювати, реорганізовувати і ліквідувати за поданням прем'єр-міністра міністерства й інші центральні органи державної влади.

Значні повноваження змушували прем'єра постійно враховувати побажання Президента, чим Л. Кучма активно користувався. Президент офіційно не був главою виконавчої влади, тому міг уникати

¹³⁵ У своєму виступі голова депутатської групи «Незалежні» В. Гетьман заявив таке: «...Ми приймаємо умови Президента, вносимо деякі погоджені з ним зміни у варіант проекту Тимчасової спеціальної комісії і, розуміючи свою історичну відповідальність перед нинішнім і прийдешніми поколіннями..., приймаємо в цьому залі Конституцію України». Див. Гетьман В. П. Як приймалась Конституція України: нотатки учасника розробки Основного Закону України / В. П. Гетьман. – К.: Янко, 1996. – С. 53.

¹³⁶ Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон; пер. з англ. – К.: «К.І.С.», 2004. – С. 317.

відповідальності, перекладаючи її на прем'єра й уряд. Середня тривалість роботи уряду в Україні під час президентства Л. Кучми становила 12,5 місяців, що, звичайно, не сприяло його ефективності.

Відповідно до Конституції, Україна ставала напівпрезидентською, або президентсько-парламентською республікою, як її прийнято визначати в Україні. Хоча повноваження Президента зменшилися порівняно з наявними в період дії Конституційного договору (він втратив право видання декретів, що мають силу закону), вони залишалися одними з найбільших у Європі. Індекс президентських повноважень (ІПП), розрахований за методикою А. Сіарофа, склав 7 із 8 балів¹³⁷, а за методикою О. Норгаарда й Л. Йоханнсена – 52,2% (за максимального значення показника 62,5), що відповідає категорії «виконавче президентство»¹³⁸. Проте система стримувань і противаг між гілками влади, зокрема у питаннях підвітності Кабінету Міністрів, не отримала чіткого визначення. Це залишало можливість Президентові за допомогою юристів окреслити своє місце як таке, що підносить його «над усіма»¹³⁹.

Асиметричний розподіл повноважень між гілками влади призвів до того, що Президент не просто ставав ключовим гравцем. Виконавча влада виявилася фактично підміненою президентською, а через видання указів і призначення суддів Президент отримав можливість впливати на законодавчу та судову гілки влади. Чому депутати погодилися надати такі повноваження Президентові? Найбільш часто згадувана теза полягає в тому, що націонал-демократи підтримали проект Конституційної комісії. Таким чином, вони намагалися врівноважити вплив лівих і надати можливість Президентові проводити незалежну зовнішню політику, яка сприяла б зміцненню суверенітету, зокрема у відносинах з Російською Федерацією¹⁴⁰.

¹³⁷ Для прикладу ІПВ президентів Франції та США склав 6 і 7 балів відповідно. Див. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи / А. Романюк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – С.180.

¹³⁸ Див. параграф 1.4.

¹³⁹ Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2007. – С. 205.

¹⁴⁰ Гетьман В. П. Як приймалась Конституція України : нотатки учасника розробки Основного Закону України / В. П. Гетьман. – К.: Янко, 1996. – С. 14-15. Порівняйте Wolczuk K. The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation / K. Wolczuk. – Budapest: Central European University Press, 2001. – P. 202-205.

Хоча нова Конституція була більш прогресивною, порівняно з Конституцією 1978 р., спосіб її прийняття свідчить про ігнорування Президентом, що є гарантом Конституції, основоположних правил і процедур. Якщо сильніший гравець міг проігнорувати чи погрожував ігноруванням конституційного процесу, якість конституційних норм знижувалася, а сама Конституція втрачала своє значення. Цим було покладено початок занепаду конституціоналізму в Україні¹⁴¹.

Формальне збільшення повноважень супроводжувалося зменшенням публічності в діях Президента. Якщо під час президентства Л. Кравчука було видано кілька десятків указів з грифом «Не для друку», то Л. Кучма за неповних два роки (з липня 1994 р. до червня 1996 р. до прийняття Конституції України) видав понад сто документів подібного характеру¹⁴².

Залежність виконавчої влади від Президента призвела до виникнення постійної напруги між Президентом і прем'єром. Оскільки уряд формувався позапарламентським шляхом, пост прем'єра діставався представникові того чи іншого клану. Стратегія Л. Кучми полягала в тому, щоб запобігти їхньому зміцненню.

Так, якщо під час президентства Л. Кравчука уряд перебував під контролем парламенту і Президента, що не сприяло його ефективній роботі, то під час президентства Л. Кучми Кабінет Міністрів став підвітний Президентові, залишаючись під контролем парламенту. Ефективність і здатність до «виживання» уряду при цьому не збільшилися. Під час президентства Л. Кравчука в Україні змінилося п'ять урядів: В. Масола (1990), В. Фокіна (1990-1992), Л. Кучми (1992-1993), Ю. Звягільського (1993-1994) і повторно В. Масола (1994-1995). У перший період президентства Л. Кучми уряд змінювався чотири рази, але причинами тут стали не стільки маніпуляції громадською думкою на тлі економічного занепаду, як запобігання посиленню будь-якого лідера, який спроможний скласти конкуренцію Л. Кучмі.

¹⁴¹ D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, And Institutional Design / P. D'Anieri, M.E. Sharpe. – Armonk, New York, 2007. – P. 85.

¹⁴² Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2007. – С. 195.

Часта зміна урядів була однією з причин незавершених реформ, оскільки жоден прем'єр не був у змозі реалізувати свою програму, якщо така взагалі пропонувалася суспільству¹⁴³.

Привентивний клієнтелізм у дії: маніпуляції прем'єрами

Як зрозуміти взаємодію між Президентом і прем'єрами? Будь-яка модель, заснована на формальних повноваженнях, навряд чи зможе адекватно пояснити логіку дій Президента щодо прем'єрів. Очевидно, що повноваження Президента і до, і після прийняття Конституції значно перевищували повноваження прем'єра. У Конституції розподіл повноважень залишився не врегульованим, що дало привід Президенту виходити за межі своїх повноважень, а провладним коментаторам визначати форму правління як президентсько-парламентську. Формальне порівняння індексу президентських і прем'єрських повноважень буде некоректним, оскільки останній використовується для порівняння впливу прем'єр-міністра на політичний процес у парламентських республіках та й визначається лише експертним оцінюванням¹⁴⁴. Для аналізу взаємодії за лінією Президент – прем'єр у період президентства Л. Кучми, більш доречною є модель патрон-клієнтських взаємин. Тут ми виходимо з таких міркувань.

1. Відповідно до Конституції, Президент мав право пропонувати кандидатуру прем'єра парламенту. Враховуючи, що жоден з семи президентських прем'єрів, які займали цей пост під час президентства Л. Кучми, не був відхилений парламентом, можемо дійти висновку, що влада Президента у конфліктах з парламентом визначалася не стільки його формальними повноваженнями, скільки неформальним впливом. Вивчення і вимірювання неформального впливу Президента на інші гілки влади слід вважати важливим завданням у порівняльних дослідженнях гібридних режимів.

2. Патрон-клієнтські відносини завжди асиметричні. У нашому випадку, однак, доречно припустити, що прем'єр, будучи залежним від Президента, намагався зберегти або зменшити цю залежність,

¹⁴³ Шульга М. Правляча еліта сучасної України / М. Шульга та ін. – К.: Український центр досліджень миру, конверсії і конфліктів; Фонд Ф. Еберта, 1998. – С. 22.

¹⁴⁴ O'Malley E. The Power of Prime Ministers: Results of an Expert Survey / E. O'Malley // International Political Science Review. – 2007. – Vol. 28. – № 1. – P. 7-27.

виходячи з особистих мотивів і ресурсів. Збільшення обсягу ресурсів є мотивом, який спонукає клієнта до дій, а дії патрона спрямовані на їх нейтралізацію. Такий різновид неформального контролю ми назвали превентивним клієнтелізмом.

3. Патрон-клієнтські відносини переважно неформальні. Незважаючи на значні ризики неформальних відносин, вони свідомо обираються гравцями з метою виживання у невизначеному інституційному середовищі. Місце патрона (посада Президента) є «призом», що переходить з рук в руки. Завдання патрона – якомога довше залишатися при владі. Якщо ж витрати від продовження повноважень перевищують виграш, Президент буде намагатися запобігти потраплянню призу в руки аутсайдера і підшукати найбільш відповідного наступника, здатного забезпечити його недоторканність після закінчення терміну повноважень¹⁴⁵.

4. Особливістю привентивного клієнтелізму є встановлення залежності клієнтів від патрона. Залежність встановлюється під виглядом надання послуги. Суб'єкт, який приймає послугу від будь-кого, хто стоїть вище у службовій ієрархії і має більші ресурси, потрапляє таким чином у залежність. Звідси клієнтелістські відносини є виразно ієрархічними. Їх потрібно відрізнити від реципрокних відносин, що не передбачають ієрархії. Суб'єкти реципрокних відносин наділені приблизно однаковими ресурсами, а обмін послугами не передбачає встановлення будь-якої залежності між ними. Реципрокні взаємини є невід'ємною частиною стійких соціальних взаємодій, які формують те, що прийнято називати соціальним капіталом.

5. Якщо призначення на посаду прем'єра розглядати як надання послуги, то що прем'єр міг запропонувати Президенту в обмін? Особиста вдячність (лояльність, обов'язок) ставала тією прихованою пружиною примусу, що використовувалася Президентом не тільки стосовно прем'єрів, а й усіх своїх «клієнтів». Сам факт «підняття на посаду» є моментом встановлення або поглиблення особистої залежності клієнта перед патроном. Цим пояснюється покірлива, за винятком П. Лазаренка та В. Ющенка, згода зі своєю долею. Ті, хто зберегли лояльність до Президента після відставки, ставали міністрами, як, наприклад,

¹⁴⁵ Hale H. Regime Cycles: Democracy, Autocracy and Revolution in Post / H. Hale // Soviet Eurasia. – World Politics, 2005. – Vol. 58. – № 1. – P.133-165.

В. Пустовойтенко, А. Кінах або Є. Марчук. Ті ж, хто виявив непослух, були віддані в «руки правосуддя», як П. Лазаренко чи Ю. Тимошенко. У зв'язку з цим найбільш цікавим є казус П. Лазаренка, який намагався, використовуючи той самий механізм клієнтських мереж, налагодити альтернативну координацію. Президент, відчувши потенційну загрозу, «здав» члена сім'ї, який «загрався», американській владі¹⁴⁶. Випадок з В. Ющенком є ще більш цікавим. Відставка В. Ющенка, з допомогою парламенту, призвела лише до збільшення його впливу і, згодом, до поста Президента. Незважаючи на публічну конфронтацію, В. Ющенко ні до, ні після обрання на пост Президента не розірвав відносин з Л. Кучмою. Інакше як пояснити те, що за весь період президентства В. Ющенка не лише справа про вбивство Г. Гонгадзе не була закрита, а й розслідування отруєння самого В. Ющенка було «спущено на гальмах»?

Таким чином, відштовхуючись від викладених вище міркувань, ми будемо розглядати взаємодію Президента та запропонованих ним прем'єрів як приклад превентивного клієнтелізму. Метою Президента було запобігання появи будь-якого гравця, який міг би загрожувати його виживанню.

Першим прем'єром, з яким довелося працювати Л. Кучмі, був досвідчений апаратник Віталій Масол. За поданням Л. Кравчука, який намагався отримати підтримку «лівих» напередодні президентських виборів, він був повторно затверджений на посаді прем'єр-міністра у червні 1994 р., після вимушеної відставки в жовтні 1990 р. В. Масол походив з консервативної частини київської номенклатури, з ким Л. Кучма не зміг або не хотів встановити довірливих відносин. Але й відкрито виступати проти прем'єра Л. Кучма також не став. Тому, коли у зв'язку з погіршенням економічного становища, у березні 1995 р. В. Масол пішов у «відпустку», а пізніше подав у відставку, Президент не став призначати нового прем'єра до прийняття «Закону про владу».

Цим першим, особисто призначеним Л. Кучмою прем'єр-міністром став колишній генерал КДБ, экс-глава Служби безпеки України Євген Марчук. На час «відпустки» В. Масола (від березня до червня 1995 р.) він виконував обов'язки прем'єр-міністра. Восьмого червня 1995 р. Є. Марчук був призначений прем'єр-міністром і перебував на цій

¹⁴⁶ Див. Лещенко С. Американська сага Павла Лазаренка / С. Лещенко. – Незалежний культурологічний часопис «І». – 2013. – № 7-54. – С. 58-66.

посаді до 27 травня 1996 р. Виходячи із запропонованої нами ієрархії завдань, що стояли перед Л. Кучмою, йому потрібно було не стільки посилити контроль над виконавчою гілкою влади, скільки за допомогою Є. Марчука вийти з-під контролю дніпропетровської групи і посилити свій неформальний вплив у конкуренції між кількома групами інтересів. Наскільки Є. Марчук впорався зі своєю формальною та неформальною роллю, судити важко, але критичні висловлювання Л. Кучми¹⁴⁷ на адресу Є. Марчука, а також його звинувачення в «іграх», вказують на те, що Президент відчув у прем'єрові конкурента. Крім того, конфлікт між Президентом і прем'єром щодо обрання останнього народним депутатом, а також розподілу повноважень між Адміністрацією Президента і Кабінетом Міністрів призвели до відставки Є. Марчука. Формальним обґрунтуванням відставки стала «низька ефективність діяльності Кабінету Міністрів» і «виконання (Є. Марчуком) функцій народного депутата на постійній основі»¹⁴⁸. Однак після відставки досвідчений чекіст не розірвав взаємин з Л. Кучмою. У 1999 р. кандидат на пост Президента Є. Марчук після першого туру вийшов з опозиційної «Канівської четвірки», що відкривало Л. Кучмі дорогу до перемоги у другому турі, а Є. Марчуку подальше призначення на посаду секретаря РНБО, а потім – міністра оборони.

Серед можливих кандидатур на пост прем'єр-міністра вибір Президента впав на Павла Лазаренка, колишнього голову Дніпропетровської обласної державної адміністрації, першого віце-прем'єра в уряді Є. Марчука. Із затвердженням П. Лазаренка на посаді прем'єр-міністра в Київ прийшла друга хвиля вихідців із Дніпропетровська. З одного боку, П. Лазаренко намагався переконати всіх у тому, що для нього «є справою честі здійснити економічний курс Президента»¹⁴⁹, але з іншого – робив усе, щоб створити свою «команду», призначаючи людей зі свого колишнього оточення на посади у виконавчій владі. З двадцяти семи міністрів в уряді П. Лазаренка семеро були з його дніпропетровського оточення¹⁵⁰. Це був один із найбільш численних кабінетів у Європі.

¹⁴⁷ Кучма Л. Про Найголовише / Л. Кучма. – К.: [б. в.], 1999. – С. 88-90.

¹⁴⁸ Піховшек В. Розвиток демократії в Україні: 1994-1996 роки / В. Піховшек, С. Конончук // Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 1997. – С. 118.

¹⁴⁹ Піховшек В. Динаміка еліти / В. Піховшек. – К.: Агентство «Україна», 1998. – С. 52.

¹⁵⁰ Шульга М. Правляча еліта сучасної України / М. Шульга та ін. – К.: Український центр досліджень миру, конверсії і конфліктів; Фонд Ф. Еберта, 1998. – С. 26-27.

Одне з найбільш одіозних призначень – створення поста державного міністра з питань паливно-енергетичної політики та паливно-енергетичного комплексу, прирівняного за статусом до поста віце-прем'єра, під А. Мінченка¹⁵¹. «Старійшина дніпропетровців» А. Мінченко пройшов шлях від заступника Дніпродзержинського ВО «Азот» до міністра державних ресурсів і глави Держкомітету з державних ресурсів. Його призначення давало можливість П. Лазаренку контролювати весь енергетичний сектор. Наслідки корупційних дій у кадровій політиці не змусили себе довго чекати. Скандал з придбанням міністром фінансів В. Короневським квартири коштом держбюджету вартістю 57 млрд 701 млн крб став приводом для його відставки. Разом з ним за провал у роботі Президент звільнив міністра сільського господарства А. Хоришка та заступника міністра транспорту А. Железнякова¹⁵².

Особисто контролюючи енергетичний сектор країни, П. Лазаренко надавав перевагу Дніпропетровській компанії «Єдині енергетичні системи України», що займалася транзитом газу. Президентом компанії була народний депутат з Дніпропетровська Ю. Тимошенко. Протекціонізм Лазаренка викликав критику у західних та українських ЗМІ щодо зростання впливу «дніпропетровського клану» на українську політику¹⁵³.

Рівень корупційних схем виявився занадто великим, щоб залишатися непоміченим. У січні 1997 р. Генеральна прокуратура відкрила кримінальну справу за обвинуваченням П. Лазаренка у розкраданні державного майна та зобов'язала його дати свідчення, яке він проігнорував.

У березні 1997 р. в щорічному зверненні до парламенту Л. Кучма вперше публічно звинуватив уряд Лазаренка в нездатності поліпшити економічну ситуацію в країні. Однак справжні причини невдоволення Президента були глибшими. Справа в тому, що П. Лазаренко почав набувати фактичного контролю над Кабінетом Міністрів¹⁵⁴, діючи,

¹⁵¹ Жорстка вертикаль виконавчої влади / В. Піховшек, К. Михайличенко, С. Конончук. – К.: Фонд Демократії, 1996. – С. 5-6.

¹⁵² Там само. – С. 27.

¹⁵³ Перле Дж. Капіталістичний шлях України може бути заблокований людьми із політичних клік [Електронний ресурс] / Дж. Перле // Дзеркало тижня. – 1996. – № 42. – Режим доступу: <http://www.zn.ua/1000/8473/>. – Назва з екрану.

¹⁵⁴ Dubrovskiy V. The Reform Driving Forces in a Captured State: Lessons from the Ukrainian Case. First draft of the Understanding Reform Project / V. Dubrovskiy (eds.) – Kyiv, 2003. – P. 113.

незважаючи на публічні запевнення про реалізацію курсу Президента, проти Л. Кучми. Конфронтація між різними групами впливів у парламенті переросла в конфронтацію всередині виконавчої гілки влади, а також між про- і антипрезидентськими групами всередині дніпропетровського клану. Останньою краплею, що переповнила чашу терпіння Президента, стало використання Лазаренком прибутку від торгівлі газом для фінансування ГО «Громада»¹⁵⁵. Такі дії становили потенційну загрозу для влади Л. Кучми. У зв'язку з цим парламент почав спеціальне розслідування з приводу розподілу газового ринку в країні, проте перша спроба скасувати депутатську недоторканність П. Лазаренка була невдалою.

Справжній скандал вибухнув лише після того, коли в грудні 1998 р. П. Лазаренка з панамським паспортом затримала швейцарська поліція за звинуваченням у відмиванні грошей. Після двомісячного арешту та застави на суму 3 млн американських доларів він повернувся в Україну. У зв'язку з погіршенням здоров'я 2 липня 1997 р. П. Лазаренко подав у відставку¹⁵⁶.

Відставка Лазаренка призвела до розколу дніпропетровського клану на прокучмівську і пролазаренківську фракції¹⁵⁷. Остання стала основою

¹⁵⁵ Займаючи посаду прем'єр-міністра, П. Лазаренко залишався народним депутатом України II скликання (1994-1998 рр.) і головою Дніпропетровської облради. Після відставки з поста прем'єра П. Лазаренко став лідером парламентської фракції «Єдність». У вересні 1997 року він очолив Всеукраїнське об'єднання «Громада», яке подолало 4-відсотковий бар'єр на виборах 1998 р. П. Лазаренко став народним депутатом у парламенті III скликання (1998-2002 рр.) і залишався лідером фракції «Громада» (42 депутати) до її розколу у лютому 1999 р., коли Ю. Тимошенко та О. Турчинов заснували нову фракцію «Батьківщина». До цієї фракції увійшло 19 депутатів з «Громади» та 4 депутатів з інших фракцій.

¹⁵⁶ Напередодні чергового парламентського голосування щодо зняття депутатської недоторканності П. Лазаренко, під приводом необхідного лікування, вилетів до Греції, але незабаром був затриманий у Нью-Йорку з підробленою аргентинською візою. Йому пред'явили звинувачення в незаконному розміщенні 4,4 млн швейцарських франків і 1,1 млн американських доларів на рахунках в закордонних банках. Україна зажадала від США екстрадиції П. Лазаренка, але у зв'язку з відсутністю угоди між Україною і США про екстрадицію він залишився в США під домашнім арештом. У червні 2003 р. його звільнили під заставу 65 млн доларів, а в лютому 2004 р. у Сан-Франциско розпочався процес у його справі. Див. Лещенко С. Американська сага Павла Лазаренка / С. Лещенко. – Львів: І, 2013. – 315 с.

¹⁵⁷ Balmaceda M. Energy Dependency, Politics and Corruption in the Former Soviet Union. Russia's Power, Oligarchs' Profits and Ukraine's Missing Energy Policy, 1995-2006. – Routledge, 2008. – P. 51.

для організації Всеукраїнського об'єднання (партії) «Громада». Після відставки П. Лазаренка обов'язки прем'єр-міністра виконував В. Дурдинець – міністр надзвичайних ситуацій в уряді П. Лазаренка. За вже сформованою традицією, пост прем'єр-міністра був запропонований першому віце-прем'єру В. Пустовойтенку, представникові дніпропетровської бюрократії, керівникові виборчого штабу Л. Кучми, лідеру пропрезидентської Національно-демократичної партії.

Вперше В. Пустовойтенко був призначений на пост міністра Кабінету Міністрів ще в 1993 р. в уряді Л. Кучми. Він постійно залишався на цій посаді у складі чотирьох урядів. Це призначення, як і чимало інших, було зроблено Л. Кучмою з метою збільшення особистого впливу на державні структури. Таким чином, В. Пустовойтенко став єдиним з міністрів в уряді В. Масола, якого призначив Л. Кучма незабаром після свого обрання Президентом. В. Пустовойтенко виконував роль «ока государева» в урядах В. Масола, Є. Марчука і П. Лазаренка, поки сам не зайняв пост прем'єр-міністра 16 липня 1997 р.

Призначення в уряді В. Пустовойтенка були продовженням бюрократичної, а не політичної традиції. Причиною такої посадової каруселі називають не так невизначений статус Кабінету Міністрів, як дублювання повноважень Кабінету Міністрів Адміністрацією Президента і політику перенесення вини від Президента на прем'єра, що використовувалася Президентом протягом усіх десяти років перебування при владі¹⁵⁸. Ще одна причина полягала в тому, що «Президент міг призначити прем'єр-міністрів, але не міг контролювати їхніх політичних дій чи амбіцій»¹⁵⁹.

Із затвердженням «своєї людини» на посаді прем'єр-міністра Л. Кучма заявляв, що той буде залишатися на цій посаді до президентських виборів 1999 р. Відразу ж після повторного обрання Президентом Л. Кучма запропонував парламенту кандидатуру колишнього

¹⁵⁸ Проблема посилювалася тим, що не було закону про Кабінет Міністрів, який регламентує його повноваження. Згідно з Конституцією, уряд залишався підконтрольним і відповідальним перед парламентом і підзвітним Президентові, який у будь-який момент міг відправити його у відставку, зберігаючи свій імідж незаплямованим. Див.: Narasymiw B. Post-Communist Ukraine. – P. 141.

¹⁵⁹ Wise Ch. The Separation of Powers in Ukraine / Ch. Wise, T. Brown // Communist and Post-Communist Studies. – 1999. – Vol. 32. – № 1. – P. 35.

прем'єр-міністра, але після того, як парламент проголосував проти, повторно висувати його не став.

Якщо П. Лазаренка Президент Л. Кучма вважав своєю «головною помилкою», то В. Пустовойтенко був зручним прем'єром, який не проявляв особистих амбіцій. Він був представником пропрезидентського крила дніпропетровської групи, яка набула політичної репрезентації у вигляді Народно-демократичної партії (НДП). Незабаром за партією закріпилася назва «Партія влади». П. Лазаренко залишався тісно пов'язаним з «Громадою», яка в парламенті почала кампанію проти «адміністративного терору» НДП. Протистояння між «Громадою» і НДП зосередилося навколо питання розподілу ринку енергоресурсів, з якого поступово була витіснена компанія Ю. Тимошенко «Єдині енергетичні системи України» (ЄЕСУ)¹⁶⁰.

Збільшення впливу ЄЕСУ на ринку газу і П. Лазаренка у Дніпропетровську та Києві становили подвійну загрозу для Президента Л. Кучми. Справу Лазаренка варто розглядати саме як політичну помсту патрона «члену сім'ї», що «зарвався». Після цього неформальна система стримувань і противаг, створена Президентом, була суттєво змінена. З того часу Л. Кучма вже не допускав піднесення будь-якого клану над іншими. З одного боку, його стратегія полягала у підтримці системи противаг між конкуруючими ПЕГ, а з іншого – у призначенні людей, насамперед в енергетичній сфері, які особисто відповідають тільки перед ним¹⁶¹. Як стверджують експерти, Кучмі знадобилося створити державну компанію «Нафтогаз України», щоб звільнитися від впливу ПЕГ. Після випадку з П.Лазаренком Л.Кучма уже не вірив ні прем'єр-міністру, ні віце-прем'єру з питань паливно-енергетичного комплексу, а контролював цей сектор особисто¹⁶².

¹⁶⁰ Люта Г. Повертаються всі, крім тих, хто потрібен [Електронний ресурс] / Г. Люта // Дзеркало тижня. – 1997. – № 35. – Режим доступу: <http://www.zn.ua/2000/12862/>. – Назва з екрану.

¹⁶¹ Бурковський П. Народжена еволюцією / П. Бурковський // Компаньйон. – 2004. – № 14. – С. 46.

¹⁶² Balmaceda M. Energy Dependency, Politics and Corruption in the Former Soviet Union. Russia's Power, Oligarchs' Profits and Ukraine's Missing Energy Policy, 1995 –2006 / M. Balmaceda // Routledge, 2008. – P. 52.

Виконавши роль реаніматора пропрезидентської частини дніпропетровської сім'ї¹⁶³, В. Пустовойтенко втратив своє значення для Президента, і той легко «здав» його парламенту в потрібний момент.

Початок другої каденції Л. Кучми вимагав «зміни декорацій». Демонструючи прихильність до демократичних реформ, Л. Кучма запропонував парламенту кандидатуру В. Ющенка. Респектабельний на той час глава Національного банку запам'ятався українцям введенням у 1996 р. національної валюти – гривні. В. Ющенко не займався політикою, не був пов'язаний з великим бізнесом, і тому розглядався Президентом як зручний прем'єр. Після серії консультацій 22 грудня 1999 р. парламент затвердив реформаторський кабінет В. Ющенка. Новий кабінет був звужений більш ніж на одну третину, з 34 посад у кабінеті П. Лазаренка до 20 у кабінеті В. Ющенка¹⁶⁴. Кабінет суттєво оновився. З попередніх урядовців залишилося семеро, або 35%. Серед 13 нових осіб троє працювали в міністерствах, п'ятеро мали досвід парламентської діяльності, четверо служили радниками Президента, главами обласних адміністрацій¹⁶⁵. 13 березня 2002 кабінет подав парламенту програму дій, яку ліва більшість звинуватила в популізмі. Проте скасування бартерних операцій, зниження заборгованості з виплати зарплат, упорядкування розрахунків за електроенергію в цілому сприймалися населенням позитивно¹⁶⁶.

Ці дії уряду, особливо втручання Ю. Тимошенко в енергетичний сектор, викликали невдоволення наближених до Л. Кучми «олігархів» та їх представників у парламенті. Навесні 2000 р. фіскальні та силові органи почали збирати компромат на В. Ющенка і Ю. Тимошенко.

¹⁶³ Сьогоднішні лідери України: примірювання ролі Президента II. Дійові особи, претенденти і важелі впливу [Електронний ресурс] – К.: АМС, 2003. – Режим доступу: <http://www.prostir.ua/library/view.html?topic=14799>. – Назва з екрану.

¹⁶⁴ Про склад Кабінету Міністрів України: Указ Президента від 15.12.1999 р. №1574/99 // Президент України. – К., 1999.

¹⁶⁵ Narasymiw V. Post-Communist Ukraine. – P. 144-145.

¹⁶⁶ Так, за даними дослідження Інституту політики, 43% громадян позитивно оцінили діяльність В. Ющенка на посту прем'єр-міністра і вважали, що ВР повинна підтримувати керівництво, тоді як 19% діяльність Кабміну оцінили негативно і висловилися за його відставку. Див. Оцінка діяльності уряду Віктора Ющенка в контексті виконання програми «Реформи заради добробуту» [Електронний ресурс] // Інститут політики. – Режим доступу: <http://polityka.in.ua/tomenko/content.php?id=pc03-2001-03>. – Назва з екрану.

У червні 2000 р. секретар РНБО Є. Марчук, якому Президент доручив керувати комісією щодо з'ясування ситуацій у паливно-енергетичному комплексі, звинуватив уряд в дезорганізації роботи цього сектора. Удар був спрямований проти Ю. Тимошенко, яка домоглася реальних надходжень до бюджету з цієї галузі¹⁶⁷. За оцінками західних економістів, загальний економічний ефект від реформи становив більше 4 млрд дол., або 13% ВВП країни¹⁶⁸. З 2001 року, після здобуття незалежності, було відзначено зростання ВВП і закладена тенденція до стійкого зростання. У серпні 2000 року Генеральна прокуратура України порушила кримінальну справу про розтрату державного майна в особливо великих розмірах (300 млн дол.), відповідно до якої були взяті під варту керівники ЄЕСУ, в тому числі чоловік Ю. Тимошенко. У листопаді того ж року, коли Ю. Тимошенко намагалася припинити бартерні розрахунки у вугільній галузі, Є. Марчук звинуватив уряд у спотворенні реальних показників стану ПЕК, що прем'єр В. Ющенко визначив як погляд через «політичні окуляри»¹⁶⁹. Над урядом В. Ющенка почали скупчуватися хмари, але відставка була відкладена у зв'язку з політичним скандалом, викликаним звинуваченням Л. Кучми у замовному вбивстві журналіста Г. Гонгадзе. Криза вилилася в акції «Україна без Кучми», що тривали півроку – з листопада 2000 р. до квітня 2001 р. Л. Кучма встояв і, оголотившись після потрясіння, дозволив парламентській більшості, яку підтримали комуністи, вирішити долю уряду В. Ющенка. Формальним приводом відставки були звинувачення у небажанні ввести до складу уряду представників парламентської більшості, хоча реальні причини полягали в протистоянні київського «клану» (В. Медведчука і Г. Суркіса) та уряду¹⁷⁰. 26 квітня 2000 р. парламентська більшість, підтримана

¹⁶⁷ Україна: політична історія XX – поч. XXI ст. / ред. В. М. Литвин та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – С. 963-964.

¹⁶⁸ Aslund A. Ukraine's Return to Economic Growth / A. Aslund // Post-Soviet Geography and Economics. – 2001. – Vol. 42. – № 5. – P. 320.

¹⁶⁹ Політика і ПЕК [Електронний ресурс] // Український Незалежний Центр Політичних Досліджень. – Режим доступу: <http://www.usipr.kiev.ua>. – Назва з екрану.

¹⁷⁰ Про обставини відставки уряду В. Ющенка див.: Оцінка діяльності уряду Віктора Ющенка в контексті виконання програми «Реформи заради добробуту» [Електронний ресурс] // Інститут політики. – Режим доступу: <http://polityka.in.ua/tomenko/content.php?id=pc03-2001-03>; 17 миттєвостей весни 2001-го. [Електронний ресурс] // Історична правда. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/29/37058>. – Назва з екрану.

комуністами – 262 голосами, відправила уряд В. Ющенко у відставку. Л. Кучма розумів, що жертвуючи В. Ющенком, втрачає ефективного менеджера й отримує потенційного конкурента на президентських виборах, але пішов на цей крок. Якщо порівняти склад Кабінету Міністрів В. Ющенко і його наступника А. Кінаха, то видно, що з двадцяти членів уряду В. Ющенко чотирнадцять залишилося в уряді А. Кінаха. Змінилася лише верхівка уряду – прем'єр, перший віце-прем'єр, троє віце-прем'єрів (з яких один – О. Дубина отримав посаду віце-прем'єра), міністри економіки, культури, екології і транспорту. З цього переліку видно, що Президент, з ким за неписаною традицією прем'єр узгоджував усі кандидатури, розраховував змінити лише верхівку Кабінету Міністрів і віддати частину міністерств своїм фаворитам (наприклад, В. Пустовойтенку). Позбувшись Ю. Тимошенко, яка ламала схеми головних політичних спонсорів Л. Кучми – В. Медведчука, Г. Суркіса, Президент виштовхнув В. Ющенко і Ю. Тимошенко в опозицію. Можливо, цей крок був одним із найбільш необачних рішень Л. Кучми, але передбачити, що опозиція через три роки зможе вивести на вулиці Києва більше півмільйона людей, він не зміг.

Наступником В. Ющенко на посаді прем'єра став А. Кінах, якого можна вважати прем'єром ситуаційного уряду, створеного для забезпечення «належного» проведення парламентських виборів. Після відставки «незручного» уряду В. Ющенко Президент відновив контроль за діяльністю уряду. Він всіляко затягував прийняття закону про Кабінет Міністрів, розглядаючи варіант посилення виконувача обов'язків прем'єр-міністра¹⁷¹. У день затвердження А. Кінаха на посаді Президент видав указ про введення інституту державних секретарів¹⁷². Задум Л. Кучми полягав у тому, щоб через секретаря Кабінету Міністрів впливати на діяльність уряду. Прем'єр і перші віце-прем'єри ставали політичними фігурами, а державний секретар отримував статус держслужбовця і в разі відставки уряду залишався на своїй посаді, забезпечуючи наступність влади. Держсекретар Кабінету Міністрів і держсекретарі міністерств призначаються Президентом на період повноважень

¹⁷¹ Уряди Віктора Ющенко та Анатолія Кінаха: специфіка діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polityka.in.ua>. – Назва з екрану.

¹⁷² Про чергові заходи щодо подальшого здійснення адміністративної реформи в Україні : указ Президента України від 29 травня 2001 р. № 345/2001 // Президент України. – К., 2001.

Президента, що істотно відрізнялося від європейської практики, де з відставкою Кабінету у відставку йде і держсекретар. Серед чотирьох кандидатур на посаду прем'єра (М. Азаров, В. Медведчук, С. Тігіпко, А. Кінах) троє фактично взяли самовідвід, а А. Кінах погодився балотуватися на посаду прем'єра і навіть у разі не затвердження його Радою погодився на статус виконувача обов'язків. Це вказує на те, що вибір А. Кінаха – це вибір Президента. У разі незатвердження Радою кандидатури А. Кінаха, Президент міг призначити його виконувачем обов'язків прем'єра. А в цьому випадку той, хто виконує обов'язки, не зміг би виконувати обов'язки Президента у разі його відставки шляхом імпичменту¹⁷³. Президент отримав тактичну перевагу ще й тому, що парламентські опоненти В. Ющенко – перший заступник Голови Верховної Ради та лідер СДПУ(о) В. Медведчук, лідер фракції «Демократичний союз» О. Волков, представник фракції «Трудова Україна», які висували своїх кандидатів з метою отримання доступу до фінансових і адміністративних ресурсів та використання їх на парламентських виборах, бажаної мети не досягли. Після відставки В. Ющенко Президент повністю відновив себе у статусі «головного гравця» і позбавив Кабінет Міністрів можливості будь-яких самостійних дій. Проте тиск з боку ПЕГ не зменшився, а, навпаки, – зріс. Уже в інавгураційній промові в парламенті А. Кінах дав зрозуміти, що вважає за доцільне часткове повернення системи взаємозаліків, скасоване В. Ющенком. Повернення до цієї практики призвело до збільшення розриву між плановими і реальними показниками наповнення бюджету, що проявилось вже після перших 100 днів діяльності уряду¹⁷⁴.

В обмежених інституціональних рамках (після введення інституту державних секретарів) прем'єр не намагався внести будь-яке нововведення в діяльність уряду. Запізніле більш ніж на рік внесення програми діяльності уряду на розгляд парламенту вказує на інерційність дій

¹⁷³ Уряди Віктора Ющенко та Анатолія Кінаха [Електронний ресурс] // Інститут політики. – Режим доступу: <http://www.polityka.in.ua>. – Назва з екрану.

¹⁷⁴ За словами Ю. Костенка, лідера Українського Народного Руху, члена фракції «Наша Україна» в парламенті III скликання (1998-2002 рр.), розрив між реальними надходженнями в бюджет і планом становив 2,1 млрд грн. Розрив був викликаний переважно втратами на енергоринку. Див. Смакула Т. 100 днів прем'єра Кінаха [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://postup.brama.com/010907/136_6_2.html. – Назва з екрану.

А. Кінаха і на усвідомлення ним «тимчасовості» свого перебування на посаді прем'єра. Якщо В. Ющенко намагався внести публічність в обговорення і прийняття рішень урядом, щоб зменшити тиск ПЕГ, то А. Кінаха став інструментом розподілу ресурсів і об'єктом впливу «кланів».

За 17 місяців діяльності кабінету А. Кінаха обсяги виробництва і ВВП продовжили зростати, але це, проте, було викликано не діями уряду, а позитивною кон'юнктурою на зовнішніх ринках, зокрема збільшенням попиту на сталь, яка разом з продукцією хімічної промисловості була головною складовою в структурі українського ВВП. Як свідчать економісти, протягом останніх десяти років дії уряду не впливали ні на стимулювання, ні на темпи зростання ВВП¹⁷⁵.

На початку листопада 2002 р. інтернет-видання «Українська правда» опублікувало доповідну записку секретаря РНБО Є. Марчука Президентові щодо упушень уряду при підготовці бюджету на 2003 рік¹⁷⁶. Цей документ варто розглядати не більш як фон для відставки, оскільки факти, викладені в записці, не були пріоритетними у розрахунках Президента. Реальні причини полягали в тому, що після парламентських виборів 2002 р. Л. Кучма займався створенням пропрезидентської більшості в парламенті і розглядав кілька варіантів забезпечення політичного майбутнього після президентських виборів 2004 р. Виконавши покладену на нього місію «утримання ситуації під контролем» напередодні і після парламентських виборів, 16 листопада 2002 р. парламент відправив уряд Кінаха у відставку. Формальною причиною критики Президента виявилася нездатність забезпечити виконання соціальних статей бюджету і неефективна робота з парламентом¹⁷⁷. У типовій

¹⁷⁵ Нізалов Д., Семко Р. В Україні не було ефективних урядів [Електронний ресурс] / Д. Нізалов, Р. Семко // Українська правда: Економічна правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/publications/2011/10/18/302232/view-print/>. – Назва з екрану.

¹⁷⁶ У документі вказувалося на збільшення тіньової складової розподілення бюджету, зниження фінансування «соціальних» (освіти, медицини, науки) і стратегічних (оборони та космічної програм) статей бюджету. Загальний дефіцит проекту бюджету, за оцінками апарату СНБО, становив 6 млрд грн.. (чи 1,132 млрд дол. США, що перевищило 10% видаткової частини бюджету, затвердженого на 2003 р.). Див. Марчук Є. Марчук топить Кінаха [Електронний ресурс] / Є. Марчук // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/11/6/2991430/>. – Назва з екрану.

¹⁷⁷ Кучма радить уряду Кінаха написати заяву і сказати «до побачення» [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/11/8/2991473/>. – Назва з екрану.

манері маневрування між конкуруючими групами впливу і враховуючи амбіції нової ПЕГ з надбудовою у вигляді Партії регіонів, Президент погодився на кандидатуру губернатора Донецької області В. Януковича. Водночас в інтерв'ю агентству «Інтерфакс-Україна» Президент заявив: «... я дав можливість парламентській більшості самій назвати главу уряду і спільно сформувати коаліційний уряд»¹⁷⁸.

Серед чотирьох кандидатів на пост прем'єра (А. Кінаха, М. Азаров, О. Дубина і В. Янукович), висунутих представниками пропрезидентських парламентських фракцій, реальні шанси на затвердження в парламенті мали А. Кінаха та В. Янукович. У разі внесення Президентом кандидатури А. Кінаха в уряді відбулися б зміни, узгоджені з дев'ятьма пропрезидентськими фракціями, що рятувало б Л. Кучму від необхідності шукати додаткову підтримку в парламенті. У випадку внесення кандидатури маловідомого в Києві і, загалом для громадськості в Україні, В. Януковича¹⁷⁹, результат голосування міг бути і негативним, що призвело б до небажаних наслідків.

У ситуації зростаючої невизначеності (фактичної міжнародної ізоляції, викликаній звинуваченнями США керівництва України у поставці протиракетних комплексів «Кольчуга» до Іраку¹⁸⁰ і скандальною появою на Празькому саміті НАТО¹⁸¹), Президент зробив ставку на губернатора Донецької області, керуючись такими міркуваннями¹⁸²:

¹⁷⁸ Кучма звільнив Кінаха і вніс Януковича [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/11/16/2991600/>. – Назва з екрану.

¹⁷⁹ За даними досліджень Центру ім. Разумкова, В. Януковича підтримували 2,3% респондентів, а окремі дії – 10,2%, що було найгіршим показником серед чотирьох кандидатів. 61,5% респондентів взагалі не знали такого політика. Найбільшу підтримку отримав А. Кінаха – 12,9% і 39%. О. Дубина – 3,9% і 16,1%, а М. Азаров 2,4% і 14,7% відповідно. Див. Чи підтримуєте Ви діяльність Віктора Януковича? (динаміка, 2002-2013) : соціологічне опитування [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=90. – Назва з екрану.

¹⁸⁰ Burton D. U.S. Worry of Kuchmagate: Allegations that Ukraine President Leonid Kuchma Authorized the Sale of a High-Tech Radar System to Iraq is Threatening the Republic's Integration Into the West [Electronic resource] / D. Burton. – Accessed: http://findarticles.com/p/articles/mi_m1571/is_41_18/ai_95358029/. – Title from the screen.

¹⁸¹ Силіна Т. Наша Прага ще попереду [Електронний ресурс] / Т. Силіна. – Режим доступу: http://dt.ua/ARCHIVE/nasha_praga_sche_poperedu-30328.html. – Назва з екрану.

¹⁸² Подані аргументи часто мали місце в коментарях експертів та журналістів. Див.: Мостова Ю. Ігри в Януковича [Електронний ресурс] / Ю. Мостова. – Режим доступу:

1. Зміна прем'єра і створення уряду, що складається з представників пропрезидентських фракцій, мали вплинути на формування надійної пропрезидентської більшості у парламенті.

2. Призначення представника «донецьких» на посаду прем'єра врівноважувало б зростаючий вплив глави президентської адміністрації, лідера СДПУ(о) і київського «клану» – В. Медведчука.

3. Незважаючи на негативний внутрішній і міжнародний імідж В. Януковича¹⁸³ та погіршення особистого іміджу, Президентові був потрібен жорсткий виконавець, якого він міг би контролювати особисто.

4. Згоджуючись на кандидатуру В. Януковича на посаді прем'єра, Президент шукав варіанту забезпечення особистого політичного майбутнього.

У середу 20 листопада, напередодні голосування у парламенті, Президент зустрівся з лідерами фракцій більшості. Після зустрічі Л. Кравчук на запитання журналістів про шанси Януковича відповів: «Є переконання з приводу обрання Януковича». Він також підкреслив, що вся фракція СДПУ(о) проголосує за Януковича¹⁸⁴. Що стосується сумнівів деяких депутатів з приводу формування «коаліційного» уряду, то Л. Кравчук передав слова Президента таким чином: «Кучма сказав: я залишаюся на тих позиціях, які оприлюднив, і я відступати не буду»¹⁸⁵. Цей коментар вказує на те, що Кучма фактично нав'язав лідерам фракцій кандидатуру Януковича в обмін на квотний принцип розподілу посад у Кабінеті Міністрів і парламенті. Крім цього, забезпечуючи результативне голосування своєму кандидатуві, останній потрапляв в особисту залежність від Президента.

Напередодні В. Янукович заявляв про те, що він спробує отримати 250-280 голосів, розраховуючи при цьому на голоси «Нашої України». Очевидно, урядових місць на всіх не вистачило, та й Президент був не у захваті від союзу В. Януковича з колишнім прем'єром і

http://dt.ua/ARCHIVE/igri_v_yanukovicha-30251.html. – Назва з екрану.

¹⁸³ Янукович – представник «найбезжальнішого та найбрутальнішого» клану, вважають на Заході [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/11/18/2991626/> – Назва з екрану.

¹⁸⁴ Президент зустрівся з більшістю. Після цього новим прем'єром буде таки Янукович? [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2002/11/20/2991673/view_prin. – Назва з екрану.

¹⁸⁵ Там само.

лідером найбільшої фракції в парламенті. Ще за тиждень до голосування, за підрахунками Адміністрації Президента, В. Януковича впевнено могли підтримати лише 182 депутати¹⁸⁶. Таким чином, забезпечуючи голоси конкуруючої групи з боку СДПУ(о), Л. Кучма продемонстрував В. Януковичу, «хто в домі господар» і кому він зобов'язаний своїм призначенням.

Затвердження 234 голосами В. Януковича на посаді прем'єра під час голосування 21 листопада у Верховній Раді потрібно розглядати як тактичну перемогу Президента. В. Янукович отримав майже мінімальну кількість голосів, що робило його залежним не тільки від парламентської більшості, але й від Президента. За кандидатуру В. Януковича в повному складі проголосувало дев'ять пропрезидентських фракцій, один член «Нашої України» (Олександр Омельченко) та один член фракції СПУ (Сергій Кірюнц). Крім того, дванадцять із шістнадцяти позафракційних депутатів також проголосували «за»¹⁸⁷. Якщо навіть їх голоси стали вирішальними в результаті голосування, то вони, швидше за все, були оплачені, тому що прізвища цих дванадцяти ні до, ні після голосування ніде не з'явилися. Крім отримання особистого прибутку, ці депутати ні на що не претендували. Проти проголосували чотири опозиційні фракції – СПУ, БЮТ, компартії і «Наша Україна».

Навіть серед пропрезидентських фракцій не було впевненості в тому, що всі одногосно підтримають Януковича. Найбільшим опонентом «донецьких» в Києві були представники місцевого «клану» на чолі з В. Медведчуком – головою Адміністрації Президента і лідером СДПУ(о). Крім того, залишалось ще вісім фракцій, що претендували на свою «частку» в уряді. Побажання позафракційних депутатів, якщо такі й були, швидше за все не враховувалися, а були просто оплачені.

Для вирішення питання про розподіл посад згадувалася якась формула, що вимірює в балах «вагу» кожної посади в уряді та парламенті¹⁸⁸. Наприклад, починаючи з посади першого віце-спікера парламенту,

¹⁸⁶ Мостова Ю. Ігри в Януковича [Електронний ресурс] / Ю. Мостова. – Режим доступу: http://dt.ua/ARCHIVE/igri_v_yanukovicha-30251.html. – Назва з екрану.

¹⁸⁷ Список депутатів: Зінченко, Литвин, Онопенко, Сівкович, Толочко, Васильєв, Касьянов, Ківалов, Ременюк, Шашевський, Фіалковський, Юхновський.

¹⁸⁸ Дмитрычева О. Шкура победившего медведя [Електронний ресурс] / О. Дмитрычева // Зеркало недели / – 2002. – № 45. – Режим доступу: http://zn.ua/ARCHIVE/shkura_pobedivshego_medvedya-30295.html. – Название с экрана.

вага якої оцінювалася в чотири бали, оцінювалися посади віце-спікерів і голів комітетів. Сумарна вага парламентських посад становила 66,6 бала. Така ж інвентаризація посад пройшла і в Кабінеті Міністрів, починаючи з посади прем'єр-міністра (5 балів) до міністрів «соціального блоку», вага яких оцінювався в 2 бали.

Кожна фракція, яка підтримала кандидатуру В. Януковича, претендувала на певну квоту (кількість балів) у парламенті чи уряді. За Президентом, згідно з Конституцією, залишалися посади міністрів МВС, юстиції, закордонних справ і секретаря СБУ. Запропонований алгоритм повинен був забезпечити «справедливий» розподіл посад (виграшів) у ситуації високої непевності. Беручи до уваги вагу (кількість депутатів) кожної фракції, можна стверджувати, що справедливого розподілу посад не відбулося. Так, Партія регіонів закріпила за собою дві ключові посади – прем'єра і першого віце-прем'єра, який поєднував пост міністра фінансів. Цю посаду зайняв колишній голова Державної податкової адміністрації, один із засновників Партії праці, а згодом Партії регіонів – Микола Азаров. Найбільша кількість посад залишилася за представниками київського «клану», з його політичною надбудовою у вигляді СДПУ(о). Вони відстояли пост віце-прем'єра і трьох міністрів. Три міністерства отримала фракція Партії промисловців і підприємців України (ПППУ) та Трудової України і по два міністерства фракції Аграрної партії та групи Народовладдя. По одному міністерству дісталася фракціям НДП і групі «Демократичні ініціативи». Склад Кабінету Міністрів вказує на те, що:

1) формування Кабінету Міністрів за квотним принципом відображає домінування кланових, корпоративних міркувань при відборі кандидатів за їхніми професійними якостями;

2) подвійна підзвітність Кабінету Міністрів (перед Президентом і парламентом) обмежувала його ефективність. Уряд не міг функціонувати як справжній Кабінет Міністрів з колективною відповідальністю за прийняття рішень, здатністю розробляти і впроваджувати політику та ефективно керувати бюрократією¹⁸⁹;

3) система державного управління під час президентства Л. Кучми залишалася свідомо недореформованою, що наближало її до неопатримоніального типу управління, але ніяк до веберівської моделі

¹⁸⁹ Harasymiw B. Post-Communist Ukraine. – P. 144.

модерного державного управління. Президент використав формальні повноваження для розбудови неформальної мережі залежних від себе клієнтів, що мало не допустити створення будь-якого альтернативного центру впливу, який би загрожував владі патрона. Однак, випустивши з-під своєї опіки В. Ющенко та Ю. Тимошенко, Президент отримав серйозних конкурентів, що проявили себе під час і після «Помаранчевої революції».

Реалізація повноважень: протистояння з парламентом

Як вирішуються конфлікти між виконавчою і законодавчою гілками влади в напівпрезидентських системах? Як такі конфлікти вирішувалися між Президентом Л. Кучмою і парламентом? Чому Президент не зміг підпорядкувати собі повністю парламент, проте міг запобігати кризам майже до кінця терміну своїх повноважень?

У літературі, присвяченій аналізу відносин між виконавчою та законодавчою гілками влади в Україні, вказується на вади інституційного дизайну, тобто нерівномірний розподіл повноважень між гілками влади¹⁹⁰. Але крім формальних повноважень, Президент Л. Кучма використовував значний неформальний вплив. Якщо стосовно прем'єрів формальні повноваження відкривали такі можливості, то як це стало можливим у взаєминах із парламентом? Згідно з Конституцією, у Президента не було права розпуску парламенту в разі незатвердження його кандидатури на пост прем'єр-міністра.

Інше питання – чому в українському парламенті часів Президента Л. Кучми не змогла сформуватися стабільна парламентська більшість? Якою тут була роль Президента? У цілому як взаємини між Президентом і парламентом впливали на формування гібридного режиму?

У попередньому розділі ми вказували на те, що в результаті «великого компромісу» Україна отримала незбалансовану модель розподілу повноважень з явним нахилом у бік Президента.

¹⁹⁰ Див. D'Anieri P. Troubled Semi-Presidentialism: Stability of the Constitutional System and Cabinet in Ukraine / P. D'Anieri, O. Protsyk // Europe-Asia Studies. – 2003. – Vol. 55. – № 7. – P. 1077-1095. ; Syniokyi O. Will the Ukrainian Parliament Counterbalance Superpresidentialism? [Electronic recourse] / O. Syniokyi // Emerging Meso-Areas in the Former Socialist Countries: Histories Revived or Improvised? – Slavic Research Center. – 2005. – Accessed: https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no7_ses/contents.html. – Title from the screen.

Якщо у більшості східноєвропейських держав вибір був зроблений на користь парламентаризму, напівпрезидентська модель виявилася прийнятною в усіх пострадянських республіках, крім Молдови і країн Балтії. У літературі склалася думка, що значні повноваження Президента не сприяли пошуку компромісу з парламентом¹⁹¹. Вище ми показали, що ці повноваження дозволяли Президентів маніпулювати прем'єрами, що вносило нестабільність у діяльність Кабінету Міністрів.

Деякі західні дослідники розглядають президенціалізм як усвідомлений вибір еліт¹⁹². Тим часом вибір форми правління – це не стільки інституційний компроміс, як закріплення реального балансу сил. В Україні з моменту введення посади Президента до прийняття Конституції минуло шість років. За цей час сам лише Конституційний договір надав Президентів виняткові повноваження. Збереженню значної частини цих повноважень у Конституції сприяло кілька чинників. По-перше, для того, щоб протистояти домінуванню комуністів у парламенті, націонал-демократи підтримували ідею сильного президента. По-друге, Кучма вмів використовувати неформальний вплив, як у випадку прийняття «закона про владу» або, наприклад, погрожуючи винести президентський законопроект Конституції з двопалатним парламентом і значними повноваженнями Президента на загальний референдум. Референдум або загроза його проведення, таким чином, стали інструментом тиску на парламент. Здатність маніпулювати парламентом, або «структурувати альтернативи», можна вважати особливістю президентського стилю Л. Кучми. По-третє, коментатори відзначають особливе політичне «чуття» Кучми, або його здатність грати на протистояннях (як у випадку ліво-правої частин парламенту, так і у випадку кількох конкуруючих бізнес-об'єднань або «кланів»). Не допускаючи піднесення жодного з них над іншими, Кучма також не допускав і повного «припинення». Граючи на протистояннях, Президент закріпив за собою статус домінуючого гравця.

Формальні повноваження сприяли зловживанню владою, або тому, що Д'Анієрі називає «силовою політикою». В основі такого силового

¹⁹¹ D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, And Institutional Design / P. D'Anieri, M.E. Sharpe. – Armonk, New York, 2007. – P. 126.

¹⁹² Easter G. Preference for Presidentialism: Post-communist Regime Change in Russia and the NIS / G. Easter // World Politics. – 1997. – Vol. 49. – P. 184-211.

впливу лежало кілька чинників: вибіркове застосування закону (rule by law), використання «адміністративного ресурсу» і силових відомств для забезпечення перемоги на виборах, використання компромату для контролю над чиновниками нижнього рангу і патронату для утримання всієї піраміди.

Усі перелічені «ресурси» неформального впливу отримали певне висвітлення в літературі. Ми ж, відштовхуючись від теоретичних робіт західних дослідників, спробуємо відтворити структуру «патронатного президентства» Л. Кучми.

Ще на початку 90-х років ХХ ст. Х. Лінц вказував на «небезпеки президенціалізму» для нових демократій¹⁹³. Україна часів Л. Кучми може слугувати наочною ілюстрацією небезпек президенціалізму, які ще більше проявляться у період президентства В. Януковича. Тут ми бачимо і яскраву персоналізацію влади, і бажання отримати ще більші повноваження, і нетерпимість щодо опозиції. Значущість посади Президента сприяла перетворенню політики у «гру з нульовою сумою», тобто боротьбу до переможного кінця. У цій боротьбі допустимими стали всі засоби: від масових фальсифікацій результатів виборів, як у випадку 2004 р., до недескримінованого використання сили для утримання влади у 2014 р.

Вплив Президента на парламент

Завдяки чому Президент міг впливати на парламент і майже завжди досягати бажаного результату? Іншими словами, чому більшу частину президентства Л. Кучми у парламенті існувала стійка пропрезидентська більшість. До уваги знову треба взяти як формальні повноваження, так і неформальний вплив. Система владних відносин, закріплених Конституцією, давала Президентів можливість вносити свою кандидатуру на пост прем'єр-міністра (парламент міг її схвалити або відхилити) і особисто припинити повноваження прем'єра і членів уряду (ст. 106. п 9 і 19). Оскільки Кабінет Міністрів опинився під подвійним контролем (відповідальний перед Президентом і підконтрольний парламенту), то вплив на Кабмін ставав предметом інституційного конфлікту між Президентом і парламентом. Хоча Президент і не був главою виконавчої

¹⁹³ Див. Linz J. The Perils of Presidentialism / J. Linz // Journal of Democracy. – 1990. – Vol. 1. – P. 73-79.

влади, формальні повноваження змінювали розстановку сил у цьому конфлікті на його користь. Але для маніпуляції прем'єрами (затвердження кандидатури Президента на посаді прем'єр-міністра) Президентові необхідна була підтримка парламенту. Для створення слухняної президентської більшості у парламенті формальних повноважень виявилось недостатньо. Для цього Л. Кучма вдавався до неформальних методів впливу на депутатський корпус. Для забезпечення стійкої більшості у парламенті Президент спирався на своїх «клієнтів» (свого представника у парламенті, лідерів парламентських фракцій, окремих депутатів) як посередників у Верховній Раді. Корупційний розподіл ресурсів та/або шантаж виявилися дієвими засобами забезпечення впливу.

Показовий приклад неформального впливу Президента на парламент – формування пропрезидентської більшості у Верховній Раді за результатами виборів 2002 р. Так, президентський блок партій «За єдину Україну» за результатами березневих виборів отримав 121 місце. На момент створення фракції 15.05.2002 р. його чисельність становила вже 175 депутатів. Через місяць склад цієї фракції збільшився до 185 депутатів, а на кінець року до 193 депутатів. Коли Президентом був обраний В. Ющенко, з фракції вийшло 8 груп, а в ній залишилося лише 11 депутатів. Опозиційна партія «Наша Україна» також не змогла втримати усіх своїх депутатів, а пропрезидентська СДПУ(о) їх «прихистила». Такий «політичний туризм» виявився можливим завдяки регламенту Верховної Ради, який допускав такі переходи.

Таблиця 2.2.1. Розподіл і зміна кількості депутатів у фракціях Верховної Ради за результатами виборів 2002 р.

Фракція/партія (блок)	Місяця					
	За списком	В одноман. округах	Всього	Фракція	При формуванні	На кінець сесії
«Наша Україна»	70	42	112	«Наша Україна»	119	110
КПУ	59	6	65	КПУ	63	63
«За єдину Україну»	35	86	121	«За єдину Україну»	175	11
БЮТ	22	–	22	БЮТ	23	23

Таблиця 2.2.1. Розподіл і зміна кількості депутатів у фракціях Верховної Ради за результатами виборів 2002 р. (продовження)

СПУ	20	2	22	СПУ	22	21
СДПУ(о)	19	9	28	СДПУ(о)	31	34
ДПУ-ДС	–	5	5	–	–	–
«Єдність»	–	4	4	–	–	–
Інші партії	–	3	3	–	–	–
Безпартійні самовисуванці обрані в одномандатних округах	–	68	68	–	–	–
Самовисуванці обрані за списками партій	–	28	28	–	–	–

Джерело: Верховна Рада України: інформаційний довідник / Авт. упорядник М. Ярош. – Вип. 2. – Київ : Парламентське видавництво, 2002. – С. 31-31.

Серцевиною політичного процесу в парламенті в цей період стало формування парламентської більшості, яка була створена з дев'яти пропрезидентських груп, що входили до складу фракції «Єдина Україна» і позафракційних депутатів. Із 238 депутатів, які заявили про формування більшості, три чверті склали депутати-мажоритарники. Ця більшість проіснувала до осені 2004 року, коли депутати відчували, що Президент може не втримати влади. У цей період «бродіння» депутатів особливо посилювалось, що пояснюється невизначеністю з очікуванням нового «патрона».

За весь час діяльності парламенту четвертого скликання (2002-2006 рр.) було зареєстровано 41 депутатське об'єднання, що складалося з 28 фракцій і 13 депутатських груп. З моменту формування першого складу фракцій був зафіксований 941 перехід депутатів із фракції у фракцію¹⁹⁴. Така інтенсивність міжфракційних переходів свідчила не стільки про недосконалість виборчого законодавства та регламенту Верховної Ради, що дозволяв вільне приєднання депутата до тієї чи іншої фракції і переходи з фракції у фракцію, як про комерційний характер мотивів депутатської діяльності, чим вдало користувався Президент.

¹⁹⁴ Верховна Рада України: інформаційний довідник / авт. упорядник М. Ярош. – К: Парламентське вид-во. – 2002. – № 2. – С. 35.

Оскільки значна частина депутатів, особливо тих, що зосереджені у центрі політичного спектру, вела бізнес¹⁹⁵, то політична поведінка депутата визначалася інтересами бізнесу. Тому чимало бізнесменів свідомо інвестували ресурси – «скуповували округ» або купували місце у списку партії, щоб отримати депутатський імунітет і, відповідно, забезпечити свій бізнес. Тому депутати-бізнесмени поводитися найбільш опортуністично. Але якщо депутат був особисто захищений імунітетом, то його бізнес – ні. Недарма політичний центр українського парламенту отримав назву «болота». Недарма також з депутатів, зосереджених у центрі, формувалася пропрезидентська «партія влади».

Хабарі за вступ до провладної фракції або за підтримку окремих законопроектів стали прямим способом впливу на поведінку депутата. Політична корупція в парламенті з'явилася саме під час президентства Л. Кучми й особливо посилилась в період дії парламенту четвертого скликання (2002-2006 рр.), коли представники екс-номенклатури були витіснені представниками бізнесу.

У ЗМІ з'являлися повідомлення про те, що існують певні «тарифи» на послуги депутатів – від депутатського звернення до прийняття закону. Прихований лобізм став одним із методів «підприємницької» діяльності десятків депутатів¹⁹⁶. Купівля голосів депутатів за окремими голосуваннями стала повсякденною практикою. Так, під час обрання В. Литвина, колишнього голови Адміністрації Президента Л. Кучми,

¹⁹⁵ За оцінками самих депутатів, у парламенті четвертого скликання (2002–2006) перебувало близько 300 мільйонерів. Це підтверджують слова генерал-майора СБУ у відставці О. Нездолі, який пише, що 389 з 450 депутатів цього парламенту володіли контрольними пакетами акцій 2 980 підприємств. Див Кульчицький С. Помаранчева революція / С. Кульчицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 49.

¹⁹⁶ Так Сергій Терьохін і Сергій Буряк з фракції БЮТ очолили список найбільш активних і найбільш успішних лобістів у парламенті IV скликання. Див. Верховная Бизнес-Рада. Один голос депутата стоить около \$10 тыс. [Электронный ресурс] // Контракты.ua. – Режим доступа: <http://kontrakty.ua/article/5617>. – Название с экрана. Про масштаби політичної корупції свідчить заява Романа Забзалюка – депутата із фракції БЮТ, зроблена вже у 2012 р., про нібито запропонованого йому хабара у сумі 500 тис. доларів США за перехід у провладну фракцію «Реформи заради майбутнього». Див. Як Рибаків пропонував хабар Забзалюку [Електронний ресурс] / Аудіо // Gazeta.UA. – Режим доступа: http://gazeta.ua/articles/politics/_ak-ribakov-groronuvav-habar-zabzalyuku-audio/421808. – Назва з екрану.

спікером парламенту депутатам з опозиції пропонувалися суми (від 250 тис. до 500 тис. дол. США)¹⁹⁷.

Під час президентства Л. Кучми фактичний контроль над урядом здійснювала Адміністрація Президента (АП)¹⁹⁸. До 2003 р. її керівництво, як правило, люди з близького оточення Л. Кучми, могли давати обов'язкові до виконання вказівки уряду, обласним і районним адміністраціям, іншим органам влади. Навіть після скасування цього указу, міністерства і відомства продовжували подавати в Адміністрацію Президента звіти про свою діяльність. Створення Президентом слухняної більшості у парламенті є виразним прикладом «патронатного парламентаризму»¹⁹⁹.

Формальні повноваження і неформальний вплив

Створення президентської більшості у парламенті за результатами виборів 2002 р. свідчить про вмиле використання формальних повноважень і неформального впливу Президентом Л. Кучмою. Там, де формальних повноважень виявилось недостатньо, Президент перевищував ці повноваження, як, наприклад, у випадку з квітневим референдумом 2000 р. щодо збільшення контролю Президента над парламентом. Хоча референдум був призначений у відповідь на подання «громадських активістів», усім було зрозуміло, що ініціатива йде від Адміністрації Президента. Використання підкупу, залякувань і фальсифікації призвели до того, що референдум відбувся, але впровадити його результати Л. Кучмі не вдалося. Технічно вносити зміни до більш як 30 статей Конституції і готувати проект таких змін повинен був парламент. Навіть після проходження президентського законопроекту про внесення змін до Конституції у першому читанні остаточне затвердження вимагало 300 голосів. Після скандалу, що виник у результаті вбивства

¹⁹⁷ Горобец А. Административный ресурс в действии: спикером Верховной Рады избран ставленник Кучмы [Электронный ресурс] // Pravda.RU. – Режим доступа: <http://www.pravda.ru/world/formerussr/ukraine/29-05-2002/819121-0>. – Название с экрана.; «Наша Україна» проти «міграції» депутатів [Електронний ресурс] / Курьер. UA. – Режим доступа: http://courier.com.ua/politika_i_politiki/nasha_ukrayna_prot_i_migratsiy_deputativ/. – Назва з екрану.

¹⁹⁸ Кармазіна М. Еволюція структури президентського Секретаріату / М. Кармазіна // Політичний менеджмент. – 2009. – № 3. – С. 60.

¹⁹⁹ Hale H. Patronal Politics / H. Hale // Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective. – 2015. – P. 372-375.

опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе, зібрати конституційну більшість у парламенті не вдалося. Відтак план із розширення повноважень Президента провалився.

Однак у Л. Кучми було достатньо дискреційних повноважень, посилених неформальним впливом, що дозволили йому домінувати у політичному полі країни до кінця свого терміну. Так, Олег Процик виявив, що Л. Кучма більш активно використовував право на видання указів та розпоряджень, ніж його попередник Л. Кравчук, а порівнюючи укази про призначення, – більше ніж російський Президент Б. Єльцин. Протягом десяти років президентства Кучма видавав понад 1 200 указів на рік. Серед них більше 400 розпоряджень щорічно стосувалися призначень і звільнень чиновників різного рангу. Ці рішення приймалися не з метою створення ефективної системи державної служби, а з метою створення та підтримки клієнтської мережі. Крім публічних, Президент видавав і не публічні укази – з грифом «Для службового користування», або взагалі без будь-яких вихідних даних. Таких указів було близько 80 щорічно. Значна частина указів стосувалася присудження нагород, відзнак, звань, святкувань, помилувань і т. д. – тобто носила церемоніальний характер. О. Процик зауважує, що в останні три місяці свого президентства Л. Кучма видав більше 500 таких указів²⁰⁰.

Разом із формальними повноваженнями Л. Кучма здійснював неформальний вплив не тільки на всі гілки влади, а й на неполітичні сегменти суспільства – бізнес, церкву, освітні заклади. Американський політолог К. Дарден (Keith Darden) показав, як збір компромату на чиновників різного рангу став основою для створення «шантажистської держави» в Україні²⁰¹. Правозахисники, журналісти і експерти неодноразово вказували на перевищення службових повноважень Президентом і його оточенням. Так П. Д'Анієрі стверджує, що «політична машина» Л. Кучми, яка складалася з вибіркового використання закону для контролю ЗМІ та парламенту, контролю значних секторів економіки та

²⁰⁰ Protsyk O. Constitutional Politics and Presidential Power in Kuchma's Ukraine / O. Protsyk // Problems of Post-Communism. – 2005. – Vol. 52. – № 5. – P. 28-30.

²⁰¹ Darden K. Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine Under Kuchma / K. Darden // East European Constitutional Review. – 2001. – Vol. 10. – № 2-3. ; Darden K. The Integrity of Corrupt States: Graft as an Informal Political Institution / K. Darden // Politics and Society. – 2008. – Vol. 36. – № 1. – P. 35–59.

контролю над розподілом державних посад, суттєво вплинула на формування напівавторитарного режиму в Україні²⁰².

Усі автократи схожі у своєму бажанні залишатися при владі, хоча методи утримання влади можуть відрізнятися. Використання непрямих методів впливу, не скасування, а контроль над проведенням виборів, не вбивства, а шантаж і тиск на політичних опонентів опинилися в арсеналі українського Президента. Якщо для автократа-популіста А. Лукашенка головне завдання в 90-х рр. ХХ ст. полягало у побудові стабільного, неорадянського суспільства, то для прихованого автократа, яким був Л. Кучма, основною проблемою було забезпечення легітимності в умовах економічного занепаду.

Якщо закон не є обов'язковим для всіх, тобто застосовується вибірково, як правило, проти політичних опонентів, тоді можна говорити про залежне становище судової влади та правоохоронних органів від виконавчої влади. В умовах непрозорої ринкової економіки й заплутаного податкового законодавства кожен підприємець є порушником закону. Під час президентства Л. Кучми в Україні була створена одна з найбільш репресивних податкових систем у світі²⁰³. Коли від 40 до 50% економіки перебуває в «тіні», використовувати податкову міліцію досить легко²⁰⁴. Крім того, тіньова економіка стала потужним ресурсом для забезпечення перемоги на виборах.

Українська податкова система створена таким чином, що чесно вести бізнес було практично неможливо. Загальна сума податкових платежів забирала більше 50% прибутку (за допустимих 35-36%), що робило підприємство нерентабельним²⁰⁵. Чи не єдиним виходом

²⁰² D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, And Institutional Design / P. D'Anieri, M.E. Sharpe. – Armonk, New York, 2007 – P. 193-214.

²⁰³ Станом на 2004 р. 52,2% української економіки перебувало в тіні. Див. Звіт світового банку Doing Business 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/~media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/AnnualReports/English/DB04-FullReport.pdf>. – Назва з екрану.

²⁰⁴ Див. роздруковку розмови Л. Кучми з головою Державної податкової служби М. Азаровим, де Л. Кучма дає вказівку «розібратися» з кожним, хто не забезпечить достатню кількість голосів на підтримку референдуму 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/archive/?10414-2-1>. – Назва з екрану.

²⁰⁵ Між 1997 і 2000 роками в Україні стягувалося 25 загальнодержавних і 14 місцевих податків і зборів. Див. Податки в Україні: від каральної до стимулюючої функції. [Електронний ресурс] / 36. наук. ст. за ред. Я. А. Жаліла; Сер. «Безпека економічних

залишалося зниження прибутку, кількості працівників та інших показників у відносинах з податковою службою. Перевірити реальні обороти було не важко, тому більшість підприємців погоджувалася на сплату нефіксованого «корупційного податку». Суми таких платежів уже в часи президентства В. Януковича становили до 50% від обороту підприємства, що становило понад 160 млрд грн. щорічно²⁰⁶. У нас немає прямих свідчень, проте нам часто доводилося чути від знайомих підприємців, що такі платежі передавалися «знизу – вгору». Беручи до уваги, що рівень «тіньової» економіки за різними оцінками коливався між 30 та 50% ВВП, можна з упевненістю стверджувати, що «корупційний податок» становив значну частину тіньового обороту, з якого обслуговувалася виборча кампанія²⁰⁷ та через офшори виводилися гроші.

Вибіркове застосування закону яскраво простежувалося у взаєминах влади зі ЗМІ. Спираючись на можливість впливати на розподіл ліцензій на право мовлення, Президент використовував три прийоми, спрямованих на обмеження свободи їхньої діяльності. Національна рада з питань телебачення і радіомовлення (НРРТ), що контролювалася виконавчою владою, в одних випадках могла припинити дію ліцензії, в інших – не помітити її закінчення, а ще в інших – не продовжити ліцензію.

У діях щодо друкованих ЗМІ влада або окремі чиновники часто використовували судові позови як засіб тиску на видання. Навіть якщо позов виявлявся необґрунтованим, час, витрачений на апеляцію, міг призвести до банкрутства видання, як у випадку з газетою «Сільські вісті».

Врешті залякування та фізичні розправи з окремими журналістами стали все більше привертати увагу міжнародних організацій. Випадок із вбивством Г. Гонгадзе став найбільш гучним. За десять років президентства Л. Кучми в Україні безслідно зникло більше десяти жур-

трансформацій». – К.: Альтерпрес, 2003. – Вип. 22. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Table/Jalilo22/001.htm#a1>. – Назва з екрану.

²⁰⁶ У Фірташа розповіли про масштаби корупції за старої влади [Електронний ресурс] / ТВі. – Режим доступу: http://tvi.ua/new/2014/02/27/u_firtasha_rozpovily_pro_masshtaby_korupciyi_za_staroyi_vlady. – Назва з екрану.

²⁰⁷ Ігор Коломойський, наприклад, щомісяця погодився платити 5 млн дол. США у «спеціальний фонд», який збирався під третій термін Л. Кучми. Лещенко С. Межигірський синдром. Діагноз владі Віктора Януковича. – К.: Брайт Стар Паблішинг, 2014. – С. 25-26.

налістів²⁰⁸. Одне з найбільш яскравих свідчень втручання Адміністрації Президента у діяльність ЗМІ – розсилка інструкцій редакторам телеканалів щодо висвітлення тих чи інших подій. Ці інструкції, більш відомі як «темники» (від слова «тема»), з'явилися влітку 2002 р²⁰⁹. Вони не мали вихідних даних, але всі знали, що вони надходили електронною поштою з Адміністрації Президента, якою тоді керував В. Медведчук. Ці щоденні розсилки спрямовувалися на позитивне висвітлення діяльності Президента, провладних політиків і партій та замовчування діяльності опозиційних сил. Так, у звіті ОБСЄ з виборчої кампанії 2002 р. вказувалося на те, що пропрезидентський блок «За Єдину Україну» отримав 21% усього часу, наданого на висвітлення діяльності партій, тоді як опозиційний блок Ю. Тимошенко отримав всього 3% часу²¹⁰. Те саме стосувалося владних і опозиційних політиків. У цілому практика розсилки тематичних інструкцій не дала бажаного результату. Під час президентської кампанії 2004 р. кілька відомих керівників каналів пішли у відставку на знак протесту проти тиску Адміністрації Президента. Оскільки факт втручання в роботу ЗМІ набув розголосу, довіру до більшості ЗМІ було підірвано. Ті видання і канали («УНІАН», «Студія 1+1», «5 канал»), які заявили про небажання керуватися інструкціями, отримали суспільну підтримку, що дало можливість опозиції прорвати інформаційну блокаду.

Перелічені методи тиску використовувалися вибірково, але ефект від таких дій привів до самоцензури журналістів, які працювали у телевізійних компаніях чи друкованих виданнях. А це саме те, чого доби-валася влада у взаєминах зі ЗМІ. Недарма міжнародна організація «Комітет із захисту журналістів» у 1999 р. і 2001 р. зарахувала Л. Кучму до десяти найбільших ворогів журналістів²¹¹, а за індексом свободи преси

²⁰⁸ Див. свідчення Олексія Подольського – журналіста, який був викрадений у 2000 р. Програма «Прямим текстом». Канал ZIK, Ефір 30.04.2015 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=5czdiupr62I>. – Назва з екрану.

²⁰⁹ Більше про «темники» див. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. Кулик. – К.: Критика, 2010. – 651 с.

²¹⁰ Див. Ukraine, Parliamentary Elections, 31 March, 2002: Final report [Electronic resource] / OSCE. – Accessed: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine/14947>. – Title from the screen.

²¹¹ Див. Кучма – двократний ворог преси. Зараз №7 [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2001/05/3/2982522/>. – Назва з екрану.

в період 1999-2004 років Україна перебувала серед двадцяти найбільш невеликих країн у світі.

Усі перелічені засоби тиску можна віднести до проявів «адміністративного ресурсу». Хоча цей евфемізм найчастіше вживався щодо виборів – як засіб тиску на керівників установ та підприємств для забезпечення голосів на підтримку провладного кандидата, спектр його вживання надзвичайно широкий. Яскравим прикладом є вплив Президента на структуру власності ЗМІ, а відтак і на їх діяльність.

Структура власності ЗМІ

Попри те, що станом на 2002 р. в Україні діяло більше 800 радіо і телевізійних компаній і було зареєстровано близько 2400 друкованих видань, телебачення залишалося головним джерелом інформації для 75% українців²¹². У 1996 р. українська влада зважилася припинити трансляцію російського каналу ОРТ на території України. До того часу в Україні нараховувалося кілька десятків місцевих телеканалів і близько десятка, які претендували на статус загальнонаціональних телевізійних каналів. Серед них один («УТ-1») належав державі, а три канали («Новий канал», «СТБ» і «ICTV») контролювалися зятем Президента Л. Кучми – Віктором Пінчуком. Співвласником двох інших впливових каналів – «Інтера» і «Студії 1+1» був Олександр Зінченко, на той час один з лідерів пропрезидентської СДПУ(о).

Таким чином, усі впливові канали потрапили під контроль двох груп, що підтримували Л. Кучму. Взаємини влади і ЗМІ можна вважати найбільш жорсткими в період з літа 2002 р. до кінця 2004 року. Розсилка тематичних інструкцій у цей період свідчить про фактичне існування цензури в Україні²¹³. Проте монопольний контроль над інформаційним простором встановити не вдалося. Крім Інтернету, доступного на листопад 2004 для 4-5 млн користувачів, або 12% населення країни²¹⁴,

²¹² Ukraine Parliamentary elections. Final report [Electronic resource] / OSCE. ODIHR. – Warsaw, 2002. – Accessed: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine/14947?download=true>. – Title from the screen.

²¹³ Кулик В. Дискурс українських медій / В. Кулик. – К.: Критика, 2010. – С. 206-210.

²¹⁴ Глобальна статистика українського Інтернету [Електронний ресурс] / SputnikMedia.net. – 2004. – Режим доступу: http://i.bigmir.net/index/UAnet_global_report_122004.pdf. – Назва з екрану.

існувало декілька незалежних газет²¹⁵. Крім того, поява в 2003 р. опозиційного «П'ятого каналу», а з літа 2004 р. – радіо і телеканалу «Ера», хоча і з обмеженими можливостями мовлення, призвела до провалу планів глави Адміністрації Президента В. Медведчука «зачистити» інформаційний простір, так як це зробили у Росії чи Білорусі.

Коерсивний клієнтелізм

Поряд із превентивними діями, спрямованими на недопущення появи конкурента у найближчому оточення патрона, клієнтелізм в часи Л. Кучми мав ще один прояв. У випадку України цей аспект неформального управління ще не отримав належного пояснення. Найчастіше дослідники звертають увагу на патронат – надання або збереження державних посад в обмін на голоси виборців²¹⁶. Коли виборець голосує за певного кандидата, він може розраховувати на отримання якихось привілеїв, тієї самої посади з допомогою вже обраного депутата. Такий обмін спрямований у майбутнє, тобто це зумовлений очікуваннями обмін. Менш помітний аспект патронату має місце тоді, коли ненадання підтримки може обернутися втратою посади. Тут також обмін зумовлений очікуваннями, але підтримка патрона вже стає умовою збереження посади/роботи, а непідтримка – її втрати. Саме така форма примусового (коерсивного) голосування найбільш виражена у державних установах, армії, міліції, в'язницях. Чим більш закритою є структура, тим більш виразним можна очікувати примус.

В одномандатних округах перевага в кілька сотень голосів вирішила долю голосування на виборах 2002 р. на користь кандидатів пропрезидентського блоку «ЗаЄДУ», так само як і на виборах 2012 р. на користь кандидатів від Партії регіонів. П. Д'Анієрі підрахував, що у період виборчої кампанії 2004 р. під прямим тиском опинилося майже

²¹⁵ Серед них щотижнева газета «Дзеркало тижня» (заснована в 1994 р.) і щотижнева газета «День» (заснована в 1996 р.). Хоча їхні тиражі поступалися таким російськомовним виданням, як «Факты и комментарии» чи «Сегодня», аудиторію перших становила інтелігенція та представники професійних товариств – підприємці, менеджери, політики, журналісти. Див.: Кулик В. Дискурс українських медій / В. Кулик. – К.: Критика, 2010. – С. 207.

²¹⁶ D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, And Institutional Design / P. D'Anieri, M.E. Sharpe. – Armonk, New York, 2007. – P. 200-207.; Protsyk O. Centre Politics in Russia and Ukraine: Power, Patronage and Virtuality / O. Protsyk, A. Wilson // Party Politics, 2003. – № 6. – P. 703-727.

2,5 млн держслужбовців – учителів і викладачів, військових, міліціонерів, працівників охорони здоров'я та виправних установ, держслужбовців центральних та місцевих органів влади, митної та податкової служби, ув'язнених²¹⁷. Якщо взяти до уваги, що в другому, «вкраденому» турі виборів взяли участь 29 млн виборців, то виявляється, що більше 8% голосів були отримані в результаті примусу²¹⁸.

Такий контроль над поведінкою виборців став можливий завдяки вертикально організованій клієнтській мережі. Патрону в такому випадку немає необхідності, та й можливості, контролювати усі ланки і ланцюжки мережі. Досить затвердити визначені «квоти» для кожного міністра, голови обласної адміністрації або іншої держструктури.

Примус до голосування є жорстким проявом клієнтелізму. Більш м'які, щоденні взаємодії між патроном і клієнтами є непомітною, але невід'ємною частиною функціонування мережі.

Роздруківки розмов Л. Кучми зі своїми найближчими соратниками, що з'явилися в Інтернеті наприкінці 2001 року, відомі як «плівки Мельниченка», дають детальну картину взаємин у середині мережі. Хоча українська влада ніколи не визнавала автентичності записів, такими їх визнала авторитетна американська компанія Bek Tek²¹⁹. Крім того, кілька українських політиків визнали свої голоси і підтвердили факт розмов²²⁰. Це дає підстави вважати роздруковані фрагменти розмов доброю ілюстрацією централізованої клієнтської мережі Л. Кучми.

²¹⁷ D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, And Institutional Design / P. D'Anieri, M.E. Sharpe. – Armonk, New York, 2007. – P. 203.

²¹⁸ Ibid., p. 203.

²¹⁹ Щоправда, у 2011 р. Генеральний прокурор України Ринат Кузьмін в інтерв'ю виданню «Форбс» заявив, що голоси Л. Кучми, В. Кравченка є автентичними на плівках. Див. Voice on Melnychenko's tape belongs to Kuchma – Ukrainian Prosecutor General's Office [Electronic resource] / Interfax_Ukraine. – Accessed: <http://en.interfax.com.ua/news/general/65545.htm>. – Title from the screen.; Щодо визнання плівок автентичними компанією Bek Tek див. Transcript: What Do Melnychenko's Tapes Say About Gongadze Case? [Electronic resource] / RFE/RL. – Accessed: <http://www.rferl.org/content/article/1057789.html>. – Title from the screen.

²²⁰ Спочатку О. Турчинов, а потім Т. Чорновіл визнали свої голоси на плівках. Див. Тарас Чорновіл підтвердив, що на записах Мельниченка – його голос. [Електронний ресурс] / Майдан інформ., 02.01.2001. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/arch/arch2001/981061226.html>. – Назва з екрану.

Контроль судової влади

Однією з особливостей гібридних режимів є відсутність верховенства права, що багато в чому зумовлюється залежним характером судової влади. Пояснюючи причини такої залежності, дослідники звертають увагу на культурні чинники (відсутність традиції незалежного правосуддя в радянському суспільстві) або інституційні чинники (недостатнє розмежування повноважень між виконавчою і судовою гілками влади)²²¹.

Наскільки, однак, судова влада виявилася залежною від виконавчої влади? Аналізуючи інституційні передумови такої залежності, П. Д'Анієрі вказує на незначний прогрес у подоланні радянської практики єдності гілок влади, в якій суди, об'єднані з прокуратурою, були допоміжним механізмом досягнення політичних цілей²²². Незважаючи на прийняття Конституції, еволюційний характер трансформацій радянських інститутів сприяв збереженню «вторинності» судової влади.

Під час президентства Л. Кучми судова влада не стала незалежною гілкою влади, а перетворилася на знаряддя режиму. Згідно з Конституцією 1996 р., Президент, за згодою Верховної Ради, призначає і самостійно звільняє Генерального прокурора, третину (6 з 18) складу Конституційного Суду, створює суди, визначає кількість суддів і здійснює перше (п'ятирічне) призначення суддів (ст. 128). Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду, обираються Верховною Радою безстроково. Таким чином, більша частина судової влади, крім Верховного суду, голову якого обирав пленум суддів, залежала від Президента.

Фінансування, навчання, організація та інформаційна підтримка суддів здійснювалася Державною судовою адміністрацією, що не відповідало принципу поділу влади і призвело до поширення корупції та неефективної роботи судових установ.

Використання судової влади у політичних цілях яскраво простежується у замовному характері арешту Ю. Тимошенко в 2001 і 2011 рр., справах із розслідування вбивства журналістів Ігоря Александрова

²²¹ Бірюков О. Судова влада в сучасній Україні: Трансформація в Польщі і в Україні: Вибрані аспекти (укр. мовою) / ред. О. Бірюков, А. Антошевський, А. Колодій, К. Ковальчик. – Вроцлав, 2010. – С. 467.

²²² D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, And Institutional Design / P. D'Anieri, M.E. Sharpe. – Armonk, New York, 2007. – P. 204.

і Георгія Гонгадзе. Проте не всі суди і судді покійно виконували волю Президента. Так, суддя Печерського районного суду м. Києва Микола Замковенко визнав незаконним арешт Ю. Тимошенко, що призвело до її звільнення. Наприкінці 2002 р., коли американські судові експерти визнали автентичність «плівок Мельниченка», київський суддя відкрив справу проти Л. Кучми, але вона було швидко зупинена Верховним судом, а Вища рада юстиції, що опинилась під контролем Президента, звільнила суддю із займаної посади.

Про залежний характер судової влади свідчать як експертні опитування, так і опитування представників суддівського корпусу. У дослідженні під назвою «Індекс судової реформи в Україні» за 2006 р. з 30 показників діяльності судів Україна отримала позитивні оцінки за чотирма показниками, а за 15 – міжнародні експерти виставили повністю негативні оцінки²²³.

В опитуванні суддів за 2008 р. 55% респондентів зазначили, що на позицію судді намагаються вплинути представники зацікавлених сторін, 41% такий вплив визнали з боку ЗМІ, 40% – з боку депутатів парламенту, 36% – політичних партій²²⁴.

У чому причини такої залежності? Інституційна залежність судової влади від виконавчої доповнювалася особистою залежністю, причини якої, однак, мають інституційний характер. Особиста залежність суддів від Президента виявлялася не тільки в праві першого призначення суддів главою держави, а й обмеженим до 9 років терміном виконання обов'язків суддями Конституційного Суду. Коли кар'єра судді багато в чому визначається виконавчою владою, його нейтральність неможлива. Тут ми наголошуємо не на прямій, клієнтській залежності суддів, а на інституційно зумовленій залежності.

Ще один приклад такої залежності – низькі посадові оклади суддів загальної юрисдикції. Фінансова незахищеність відкриває дорогу корупції, яка часто використовується в політичних цілях. Нарешті, коли суд приймає рішення не на користь представників влади, це рішення може бути призупинене, скасоване або оскаржене вищими судами.

²²³ Некрасов В. Американці поставили Україні негативний індекс, бо негаразди судової системи – біда всієї держави / В. Некрасов // Закон і бізнес. – 2006. – № 24. – С. 25.

²²⁴ Моніторинг незалежності суддів в Україні. 2008 рік / ред. А. Алексєєв. – Київ, 2008. – С. 27.

Обмеження коерсивного клієнтелізму

Аналіз примусового потенціалу виконавчої влади, зосередженого в руках Президента, вказує на можливість Л. Кучми суттєво впливати на політичний процес. З іншого боку, цей вплив не був абсолютним. Можливість контролю значної частини голосів виборців давала Президентові перевагу в будь-якій кампанії. Так була досягнута перемога у 1999 р., коли в другому турі президентських виборів Л. Кучма переміг лідера комуністів П. Симоненка з перевагою у 18% голосів²²⁵. На парламентських виборах 2002 р., що проходили за змішаною системою, опозиційний блок «Наша Україна» отримав 70 місць за партійними списками і 42 місця в одномандатних округах. Разом із 7 самовисуваннями це дало 119 місць (26,6% голосів). Хоча більшість у парламенті опинилася в руках провладного блоку «За Єдину Україну», що зібрав 175 мандатів і разом із пропрезидентською СДПУ(о) та ситуативною підтримкою комуністів створив пропрезидентську більшість, опозиція суттєво обмежувала примусовий потенціал клієнтської мережі Президента у парламенті.

Адміністративний ресурс не міг зупинити падіння суспільної довіри до Л. Кучми, підтримка якого знизилася з більш як 50% у 1994 р. до 10% у 2002 р. Тут вибори 2002 р. продемонстрували вразливість адміністративної вертикалі Л. Кучми. Ще більш ослаблена розколом в оточенні, адміністративна вертикаль виявилася неспроможною запобігти зміні влади в 2004 р.

Чинники вразливості Л. Кучми

Дослідники часто порушують питання, чому, незважаючи на значні формальні повноваження і неформальний вплив, Кучма не зміг запобігти появі опозиційного кандидата на посаді Президента?²²⁶ Найчастіше пропонуються структурні пояснення, які доповнюються ситуативними

²²⁵ Л. Кучма отримав 56% голосів, а П. Симоненко – 38%. Перемога Л. Кучми була забезпечена не лише з допомогою адміністративного тиску на виборців, але й завдяки згоді колишнього прем'єр-міністра, а потім голови РНБО та міністра оборони Є. Марчука зняти свою кандидатуру на користь президента. Перехід Є. Марчука на бік Л. Кучми забезпечив останньому підтримку виборців західних і центральних областей України. Таким чином, вміло «розіграна» виборча кампанія і «адмінресурс» забезпечили Л. Кучмі перемогу.

²²⁶ D'Anieri P. The Last Hurrah: The 2004 Ukrainian Presidential Elections and the Limits of Machine Politics / P. D'Anieri // Communist and Post-Communist Societies. – 2005. –

чинниками. До структурних чинників належать: 1) відсутність сильної партії, здатної забезпечити лояльність еліт; 2) провал силової політики, що виявився у переході частини офіцерів збройних сил і СБУ на бік опозиції; 3) розкол в оточенні Президента і перехід частини «олігархів» на бік опозиції; 4) падіння легітимності режиму, спричиненого «касетним скандалом»; 5) західний демократичний тиск²²⁷. До ситуативних чинників належить: особисті прорахунки Л. Кучми (щодо планів збереження за собою поста Президента)²²⁸ та масова мобілізація прихильників опозиції у Києві та інших містах. Зважаючи на ці факти, падіння Л. Кучми треба пояснювати збігом структурних обмежень (слабкості режиму) і мобілізації знизу.

Як зауважують С. Левітські і Л. Вей, у тих випадках коли зв'язок із Заходом є незначним, виживання автократів залежить від організаційного потенціалу правлячої партії і/або примусового потенціалу держави. Там, де авторитарні правителі зуміли стримати західний демократичний тиск, вони виживали. Якщо ж режими падали, то, як стверджують ці автори, не тому, що була сильна опозиція, а тому, що була слабка влада²²⁹. В. Банс і Ш. Вульчик натомість доводять, що успіх електоральних революцій, у тому числі і «Помаранчевої революції», був зумовлений «поширенням електоральної моделі». Масові протести, організовані активістами громадських організацій, є серцевиною того, що вони називають «демократичною дифузією»²³⁰.

У Л. Кучми не було президентської партії, здатної запобігти розколу в оточенні, як це було, наприклад, у М. Вороніна в Молдові. Завдяки ідеологічно згуртованій і добре організованій партії, яка прийшла до

№ 38. – С. 231-249.; Wilson A. Ukraine's Orange Revolution / A. Wilson // Yale University Press. – 2005. – Р. 74.

²²⁷ Аналізуючи обсяг західного впливу, Макфол (M. McFaul, 2005) відзначає, що найбільше цей вплив проявився у допомозі опозиції викрити фальсифіковані вибори. Однак Захід не мав впливу на зміну влади. Вирішальна роль тут належить самим українцям.

²²⁸ Кульчицький С. Помаранчева революція / С. Кульчицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 50-56.

²²⁹ Way L. The Real Causes of the Color Revolutions / L. Way // Journal of Democracy. – 2008. – Vol. 19. – № 3. – Р. 60; Levitsky S. Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War / S. Levitsky, L. Way. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – Р. 23-24.

²³⁰ Bunce V. Defeating authoritarian leaders in postcommunist countries / V. Bunce, Sh. Wolchik. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 386 p.

влади в 2001 р., молдавські комуністи змогли залишатися при владі до кінця двотисячних років.

Л. Кучма намагався створити таку партію на основі НДП (народно-демократичної партії), але після обрання на другий термін і звільнення з посади прем'єра її лідера В. Пустовойтенка зробив ставку на адмінресурс і балансування між кількома не надто сильними кланами. Президентський потенціал у Л. Кучми був значний, але не такий як в Александра Лукашенка в Білорусі чи Левона Тер-Петросяна у Вірменії. Структурні обмеження, з одного боку, і масовий протест, з іншого, стали чинниками, що обмежили можливості силового сценарію збереження влади.

Провал силової політики

Вплив Л. Кучми був значним, але не безмежним. Використання силового варіанту збереження влади було обмежено як тактичними прорахунками команди Президента, так і їх наслідками, що вилилися у масові протести. Тактичні помилки полягали: у грубих і масових фальсифікаціях, які стали очевидними в результаті порівняння офіційних результатів другого туру виборів із результатами опитувань виборців на виході; надання можливості опозиції зайняти центральну площу Києва, а сотням тисяч їхніх прихильників приїхати до Києва; надання можливості опозиції налагодити альтернативну координацію між лідерами опозиції, «командирами Майдану» і протестувальниками з допомогою мобільного та інтернет-зв'язку; блокування центру Києва було можливим, що було продемонстровано за кілька тижнів до початку протестів, під час параду з нагоди шістдесятої річниці визволення України від німецької окупації. Беручи до уваги план Кучми ввести надзвичайний стан у результаті дискредитації результатів виборів і запобігання заворушенням, можна припустити, що Кучма вів більш тонку гру і свідомо пішов на дозвіл протесту.

Це припущення зіставляється з діями Київської міськради, що не визнала результатів другого туру виборів, і київського мера О. Омельченка, давнього соратника Л. Кучми, який запропонував Кучмі використовувати свої повноваження ще впродовж трьох-чотирьох місяців,

до стабілізації ситуації²³¹. Вже через два дні після початку протестів він дозволив протестувальникам використовувати приміщення Київської міськради для своїх потреб. Ця заява стала чітким сигналом для опозиціонерів, що Київ буде «відкритий для протесту». Звернення декількох високопоставлених офіцерів Служби безпеки України (СБУ) зі сцени майдану Незалежності до співробітників силових відомств із закликком залишатися з народом було своєрідним сигналом про підтримку тих, хто протестував²³². Заява командира Західного військового округу, що тоді дислокувався у Львові, про підтримку В. Ющенка, так само як і заява офіцерів МВС свідчать про розкол у силових структурах. Таким чином розкол у СБУ, МВС і Збройних силах якщо не запобіг, то істотно обмежив можливості силового придушення протесту²³³.

Схожі процеси відбувалися і в середовищі цивільних установ. Спочатку від імені всього дипломатичного корпусу свою підтримку Майдану висловив речник Міністерства закордонних справ Маркіян Лубківський. Згодом до них приєдналися і службовці інших установ. Так почалася ланцюгова реакція переходу чиновників різного рангу на бік В. Ющенка. Обласні ради Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей визнали В. Ющенка Президентом, натомість обласна рада Луганської області заявила про намір створення Південно-Східної Республіки. Країна занурювалася в політичну кризу.

28 листопада Л. Кучма відкликав С. Тігіпка – керівника кампанії В. Януковича з відпустки і закликав його повернутися в Нацбанк. Наступного дня С. Тігіпка заявив, що він допускає можливість своєї участі

²³¹ Омельченко починає реалізацію Кучма-3 на три місяці [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/11/24/3004608/>. – Назва з екрану.

²³² СБУ підтримала прибічників В. Ющенка [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/11/25/3004665/>. – Назва з екрану.

²³³ Працівники СБУ передали в штаб В. Ющенка аудіозаписи неофіційних деталей кампанії В. Януковича. Близько 80% офіцерів Академії СБУ проголосували «за» Ющенка, а 25 листопада 2004 р. СБУ заявила про неприйняття офіційних результатів виборів. Див.: Kuzio T. Did Ukraine's Security Service Really Prevent Bloodshed During the Orange Revolution / T. Kuzio // Eurasia Daily Monitor, January 24, 2005.

у виборах Президента, якщо замість повторного голосування будуть призначені нові вибори²³⁴.

Перехід на бік В. Ющенка «олігархів» істотно послабив можливості «фінансового придушення» протесту. Незважаючи на фінансову підтримку неурядових організацій (НУО) західними структурами²³⁵, їх частка виявилася набагато менша, ніж прийнято вважати²³⁶. Вся виборча кампанія В. Ющенка коштувала більше 100 млн дол. США²³⁷, а загальна вартість президентських виборів, за оцінками спостерігачів, перевищила 1,5 млрд дол.²³⁸ Основна частина цієї суми (900 млн дол.) належала кампанії В. Януковича.

В. Ющенка активно підтримували мільйонери – П. Порошенко, Д. Жванія, І. Коломойський, російський мільярдер Борис Березовський, а також сотні представників середнього і дрібного бізнесу. Через чотири дні після рішення парламенту про неможливість встановити результати другого туру виборів, прийнятого 27 листопада 2004 р., Верховна Рада відправила уряд В. Януковича у відставку. Після цього пропрезидентську фракцію «Трудової України» покинуло десять депутатів²³⁹. Так «адміністративна вертикаль» Л. Кучми розкололась, що зумовило можливість зміни влади.

Як тільки політики, бізнесмени та чиновники відчували можливість необрання В. Януковича Президентом, почався «перехід» у табір В. Ющенка. Цей процес є доброю ілюстрацією тези Генрі Хейла про

²³⁴ Тігіпко готовий йти на повторні вибори президента [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/11/29/3004831>. – Назва з екрану.

²³⁵ НУО в Україні підтримували такі міжнародні організації: The Renaissance Foundation, USAID, Freedom House, The Carnegie Foundation, The National Endowment for Democracy, The German Marshall Fund.

²³⁶ Так, наприклад, частка західного фінансування найбільш активного учасника протестів – НУО «Пора» становило лише 2%. Див. Kaskiv V. (Its time!) Pora and Orange Revolution in Ukraine / V. Kaskiv, J. Forbrig, P. Demes eds. // Reclaiming Democracy. – Washington D.C.: German Marshall Fund, 2007. – P. 134.

²³⁷ Way L. The Real Causes of the Color Revolutions / L. Way // Journal of Democracy. – 2008. – Vol. 19. – № 3. – P. 65.

²³⁸ Барінова М. «Проект Россия» [Електронний ресурс] / М. Барінова // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2004/11/26/3004676/>. – Назва з екрану.

²³⁹ У парламенті посипалася фракція Тігіпка. З неї пішов навіть лідер [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/12/3/3004966/>. – Назва з екрану.

мінливість орієнтацій оточення «патрона» у системах «патронатного президенціалізму» на пострадянському просторі. Американський дослідник стверджує, що влада президента залишається непорушною доти, доки очікування оточення щодо його здатності забезпечити своє перебування при владі не зміняться. Як тільки виникає підозра, що «патрон» може втратити владу, його підтримка слабне (він перетворюється на «кульгаву качку»), а оточення починає шукати наступника²⁴⁰.

Приклад тривалого президентства Л. Кучми свідчить, що за слабого чи відсутнього визнання формальних правил політичні гравці намагаються формувати власні правила, спираючись на знайомі і зрозумілі їм практики. Ці практики (тут неформальні угоди, превентивний і коерсивний клієнтелізм, корупція, шантаж і компромат) лежать в основі «операційного коду» політичної культури еліт і визначають їхні мотиви – нагромадження повноважень з метою отримання ренти. Спираючись на ці практики, Л. Кучма зумів здобути значні повноваження, але не зміг утримати влади (і встановити авторитарний режим).

2.3. Розкол еліт і формування опозиції

Як до так і після «Помаранчевої революції» українські еліти залишилися фрагментованими. Фрагментована структура владних еліт задає таку ж структуру опозиції. Опозиція початку 2000-х років в Україні відрізнялася від ідеологічної опозиції початку 90-х. До початку 2000 р. в Україні вже закінчилася первинна приватизація, виникли політико-економічні групи, а їх лідери – «олігархи» – фактично захопили державу.

Не всі в цьому процесі змогли отримати свою частку «пирога», як, наприклад, Павло Лазаренко чи Юлія Тимошенко, що користувалася його заступництвом. Після відставки Лазаренка з посади прем'єр-міністра в липні 1997 р., його подальшого арешту в 1999 р. в США податкова інспекція України висунула позов проти ЄЕСУ, генеральним директором якої була Ю. Тимошенко.

²⁴⁰ Hale H. Regime Cycles: Democracy, Autocracy and Revolution in Post / H. Hale // Soviet Eurasia. – World Politics. – 2005. – Vol. 58. – № 1. – P. 133-165; Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия / Г. Хейл // Pro et Contra. – 2008. – № 1. – С. 6-21.

Через місяць після відставки з поста віце-прем'єра з Паливно-енергетичного комітету (ПЕК) в уряді В. Ющенко Ю. Тимошенко опинилась у слідчому ізоляторі за звинуваченням у «контрабанді російського газу» і несплаті податків. Після скасування судом санкцій на арешт і зняття звинувачень Ю. Тимошенко перейшла у відкриту політичну опозицію до Президента Кучми.

У вересні 2002 р. разом з лідером соцпартії О. Морозом і лідером компартії П. Симоненком Ю. Тимошенко очолює, спрямовану проти Л. Кучми, акцію «Повстань, Україно!». За день до початку президентської виборчої кампанії 2004 р. (2 липня) Ю. Тимошенко і В. Ющенко підписали Угоду про створення коаліції «Сила народу»²⁴¹. Хоча цього не було в прес-релізі, пізніше часто згадували про те, що в обмін за підтримку В. Ющенко на посаду Президента, Ю. Тимошенко отримує посаду прем'єр-міністра.

Ю. Тимошенко намагалася залучити до коаліції лідера соціалістів О. Мороза, але той висловив свою підтримку В. Ющенку тільки після другого туру. Сам В. Ющенко довго не наважувався очолити опозицію у президентській кампанії 2004 р. Це рішення було прийнято під впливом його найближчого оточення²⁴².

Наведені міркування свідчать про дві речі. Перше. Опозиція, сформована в період між парламентськими (2002 р.) і президентськими (2004 р.) виборами, хоча і була більш організованою у порівнянні зі сфабрикованою «Канівською четвіркою» і «громадянською» опозицією 2001 р., не була ні ціннісною, ані ідеологічною опозицією режиму Л. Кучми. Це був ситуативний альянс Ю. Тимошенко, В. Ющенко та О. Мороза, посилений політиками і бізнесменами, які до них приєдналися. Опозиційність цих людей була викликана образою (як у випадку з Ю. Тимошенко) і політичною кон'юктурою (як у випадку з В. Ющенко). Як не дивно, колишній комуніст О. Мороз у той час був найбільш послідовним ідейним критиком режиму. Пізніше, однак, його ціннісні пріоритети були обмежені політичними можливостями, які перед ним

²⁴¹ Союз Ющенко і Тимошенко тепер називається «Сила Народу» [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2004/07/2/4379578/>. – Назва з екрану.

²⁴² Див. Мостова Ю. Вибір Президента. [Електронний ресурс] / Ю. Мостова // Дзеркало Тижня. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ARCHIVE/vibir_prezidenta.html. – Назва з екрану.

відкривалися. Друге. Незважаючи на різні мотиви, об'єднання цих людей було викликано лише бажанням відсторонити Л. Кучму від влади. Як тільки ця мета була досягнута, «помаранчева коаліція» розпалася. Залишки єдності підтримувалися «зовнішніми загрозами» – необхідністю протистояти більш організованій групі – Партії регіонів.

Ціннісну опозицію становили рядові члени, переважно молодіжних громадських організацій – «Пора», «Чиста Україна», «Знаю», «Студентська хвиля». Найбільш відома і впливова з них «Пора» була аналогом сербської молодіжної організації «Отпор» (Опір) та грузинської «Кмара» («Досить!»). Під назвою «Пора» діяло дві організації, т. зв. «Чорна» і «Жовта». «Чорна пора» отримала свою назву від чорного напису на головній пов'язці, яку члени організації носили під час публічних акцій. У цю групу увійшли радикальні активісти руху «Україна без Кучми» та «За правду», які зазнали невдачі у 2001 р. Неформальним лідером «Чорної пори» був Михайло Свистович, пізніше редактор сайту www.maidan.org.ua. Неформальним, тому що «Чорна пора» була організована як осередкова структура, без централізованого керівництва, що пояснювалося ідеологічними і тактичними міркуваннями²⁴³. «Жовта пора», фактичним лідером якої був В'ячеслав Каськів, з'явилася приблизно в той самий час, що і «Чорна пора», – навесні 2004 р. Назва цієї організації пов'язана з жовтим логотипом, де буква «о» зображувалася у вигляді годинника зі стрілками, що вказують без чверті дванадцять. Ця група створила свій сайт www.pora.org.ua. «Чорна пора» була «гренадерською» і радикальною. «Жовта» – більш політичною і комерційно орієнтованою. Кількість членів в обох організаціях не перевищувала 20 тис. осіб²⁴⁴.

Ще одна молодіжна організація «Знаю» (свої права) була заснована з метою мобілізації громадян, особливо молоді, для участі у виборах. За твердженням лідера організації Дмитра Потехіна, організація виграла кілька грантів на суму більше 1 млн дол.²⁴⁵ Гроші були витрачені

²⁴³ Солонтай О. Правда про ПОРУ очима зсередини [Електронний ресурс] / О. Солонтай // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/04/15/3008861>. – Назва з екрану.

²⁴⁴ Wilson A. Ukraine's Orange Revolution / A. Wilson // Yale University Press. – 2005. – Р. 74.

²⁴⁵ MaKing Revolution: Q&A with Dmytro Potekhin [Electronic resource] / Kyiv Post, 24.02.2005. – Accessed: <http://www.kyivpost.com/content/ukraine/qa-dmytro-potekhin-22378.html>. – Title from the screen.

на виготовлення 10 млн листівок, установку безкоштовної телефонної служби допомоги та розміщення оголошень у різних газетах, які пояснюють права виборців.

Діяльність молодіжних організацій не була політичною, але сприймалася владою як загроза. Проти «Пори» влаштувалися провокації. Міліція затримувала членів організації в різних містах України, висувала проти них звинувачення у підготовці терактів. У судах більшість з обвинувачених були виправдані і їхні справи закриті. Однак під приводом виявлення наркотиків або вибухівки відбувалися обшуки в гуртожитках, під час яких у людей запитували про їхні політичні симпатії, про те, чи платив їм хто-небудь гроші, підбурюючи до політичних акцій²⁴⁶.

Саме члени і прихильники цих молодіжних організацій стали активними учасниками «Помаранчевої революції». Оскільки до членства в цих організаціях не висувалося жорстких формальних вимог, точну кількість членів встановити досить складно.

Таким чином, опозиція, що протистояла режиму та його діям, складалася з двох частин – політичної та громадянської. Якщо метою політичної опозиції, підживленої великим бізнесом, було відсторонення Л. Кучми від влади, то метою громадянської опозиції, підтриманої середнім і дрібним бізнесом – недопущення фальсифікації і захист своїх прав. Коли масові фальсифікації після другого туру президентської компанії стали явними, відкритими, цілі політичної та громадянської опозиції збіглися.

Політична опозиція готувалася до протестів на випадок фальсифікації виборів. З цією метою на центральній площі Києва – майдані Незалежності встановили 25 наметів, що символізували 25 областей України, змонтували сцену і встановили великий екран. Політики розраховували на підтримку громадян, але ніхто – ні влада, ні опозиція – не міг припустити, скільки людей вийде на вулицю.

За різними оцінками, в Києві у перший тиждень протесту перебувало від 500 000 до 800 000 чол.²⁴⁷ По всій Україні про участь у

²⁴⁶ Правозахисні організації стурбовані переслідуванням українців за політичні погляди в перебігу виборчої кампанії [Електронний ресурс] // Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – Режим доступу: <http://www.khpg.org.ua/en/index.php?id=1100598436>. 16.11.2004. – Назва з екрану.

²⁴⁷ Останню цифру вказує Е. Вільсон, посилаючись на опитування КМІС. Див. Wilson A. Ukraine's Orange Revolution / A. Wilson // Yale University Press. – 2005. – Р. 127.

протестах заявило 18,4% населення²⁴⁸ (за іншими даними 31%). Більшість учасників протесту не були членами партій або громадських організацій. Однак вони вийшли на вулиці. Без масової участі громадян цілі політичної опозиції ніколи б не були досягнуті.

«Помаранчева революція» і громадянське суспільство

Чи масові протести 2004 р. свідчать про зрілість громадянського суспільства? Незважаючи на ентузіазм в оцінках²⁴⁹, дані міжнародних організацій та опитування самих учасників вказують на дефіцит громадянського суспільства до і після «Помаранчевої революції». Так, наприклад, у 2005 р. – 84% громадян не були членами будь-яких організацій, що є нижчим за показник 1994 р.²⁵⁰ Показник стійкості неурядових організацій (НУО) за 2003 р. вказує, що в Україні неурядові організації перебували на «перехідному етапі, що виражалось у високій залежності від іноземних донорів²⁵¹.

Якщо співвіднести кількість зареєстрованих НУО з чисельністю населення і розрахувати кількість НУО на мільйон громадян, то в Україні на середину 90-х рр. ХХ ст. нараховувалося 4 тис. НУО, при населенні приблизно 51 млн, що в перерахунку на мільйон населення дає 0,0078. Для порівняння, в Росії, де нараховувалося більше 50 тис. організацій, цей показник становив 0,340, тоді як у Білорусі з 900 організацій на мільйон населення припадало 87, у Молдові з «кількох сотень» – близько 70²⁵². Водночас у Польщі з 25 тис. НУО на 1 млн населення

²⁴⁸ Ibid., p. 127 (з посиланням на опитування КМІС за грудень 2004 р.).

²⁴⁹ Diuk N. The Triumph Civil Society / N. Diuk, A. Aslund, M. McFaul // *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*. – Washington DC: Brookings Institution Press, 2006. – P. 69-84.

²⁵⁰ Паніна Н. Українське суспільство – соціологічний моніторинг 1992-2006 / Н. Паніна. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2003. – 23 с.

²⁵¹ Лейн Д. Оранжевая революция: народная революция или революционный переворот / Д. Лейн // *Поліс*. – 2010. – № 2. – 51 с.

²⁵² Graeme G. Democracy and Post-Communism. Political Change in the Post-communist world / G. Graeme. – Rutledge, 2002. – P. 11-115. Спираючись на дані Світового дослідження цінностей (World Values 1995-97 рр.), за яким українці мали показник членства (на особу) у ГО у 0,60, що менше від середнього по групі посткомуністичних країн (0,91) і значно менше від середнього по групі усталених демократій (2,39), Марк Говард робить подібні висновки. Див. Hovard M. The Weakness of Post-Communist Civil Society / M. Hovard // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – № 1. – 160 р.

припадало 648 організацій, в Естонії з 4 тис. – 2 666, в Угорщині з 40 тис. – 3,921, у Литві з 3 тис. – 811²⁵³.

Ці дані вказують на очевидний дефіцит громадянського суспільства в Україні в порівнянні не тільки з сусідніми східноєвропейськими державами, але навіть з Росією. Проте вже в 2005 р. в Україні ситуація кардинально змінилася. Кількість зареєстрованих НУО, за різними даними, становила від 37 до 40 тис. Хоча дієвими були лише 30-40%, сам факт десятикратного зростання кількості НУО є досить показовим. У перерахунку на мільйон населення, (яке станом на 2004 р. становило 47,5 млн громадян) отримуємо показник 778, що в цілому співмірне з показниками Польщі та Литви на середину 90-х рр. Загальна кількість громадських організацій на той час перевищила 143 тис.²⁵⁴ Хоча участь у НУО залишилася досить низькою (17%), чимало людей брали участь у неформальних рухах (0,7%).

Разом зі збільшенням кількості зареєстрованих організацій, експерти відзначають зростання участі в громадянських акціях²⁵⁵. Пояснюють це тим, що держава в цілому і особливо напередодні президентських виборів не сприяла розвитку НУО, особливо тих, що орієнтувалися на просвітництво виборців. Такі дані свідчать про те, що більшість учасників «Помаранчевої революції» не були членами будь-яких громадських організацій. Такий «вибух» є співмірний з мирними акціями протесту у Східній Європі часів «Оксамитової революції» 1989 р. Пояснення зв'язку громадянського суспільства і масової мобілізації в контексті подій 2004 і 2013-2014 рр. заслуговує на увагу і може стати предметом окремого дослідження.

Висновки

Вивчаючи траєкторію політичного режиму, ми беремо до уваги чотири чинники: 1) «спадок минулого»; 2) структуру еліт, розділених на формальних («владу» і «опозицію») та неформальних гравців,

²⁵³ Graeme G. Democracy and Post-Communism: political change in the post-communist world / G. Graeme // Taylor & Francis e-Library. – 2003. – 114 р.

²⁵⁴ Kuts S. Civil Society in Ukraine: Driving Engine or spare wheel for Change [Electronic resource] / S. Kuts, L. Palyvoda. – Accessed: http://www.civicus.org/new/media/CSI_Ukraine_Country_Report.pdf. – Title from the screen.

²⁵⁵ Ibid., p. 103.

прикладом яких є політико-економічні групи (ПЕГ); 3) формальні та неформальні інститути; 4) невизначеність, що впливає на відносну ціну стратегії акторів. Перелічені змінні є складовими моделі сповзання України до інституційної пастки. У цьому розділі ми зосередили увагу на взаємодії гравців та інститутів, що визначили залежну змінну, тобто тип режиму, який сформувався в Україні у середині 90-х рр. XX ст. і зберігається протягом усього періоду незалежності.

Ми показали, що радянська спадщина мала двоякий вплив на формування національної ідентичності і вектора трансформації режиму. З одного боку, національна ідентичність була досить вираженою, щоб підштовхнути частину еліт і більшість населення до незалежності, але, з іншого боку, недостатньо сильною, щоб стати домінуючою в незалежній Україні. Прихильники нерадянського проекту побудови України (ті, що підтримали незалежність і В. Чорновола (23%) на виборах Президента) опинилися у меншості у незалежній Україні. Інерція радянських інститутів і переважання радянських політичних орієнтацій у більшості громадян України істотно звужували «вікно можливостей» для національно-орієнтованих еліт, що перебували в опозиції до посткомуністичної номенклатури.

Визначаючи головних гравців української політичної сцени, ми звертаємо увагу на дві групи акторів: представників колишньої комуністичної номенклатури, об'єднаних спільним минулим і непевним майбутнім, і галузево-об'єднаних керівників підприємств – «червоний директорат». Обидві групи стали основою для формування політико-економічних груп (ПЕГ) або «кланів». Питання, яке ми тільки окреслили у цій роботі, полягає у тому, яким чином неформальні гравці (ПЕГ або «клани») зайшли у політику і здобули визначальний вплив на прийняття рішень? Процес захоплення держави бізнесом вимагає вивчення і оприлюднення.

Формальними гравцями у період президентства Л. Кравчука (грудень 1991 р. – липень 1994 р.) були три групи еліт: націонал-демократи (рухівці), комуністи, розділені на ортодоксальних і поміркованих (націонал-комуністів, вихідців з Демплатформи КПУ) і центристи. Останні не мали чіткої ідеологічної орієнтації і згодом стали поглинути ПЕГ. Формальні еліти мали середній рівень інтеграції і високий рівень диференціації, що відповідає ознакам фрагментованої еліти. Більш

впливовими у перші роки незалежності були формально організовані групи. Але вже з другої половини 90-х років вплив ПЕГ помітно зростає. Саме тоді центристські партії перейшли під контроль конкуруючих між собою груп, або ПЕГ створили віртуальні партії для легалізації присутності у владі і конвертації економічних ресурсів у політичний капітал.

Перші конкурентні вибори (1990 р.) показали, що влада, хоч і не монополює, залишилася в руках комуністів. Із 449 депутатів, обраних до парламенту, 381 (85%) були представниками КПУ. Націонал-демократи погодилися на перебування комуністів при владі в обмін на підтримку останніми української держави. Таким чином, напрям пострадянського транзиту в Україні визначила неформальна угода між українськими націонал-комуністами і поміркованою частиною націонал-демократів.

Особливість української ситуації полягала в тому, що у цій першій «великій» угоді більш численна та організована номенклатура фактично «проковтнула» націонал-демократів. Ця угода дозволила комуністам продовжити своє домінування у політиці принаймні ще на десятиліття. Незважаючи на окремі посади в уряді, сил українських демократів виявилось замало для спрямування дій «партії влади» в русло демократичних і ринкових реформ.

Практика неформальних пактів/угод мала три негативні наслідки, що вплинули на сповзання України до інституційної пастки. Перший. Неформальний характер угод визначав не лише те, які гравці, але й те, які інститути отримали перевагу. Неочікуваним і негативним наслідком «великої» та інших угод стало те, що у політичній грі стали переважати неформальні інститути. Другий. Ці угоди були крихкими і не дозволили закласти надійну інституційну основу для демократизації. Врешті, третій – гравці, які їх уклали, були зацікавлені у власному виживанні, а не у поступальних змінах.

Перші конкурентні вибори 1990 р. мали неоднозначні наслідки. З одного боку, Рада оновилася на 89% (401 депутат був обраний вперше), але, з іншого, безпартійних депутатів (не комуністів) було лише 68. Домінування комуністів тривало протягом перших трьох скликань парламенту (1990-1998), але вже в парламенті четвертого скликання (2002-2006) комуністів суттєво потіснила «партія влади», що позначило прихід бізнесу в політику і нову структуру поділів. Парламент дотепер залишається розколотим, але, починаючи з 2002 р., на перший

план виходить протистояння між конкуруючими ПЕГ, а формальний поділ на «владу» й «опозицію» поступово стирається.

Фрагментовану структуру парламенту ми пояснюємо трьома чинниками. Перший. Парламент є відображенням фрагментованої структури еліт і соціокультурних поділів суспільства. Другий. Постійні зміни виборчих правил не сприяють формуванню сталої партійної системи і сталої структури парламенту. Так, мажоритарна система в два тури призвела до зростання багатопартійності, що передбачалося в теорії, але вона не сприяла формуванню ні структурованої партійної системи, ані недієздатного парламенту. Третій. Якщо держава є слабкою, то й парламент рідко стає самодостатньою гілкою влади. В Україні парламент більшість часу залишається полем протистояння Президента, з одного боку, і олігархів, з іншого боку.

Збільшення кількості партій стало можливим не через зміну виборчих правил, а через відміну монопольного становища КПРС. Перехід до змішаної системи призвів до формування системи малих партій (за типологією П. Майра) чи багатопартійної системи з домінуючою партією (за типологією Дж. Сарторі). Індокси фракційності Д. Райє (0,89) та ефективної кількості партій (ЕКП – 4,95) вказують на високу фрагментацію парламенту перших двох скликань. Наступні дві виборчі кампанії (1998 і 2002 рр.) не принесли змін до партійної системи. Вона, як і раніше, залишалася системою малих партій. Перехід до пропорційної системи проведення виборів (у березні 2004 р.) сприяв великим партіям, а малі партії змушені були створювати блоки. Додатковою проблемою виявилось формування коаліції. Розпуск парламенту і нові вибори не дозволили створити стійкої коаліції між БЮТ та НУ, але показали напрям зміни партійної системи. Індекс ефективної кількості партій (ЕКП) на парламентському рівні в 2006-2007 рр. знизився у порівнянні з 2002 р. більш ніж на одиницю – з 4,6 до 3,4, що, з одного боку, вказує на збільшення впливу партій (блоків) у парламенті, а з іншого – свідчить про збереження диспропорцій між ними. Індекс фракційності зменшився з 0,89 до 0,74, проте залишався досить високим, показники якого відповідали середнім показникам фракційності парламентів 20-х рр. ХХ ст. у Європі. Це ще раз підтверджує наше припущення про те, що причини фрагментації і неефективності парламенту перебувають не у виборчому законодавстві (хоча збільшення прохідного

бар'єра могло б зменшити кількість партій у парламенті), а квазіпартійному характері пострадянських партій і «хижацькому індивідуалізмі» депутатів парламенту, зокрема практиці переходів депутатів із фракції у фракцію. Вибори 2012 і 2014 років показали, що доки партії в Україні залишатимуться політичною надбудовою політико-економічних груп, чекати змін у подоланні зазначених недоліків не варто.

Інститут президентства міг би виправити ситуацію хоч би тому, що не був обтяжений попереднім досвідом. Цього, однак, не сталося. Замість дієвого рушія реформ кожен із Президентів намагався розширити свої повноваження, що досягло свого апогею під час президентства В. Януковича. Приклад України підтверджує тезу про те, що збільшення повноважень Президента позитивно корелює зі зниженням показників демократизації.

Політичний режим періоду президентства Л. Кравчука ми визначаємо як поставторитарний. Інститути і гравці уже були не ті, що у часи пізнього СРСР (легітимність і монополія КПУ була втрачена), але зміни режиму не пішли шляхом демократизації. Хоча формальні інститути змінилися, неформальні (місництво, відомчість, клієнтелізм, корупція), які визначали поведінку правлячого класу (посткомуністичної номенклатури), зберегли свій вплив. Ці інститути визначали поведінку нових політичних гравців – ПЕГ, які поступово витіснили комуністів з парламенту та інших органів влади вже у період президентства Л. Кучми.

Таким чином, невдала спроба формування правил політичної гри у перші роки незалежності стала результатом збігу структурних (прихильники неадаптованого проекту України опинилися у меншості), актороцентричних (союз номенклатури та «червоного директорату» призвів до утворення ПЕГ, які на зламі 90-х і 2000-х витіснили комуністів з парламенту; сам парламент не став ефективним органом влади; неформальний характер угод в умовах високої непевності не дозволяв елітам сформувати стійкі правила гри) та інституційних факторів (привабливість поста Президента змушували еліти грати у гру з нульовою сумою).

Якщо формальні інститути та неформальні практики суттєво впливали на поведінку акторів у перші роки незалежності, то у період президентства Л. Кучми переважав вплив акторів на інститути. Прихід Л. Кучми показав три речі. Перша. ПЕГ, зокрема Дніпропетровська група, здобули вплив у виконавчій та законодавчій гілках влади. Друга.

Перемога Л. Кучми засвідчила перевагу пострадянської ідентичності та неопатримоніальної політичної культури над українською ідентичністю та громадянськими орієнтаціями меншої частини українців. Третє. Якщо розглядати цей факт з погляду елітної динаміки, то бачимо, що ні класичного оновлення, ні заміщення еліт не відбулося. Влада залишилася в руках пострадянської бюрократії, а зміна політичного керівництва відобразила перемогу «нової» регіональної, технократичної еліти над «старою», київською, номенклатурною елітою.

За вимогами збільшення повноважень новий Президент прагнув посилити свій неформальний вплив, послабити парламент і не допустити появи будь-якої групи, яка б загрожувала особистій владі. Інструменти неформального впливу досить широкі. У цій роботі ми звертаємо увагу на три – практику неформальних угод, непотизм і клієнтелізм. Обличчя останнього в період президентства Л. Кучми змінювалося від превентивного до коерсивного. Маніпуляція сімома прем'єрами мала на меті недопущення альтернативної координації у вищих ешелонах влади. Після випадку з П. Лазаренком, Л. Кучма вже не допускав піднесення будь-якого клану над іншим. Його стратегія, з одного боку, полягала у підтримці системи противаг між конкуруючими ПЕГ, а з іншого – у призначенні людей, насамперед в енергетичній сфері, особисто відповідальних тільки перед ним. Другий прояв клієнтелізму виявився у примусі до голосування. Тут метою було забезпечити не тільки результат, а й лояльність клієнтів на нижчих щаблях піраміди влади.

Практика неформальних угод завадила елітам дійти згоди щодо «гри за правилами». Нав'язаний парламенту Конституційний договір став уже третім у серії неформальних угод (після «великої угоди» правих з комуністами у 1990 р. і згоди на дочасне проведення президентських і парламентських виборів у 1994 р.) між головними політичними гравцями в Україні. Через рік парламент знову погодився на обмеження своїх повноважень у Конституції. Індекс президентської влади (ІПВ), розрахований за методикою А. Сіарофа, склав 7 із 8 балів, а за методикою О. Норгаарда й Л. Йоханнсена – 52,2% (за максимального значення 62% у досліджуваній групі країн), що відповідає категорії «виконавче президентство».

Ухвалення Конституції під тиском Президента і її порушення усіма ключовими гравцями поклало початок інволюції конституціоналізму в

Україні, занепаду верховенства права і встановленню неефективної інституційної рівноваги – інституційної пастки.

Взаємодія Президента з парламентом добре описується поняттям «патронатний парламентаризм», яке Г. Хейл використовує для пояснення впливу Президентів на парламент. Показовий приклад такого впливу – формування пропрезидентської більшості у Верховній Раді за результатами виборів 2002 р. Попри поразку пропрезидентського блоку «За єдину Україну» в пропорційній частині перегонів, до кінця року він зумів збільшити кількість своїх членів зі 121 до 193, а згодом, з допомогою позафракційних депутатів, до 238. Як тільки депутати відчували, що його наступник може програти вибори, – вони почали виходити з фракції, а після перемоги В. Ющенка там залишилося всього 11 депутатів.

В арсеналі засобів неформального впливу Л. Кучми були й більш жорсткі інструменти. Так, збір компромату на чиновників різного рангу став основою для створення «шантажистської держави» в Україні, а «політична машина» Л. Кучми, що складалася з вибіркового використання закону, контролю над ЗМІ, значною частиною економіки та розподілом державних посад, суттєво вплинула на занепад демократичного розвитку країни.

Дані світового банку свідчать, що під час президентства Л. Кучми в Україні була створена одна з найбільш репресивних податкових систем у світі. «Корупційний податок» дозволяв фінансувати вибори і виводити значну частину коштів з країни. Інституційна залежність судової гілки влади від виконавчої перетворювалася на особисту залежність суддів від Президента. Контроль над судовою гілкою влади виявився в рішенні Верховного Суду щодо права Л. Кучми висувати свою кандидатуру на президентських виборах 2004 р. і в замовному характері арешту Ю. Тимошенко.

У відносинах зі ЗМІ Л. Кучма вміло використовував Національну раду з питань телебачення і радіомовлення для маніпуляції ліцензіями на право мовлення. Розсилка тематичних інструкцій («темників») у цей період свідчить про фактичне існування цензури в Україні. Попри контроль над телевізійним мовленням, в інформаційному просторі залишалися «дірки» (такі як Інтернет із 12% користувачів, кілька газет і телеканалів), які розірвали інформаційну блокаду в період «Помаранчевої революції».

Хоча контроль над суспільством був значний, він не став абсолютним. У Верховній Раді опозиція контролювала 119 місць, а суспільна підтримка Президента впала з 50% у 1994 до 10% у 2002 р. В цілому падіння Л. Кучми ми пояснюємо сукупністю п'яти структурних (відсутність власної партії; провал силової політики; розкол в оточенні; падіння легітимності та західний демократичний тиск) і двох ситуативних чинників (особисті прорахунки Президента та масова мобілізація знизу).

Опозиція, що протистояла режиму Л. Кучми, складалася з двох частин – політичної та громадянської. Якщо метою політичної опозиції, підживленої великим бізнесом, було відсторонення Л. Кучми від влади, то метою громадянської опозиції, підтриманої середнім і дрібним бізнесом – недопущення фальсифікації і захист своїх прав. Основу останньої склали члени молодіжних громадських організацій – «Пора», «Чиста Україна», «Знаю», «Студентська хвиля». Саме завдяки громадській опозиції політики змогли мобілізувати значну кількість людей, що й дозволило змінити владу.

Успішна мобілізація, проте, ще не свідчить про зрілість громадянського суспільства. Дані міжнародних організацій та й опитування самих учасників протестів 2004 та 2014 рр. вказують на «спонтанність» громадянського суспільства в Україні. Відсутність широкого громадського руху, який би зміг прийти до влади як після 2004 р., так і після 2014 р. свідчить, що таке «спонтанне» громадянське суспільство ще не перетворилося на організоване громадянське суспільство²⁵⁶.

Таким чином, перша декада незалежності позначила рух України від комуністичного минулого у невизначене майбутнє. Поганий спадок задав неправильну траєкторію руху, тому замість модерної держави, цілісної нації, ефективного ринку і демократії ми отримали їх квазі-замінники, з якими живемо й досі. З такою якістю еліт та інститутів очікувати прогресу в цих сферах було марно. Режим не став демократичним, але він не став і авторитарним. Авторитаризм міг стати відповіддю на неефективну пострадянську державу, але ні еліти, ні суспільство не бажали авторитарної модернізації. Замість руху до демократії чи авторитаризму ми сповзали до стану гібридності. Пояснення причин неуспіху обох проектів запропоноване у наступних розділах.

²⁵⁶ Див. Way L. Civil Society and Democratization / L. Way // Journal of Democracy. – 2014. – Vol. 25. – № 3. – P. 35-43.

Розділ III. Перша спроба виходу з пастки: «Помаранчева революція» та її наслідки

3.1. «Помаранчева революція» в академічному дискурсі: умови, динаміка, наслідки

Чому «Помаранчева революція» не «скоригувала» траєкторію демократичних перетворень, як стверджують у своїх роботах, наприклад, С. Кульчицький¹ чи А. Колодій², і не привела до формування стабільної демократії, а, навпаки, – до тривалої політичної кризи, що закінчилася поверненням В. Януковича до влади? Чи відбулося оновлення еліт після зміни влади і чому зміна людей не принесла зміни визначальних правил гри? Для відповіді на ці питання потрібно з'ясувати, чим була «Помаранчева революція». Насамперед, чи можна «Помаранчеву революцію» вважати революцією?

У фокусі уваги буде пояснювальний потенціал теорій і моделей, тобто дискурс теоретиків. Цей інтерес викликаний тим, що «Помаранчева революція» є центральною темою порівняльних досліджень «четвертої» хвилі демократизації і центральною темою досліджень «кольорових революцій». Нас менше буде цікавити динаміка процесу, оскільки вона добре розглянута в літературі³.

Підходи до пояснення «Помаранчевої революції»

Якщо відштовхуватися від аналізу головних пояснювальних змінних, що існують у літературі, то можна виділити чотири способи інтерпретації «Помаранчевої революції». З одного боку, ми бачимо аналіз дій акторів (еліт чи мас), а з іншого – аналіз структури (внутрішніх чи

¹ Кульчицький С. Помаранчева революція / С. Кульчицький. – К.: Генеза, 2005 – С. 334-337.

² Колодій А. Транзитологічна парадигма суспільних змін у світлі Помаранчевої революції. Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004-2007 рр. / А. Колодій // Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Політичні науки». – Острог: Вид-во НУ «Острозька академія». – 2008. – Вип. 3. – С. 19.; Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні. Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти / А. Колодій // за ред. А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика. – Wrocław, 2010. – С. 397.

³ Див. Wilson A. (2005), Aviotskii V. (2006); O'Beachain D. and Polese A. (2010), McFaul (2007), Aslund and McFaul (2006), Кульчицький С. (2005), D'Anieri P. (ed.) (2007).

зовнішніх чинників), яка впливає на дії гравців. Таким чином, тип акторів (еліти чи маси) і середовище виникнення (внутрішнє або зовнішнє) дозволяють створити теоретичну матрицю інтерпретацій «Помаранчевої революції».

У таблиці 3.1.1. перелічені найбільш впливові роботи (у дужках вказано рік публікації), у яких запропоновано пояснення причин і/або наслідків «Помаранчевої революції». Авторів, які більше чи менше поділяють вихідні умови, ми об'єднали у чотири групи. Назви групам тут дані з метою аналітичного розрізнення підходів.

Таблиця 3.1.1. Теорії причин/наслідків «Помаранчевої революції»

	Актори	
	Еліти	Маси
Зовнішнє	Beissinger (2006), McFaul (2007), Wilson (2005, 2006 a, b) <i>Теорія зовнішнього впливу</i>	Bunce, Wolchik (2006a, 2006b, 2011) McFaul (2007) <i>Теорія поширення</i>
Структури (Середовище виникнення)	Кульчицький (2005) Фісун (2006) Aslund and McFaul (2006), D'Anieri (2006), Kuzio (2006), Way (2008, 2009) Гельман (2005), Hale (2005, 2006), Lane (2008), Levitsky and Way (2010) <i>Теорія елітних розколів</i>	Onuch (2011), Tucker (2007), Arel (2005) Kuzio (2010), Колодій (2008, 2010) <i>Теорія масової участі</i>

Джерело: складено автором

У таблиці не вказані роботи, де події розглядаються у порівняльній перспективі⁴, чи колективні роботи, де випадок «Помаранчевої революції» розглядається крізь призму динаміки, причин або наслідків⁵.

Якщо чимало робіт оцінювали наслідки «Помаранчевої революції», про що буде сказано окремо, то з'ясуванню сутності подій в Україні було приділено значно менше уваги. Лише кілька західних дослідників

⁴ O'Beachain D., Polese A. Color Revolution in the Former Soviet Republics: Successes and Failures (2010); Avioutskaa V. Les revolutions de velors (2006); Mitchell A.L. The Color Revolutions (2012); Gerlach J. Colour Revolutions in Eurasia (2014).

⁵ D'Anieri P. Orange Revolution and Aftermath: Mobilization, Apathy, and the State in Ukraine / P. D'Anieri. – Baltimore, MD: Woodrow Wilson Center Press and Washington; DC: The Johns Hopkins University Press. – 2010. – 328 p.

прямо намагалися обґрунтувати свою точку зору, тоді як більшість авторів воліла не порушувати це питання. З одного боку, таке небажання можна пояснити академічною стриманістю, якщо не обережністю, а з іншого – більш пильним інтересом до причин і наслідків подій в Україні, бажанням включити ці події в широкий теоретичний контекст, де питання про сутність не є центральним. В українській академічній спільноті, навпаки, питання про сутність вийшло на передній план, але в поясненнях, на жаль, переважають ціннісні судження⁶. Далі ми детально розглянемо кожен підхід, оцінюючи його можливості у порівнянні з іншими підходами.

Еліти vs Маси

Хоча значна частина дискусії точилася навколо причин, динаміки та наслідків «Помаранчевої революції», запропоновані пояснення відштовхувалися з визначення еліт чи мас у ролі ініціаторів або головних учасників подій. Так, А. Аслунд і М. Макфол, П. Д'Анієрі, Т. Кузьо, Л. Вей, В. Гельман, Г. Хейл, А. Фісун поділяють те, що «Помаранчева революція» мала елітарну основу. Протести були організовані й очолені «помаранчевою коаліцією», або стали наслідком нездатності режиму контролювати події. Резонанс викликали роботи канадського політолога Л. Вей і американського політолога Г. Хейла. Так, Л. Вей стверджує, що падіння напівавторитарного режиму в Україні, як і падіння гібридних режимів у Сербії (2000) та Грузії (2003), було зумовлене структурними чинниками – слабкістю влади, а не силою народу. Відсутність сильної партії, яка забезпечувала б єдність еліт, є головною причиною слабкості влади Л. Кучми. Замість партії репресивний апарат зосередився у державі, але він не досяг такого рівня, як у Білорусі чи Вірменії, тому для зміни режиму опозиції знадобилася підтримка мас⁷.

⁶ Див., наприклад, Оранжевая революция: версии, хроника, документы / М. Погребинский – К.: Оптима, 2005. – 416 с.; Шаповал Ю. У кольорах «помаранчевої революції» / Ю. Шаповал – К.: Екс Об, 2007. – 308 с.; Флікке Г. По той бік розуміння. Україна та Європа після Помаранчевої революції / Г. Флікке, С. Кисельов. – К.: Аттика, 2006. – 227 с.; Гальчинський А. Помаранчева революція: нова влада / А. Гальчинський. – К.: Либідь, 2005. – 368 с.; Танчин І. Ющенко і революція / І. Танчин // Форум. – 2005. – № 1. – С.23-24; Україна – рік після революції. // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2005. – № 40.

⁷ Way L. The real causes of color revolutions / L. Way // Journal of Democracy. – 2008. – Vol. 19. – № 3. – P. 55-69.

Г. Хейл розглядає динаміку гібридних режимів на Євразійському континенті крізь призму концепції «патронатного президентства». «Патронатне президентство» – це специфічна сукупність інститутів, якій притаманні три риси: пряме обрання президента на виборах, значні формальні повноваження і ще більший неформальний вплив президента, що спирається на патрон-клієнтські взаємини⁸. Пізніше вчений розширив межі використання цього поняття, описуючи зміни у верхніх ешелонах влади (regime change cascade) у ширшій історичній та географічній перспективі⁹. Сутність динаміки патронатного президентства – у характері відносин між президентом і елітами. Головна проблема цього інституту – це проблема спадкоємності. Доки президент сприймається елітами як домінуючий гравець – його влада залишається міцною. Але як тільки в оточенні з'являється відчуття, що президент може не втриматися на посаді, еліти починають шукати нового «патрона». Таким чином, розшарування еліт та поява «революційної ситуації» напередодні або під час президентських виборів – це «природний результат нормального функціонування такої системи»¹⁰.

Те, що відбулося в Україні у 2004 р. або в інших випадках «кольорових революцій», Хейл пояснює тим, що чинний президент заявив про бажання залишити свій пост тоді, коли його підтримка була низькою. Вибір В. Януковича спадкоємцем Л. Кучми не врятувало ситуації, оскільки перший сприймався частиною еліт і значною частиною бюрократії як висуванець президента, що залишає свій пост. Ні Л. Кучма, ні В. Янукович не змогли запобігти розколу еліт. Значна частина еліт перейшла на бік опозиції, включно з мером м. Києва, керівниками армії, міліції та служби безпеки. Розпочатий після другого туру президентських виборів протест змусив В. Януковича погодитися на

⁸ Див. Hale H. Patronal Politics. – P.82-83.; Hale H. Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia / H. Hale // World Politics. – 2005. – Vol. 58. – №1. – P. 133-165.; Hale H. Democracy or Autocracy on the March? The Colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism / H. Hale // Communist and Post-Communist studies. – 2006. – Vol. 39. – №3. – P. 305-329.; Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия / Г. Хейл // Pro et Contra. – 2008. – С. 12.

⁹ Hale H. Regime Change Cascades: What We Have Learned from the 1848 Revolutions to the 2011 Arab Uprisings / H. Hale // Annual Review of Political Science. – 2013. – Vol. 16. – P.331-353.

¹⁰ Hale H. Regime Cycles. – P. 133-165.

переголосування другого туру в обмін на зменшення президентських повноважень, що дозволило В. Ющенку стати президентом.

Спільним для запропонованих пояснень є переконання про розкол еліт як чинник втрати авторитарної стабільності. Але якщо Л. Вей причини розколу пояснює слабкістю організаційного потенціалу партії чи держави, то Г. Хейл – очікуванням еліт щодо дій президента. Запропоновані пояснення в цілому добре ілюструють головні тези представників теорії «елітних розколів». Але якщо ми поставимо контрінтуїтивне питання – чи була б можлива «Помаранчева революція», якби Л. Кучма мав централізовану партію, або ще більш сильний репресивний апарат і прийняв би рішення йти на третій термін, однозначної відповіді немає. Ми не знаємо, як повели б себе еліти і, щобільше, як повела б себе громадськість.

Протилежний погляд висловлюють ті автори, які вважають що «кольорові революції» є перш за все свідченням активності мас, або тим, що називають «People's Power» (Сила народу). Тут увага зосереджена на чинниках і механізмах масової мобілізації. Головна теза, що об'єднала прихильників цього підходу, така – «революція» є продуктом розвитку громадянського суспільства. Чинниками мобілізації називають націоналізм (Kuzio, 2010), розкол ідентичні (Arel, 2005) чи спонтанний «вибух» обурених виборців (Tucker 2007). На масову участь громадян звертають увагу і деякі українські дослідники¹¹. Одним із термінів, що вживаються у руслі «теорії масової участі», є «електоральний протест»¹². Чи не єдиним цілісним поясненням механізму мобілізації є модель канадської дослідниці Ольги Онух¹³. Авторка стверджує, що масова мобілізація стала можливою внаслідок «падіння колективного порогу терпимості після того, як уряд пішов на масові фальсифікації і

¹¹ Колодій А. Від «Сірої зони» до кольору сонця: помаранчева революція і демократичний перехід в Україні / А. Колодій // Агора. Випуск 1: Україна – нові перспективи. – К., 2005. – С. 9-23.; Мацієвський Ю. «Помаранчева революція» крізь призму міждисциплінарних соціальних досліджень / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6 (15). – С.7-22.

¹² Kalandadze K. Electronal Protest and Democratization: Beyond the Color Revolution / K. Kalandadze, M. Orenstein // Comparative Political Studies. – 2009. – Vol. 42. – №11. – P. 1403-1425.

¹³ Onuch O. Why did they join en masse? Understanding «ordinary» Ukrainians' participation in mass – mobilization in 2004 / O. Onuch // New Ukraine/Nowa Ukraina. – 2011. – № 11. – P. 89-113.

спроби локалізації протесту»¹⁴. О. Онух пропонує модель масової мобілізації, що складається з шести взаємопов'язаних елементів/етапів: політична криза – протести активістів громадських організацій – посилення співпраці та організованості опозиції – послаблення і делегітимація влади – масове порушення громадянських прав – масова мобілізація. Незважаючи на те, що модель побудована на одному випадку (автор згадує, що звертала увагу на події в Аргентині 2001 р.), вона показує не тільки механізм мобілізації, але й враховує взаємодію чотирьох ключових акторів: активістів громадських організацій, «партію влади», опозицію і звичайних громадян. Хоча у статті запропоновано пояснення механізму масової мобілізації, а не всієї «Помаранчевої революції» – це якраз та відсутня ланка, що доповнює цілісність картини.

Зовнішнє vs внутрішнє походження

У літературі присутній ще один зріз, який фокусує увагу на умовах і механізмах виникнення «кольорових революцій». Одні дослідники поділяють думку, що «кольорові революції» пов'язані між собою і поширюються від однієї до іншої країни. У цьому підході ми виділяємо два напрями – «теорію зовнішнього впливу» і «теорію поширення». Інші автори наголошують на внутрішній природі «кольорових революцій». Тут ми виділяємо «теорію елітних розколів» і «теорію масової участі». Відразу зауважимо, що запропоновані назви не потрібно вважати застосуванням класичних соціологічних теорій масової мобілізації до пояснення «Помаранчевої революції».

У руслі «теорії поширення» можна виділити два вужчих напрями. З одного боку, американські політологи Валері Банс і Шарон Вульчик у низці публікацій і подальшій колективній монографії стверджують, що «Помаранчева революція», як і інші «кольорові революції», виникла в результаті «дифузії електоральної моделі». Демократична дифузія (або поширення демократичних практик) стала можливою завдяки діям неурядових організацій (НУО) та соціальних рухів. «Помаранчеву революцію», як і інші «кольорові революції», вони вважають прикладом «демократичного прориву». У дискусії з Л. Веєм, В. Банс стверджує, що для пояснення «справжніх» причин кольорових революцій

¹⁴ Onuch O., Why did they join ... – P. 97.

одних структурних чинників замало. Потрібно також враховувати «справжніх» акторів – тих, хто розвиває і використовує електоральну модель, і тих, хто їх стримує. Цими акторами Банс і Вульчик вважають активістів НУО¹⁵.

Електоральна модель, що складається з попередніх успіхів повалення автократів, подібності багатьох гібридних режимів, сприйняття можливості досягнення успіху активістами та існування мережі місцевих і міжнародних «промоутерів» демократії, дозволила домогтися одного суттєвого результату – повалення авторитарних правителів¹⁶.

З іншого боку, Марк Бейсінгер пропонує близьке, але не тотожне пояснення успіху «електоральних революцій». Принстонський політолог намагається знайти загальне пояснення для революцій, громадських рухів, націоналізму і схожих явищ. Ці явища він називає модульними (modular) феноменами. Спільними для таких явищ є: 1) подібні інституційні характеристики; 2) наслідування (emulation) попередніх успіхів є базовим механізмом поширення модульних явищ; 3) вплив прикладу збільшується від випадку до випадку. Так, наслідування сербської молодіжної організації «Отпор» відбулося у 14 випадках у період 1998-2006 рр., де вибори пройшли з порушеннями; 4) крім наслідування, важливі також активні дії учасників; 5) поширення модульних явищ – не випадковий процес, він зумовлений попередніми структурними явищами¹⁷.

Якщо В. Банс і Ш. Вульчик пропонують пояснення процесу «дифузії» кольорових революцій, то М. Бейсінгер встановлює закономірність у поширенні «модульних» явищ на прикладі «кольорових революцій», але не пояснює механізму такого поширення. Із запропонованих

¹⁵ Bunce V. Getting Real About «Real Causes» / V. Bunce, S. Wolchik // Journal of Democracy. – 2009. – Vol. 20. – № 1. – P. 72.

¹⁶ Bunce V. International diffusion and post-communist electoral revolutions / V. Bunce, S. Wolchik // Communist and Post-Communist studies. – 2006. – № 39. – P. 300; Bunce V. Defeating Dictators. Electoral change and Stability in Competitive Authoritarian Regimes / V. Bunce, S. Wolchik // World Politics – 2010. – Vol. 62. – № 1. – P. 43-86; Bunce V. Defeating Authoritarian Leaders in Post-communist Countries / V. Bunce, S. Wolchik // Cambridge University Press – 2011. – 386 p.

¹⁷ Beissinger M. Structure and Example in Modular Political Phenomenon: the Diffusion of Bulldozer/Rose/Orange/Tulip Revolutions / M. Beissinger // Perspectives on Politics. – 2006. – № 5. – P. 259-276.

пояснень важко зрозуміти, чому в одних випадках ці події відбулися, а в інших – ні. Спільним для Банс-Вульчик і Бейсінгера є акцент на поширенні досліджуваних явищ «ззовні всередину» і «знизу вгору». Тому ми зараховуємо цих дослідників до умовно визначеної «теорії поширення».

Інший напрям у руслі цього підходу можна позначити як «теорія зовнішнього впливу». А. Аслунд та М. Макфол (2006), М. Макфол (2007), Е. Вілсон (2006а, 2006b) звертають увагу на те, що зовнішні актори фінансували або «диригували» мережею українських молодіжних організацій, масовими протестами і навіть допомагали координувати коаліцію опозиційних партій.

Проте якщо західні дослідники намагаються критично оцінити чинники західного впливу на події в Україні, то їх російські та деякі українські колеги надають цьому фактору вирішального значення. Так, домінантою російського академічного та медійного дискурсу стала теза про замовний характер «кольорових революцій». Представники цього дискурсу вказують на медійний, технологічний характер подій і вважають їх продуктом Заходу, спрямованого проти Росії¹⁸. Прикметно, що та сама теза знову здомінувала російський офіційний і мас-медійний дискурси у поясненні подій 2013-2014 рр. в Україні.

Інтегративна модель умов, процесу і наслідків «Помаранчевої революції»

Аналітична деконструкція минулих подій, зокрема «Помаранчевої революції», вимагає врахування принаймні трьох елементів: умов/факторів, динаміки і наслідків. Спираючись на аналіз літератури, ми поєднали ці елементи у дворівневу діаграму, яка стисло підсумовує досвід вивчення «Помаранчевої революції» і може бути використана з порівняльною метою для кращого розуміння інших випадків «кольорових революцій».

Графічне зображення моделі подане на рисунку 3.1.1.

Рис. 3.1.1. Умови, процес та наслідки «Помаранчевої революції»

Аналіз

У цій частині розглянемо три компоненти аналізу «Помаранчевої революції»: умови/фактори, процес і наслідки. Головним завданням буде виділення в існуючих поясненнях суттєвих складових з метою створення інтегративної моделі.

Чим були викликані «кольорові революції», зокрема і «Помаранчева революція»? Звертаючи увагу на причини «Помаранчевої революції», дослідники пропонують враховувати весь комплекс факторів. Так, М. Макфол один із перших виділив сім факторів успіху кольорових революцій¹⁹. В. Банс і Ш. Вульчик вказали на «сприятливі умови», які супроводжували «кольорові революції»²⁰, а М. Бессінгер пропонував враховувати взаємозв'язок між «модульними явищами», які обумовлювали загальні інституціональні характеристики: історію, культурну близькість, але перш за все попередні успішні приклади. Механізм наслідування (emulation) є базовим для розповсюдження модульних

¹⁸ Кара-Мурза С. «Революции на экспорт» / С. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2006. – 310 с.; Нарочницкая Н. Оранжевые сети: от Белграда до Бишкека / Н. Нарочницкая. – Санкт-Петербург: Алтей, 2008. – 208 с.; Більш стримані, але подібні думки висловлює Г. Почепцов. Див. Почепцов Г. Революция.com. Основы протестной инженерии. / Г. Почепцов. – М.: Европа, 2005. – 532 с.

¹⁹ McFaul M. Transitions from Postcommunism / M. McFaul // Journal of Democracy. – 2005. – № 16(3) – P. 5-19.

²⁰ Bunce V. Favourable Conditions and Electoral Revolutions / V. Bunce, S. Wolchik // Journal of Democracy. – 2006. – № 17(4). – P. 5-18.

явищ. Успіху «заразливого прикладу» сприяє розкол у провладній частині еліти, поразці – єдність еліт²¹.

Запропоновані пояснення можна вважати актороцентричними, хоча автори враховують вплив структурних можливостей і обмежень. Нижче подана таблиця з переліком авторів, факторів, кількості випадків та теоретичної основи, яку вони виділяють у поясненні «кольорових» революцій. У таблиці 3.1.2. подані актороцентричні і структурні пояснення. Останні найповніше обґрунтовані Л. Веєм і С. Левітські²².

Таблиця 3.1.2. Пояснення «Помаранчевої революції»

Автор	Умови/фактори	Кількість випадків	Теорія/ модель
М. Макфол (2005)	Сім факторів: напівавторитарний режим, непопулярний президент, об'єднана та організована опозиція, незалежний моніторинг виборів, незалежні ЗМІ, здатність опозиції мобілізувати маси, розкол у силових структурах.	3	Теорія поширення
В. Банс, Ш. Вульчик (2006, 2010)	Структурні умови: 7 індикаторів «сили» режиму: президент має добре організовану партію; він успішно забезпечує єдність правлячої групи; за допомогою реформ добився збільшення формальних повноважень; опозиція роз'єднана і нездатна перемогти на виборах; громадяни пасивні; термін президентських повноважень досить довгий (тривалий термін сприяє збереженню єдності правлячої групи); економічна ефективність. Процедурні умови: 1) вибори часто є ключовим фактором демократизації; 2) у незахідних суспільствах вибори сприймаються як визначальна риса демократії; 3) вибори можуть	11	Дифузія «електоральної моделі»

²¹ Beissinger M. Structure and Example in Modular Political Phenomena: The Diffusion of Bulldozer/Rose/Orange/Tulip Revolutions / M. Beissinger // Perspectives on Politics. – 2007. – №2. – P. 260.

²² Way L. Kuchma's Failed Authoritarianism / L. Way // World Politics. – 2005. – №16. – P. 131-145.; Way L. The Dynamics of autocratic coercion after the Cold War / L. Way, S. Levitsky // Communist- and Post-Communist Studies. – 2006. – № 39. – P. 387-410.; Way L. Competitive Authoritarianism Hybrid Regimes After the Cold War / L. Way, S. Levitsky // Cambridge University Press. – 2010. – 493 p.

Таблиця 3.1.2. Пояснення «Помаранчевої революції» (продовження)

	спровокувати протести. Лише деякі вибори ведуть до протестів. Лише деякі протести ведуть до зміни влади.		
М. Бессінгер (2007)	Чотири необов'язкові умови (відносна політична відкритість, традиція протесту, регіональний поділ всередині домінуючої групи, контроль опозицією місцевої влади) та шість обов'язкових (електоральні махінації, значне представництво опозиції в парламенті, велика або зростаюча кількість студентів у ВНЗ, слабкий зв'язок між владою і поліцією/армією, значна присутність міжнародних ГО, відсутність енерго-експортуючої економіки).	4	Теорія поширення 2 моделі
Л. Вей ²³ (2008) Л. Вей, С. Левітські (2010)	Структурні умови: 1. Зв'язок із Заходом; 2. Організаційний потенціал авторитарної партії або держави. Якщо у правителя не було інтенсивних зв'язків із Заходом, але була єдина, добре організована партія, широкий, добре фінансований примусовий апарат і державний контроль над економікою, підтримувати лояльність оточення і придушити опозицію було не важко. Якщо ж організаційний потенціал держави/партії був слабким, там третя умова – західний тиск (Western Leverage) часто мав вирішальне значення.	35	Структурна теорія динаміки режимів
П. Д'Анері (2006) ²⁴	Фокус на діях еліт. Змінними аналізу є мобілізаційні можливості еліт і «структура політичних можливостей», тобто можливість мобілізації. Сфальсифіковані вибори – приклад тригера, який штовхає людей до протесту. Інші чинники: єдність опозиційних еліт, розкол у прорежимних елітах, добре організовані протести.	4 епізоди	«Порогова» модель протесту

²³ Way L. The Real Causes of the Color Revolutions / L. Way // Journal of Democracy. – 2008. – Vol.19. – № 3. – P. 259-276.

²⁴ D'Anieri P. Explaining the success and failure of post-communist revolutions / P. D'Anieri // Communist and Post-Communist Studies. – 2006. – Vol.39. – P.331–350.

Таблиця 3.1.2. Пояснення «Помаранчевої революції» (продовження)

	Перехід спецслужб на бік опозиції відіграв вирішальну роль.		
Дж. Такер (2007) ²⁵	«Кольорові революції» розглядає як приклад масового соціального протесту. «Вкрадені» вибори є полегшуючою умовою вирішення проблеми колективних дій.	4	Теорія колективних дій
Т. Кузьо ²⁶ (2008, 2010)	На основі семи чинників Макфолла будує свій перелік: змагальний авторитаризм, громадянський націоналізм, політична криза, продемократична столиця, не популярна правляча еліта, харизматичний кандидат, об'єднана опозиція, мобілізована молодь, регіоналізм і втручання ззовні. В Україні були присутні всі, але в інших п'яти країнах – лише деякі. Вплив Росії і регіональний чинник негативно вплинули на підтримку «Помаранчевої революції». Вивчення «електоральних революцій» повинно брати до уваги громадянський націоналізм і громадянську ідентичність у протиставленні з іншими націоналізмами і ідентичностями. В Україні громадянський націоналізм прихильників Ющенка протистояв «слов'янському» націоналізму прихильників Януковича.	6	
Альтернативні пояснення			
Г. Хейл ²⁷ (2005, 2014)	«Кольорові революції» є продуктом циклічних коливань «патронатного президентства». Суть цього інституту у збереженні чи зміні очікувань	3	Модель «патронатного президентства»

²⁵ Tucker J. Enough! Electoral Fraud, Collective Action Problems and Post-Communist Revolutions / J. Tucker // Perspectives on Politics. – 2007. – Vol. 5. – № 3. – P. 535-551.

²⁶ Kuzio T. Democratic Breakthroughs and Revolutions in Five Post-Communist Countries: Comparative Perspectives on the Fourth Wave / T. Kuzio // Demokratizatsiya. – 2008. – Vol. 16. – № 1. – P. 97–109.; Kuzio T. Nationalism, Identity and Civil Society in Ukraine: Understanding the Orange Revolution / T. Kuzio // Communist and Post-Communist Studies. – 2010. – Vol. 43. – № 3. – P. 285-296.

²⁷ Hale H. Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia / H. Hale // World Politics. – 2005. – Vol. 58. – № 1. – P.133-165.; Hale H. Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective / H. Hale // Cambridge University Press. – 2015. – 536 p.

Таблиця 3.1.2. Пояснення «Помаранчевої революції» (продовження)

	еліт щодо президента чи його наступника у питаннях спадкоємності влади. Там, де президент оголосив про своє бажання піти – очікування змінювалися, еліти починали шукати наступника, що відбулися шляхом «революції». Там, де він цього не робив, або успішно призначив наступника – очікування не змінювалися, тому «революції» були невдалі, або їх не було взагалі (Росія, Білорусь). 1. Усі «кольорові революції» відбулися в системах патронатного президентства; 2. У всіх країнах революції відбулися лише після того, коли президент оголосив про відставку; 3. З усіх пострадянських країн, де виникли проблеми з наступником, революції відбулися лише там, де президенти були найменш популярними.		
В. Гельман ²⁸ (2005)	Результат конфліктів зумовлений двома групами взаємопов'язаних екзогенних і ендогенних чинників. Перші – структура політичних можливостей загалом і «спадок минулого» зокрема. Другі – структура еліт, розподіл ресурсів, ефекти інститутів і невизначеність. Обидві групи факторів визначають ціну стратегій у конфлікті.	3	Інституційна теорія раціонального вибору
О. Фісун ²⁹ (2006)	«Кольорові революції» як і «Помаранчева революція» є результатом конфлікту неопатримональної бюрократії і ретроорієнтованих політичних підприємців. Головною умовою/передумовою була неможливість влади інтегрувати в	На основі «Помаранчевої революції»	Неовеберівська інтерпретація в руслі третьої хвилі теорій революції

²⁸ Розглядає динаміку (зміни і стабільність) режимів на пострадянському просторі. «Помаранчева революція» є одним із випадків конфлікту еліт. Еліти, таким чином, є головними гравцями/акторами. Результатом конфлікту стало не повалення режиму, а його мирна трансформація: Див. Гельман В. Уроки українського / В. Гельман // Поліс. – 2005. – № 1. – С.36-49.

²⁹ Фісун А. Демократія, неопатримоналізм и глобальные трансформации: монография / А. Фісун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.

Таблиця 3.1.2. Пояснення «Помаранчевої революції» (продовження)

	клієнтарно-патронажну мережу значні сегменти економічних, політичних і регіональних еліт. «Кольорові революції» належать до «неопатримоніальних революцій» країн третього світу, які не ведуть до змін у доступі основних груп до позицій контролю у владі.		
Д. Арель ³⁰ (2005)	«Помаранчева революція» – це особливий випадок посилення регіональних і етнічних поділів. Проте етнічний поділ в Україні протиставляє не національності, а цілісну українську ідентичність, з одного боку, та подвійну, чи біетнічну, ідентичність, із другого боку (українсько-російську). Найбільший виклик для «Помаранчевих» полягає в залученні, а не відокремленні «іншого» (носіїв українсько-російської ідентичності).	1 (Україна)	
Д. Лейн ³¹ (2008)	«Кольорові революції» – це особливий тип політичної активності з метою приходу нових людей до влади. Ці події Д. Лейн називає «революційним переворотом» – високою часткою участі еліт і «аудиторною» участю мас. Три умови успіху і невдач «кольорових революцій»: 1. Еліти і маси схильні до радикальних змін; 2. Ідеологічна мобілізація (в ім'я демократії); 3. Практичні альтернативи до наявного «статус-кво». Головні актори – еліти.	10	Теорія відн. депривації

У перелічених роботах ми виявили більше тридцяти чинників/умов, що сприяли успіху чи неуспіху «кольорових» революцій. З них три

³⁰ Arel D. Orange Ukraine Chooses the West, But Without the East. Aspects of the Orange Revolution, The Context and Dynamics of the 2004 Ukrainian Presidential Elections, Soviet and Post-Soviet Politics and Society, Ingmar Bredies, Valentin Yakushik, and Andreas Umland / D. Arel // Stuttgart and Hannover: ibidem-Verlag. – 2007. – Vol. 3. – P.35-53.

³¹ Спираючись на теорію відносної деривації, Лейн звертає увагу на погіршення економічного добробуту і економічних можливостей на фоні зростаючих очікувань. Див. Lane D. Coloured Revolution' as a Political Phenomenon / D. Lane // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2009. – Vol. 25. – № 2-3. – P.113-135.

чинники згадуються найчастіше. Це: об'єднана опозиція (5), роз'єднана провладна еліта (4), вкрадені вибори (3). У дужках вказана кількість згадувань. Крім них ми виділили п'ятнадцять чинників, які згадуються лише один раз: напівавторитарний режим, непопулярний президент, незалежний моніторинг виборів, незалежні ЗМІ, здатність опозиції мобілізувати маси, велика або зростаюча кількість студентів у ВНЗ, слабкий зв'язок між владою і поліцією/армією, значна присутність міжнародних ГО, відсутність енергоекспортуючої економіки, громадянський націоналізм, політична криза, продемократична столиця, непопулярна правляча еліта, харизматичний кандидат. Для побудови моделі ми взяли лише ті чинники, які згадуються більше ніж один раз.

У поясненнях процесу частина авторів звертає увагу на поведінку еліт, а частина – на поведінку мас. Звідси поняття, якими вони оперують, найчастіше зводяться до двох: перегрупування (realignment), або протест. Альтернативні поняття, як, наприклад, революційний переворот³² чи «циклічний процес суперництва чи консолідації еліт»³³, пропонують цілком інше пояснення цих подій.

Більшість авторів не вважають «кольорові революції» справжніми революціями. Цим пояснюється кількість прикметників, які ми зустрічаємо у поясненнях: «кольорові» чи «електоральні революції», «демократичний прорив», «політичне перегрупування», «народне повстання» тощо³⁴. Загалом більшість авторів згоджується з тим, що масові мирні протести, спровоковані «вкраденими» виборами, призвели до зміни влади. Не скрізь, однак, протести були успішними (Білорусь, Вірменія), а в деяких випадках їх не було зовсім (Росія). Ті ж автори, які вважають, що «Помаранчева революція» таки була революцією, обґрунтовують це масовістю подій³⁵, чи тиском, який маси здійснювали, щоб змусити чинну владу згодитися на перевибори³⁶. Інші відштовхуються від філософських³⁷, а не політологічних визначень революції чи пропонують

³² Lane D. (2008).

³³ Hale H. (2005, С.135).

³⁴ Copsey N. Popular Politics and the Ukrainian Presidential Election of 2004 / N. Copsey // Politics. – 2005. – №25. – P. 99-106.

³⁵ Kuzio T. (2008).

³⁶ Bessinger M. The Semblance of Democratic Revolution: Coalitions in Ukraine's Orange Revolution / M. Bessinger // American Political Science Review. – 2013. – Vol.107. – № 3. – P. 5.

³⁷ Колодій А. (2008, 2010).

свої власні³⁸. Такий розкид в оцінках свідчить, що протягом більш як десяти років досліджень вчені так і не зійшлися у тому, чим була «Помаранчева революція».

Те саме помітно і в ставленні до наслідків. Ті автори, які звертали увагу на факт зміни влади, вважають їх успішними³⁹, ті ж, які порівнювали гасла і очікування, – не успішними⁴⁰, а ще інші відзначають двозначні наслідки⁴¹. Дивіться таблицю 3.1.3.

Таблиця 3.1.3. Оцінки «Помаранчевої революції»

Революція	Не революція
Aslund, MacFaul (2006), Wilson (2005), Bessinger (2013), Кульчицький (2005), Колодій (2008, 2010)	Революційний переворот (Lane, 2008), народний протест (Copsy, 2005) ненасильницький протест (Somochvalov, 2006) повалення авторитаризму (Way 2008)
Успішна	Не успішна
Успішне повалення автократів (Bunce, Wolchik 2006, 2011); електоральний протест (Kalanadze, Orenstein 2009), народне повстання (Van Zon 2005)	Harasymiw (2007), Tudoroiu (2007) Lane (2008)

Підсумовуючи, відзначимо таке. Усі чотири змінні, які використовуються для пояснення «кольорових» революцій, присутні у випадку «Помаранчевої революції». Це робить «Помаранчеву революцію» не просто типовим, а архетиповим випадком серед кольорових революцій⁴². З більш ніж тридцяти чинників, які були використані для

³⁸ Так, наприклад, Марк Бессінгер революцією називає масове повстання проти чинної влади, що включає появу конкуруючих центрів суверенітету, кожен з яких претендує на легітимність. Див. Bessinger M. (2013, p. 5).

³⁹ Bunce V., Wolchik Sh. (2006, С. 284); Kalandadze K., Orenstein M. (2009).

⁴⁰ Lane D. (2008, 2010); Harasymiw B. (2007); Tudoroiu Th. Rose, Orange, and Tulip: The Failed post-Soviet Revolutions / Th. Tudoroiu // Communist and Post Communist Studies. – 2007. – Vol. 40. – № 3. – P. 315-342.

⁴¹ Kubicek P. Problems of post-post-communism: Ukraine after the Orange Revolution / P. Kubicek // Democratization. – 2009. – Vol. 16. – № 2. – P. 323-343.; D'Anieri P. What Has Changed in Ukrainian Politics? Assessing the Implications of the Orange Revolution / P. D'Anieri // Problems of Post-Communism. – 2005. – Vol. 52. – № 2. – P. 82-91; White S. Rethinking the «Orange Revolution» / S. White, I. McAllister // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2009. – Vol. 25. – № 2-3. – P. 227-254.

⁴² Audley A. Euromaidan: the Orange Revolution 2.0? [Electronic resource] / A. Audley. – Accessed: https://www.academia.edu/10090577/Euromaidan_the_Orange_Revolution_2.0. – Title from the screen.

пояснення причин/умов «кольорових», а серед них і «Помаранчевої революції», наш аналіз дозволив виділити три: єдність опозиції, розкол у владній еліті і «вкрадені» вибори. Останній чинник слід розглядати як тригер до початку протистояння між владою, з одного боку, і опозицією, підтриману масами, з іншого боку. Такий розкид в оцінках вказує на те, що дискусії щодо визначення причин, як і суті цих подій, ще далекі від завершення.

У поясненнях процесу вчені розділилися на тих, хто фокусує увагу на діях еліт, або на діях мас. Теорій, які б враховували обидві змінні, поки що бракує.

Нарешті оцінки наслідків «Помаранчевої революції» також залишаються двозначними. Ті автори, які зосереджені на факті зміни влади, переважно вважають ці події успішними. Ті ж, хто звертає увагу на ступінь демократизації, реформи та інші соціальні чи політичні наслідки, дають змішані оцінки, або взагалі негативні.

З цієї точки зору більшість авторів вважає, що «Помаранчева революція» не досягла своїх цілей у питанні демократизації, інституційної модернізації, реформ та національного будівництва. Таким чином, більш як десятилітній досвід вивчення «кольорових», а також і «Помаранчевої революції» свідчить, що ми досі маємо протилежні погляди щодо умов, причин, процесу і наслідків цих подій. З одного боку, це підштовхує до перегляду наявних пояснень, а з іншого – до побудови інтегративних теорій, які б поєднували акторів (владу, опозицію, маси) та вплив на них ззовні.

Отже, вивчаючи «кольорові революції», варто брати до уваги як структури, так і агентів змін і розглядати їхню взаємодію принаймні на двох рівнях аналізу: внутрішньому, де головною змінною і фокусом є стан владного угруповання й опозиції, та зовнішньому, що здійснює полегшуючий і/або стримуючий вплив. Якщо владна еліта цілісна – мобілізація можлива, але реакція на неї може бути жорсткою. Якщо ж владна еліта розколота – мобілізація полегшена, а реакція на неї з боку влади може бути м'якою. Сполучною ланкою між опозиційною елітою і масами є громадські організації. Їх наявність полегшує мобілізацію і робить її мирною, а відсутність – робить мобілізацію спонтанною. Як свідчить досвід Євромайдану, спонтанна мобілізація не означає використання насилля. Останнє з'являється у відповідь на насильницькі

спроби влади зупинити протести. Дії влади і мас перебувають під впливом зовнішнього середовища. Опозиційна і владна еліти відчують на собі вплив з боку Заходу та Росії, лідери громадських організацій використовують приклади успішного ненасильницького опору, а маси реагують на дії влади, заклики лідерів опозиції, активістів громадських організацій та сигнали, що надходять із зовнішнього середовища – Заходу та Росії.

3.2. «Помаранчева революція» у світлі порівняльних соціальних досліджень

У цьому параграфі зосередимося на тому, чи події листопада-грудня 2004 року справді були революцією у значенні, в якому прийнято використовувати у соціальних, зокрема політичних дослідженнях. Якщо ні, то як можна визначити суть цих подій?

На початку стисло оглянемо публікації, що з'явилися в українських та закордонних виданнях незабаром після зміни влади. Оскільки сам термін «Помаранчева революція» з'явився з легкої руки журналістів, переважна частина публікацій у вітчизняних друкованих та електронних ЗМІ висвітлює події листопада-грудня 2004 р. саме як революцію, не вдаючись при цьому до глибшого аналізу. Це не дивно, адже завдання журналіста полягає у приверненні уваги до матеріалу та висловлювання свого ставлення до подій.

Перші спроби аналізу «Помаранчевої революції» були здійснені кількома українськими авторами. Так Микола Колодяжний, використовуючи дещо еkleктичний перелік складових революції, таких як передумови, цілі, рушійні сили, революційна ситуація, поштовх до революції, її хід, результати та характер, писав, що «Помаранчеву революцію» можна вважати революцією. За типом, чи характером, у термінології М. Колодяжного, революція була буржуазною на тій підставі, що «вона розчищає суспільство від тих пережитків і залишків, які заважають нормально розвиватись ринковій економіці»⁴³. Заступник голови редактора журналу «Сучасність» С. Грабовський у короткій пу-

⁴³ Колодяжний М. Чи була революція революцією? [Електронний ресурс] / М. Колодяжний. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/01/12/3006084/>. – Назва з екрану.

блікації в «Українській Правді» стверджував, що «Помаранчева революція» 2004 р., як і «революція на граніті» у 1990 р., як і акції «Україна без Кучми» чи «Повстань, Україно!», як і ухвалення Конституції України 1996 року є складовими більш тривалого та масштабного процесу. Цей процес і слід було назвати новітньою українською революцією»⁴⁴.

Близьку до цієї думку, в сенсі ширшого, історіософського розуміння змін, висловив Т. Возняк, наголошуючи на потребі «другої хвилі української революції». Першою хвилею, він вважає, була «оксамитова революція» 1991 р.⁴⁵

Соціологи, аналізуючи події, що відбулися у період між двома турами виборів, обережно відзначали, що «...прямо зараз достатньо повно оцінити і пояснити те, що відбулося, принципово неможливо», проте Ю. Саєнко наприклад, заявив, що «справді, відбулася революція у суспільній свідомості – але ще тільки у намірах до змін. До революції у соціальній структурі ще далеко»⁴⁶.

Подібну думку висловив і Т. Кузьо, який твердив, що «Помаранчева революція» є другою й останньою фазою української революції, яка почалась наприкінці радянської епохи. «У 1991 р. в Україні відбулась національна революція, а у 2004 р. країна пережила демократичну революцію. Тому революція 1991 р. була незакінченою до 2004 р.»⁴⁷. Крім того, Т. Кузьо вважає, що «Помаранчева революція» поєднала три революції в одній: національну, демократичну й антикорупційну. Як бачимо, навіть досвідчені вчені висловлювали судження, заперечені згодом політичною практикою.

Історик С. Кульчицький у газеті «День» опублікував дві розлогі статті, присвячені аналізу подій, що передували «Помаранчевій революції» 2004 р. Предметом уваги автора є спроба оцінки передумов ли-

⁴⁴ Грабовський С. Так, революція! [Електронний ресурс] / С. Грабовський. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2005/01/24/4385030/>. – Назва з екрану.

⁴⁵ Возняк Т. Між двох революцій / Т. Возняк // Економіст. – 2005. – № 1. – С. 12-15.

⁴⁶ Саєнко Ю. Україна: динаміка змін у суспільній свідомості / Ю. Саєнко // Універсум. – 2004. – №10-12. – С.11-14.; Подібні думки висловлює Є. Головаха. Див. Головаха Є. Революція очікувань. Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори-2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей / Є. Головаха // ІС НАНУ. – К., 2005. – С. 32-39.

⁴⁷ Kuzio T. From Kuchma to Yushchenko. Ukraine's Presidential Election and the Orange Revolution / T. Kuzio // Problems of Post-Communism. – 2005. – Vol. 52. – № 2. – P. 15.

стопадових подій 2004 р. За глибиною змін та швидкістю, з якою вони відбулися, С. Кульчицький називає їх революцією⁴⁸. У другій публікації, що присвячена реконструкції планів Л. Кучми залишитися при владі, С. Кульчицький відзначає, що «Помаранчева революція» – це тільки епізод, хай навіть найважливіший у двохсотденному марафоні президентських виборів 2004 р. Погляд на революцію повинен формуватися в ході аналізу цих виборів⁴⁹. Пізніше цей погляд був розвинутий автором в окремому дослідженні⁵⁰.

На шпальтах «Дня» своїм баченням драматичних подій кінця 2004 р. поділився економіст А. Гальчинський. Відштовхуючись від праці П. Сорокіна «Революція і соціологія», у якій метр соціології виділяє три фази революції – емоційну, деструктивну та конструктивну, А. Гальчинський наголошує на тому, що «Дуже важливо, щоб «ватаги» помаранчевої революції усвідомили специфіку відповідної логіки, щоб період виходу із революційного стану та входження суспільства у конструктивну фазу настав якомога швидше»⁵¹.

Свою тезу про те, що Україна справді пережила революцію, А. Гальчинський розвинув у книзі «Помаранчева революція і нова влада». Використовуючи запозичений із радянського суспільствознавства поділ революцій на політичні та соціальні, вчений вважає, що листопадові події 2004 р. в Україні були початком соціальної революції і за своїм змістом становлять другий, демократичний етап суспільних перетворень⁵². Перший етап, слід вважати, тривав із 1991 р. до 2004 р. і полягав у демонтажі основних атрибутів адміністративно-командної системи та формування інституційних основ нового політичного устрою держави. Таке твердження породжує запитання: свідками яких процесів ми були в Україні – еволюційних чи революційних?

⁴⁸ Кульчицький С. Визрівання помаранчевої революції / С. Кульчицький // День. – 2005. – № 54. – С. 56-58.; Кульчицький С. Помаранчева революція / С. Кульчицький // К.: Генеза, 2005 – С. 334-337.

⁴⁹ Кульчицький С. Помаранчева революція: розщеплення «адміністративного ресурсу» / С. Кульчицький // День. – 2005. – № 88. – С. 6.

⁵⁰ Кульчицький С. Помаранчева революція / С. Кульчицький // К.: Генеза, 2005 – С. 334-337.

⁵¹ Гальчинський А. Фази революції [Електронний ресурс] / А. Гальчинський. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/fazi-revoluciyi>. – Назва з екрану.

⁵² Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада. – К.: Либідь, 2005. – С.6-11.

Альтернативний погляд щодо оцінок сутності подій листопада-грудня 2004 р. знаходимо у Владіміра Малінковіча. Цей автор вважає, що головною метою опозиції був реванш – прихід до влади, а не системні зміни у суспільстві. Без таких змін, на його думку, про революцію говорити не можна⁵³.

Уважний аналіз українських подій у порівнянні з подіями в Сербії, Грузії та Киргизстані зробив харківський дослідник О. Романюк. Автор досить уважно аналізує передумови та динаміку політичних трансформацій у чотирьох країнах, проте дещо поверхнево – проблему революції як політичного феномена. На підставі того, що зміна влади в Сербії, Грузії, Україні та Киргизстані відбулась «...без застосування збройного насильства», О. Романюк пропонує виокремити їх в «особливий, посткомуністичний тип революцій»⁵⁴. Така аргументація створює методологічну проблему з межами використання поняття «революція», трактуючи його досить широко. Крім того, варто мати на увазі, що зміна влади в Грузії та Киргизстані супроводжувалась дійсно не збройним, проте політичним насиллям. У Грузії відбулось захоплення урядових будівель, а в Киргизстані, крім цього, мали місце масові сутички протестантів із загонами міліції. Тому, на наш погляд, події у цих країнах не зовсім коректно вважати ненасильницькими чи «оксамитовими» революціями.

Цей стислий огляд публікацій не вичерпує всього, що було написано про «Помаранчеву революцію». Тут ми намагалися подати типові оцінки тих подій представниками різних суспільних дисциплін. Як бачимо, переважна більшість авторів тією чи іншою мірою визнає що події листопада-грудня 2004 р. слід вважати революцією.

Погоджуючись з багатьма тезами, висловленими авторитетними вітчизняними авторами, ми не можемо погодитися з головною їхньою тезою про те, що події листопада-грудня 2004 р. були революцією.

Видається, що більшість вітчизняних вчених, які намагалися визначити суть подій кінця 2004 р. в Україні шляхом зіставлення та порівняння з «класичними» революціями, чи навіть з новітніми «революціями» 80-х рр. ХХ ст., пішли хибним шляхом. Справа в тому, що немає

⁵³ Малінкович В. О причинах «Оранжевой революции» в Украине / В. Малінкович // Оранжевая революция. Украинская версия. – М.: Европа, 2005. – С. 59-60.

⁵⁴ Романюк О. Посткомуністичні революції / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С. 17.

«ідеального типу» революції, до якого можна було б прирівнювати усі інші. Некоректно також говорити про те, що революція відбувається під час виборів. Врешті жоден з авторів, які вважали, що в Україні відбулась революція, не спромігся пояснити перебіг подій, відштовхуючись від будь-якої з відомих теорій революції. Нездатність вмістити українські події у ширший теоретичний контекст, з одного боку, може свідчити про недостатнє «методологічне оснащення» вітчизняних авторів, а з іншого – те, що українські події не вкладаються в наявні пояснення феномену революції. Саме з цим, на наш погляд, пов'язані труднощі більшості вітчизняних авторів, які визначають події кінця 2004 р. в Україні у термінах революції. Для того, щоб ретельніше поглянути на сутність та головні ознаки революції, пропонуємо кілька визначень революції, взятих з авторитетних видань.

«Політична революція – це суспільний рух і переворот, що ставлять за мету повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства»⁵⁵.

«Політична революція – насильницький спосіб принципової якісної зміни політичної системи суспільства в результаті приходу до влади нових соціально-політичних сил і докорінної зміни курсу соціально-політичного розвитку країни в їхніх інтересах»⁵⁶.

«Революція є швидкою фундаментальною і насильницькою внутрішньою зміною пануючих цінностей і міфів суспільства, його політичних інститутів, соціальної структури, керівництва, а також політичної діяльності уряду»⁵⁷.

Зрозуміло, що запропоновані тут визначення не охоплюють усіх ознак революції. Проте всі вони вказують на такі характерні риси:

1. Насильницький характер.
2. Глибока, фундаментальна зміна існуючого ладу та соціальної структури суспільства.

⁵⁵ Політологічний енциклопедичний словник: довідник / за ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна. – К.: Генеза, 1997. – С. 293.

⁵⁶ Политическая энциклопедия: справочник / за ред. Семигина Г. Ю. – Т. 2. – М.: Мысль, 2002. – С. 330.

⁵⁷ Huntington S. Revolution and Political Order / S. Huntington // Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies. ed. By Jack Goldstone: HBS publishers. – 1986. – P. 39.

3. Радикальна зміна політичних інститутів та всієї політичної системи.

Американський дослідник революції Джек Голдстоун називає три ключові аспекти революції – **розвал держави(!)**, боротьбу між претендентами на центральну владу і заснування нових інституцій⁵⁸. Якщо додати до цього, що революції – це переважно тривалі процеси – від кількох місяців до кількох років, тобто макроподії, що активізують усі верстви суспільства, зокрема селян, то стає зрозуміло, що визнати події кінця 2004 р. в Україні революцією є надто проблематично.

Хтось може це заперечити на підставі того, що запропоновані визначення не враховують таких ознак революції, як масова мобілізація, зміна правлячої еліти чи зміна політичного режиму, що не були присутні в українських подіях. Інші можуть розширювати саме поняття революції, так як це роблять Б. Акерман, Т. Кузьо, чи О. Романюк. Перший називає революцією «...увінчані успіхом зусилля, оперті на колективній і свідомій мобілізації, метою яких є зміна існуючих принципів і практик, що стосуються основної сфери життя»⁵⁹. Таке гнучке визначення дає можливість американському конституціоналісту і філософу назвати революціями події 1989 р. у Східній Європі. Цей тип революцій він називає «ліберальними» на тій підставі, що вони відбулись без насилля і не мали на меті тотальної зміни всіх ділянок життя.

Близькі до Б. Акермана ідеї висловлювали й деякі інші вітчизняні політики та вчені, називаючи події кінця 80-х рр. в країнах Східної Європи, а також події в Україні та Грузії «постмодерними», «посткомуністичними» чи «ненасильницькими» революціями⁶⁰. Ці інтелектуальні вправи безумовно є цікавою спробою інтерпретації драматичних змін, проте сумнівно, чи додадуть вони більшого розуміння суті подій, що мали місце в Україні та інших пострадянських країнах у 2003-2005 рр.

Для того, щоб уважніше поглянути на сутність революції як аналітичної категорії, пропонуємо стислий огляд найбільш впливових теорій

⁵⁸ Енциклопедія політичної думки: довідник / за ред. Девіда Міллера – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 326.

⁵⁹ Акерман Б. Майбутнє ліберальної революції [Електронний ресурс] / Б. Акерман // «І». – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n34texts/akerman.htm>. – Назва з екрану.

⁶⁰ Колодій А. Про феномен революції в контексті сучасності / А. Колодій // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. – 2014. – №5. – С. 133-143.

революції, що були запропоновані переважно західними дослідниками протягом ХХ ст.

Теоретичні пояснення революції

Як вказує Дж. Голдстоун, феномен революції у ХХ ст. вивчали три генерації дослідників. Перші спроби пояснення революції здійснили представники «природної історії революції», які у 20-30 рр. сформулювали досить широкий перелік ознак революції. Спираючись на ці ознаки, перші дослідники феномена революції змогли відтворити типову послідовність революційних подій⁶¹.

Такими ознаками вони вважали:

- зростання ролі «інтелектуалів», що відмовляються підтримувати існуючий режим;
- перед революцією уряд намагається здійснити глибокі реформи;
- падіння режиму починається з гострої політичної кризи, викликаній нездатністю уряду справлятися на стільки з діями опозиції, скільки з політичними, військовими, економічними чи іншими внутрішніми проблемами;
- виникнення конфліктів у середовищі революціонерів після перемоги революції. З'являються радикали, консерватори та помірковані;
- першими, кому вдається прийти до влади після перемоги революції, – це помірковані революціонери;
- шляхом поміркованих реформ вони намагаються відновити владу, тим часом радикали організують масову мобілізацію;
- зміни суспільного устрою та панівної ідеології настають не тоді, коли старий режим падає, а тоді, коли радикали залучаються підтримкою мас і змінюють «поміркованих»;
- наведення порядку відбувається силовими методами. Це, як правило, початок революційного «терору»;
- боротьба між «радикалами» та «поміркованими», а також між захисниками революції та зовнішніми ворогами, сприяє при-

⁶¹ Детальніше про це дивіться *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*. – P. 2-17.

ходу до влади військових (Дж. Вашингтон, О. Кромвель, Наполеон, К. Ататюрк, Мао Цзедун, Й. Б. Тіто);

- радикальна фаза революції закінчується з приходом до влади прагматичних «поміркованих», що сприяють встановленню порядку в нових умовах (увага концентрується на економічних проблемах, а не політичних).

Наступними генераціями дослідників вважаються представники теорій політичного насилля, що написали свої праці у 60-х та 70-х рр. ХХ ст., та представники новітніх «плюралістичних» інтерпретацій революції, чії роботи з'явилися наприкінці 70-х та у 80-х рр. ХХ ст.⁶².

Найбільш помітною у 60-х-70-х рр. ХХ ст. була психологічна теорія насильницьких форм соціальної активності, запропонована американським соціологом Джеймсом Девісом⁶³. Для пояснення насильницьких дій Дж. Девіс використовував два поняття – революція і повстання (*rebellion*), хоча визначення цих понять не запропонував. Єдиною відмінністю революції від повстання є те, що революція «охоплює більший сегмент населення, ніж повстання».

Аналізуючи декілька класичних революцій, а також прихід до влади фашистів у Німеччині у 1933 р. та негритянські і студентські бунти 60-х рр. ХХ ст. у США, Д. Девіс висунув гіпотезу, згідно з якою революція/повстання найбільш ймовірні тоді, коли тривалий період зростання очікувань та реального задоволення потреб змінюється коротким періодом різкого розчарування, протягом якого розрив між сподіваннями та реальними можливостями задоволення потреб поглиблюється і стає нестерпним. Якщо невдоволення (фрустрація) викликане діями уряду, то воно може проявитися у насильницьких діях у формі повстання (бунту), якщо ж невдоволення набуває крайньої форми і поширюється на все суспільство, то воно набуває ознак революції.

Розрив між очікуваним задоволенням і реальними можливостями задовольняти свої потреби має вигляд перевернутої англійської літери J. За характерним вигином цієї літери, гіпотеза Д. Девіса стала відо-

⁶² *Ibid.*, p. 5.

⁶³ Davies J. *Toward a Theory of Revolution* / J. Davies // *American Sociological Review*. – 1962. – № 27. – P. 5-19. Див. також Davies J. *The J-Curve of Rising and Declining Satisfaction as a Cause of Some Great Revolutions and a Contained Rebellion* / J. Davies, H. D. Graham and T. R. Gurr (eds.) // *Violence in America: Historical and Comparative Perspectives*. – 1969. – Vol. 1. – P. 547-575.

ма як «крива-J». Пояснення Д. Девіса стало емпірично обґрунтованою альтернативою «природним» поясненням революцій. Д. Девіс наголошував на тому, що ймовірність соціального вибуху не є найбільшою тоді, коли ситуація широких мас населення постійно погіршується (що ми могли спостерігати протягом першої декади незалежності в Україні), а лише тоді, коли довший час їх ситуація покращувалась та раптом зазнала різкого погіршення. Це спостереження свідчить про те, що вимоги населення зменшуються в міру погіршення ситуації.

Гіпотеза Дж. Девіса добре пояснює, чому в Україні протягом 90-х рр. XX ст. не було значних акцій протесту (за винятком шахтарських страйків поч. 90-х рр.) і вона, здається, пояснює вибух обох Майданів. Справді, з 2001 р. ВВП України почав зростати, демонструючи 12% ріст у 2004 р. Хоча цей ріст був більше пов'язаний зі сприятливою міжнародною кон'юнктурою, ніж діями уряду Ющенка, суспільство сприймало погашення заборгованості з соціальних виплат та їхнє зростання як позитивний сигнал. З іншого боку, «втомлене» десятилітнім президентством Л. Кучми, суспільство зі сподіваннями (58,8%) і тривогою (46,9%)⁶⁴ очікувало на президентські вибори. Сподівання покладалися на ймовірну зміну влади, а тривога була викликана можливими фальсифікаціями виборів. Усвідомлення того, що сподівання не справдяться, коли суспільство дізналося про брутальну фальсифікацію другого туру виборів, виштовхнуло людей на вулиці. Те, що соціологи називають «революцією зростаючих очікувань», добре пасує для ілюстрації подій 2004 р. Спонтанна мобілізація кінця 2013 р. має складнішу природу, проте вона не суперечить поясненню Девіса у тому, що різкий обвал очікувань призводить до мобілізації. Хоча у 2013 р. економіка показувала нульовий приріст, суспільство вбачало порятунок у підписанні Угоди про Асоціацію з ЄС. Після того як влада, під тиском В. Путіна, зірвала підписання угоди у Вільнюсі, молодь вийшла на Майдан. Таким чином «вкрадені очікування» створили сприятливе тло для мобілізації.

Інше пояснення колективного політичного насилля запропонував американський соціолог Нейл Смельзер, який виявив, що коли різні підсистеми суспільства змінюються з однаковою швидкістю, управління

⁶⁴ Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – С. 658. Більш детально про це див. Казаков В. Взаимодействие социологии и власти // Соціологічне знання і влада. – К.: Стилос. – С. 92-94.

залишається стабільним. Проте коли одна з підсистем починає змінюватися інакше, ніж інші, виникає дисбаланс, що підштовхує населення до зміни системи цінностей. Коли дисбаланс між змінами окремих підсистем стає гострим, відбувається поширення радикальних ідеологій, що підривають легітимність існуючого устрою. Протягом таких періодів війна, урядова криза чи голод можуть призвести до падіння уряду⁶⁵.

Спробу поєднати психологічне та соціологічне пояснення революції здійснив Самуель Хантінгтон, відштовхуючись від поширеної у 70-х рр. XX ст. теорії модернізації. С. Хантінгтон стверджував, що ключовим аспектом модернізації є вимога збільшення політичної участі. Революції, з погляду Хантінгтона, не трапляються у традиційних суспільствах. Вони не трапляються також і в розвинутих модерних суспільствах. Революції мають найбільшу можливість виникнення у суспільствах, що пройшли певний соціальний і економічний розвиток, але в яких політичний розвиток і модернізація відстає від процесу соціальних і економічних змін. Політичною суттю революції є швидке зростання політичної свідомості і мобілізація нових груп до політичної участі зі швидкістю, що не дозволяє наявним інститутам задовольнити їхні вимоги. Хантінгтон виділяє дві умови революції. Перша. Політичні інститути нездатні забезпечити участь нових соціальних груп у політиці і нових політичних еліт у владі. Друга. Бажання соціальних груп, виключених з політики, брати в ній участь з метою здобуття матеріальних чи інших благ. Одна група, що відчуває себе відчуженою від влади, може спричинити переворот, бунт чи повстання, але лише поєднання незадоволених груп може призвести до революції. Можливість революції в країні, що модернізується, залежить від: а) рівня відчуження міського середнього класу – інтелектуалів, професіоналів, буржуазії; б) рівня відчуження селян від політичного життя; і в) рівня поєднання міського середнього класу і селян не лише у боротьбі проти спільного ворога, але й за перемогу націоналізму⁶⁶.

Психологічні і системні пояснення революції намагались дати відповідь на питання, чому виникає невдоволення і за яких умов воно може призвести до насильницького падіння режиму. З критикою

⁶⁵ Smelser N. Theory of Collective Behavior / N. Smelser. – New York: Free Press, 1963. – 436 p.

⁶⁶ Huntington S. Revolution and Political Order / S. Huntington // Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies. ed. By Jack Goldstone : HBS Publishers. – 1986. – P. 39-47.

такого підходу виступив американський соціолог Чарльз Тіллі⁶⁷. Ч. Тіллі відкинув пояснення революції з точки зору модернізації, запропонувавши теорію мобілізації ресурсів. Він звернув увагу на те, що саме незадоволення не може привести до революції, якщо незадоволене населення залишається неорганізованим та без достатніх ресурсів. Стверджуючи, що невдоволення і конфлікт є невід'ємними явищами політики, він наголошував на тому, що політичне насилля можливе лише тоді, коли незадоволені групи мають достатні ресурси та організацію для здійснення своїх намірів. З цього погляду модернізація може породити невдоволення, проте вона обов'язково веде до революції.

Загальні теорії революції відштовхувались від психологічних пояснень відносної депривації та фрустрації, враховували нерівномірність інституційних змін та мобілізацію ресурсів контрелітами. У працях вище згаданих авторів присутнє не лише вивчення індивідуального незадоволення, але й зміни в існуючих інститутах та діяльності опозиційних груп. Проте, як відзначає Д. Голдстоун, усі загальні теорії революції мали певні проблеми, пояснюючи, як і де трапляються революції⁶⁸.

По-перше, загальні теорії розглядали революцію як спрямований рух опозиції задля здобуття влади в державі. Вони пояснювали революції, вивчаючи формування опозиції та її ресурси для колективних дій. Проте, як показала практика, часто революції починалися не з появи потужної опозиції, а з колапсу органів державного управління, що були нездатні виконувати властиві їм функції. Загальні теорії революції не пояснювали чому трапляється розпад держави і як він пов'язаний з виникненням революцій.

По-друге, дискутуючи про проблеми модернізації, західні вчені згодом зрозуміли, що модернізація не є загальним процесом. Вона має свої особливості в кожній окремій країні. Чи модернізація веде до революції і який тип революції може трапитися в результаті модернізації, залежить від взаємин між землевласниками та селянами, між міськими та сільськими мешканцями і навіть від швидкості зростання населення.

⁶⁷ Tilly Ch. *European Revolutions, 1492-1992* / Ch. Tilly // Blackwell Publishing. –1995. – P. 16.; Tilly Ch. *From Mobilization to Revolution* / Ch. Tilly // Random House. –1978. – P. 143-151.

⁶⁸ Goldstone J. *Introduction* / J. Goldstone // *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*. – P. 6.

Ці проблеми підштовхнули дослідників до вивчення особливостей політичної, економічної та соціальної структури держав та з'ясування впливу зовнішніх чинників на стабільність держав. Так з'явилася структурна теорія революції, запропонована соціологом Тедою Скокпол⁶⁹. Американська дослідниця виходить з того, що занепад адміністративного і військового потенціалу держави (втрата державною бюрократією здатності здійснювати автономні дії), який відбувається під впливом природних, економічних чи військових чинників, веде до революційної ситуації, яка може вилитися у соціальну революцію. Занепад держави посилюється конфліктом між державою та елітами, громадським невдоволенням і змаганням між державами на міжнародній арені. Т. Скокпол звернула увагу, що держави з відсталою економікою більше відчують тиск міжнародного середовища, що може призвести до розпаду державних інститутів. Яскравим прикладом є Росія під час Першої світової війни, Франція XVIII ст., що поступилась економічно могутній Англії, а також Японія, Китай та Туреччина, що боролись із потужними західними державами у XIX та XX ст.

Занепад держави може відбуватися і без поразки у війні. Можливість внутрішнього занепаду залежить від відносин держави та панівних політичних еліт. Якщо держава, намагаючись зменшити зовнішній тиск, іде на обмеження традиційних джерел прибутків еліт чи їх політичної ваги, між ними неминучий конфлікт. Якщо ж еліти мають достатньо ресурсів, щоб паралізувати діяльність держави, її занепад стає ще більш імовірний. Якщо політичні еліти вирішують не підтримувати державу перед загрозою зростаючого зовнішнього тиску, вони можуть здійснити «елітарну революцію». Остання, як відзначає Е. Трімбергер⁷⁰, відрізняється від державного перевороту тим, що руйнує економічну і політичну основу старого режиму, а переворот її зберігає. З приходом до влади нова адміністрація може піти на радикальні заходи, щоб витягти країну зі стану кризи. Приклади таких дій дає революція Мейджі 1886 р. в Японії, прихід до влади К. Ататюрка

⁶⁹ Skocpol Th. *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China* / Th. Skocpol // Cambridge: Cambridge University Press. –1979. – 407 p.; Skocpol Th., Trimberger E. *Revolution: A Structural Analysis* / Th. Skocpol, E. Trimberger // *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*. –1986. – P. 59-65.

⁷⁰ Trimberger E. *Revolution From Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, and Peru* / E. Trimberger. – New Brunswick: Transaction Book, 1978. – 196 p.

у 1923 р. в Туреччині і державний переворот 1952 р. у Єгипті, здійснений А. Насером.

Певні держави, які прийнято називати неопатримоніальними, функціонують на основі клієнтелістських зв'язків. У таких державах глава виконавчої влади може маніпулювати бюрократією і військовими, взаємно їх послаблювати і заохочувати корупцію, щоб узалежнити їх від своєї волі. Такі держави, як відзначає Т. Скокпол, особливо вразливі до зовнішнього економічного і військового тиску. Періоди економічної стабільності дають можливість вибудувати клієнтелістську мережу, проте часи економічного занепаду можуть позбавити главу виконавчої влади можливостей контролювати своє оточення. Якщо в цей період виникає навіть незначний соціальний спротив, корупція серед військових та держслужбовців може зменшити можливості влади для швидкого наведення порядку. До влади може прийти контреліта, метою якої є усунення попередньої еліти, а не зміни системи управління. Т. Скокпол зараховує такі події до елітарного типу революції, прикладами яких називає мексиканську, кубинську та нікарагуанську революції.

Так чи інакше, параліч держави є лише одним компонентом революції. Повномасштабна революція трапляється лише тоді, коли невдоволення еліт поєднуються з масовими рухами міських робітників та селян.

Аналіз

Якщо поглянути на події листопада-грудня 2004 р. в Україні крізь призму перелічених пояснень, то бачимо, що вони мали деякі ознаки революційності (політична криза, що тривала від оголошення результатів другого туру до рішення Верховного суду про визнання результатів другого туру недійсними та призначення його переголосування, політична мобілізація значної кількості громадян, протистояння влади і опозиції, політична поляризація в суспільстві), але це не дає підстав визнати їх революцією. На це є кілька причин.

1. Попри політичну кризу листопада-грудня 2004 року, колапсу у функціонуванні ключових інститутів, що відповідають за підтримку автономної безпеки в державі, не було. Автономна безпека визначаєть-

ся як здатність держави вирішувати свої власні проблеми мирно, без політичного чи військового втручання ззовні.

Цими ключовими інститутами вважаються:

а) поліція і система виправних закладів;

б) бюрократичний апарат чи державна служба;

в) незалежна судова система;

г) професійні збройні сили, що перебувають під цивільним контролем⁷¹.

Ці інститути хоч не були і ще не стали повністю автономними, тобто незалежними від політичних партій і кланів та політичних еліт, проте вони не були й повністю підконтрольними цим групам. Отже, в Україні не було і немає підстав стверджувати, що мав місце занепад адміністративного потенціалу держави.

2. Зміна влади відбулась ненасильницьким шляхом.

3. Події кінця 2004 р. в Україні хоч і були екстраординарними включно з переголосуванням другого туру виборів, проте не вийшли за межі правового поля. Результати виборів визнали усі сторони, як і міжнародні спостерігачі. Таким чином, політична криза була вирішена політичним компромісом, частиною якого стали зміни до Конституції. Останні, однак, прийняті з порушенням процедури, посилили інволюцію конституціоналізму в Україні у постпомаранчевий період в Україні.

4. Після зміни влади не відбулось глибоких змін ні в державі, ні в політичних інститутах, ні в соціальній структурі суспільства, що загалом свідчить про збереження існуючого ладу в державі. Події в Україні не були також і путчем, заколотом чи переворотом⁷². Виникає питання – як їх визначити?

Події в Україні можна пояснювати крізь призму демократизації (переходу), але в такому разі потрібно постійно розширювати часові рамки. Крім того, такий підхід не пояснює, чому після «демократичного прориву» демократія в Україні не консолідувалася, як і те, скільки ще буде тривати перехід і де він закінчиться.

⁷¹ Baker P., Weller A. An Analytical Model of Internal Conflict and State Collapse: Manual for Practitioners / P. Baker, A. Weller // The Fund for Peace. Washington D.C. – 1998. – 58 р.

⁷² Такі поняття переважно використовували російські автори, а англійський соціолог Девід Лейн (Lane, 2008) їх називає «революційним переворотом».

Якщо ці події не були революцією, але мала місце масова мобілізація і зміна влади, то їх, як це роблять переважно західні автори, можна брати в лапки і вміщувати у категорію «елітарних», «кольорових», «пост-комуністичних»⁷³, «демократичних»⁷⁴ чи «електоральних»⁷⁵ революцій. Якщо ж використовувати поняття «протест», то їх можна назвати «масовим»⁷⁶, «ненасильницьким»⁷⁷ чи «електоральним»⁷⁸ протестом. Останній підхід нам здається більш продуктивним, оскільки в Україні відбулася ненасильницька ротація, або «квазізаміна» правлячої еліти за масової участі населення в період президентської виборчої кампанії. Проте зі зміною людей зміни визначальних правил політичної гри не відбулося, тому ми стверджуємо, що режим у своїй суті не змінився. У період з 1994 року до 2004 р. гібридний політичний режим тяжів до авторитаризму з ознаки патримоніального чи кланово-олігархічного панування, але він не став консолідованим авторитаризмом. Зі зміною влади змагальність, політична участь, свобода діяльності ЗМІ зростають, але верховенство права ні. Більше того, неформальні угоди, корупція і клієнтелізм залишаються, а подекуди посилюються. Хоча Україна й була визнана вільною країною і в оцінках частіше стало з'являтися поняття «демократичний», демократія не консолідувалася, а зберігала перелічені дефекти. Оскільки розгляд наслідків президентських виборів 2004 р. не входить до завдань цього розділу, обмежимося лише переліком авторів, що обґрунтовують дефектність демократії в Україні більш детально⁷⁹.

⁷³ D'Anieri P. Explaining the Success and Failure of Post-Communist Revolutions / P. D'Anieri // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2006. – Vol. 39. – № 3. – P. 331-350.

⁷⁴ Kuzio T. Democratic Breakthroughs and Revolutions in Five Post-Communist Countries: Comparative Perspectives on the Fourth Wave / T. Kuzio // *Demokratizatsiya*. – 2008. – Vol. 16. – № 1. – P. 97-109.

⁷⁵ McFaul M. Transitions from Post-Communism / M. McFaul // *Journal of Democracy*. – 2005. – Vol. 16. – №3. – P. 5-19.

⁷⁶ Copsey N. Popular Politics and the Ukrainian Presidential Election of 2004 / N. Copsey // *Politics*. – 2005. – Vol. 25. – № 2. – P. 99-106.

⁷⁷ Samochvalov V. Ukraine and the Orange Revolution: Democracy or a «Velvet Restoration» / V. Samochvalov // *Southeast European and Black Sea Studies*. – 2006. – Vol. 6. – № 2. – P. 257-273.

⁷⁸ Kalandadze K. Orenstein M., Electoral Protest and Democratization: Beyond the Color Revolution / K. Kalandadze // *Comparative Political Studies*. – 2009. – Vol. 42. – № 11. – P. 1403-1425.

⁷⁹ Див., наприклад, D'Anieri P. What Has Changed in Ukrainian Politics / P. D'Anieri // *Problems of Post-Communism*. – 2005. – Vol. 52. – № 5. – P. 82-91.; Christensen R.,

Українська «Помаранчева революція» у порівняльному контексті

Падіння комуністичних режимів у Східній Європі наприкінці 80-х рр. ХХ ст. відбулось шляхом наростання масових політичних страйків та акцій протесту внаслідок системної кризи комуністичних режимів. Ознаками кризи були: нездатність урядів ефективно взаємодіяти з опозицією, економічні негаразди та втрата легітимності комуністичних режимів.

Падіння авторитарних режимів у Польщі, Чехо-Словаччині та Угорщині хоч і відбувалося за участі людей, проте за відсутності внутрішніх та зовнішніх каталізаторів, таких як «вкрадені» вибори, різкий економічний занепад, втручання у внутрішні справи ззовні тощо. Крім того, протести не мали значного розмаху. Натомість у Сербії, Грузії, Україні та Киргизстані вибори, а точніше спотворені результати виборів, стали каталізатором масових акцій протесту. Прихід до влади опозиції в останній групі країн вселяв сподівання на початок четвертої хвили демократизації, що мала б охопити країни колишнього СРСР. Проте більшість пострадянських країн, обтяжені «дилемою одночасності» або тим, що Т. Кузьо назвав «квадротранзитом»⁸⁰, так і не змогли стати на шлях поступальних демократичних реформ.

У східноєвропейських країнах влада використовувала різні способи стримування опозиції – від вибіркових репресій (арешт В. Гавела в Чехо-Словаччині, З. Буяка та інших лідерів опозиції в Польщі) до співпраці з опозицією (проведення «круглих столів» у Польщі та проведення переговорів про умови передачі влади в Угорщині). У Грузії та Україні влада не наважилась на використання сили проти демонстрантів, хоча в Киргизстані міліція намагалася їх розігнати, проте безрезультатно.

Події 1989-1991 рр. деякі з авторів схильні вважати революцією, хоча ні за ознаками, ні за швидкістю вони революцією не були⁸¹. Розпад

Rachimbulov E., Wise Ch. The Ukrainian Orange Revolution Brought More Than a New President: What Kind of Democracy Will the Institutional Change Bring? / R. Christensen, E. Rachimbulov, Ch. Wise // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2005. – Vol. 38. – P. 207-230.; Маринович М. Уже не «осанна», але ще не «розпни» / М. Маринович // *Дзеркало тижня*. – 2005. – № 31. – С. 3.

⁸⁰ Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? / T. Kuzio // *Politics*. – 2001. – Vol. 21. – № 3. – P. 168-177.

⁸¹ Див., наприклад, McFaul M. Introduction: The Evolving Social Science of Postcommunism / M. McFaul, K. Stoner-Weiss // *Comparative Lessons of Transition*. – Cambridge. – 2004. – P. 8-9.

СРСР справді започаткував глибокі зміни на всьому пострадянському просторі, але ці зміни сталися не внаслідок революції, а інволюції – згортання, всихання попередньо існуючого організму. Хронологічно, проте з певною мірою умовності, інволюційні зміни, започатковані в СРСР і продовжені в Україні, можна розглядати таким чином:

I. Ресурсне виснаження, економічний занепад і втрата адміністративного потенціалу СРСР. Метою реформ (лібералізації режиму) було переавантаження СРСР (кінець 80-х років ХХ ст. – 1991 р.)

II. Пострадянська «демолігархізація». Після проголошення незалежності України «демократи» погодилися на перебування комуністів при владі в обмін на визнання ними незалежності і програми державотворення. Це співіснування подекуди відбувалося шляхом співпраці, але частіше шляхом прихованої чи відвертої боротьби старої та нової еліт – 1991-2004 рр.

III. Невдала демократизація – 2005-2010 рр.

IV. Невдала «білорусизація». Занепад режиму і революція – 2010-2014 рр.

V. Постреволюційна криза – 2014 р. – до наших днів.

Лібералізація, яка почалася в СРСР у 1985 р. з приходом до влади М. Горбачова, мала на меті влити «нове вино у старі міхи», тобто оживити авторитарну систему управління СРСР. Проте в Україні послаблення авторитарного режиму стало відчутним лише наприкінці 80-х рр., свідченням чого було поширення мережі громадських організацій та поява перших політичних партій.

Із розпадом СРСР колишні радянські республіки отримали незалежність. Влада у нових державах опинилася в руках колишньої радянської номенклатури, яка під впливом демократичних перетворень зуміла змінити політичний «макіяж». Здатність старої партійно-комсомольської номенклатури залишатись при владі змінюючи імідж – це приклад пострадянської політичної мімікрії. Саме завдяки збереженню позицій старої номенклатури в Україні стало можливим формування складного симбіозу сімейної влади та кланової олігархії в період десятилітнього президентства Л. Кучми.

Процеси демократизації почали згортатися в Україні починаючи з середини 90-х рр. Саме у цей період у країні почав формуватися гібридний режим. Гібридність у випадку України треба розуміти не лише

як поєднання виборів та авторитарних прийомів здійснення влади, а як домінування неформальних інститутів над формальними⁸².

Ми вже писали вище, що трансформаційні процеси в Україні не слід розглядати у лінійній площині. Коректніше було б говорити принаймні про два різновекторні процеси. Перший пов'язаний зі змінами політичних інститутів у напрямі демократизації. Другий – пов'язаний з рухом у зворотному напрямі – збереженням і репродукцією інститутів, притаманних авторитарному режиму. З цього погляду траєкторію політичних змін в Україні з 1991-2004 рр. варто розглядати крізь призму процесів демократизації та олігархізації. Схематично це матиме вигляд зигзагоподібних коливань між умовними полюсами «демократія» та «авторитаризм». У міру збільшення політичної конкуренції та зростання політичної участі політичний режим в Україні наближався до демократії. Коли ж ці процеси гальмувалися, то й політичний режим повертався до авторитарних зразків і практик.

Отже в Україні з 1991 до 2004 р. ми були свідками особливого варіанту суспільних трансформацій – формування новітнього різновиду гібридного режиму, що виріс за фасадом слабко виражених демократичних інститутів. Перехід у пострадянських країнах, що почався наприкінці 80-х рр., не був завершений з погляду традиційної моделі трансформації. Спроба доповнити цю модель досвідом пострадянських країн⁸³ призвела до перегляду транзитологічної парадигми про незворотність демократизації. У руслі цих робіт ми показуємо, що в Україні, як і в більшості пострадянських держав, не було ні еволюційної, ні революційної зміни еліт. Проникнення колишньої радянської номенклатури до владних структур було одним з чинників, що зумовив формування новітніх авторитарних та гібридних режимів у колишніх радянських республіках.

Тепер повернемося до подій листопада-грудня 2004 р. і спробуємо визначити їхню суть у ширшому контексті політичних змін в Україні. Виразною рисою «Помаранчевої революції» є те, що ці події не потрапляють ні в категорію революції, ні в категорію транзиту. В Україні стара влада була повністю позбавлена легітимності, проте не наважилась

⁸² Більше про це див. вступ та параграф 1.2.

⁸³ Див. Carothers T. The End of the Transition Paradigm. – P. 15-21.; McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. – P. 212-244.

ні на застосування сили після початку масових акцій протесту, ані на відмову від здійснення повноважень. Перший та особливо другий тур виборів відбулися з масовими фальсифікаціями результатів на користь провладного кандидата. Такі дії влади в політичних дослідженнях мають назву «вкрадені вибори»⁸⁴.

В Україні перемога опозиційного кандидата стала можливою завдяки масовій участі громадян у політичному страйку, підтримці західних держав, міжнародних організацій та незалежній позиції Верховної Ради і Конституційного Суду. Вирішальним чинником перемоги опозиції слід вважати пряму участь громадян у ненасильницьких акціях протесту. Без співпраці різних верств українського суспільства та демонстрації громадянської мужності перемога опозиції була б неможливою, навіть якби всі знали, що результати виборів були сфальсифіковані.

3.3. Еліти в Україні до і після «Помаранчевої революції»

Дослідження Центру Разумкова, проведене у 2009 р., зафіксувало найбільше на той час падіння довіри до усіх політиків та владних інститутів. Електоральна підтримка В. Ющенко за п'ять років президентства зменшилась у десять разів (з більше 50% наприкінці 2004 р. до 3-5% на кінець 2009). Підтримка Ю. Тимошенко за цей самий час зменшилась у п'ять разів (з майже 50% на початку 2005 р. до 10-13% на вересень 2009 р.). Лідер опозиції В. Янукович втратив найменше. У липні 2009 р. на президентських виборах його готові були підтримати 26,8% виборців⁸⁵. Кожен п'ятий українець на наступних президентських виборах був готовий голосувати проти всіх, що у десять разів більше, ніж у

⁸⁴ Див. Thompson M. Stolen Election: The Case of the Serbian October / M. Thompson, K. Philipp // Journal of Democracy. – 2004. – Vol. 15. – № 4. – P. 159-172. Автори визначають поняття так: «Вибори вважаються вкраденими, коли існуючий режим перешкоджає перемозі опозиції через відверті маніпуляції з підрахунками голосів або через анулювання результатів виборів.» Переклад мій. Цитовано Suleymanov M. The Orange Revolution [Electronic resource] / M. Suleymanov – Accessed : <http://www.monitor.uceace.org>. – Title from the screen.

⁸⁵ Див. Якби вибори Президента України відбувалися наступної неділі, то за кого Ви проголосували б? (динаміка, 2008-2009) : соціологічне опитування [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=91. – Назва з екрану.

2004 р., а кожен другий не підтримував діяльності головних державних інститутів – парламенту, Кабінету Міністрів, міліції і судів⁸⁶.

Чим було зумовлене таке падіння підтримки «помаранчевих»? Чому в 2009 р. ВВП впав на 15%, а в цілому не досягав 70% від 1990 р.? Чому за рівнем корупції у 2009 р. Україна опинилась на останньому місці серед «нових незалежних держав»?⁸⁷, а розрив у доходах 5% найбагатших та 5% найбідніших українців склав від 38 до 70 разів, що виявився найбільшим у Європі⁸⁸.

Ці запитання змушують уважніше поглянути на політичну еліту в Україні. У цьому параграфі ми не будемо продовжувати тривалу дискусію про те, чи є в Україні еліта і якою вона має бути⁸⁹. Натомість звернемо увагу на питання, які рідше з'являються у роботах українських дослідників, а саме: Чи відбулося «оновлення» еліт після «Помаранчевої революції» і чи змінилася їхня структура? Відповіді на ці теоретичні питання допоможуть зрозуміти, чому після «Помаранчевої революції» Україна не пішла шляхом демократичних змін, а продовжила сповзати до стану гібридності.

Однак на початку потрібно з'ясувати кілька емпіричних питань: У чому полягала суть подій «Помаранчевої революції» з погляду елітної динаміки? Який механізм циркуляції еліт – репродукція, заміщення чи квазізаміщення переважав в Україні після «Помаранчевої революції»?

Детальний огляд літератури допоміг би краще зрозуміти напрями і головні теми дискусій про стан еліти в Україні. Проте, виходячи з бажання запропонувати більше пояснюючий, ніж описовий текст, підсумуємо основні тези дискусії про стан еліти в Україні, відзначаючи таке.

– Більшість українських авторів погоджуються з тим, що з погляду ціннісного критерію, тобто суспільного визнання, авторитету, провідні

⁸⁶ Салей Е. Низвержение идолов / Е. Салей // Корреспондент. – 2009. – № 30. – С. 18-19.

⁸⁷ Див. матеріали дослідження Global Corruption Barometer на сайті http://issuu.com/transparencyinternational/docs/global_corruption_barometer_2009_web?e=2496456/2192681. – Назва з екрану.

⁸⁸ Див. Зануда А. Бізнес-преса: Курс на Гондурас, або багаті і бідні в Україні [Електронний ресурс] // BBC Ukrainian. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/business/story/2009/04/090403_business_press_oh.shtml. – Назва з екрану.

⁸⁹ Про це див. матеріали спеціального числа часопису «І». У пошуках втрачених еліт. Культурологічний часопис «І», № 45, 2006 р.; Яременко О. Еліта на те й еліта, щоб включати до свого числа обраних [Електронний ресурс] / О. Яременко // Діалог. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=4&op_id=119. – Назва з екрану.

групи в Україні не відповідають поняттю «еліта». Для характеристики цих груп часто використовуються такі поняття, як «псевдоеліта» чи «квазіеліта»⁹⁰.

– З огляду на постколоніальний і посткомуністичний спадок, в Україні за роки незалежності не сформувалася національна політична еліта. Натомість в Україні є еліти – представники політико-економічних груп (ПЕГ), що мають регіональне походження і вміло захищають власні інтереси, але які байдужі до національних інтересів держави і суспільства. Представники цих груп позбавлені національної ідентичності і перебувають під впливом зовнішніх політичних гравців⁹¹.

– Політичні еліти виявились неефективними у реформуванні суспільства, у визначенні пріоритетних завдань і їх виконанні. Попри це, вони зуміли нагромадити значні корпоративні й особисті статки. Причина суспільної неефективності не у відсутності знань і умінь, а в тому, що еліти не мають потреби брати до уваги інтереси суспільства і не відчують потреби відповідати за свої дії. Такі потреби можуть диктуватися або моральними засадами еліти, дієвими механізмами політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Двох останніх чинників в Україні досі немає⁹².

– В Україні, як і в багатьох пострадянських і посткомуністичних країнах відбулося зрощення влади і бізнесу, що проявилось у діяльності політико-економічних груп (ПЕГ). Таке поєднання виявилось особливо сприятливим для розвитку корупції, розміри якої в Україні становлять загрозу національній безпеці. Відмежування бізнесу від влади було одним із гасел опозиції на президентських виборах 2004 р., проте протягом усього президентства В. Ющенка так і не було реалізоване.

– Політична культура елітних груп є відображенням регіональних, демографічних, генераційних та інших чинників, що вплинули на

⁹⁰ Див. Шульга М. Еліти в суспільстві: нагальний зміст теоретичної проблеми. / М. Шульга, О. Потехін // Розбудова держави, 1998. – №7-8. – С.14.; Валігурський П. Політологічні виміри української еліти / П. Валігурський, Ю. Валігурський // Віче. – 1998 – № 6. – С. 35.; Зоткин А. «Львы» и «лисы» украинской политики / А. Зоткин. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2010. – 341 с.

⁹¹ Див. Возняк Т. Природа провідних груп / Т. Возняк // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2006. – № 45. – С. 38. Див. Михальченко М. Еліта в Україні: Істе, куме, що зварили / М. Михальченко // Віче. – 2003. – № 1. – С. 9.

⁹² Жданов І. Україна у XXI ст.: виклики для політичної еліти / І. Жданов, Ю. Якименко // Дзеркало тижня. – 2003 – № 44 (15.11). – С. 2-11.

формування зовнішньополітичних орієнтацій, цінностей, стилю поведінки тощо. Проте спільними рисами політичного класу є сакралізація і персоніфікація влади, збереження і відтворення неопотизму та клієнтелізму, непрозорість прийняття рішень, відсутність політичної відповідальності, відсутність спільних цінностей (національної ідеї), домінування конфліктної риторики і поведінки, негативне ставлення до критики з боку політичних опонентів та ЗМІ. Домінування неформальних правил над формальними і відсутність верховенства права штовхали українські еліти до стану неефективної рівноваги – інституційної пастки.

Визначення еліти

Поняття «еліта» є досить широким і багатозначним. У літературі мають місце й інші поняття: «еліта влади», «пануюча меншість», «керівництво», «провідна верства», «контролююча група» тощо. Широкий спектр використання понять часто призводить до того, що один автор це підсумував так: «Тим самим поняттям даються різні назви, а різним поняттям дається та сама назва»⁹³. Очевидно, що така «понятійна омонімія» не сприяє чіткому визначенню предмета дослідження⁹⁴.

Виходячи з вище окреслених завдань, «елітою» у цьому дослідженні будемо називати, за Дж. Хіглі (J. Higley), «сукупність осіб, які, завдяки своїй стратегічній позиції у великих чи ключових організаціях і рухах, здатні регулярно і суттєво впливати на політичні наслідки (рішення)»⁹⁵.

Таке визначення дозволяє зарахувати до складу еліти контроліту, тобто осіб, що не перебувають при владі, але здатні впливати на політичні рішення. Відмінність останньої від еліти полягає в тому, що свій вплив контроліта здійснює переважно через заперечення дій еліти, пропонуючи альтернативні програми.

⁹³ Zuckerman A. The Concept of Political Elite: Lessons from Moska and Pareto / A. Zuckerman // Journal of Politics, 1997. – № 39. – P. 324-344.

⁹⁴ Ильин М. Понятийная омонимия: конституции и режимы / М. Ильин // Полис. – 2007. – № 5. – С. 140-148.

⁹⁵ «Persons who, by virtue of their strategic locations in large or otherwise pivotal organizations and movements, are able to affect political outcomes regularly and substantially» Higley J. Elite theory and political sociology [Electronic resource] / J. Higley // University of Texas at Austin. – Accessed: http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_4036.pdf. – Title from the screen.

Запропоноване визначення безпосередньо вказує на тих, хто має реальну владу і здійснює вплив на прийняття рішень. Таке вузьке визначення виходить за рамки дискусій про якісний чи кількісний критерій визначення еліти (якісний критерій вказує на те, що еліта – це вибрані, кращі, а кількісний – на те, що це обрані), які стали основою для розмежування ціннісного та функціонального підходів.

Виявлення еліти в демократичному суспільстві спрощене процедурою виборів. Ті, хто отримує суспільне визнання у процесі вільної, чесною і відкритою конкуренції, отримують право на здійснення влади (прийняття рішень) від імені всього населення. У недемократичних суспільствах еліта формується у закритих від конкуренції групах (кланах, гільдіях), з яких, за принципом відданості чи якимсь іншим, відбувається добір на публічні посади. Закритий, «гільдійний» характер рекрутування еліти добре описаний в літературі⁹⁶. Інтерес становить виявлення еліти у гібридних режимах, зокрема в Україні, яка вийшла з СРСР і задекларувала відданість демократичним цінностям. Нагадаємо, що транзитологічний підхід показує тривалу, обтяжену чисельними зупинками і відхиленнями траєкторію змін, але цей підхід мало що каже про тривалість переходу і принципову ймовірність досягнення демократії⁹⁷. В окремих публікаціях і в цій роботі ми стверджуємо, що після «Помаранчевої революції» політичний режим фактично не змінився. Змінились лише ключові гравці, а правила, які визначають їхню поведінку, збереглися майже у незмінному вигляді⁹⁸.

⁹⁶ Див. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М. Восленский. – М.: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. – 624 с.

⁹⁷ Kuzio T. The National factor in Ukraine's quadruple transitions / T. Kuzio // Contemporary politics. – 2000. – Vol. 6 – № 2. – P. 143-164.; D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, And Institutional Design / P. D'Anieri // M. E. Sharpe. – Armonk, New York, 2007.

⁹⁸ Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «Помаранчевої революції» / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент, 2006. – № 5. – С. 18-32.; Мацієвський Ю. Политический режим в Украине после «Оранжевой революции» / Ю. Мацієвський. – Санкт-Петербург: Политэкс, 2008. – Т. 4. – № 4. – С. 18-49.; Порівняйте Narasymiw B. Ukraine's Orange Revolution and Why It Fizzled [Electronic resource] / B. Narasymiw // Canadian Political Science Association, University of Saskatchewan. – 2007. – P. 20. – Accessed: <http://www.cops-acsp.ca/papers-2007/Narasymiw.pdf>. – Title from the screen.

Структура еліт: ієрархія та взаємодія

У літературі склалося два підходи до визначення структури еліт, які умовно можна назвати «стратифікаційний» та «динамічний». Стратифікаційний підхід був започаткований ще в працях класиків теорії еліт, які розглядали суспільство як стратархію, поділену на два нерівних класи: політичний (правлячий) клас, або еліту і маси.

Традиція використання поняття «політичний клас» була започаткована ще у працях Г. Моска⁹⁹. Сучасні російські й українські дослідники повернулись до використання цього поняття і намагаються надати йому чіткішого соціологічного значення. Так, російський соціолог О. Криштановская пише: «Політичний клас не є однорідним: усередині себе він має групи, які відрізняються функціями, характером діяльності, способом рекрутування і т. ін. Іншими словами, політичний клас складається з бюрократії – чиновників, що призначаються, електократії – чиновників, що обираються, і легіслакратії – депутатів¹⁰⁰.

Використання поняття «політичний клас», поряд з поняттям «еліта», крім ціннісних, має ще й дисциплінарні відмінності. Соціологи, які, починаючи від класичних теоретиків еліт, зорієнтовані на вивчення структури, кількісних і якісних характеристик, критеріїв та механізмів рекрутування, схильні використовувати поняття «політичний клас». Політологи, що більше уваги звертають на взаємодію різних груп еліт або на особливості «політичної гри» у консолідованих чи перехідних суспільствах, зазвичай послуговуються широко зрозумілим поняттям «політична еліта». Разом з тим перше поняття не має ціннісного забарвлення, яке несе у собі поняття «еліта». Якщо, мовляв, ті, хто здійснює владу, позбавлені суспільного визнання і часто є не кращими, а гіршими представниками суспільства, то називати їх «політичним» чи «правлячим класом» зручніше, ніж елітою.

Відштовхуючись від класичних (В. Парето та Г. Моска) та сучасних соціологічних теорій еліт (Р. Арона, Е. Гідденса, Р. Даля), у політичному класі можна виокремити дві групи. Першу становить широко зрозуміла політична еліта, зосереджена в таких інститутах, як уряд,

⁹⁹ Моска Г. Правлячий клас / Г. Моска // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2006. – № 45. – С. 9-21.

¹⁰⁰ Див. Крыштановская О. Анатомия российской элиты / О. Крыштановская. – М.: Захаров, 2005. – С. 64. Цит. за Рудич Ф. Політичний клас у сучасній Україні: передумови становлення (Частина I.) / Ф. Рудич // Віче. – 2009. – № 9. – С. 25.

парламент, політичні партії, профспілки тощо. Друга група – це адміністративна еліта, або бюрократія (Civil servants), яка реалізує і стежить за виконанням прийнятих рішень. До цієї групи можемо зарахувати державних службовців, що зайняті у центральних органах законодавчої, виконавчої, судової влади та регіональних органах виконавчої влади – обласних, районних державних адміністраціях та органах місцевого самоврядування (обласних, районних та міських радах народних депутатів). У цьому сенсі політичний клас є ширшим поняттям, ніж політична еліта, а обидві вказані групи є публічною частиною політичного класу.

Суттєвою складовою політичної та адміністративної еліт в Україні довгий час були представники номенклатури (від. лат. Nomenclatura – перелік, список імен) – затвержені на адміністративні та партійні посади функціонери різного рівня. Враховуючи комуністичне походження і функцію номенклатури – впровадження в життя рішень партії, що є управлінською діяльністю, ця верства повинна бути зарахована до публічної частини політичної та адміністративної еліт.

Який вигляд має структура еліт України крізь призму стратифікаційного підходу? Іншими словами, хто має реальну владу і хто здійснює вплив на прийняття рішень? Відповідь на це питання підштовхує до потреби врахування поряд із публічною, формальною частиною еліт, ще й непублічної, неформальної, але не менш впливової частини, яка в літературі називається по-різному: «олігархія»¹⁰¹, клани, політико-економічні групи¹⁰², холдинги, клієнти чи фінансово-промислові групи¹⁰³.

Отже, вимальовується такий ланцюг понять, що може бути використаний для опису структури еліт у посткомуністичному, зокрема, українському суспільстві (див. рис. 3.3.1.). Політичний клас, що містить у собі частину номенклатури у політичній та адміністративній елітах;

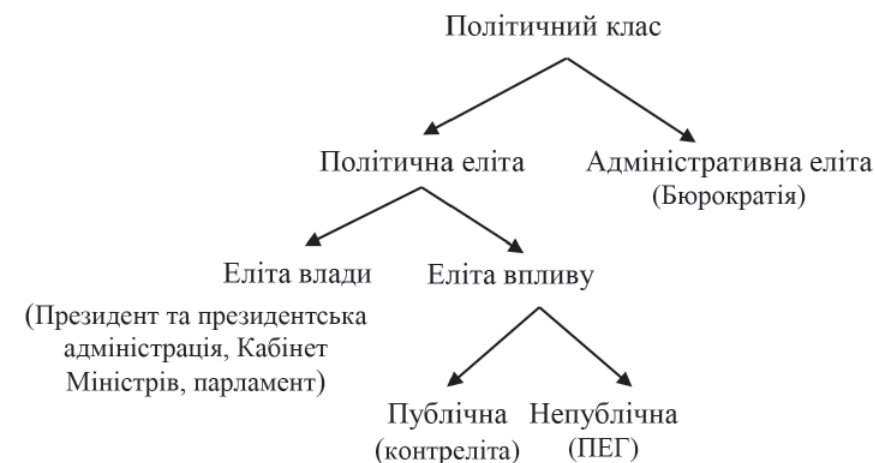
¹⁰¹ Puglisi R. The Rise of the Ukrainian Oligarchs / R. Puglisi // Democratization. – 2003. – № 10 (3). – Р. 99-123.

¹⁰² Сушко О. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? [Електронний ресурс] / О. Сушко, О. Лісничук // Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові. – Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/02936.pdf>. – Назва з екрану.

¹⁰³ Волгов М. Олігархія, клан, група інтересів: знайдіть 10 відмінностей [Електронний ресурс] / М. Волгов. – Режим доступу: http://www.politech.org/index.php?option=com_content&task=view&id=547&Itemid=31. – Назва з екрану.

політична еліта, яка поділяється на тих, що безпосередньо приймають рішення (еліта влади – законодавча, виконавча, судова влада), і тих, що впливають на прийняття рішень (еліта впливу). Останні, своєю чергою, варто розділити на формальну, публічну (контреліту, опозицію) та неформальну, непублічну частини (політико-економічні групи). Зрозуміло, що межа між однією та іншою частинами еліти впливу є досить умовна.

Рис. 3.3.1. Структура еліт з погляду стратифікаційного підходу

Джерело: складено автором

Другий підхід з'явився у працях сучасних теоретиків і, умовно, може бути названий «динамічним». Представники цього підходу (J. Higley, M. Burton, В. Гельман) звертають увагу на констеляцію (структуру) різних груп акторів і взаємин між ними, що відображає взаємодію між сегментами еліт¹⁰⁴. Ця структура визначається інтеграцією (здатністю до узгоджених дій) і диференціацією (автономією один щодо одного і щодо держави) еліт. Вона ж впливає і на розподіл ресурсів, що знаходяться під контролем акторів і/або мобілізуються акторами. Від

¹⁰⁴ Higley J. Elite power games and democratic consolidation in Central and Eastern Europe / J. Higley, J. Pakulski // Historical Social Research. – 2012. – № 37(1). – Р. 292-319.; Higley J. Political Elite Integration and Differentiation in Russia, in: A. Steen, V. Gel'man (eds.). Elites and Democratic Development in Russia / J. Higley, O. Bayulgen, J. George (eds.). – London and New York: Routledge, 2003. – Р. 11-28.

обсягу і відносної ціни ресурсів залежать стратегії еліт – суперництво (конфронтація) чи співпраця (кооперація). Вибір стратегії залежить від розподілу ресурсів (при безумовній перевазі ресурсів конфронтація вигідніша, ніж кооперація і навпаки), інституційного дизайну і рівня невизначеності¹⁰⁵.

Використовуючи два критерії – стратегії і ресурси, російський політолог В. Гельман запропонував матрицю можливих сценаріїв розвитку конфлікту між елітами. Дивіться таблицю 3.3.1.

Таблиця 3.3.1. Можливі сценарії конфліктів між елітами

	Конфронтація вигідніша від кооперації	Кооперація вигідніша від конфронтації
Рівний розподіл ресурсів	«Війна всіх проти всіх»	«Боротьба за правилами» (інституційний компроміс)
Перевага одного з акторів	«Переможець отримує все»	«Картельна змова» (кооптація залежних акторів домінуючим)

Джерело: авторська модифікація на основі: Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 82-84.

Нагадаємо, що в умовах низької інтеграції (викликаної слабкістю інституту президента і відсутністю спільних цінностей у представників політичного класу) і високої диференціації (автономії сегментів еліт один до одного і держави) в Україні сформувалася фрагментована структура еліт.

Оскільки на перших конкурентних виборах до парламенту, що відбулись у 1990 р., опозиція, що вийшла з «демократичного блоку», контролювала 116-133 із 450 місць, перевага залишалася на боці комуністичної номенклатури. Ця перевага збереглася і після проголошення незалежності, незважаючи на те, що комуністи масово почали виходити з партії. Після заборони діяльності КПУ у серпні 1991 р. у парламенті утворилася група «За радянську суверенну Україну» у складі 239 колишніх комуністів, що становило парламентську більшість. Незважаючи на значне кількісне оновлення персонального складу депутатського

¹⁰⁵ Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе/ В. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 89.

корпусу¹⁰⁶, збереження домінування комуністичної номенклатури у парламенті, на відміну від балтійських республік, стало вирішальним чинником, що вплинув на подальший характер трансформації в Україні.

Після відновлення діяльності КПУ у 1993 р. до виборів 2002 р. комуністи залишались найпотужнішою фракцією у парламенті. Вони контролювали 135 місць у парламенті другого скликання (1994-1998 рр.) і 122 місця у парламенті третього скликання (1998-2002 рр.). Лише на виборах 2002 р. кількість комуністів скоротилася майже вдвічі – до 66 депутатів. Ця ж тенденція зберігалась і на виборах 2006 р. (21 місце) і 2007 р. (27 місць). Ці цифри вказують на те, що саме представники комуністичної номенклатури впродовж десяти років домінували у Верховній Раді. Проте падіння присутності комуністів у парламенті, що настало після виборів 2002 р., не стільки пов'язане з демократизацією країни, як зі збільшенням впливу представників бізнесових структур, що здобувають перемогу на електоральному полі комуністів.

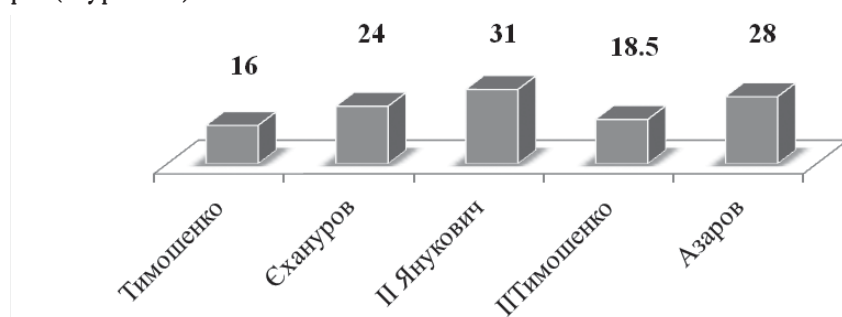
Ситуація у виконавчій гілці влади мала такий вигляд. Із 1991 до 1997 р. середній відсоток оновлення уряду становив 46%. Причому, якщо в першому уряді (В. Масола 1990 р.) чиновників, що не належали до номенклатури, було 20%, то у восьмому (В. Пустовойтенка, 1997-1998 рр.) їх було уже майже 54%¹⁰⁷. Після «Помаранчевої революції» частка міністрів, що належали до номенклатури, зменшилася до 16%. Але вже за другого прем'єрства В. Януковича колишні комуністичні функціонери отримали третину портфелів¹⁰⁸. Після 2004 р. кількість урядовців, які працювали на міністерських посадах за президентства Л. Кучми, стійко зростала. Так у першому уряді Миколи Азарова половина членів уряду вже очолювали міністерства до «Помаранчевої революції». Див. рис. 3.3.2.

¹⁰⁶ Див. Україна: політична історія ХХ – поч. ХХІ ст. / ред. В. М. Литвин та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – С. 928.

¹⁰⁷ Шульга М. Уряди України: соціологічний портрет владної еліти (1990-1997 рр.) / М. Шульга, Н. Бойко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 93-108.

¹⁰⁸ Герасимчук Ю. Трансформація політичних еліт в Україні після «Помаранчевої революції»: дипломна робота подана на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра політології. – Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2010. – С. 84.

Рис. 3.3.2. Відсоток міністрів, які раніше належали до номенклатури (в урядах)

Джерело: Герасимчук Ю. Трансформація політичних еліт в Україні після «Помаранчевої революції». – С. 64.

Повільне «очищення» вищого виконавчого органу влади від представників номенклатури значною мірою пояснює відсутність справжніх реформ у країні. Ще одна причина – часта зміна урядів. За нашими підрахунками, середня тривалість виживання урядів у період президентства Л. Кравчука та Л. Кучми становить 12,5 місяців. За президентства В. Ющенка та змін до Конституції, що вступили в дію з 1.01.2006 р., змінилося чотири уряди¹⁰⁹. Попри те, що уряди змінювалися досить швидко, коло осіб, які потрапляли до уряду, виявилось не таке вже й широке. Очевидно, що частина міністрів перебувала у складі кількох урядів. Середній показник перебування особи в складі уряду за президентства Л. Кучми становив 1,95 терміну. Соціологічний аналіз вказує на переважно сільське походження членів Кабінету Міністрів перших восьми урядів, частка яких становила від 38,5 до 67,6%. Освіта урядовців перших восьми урядів була переважно технічна. Юридичну або економічну освіту мала лише третина членів Кабінету Міністрів. За регіональним представництвом переважали вихідці з Київської, Дніпропетровської областей та Росії! Представників західних областей України у перших восьми урядах не було зовсім¹¹⁰.

¹⁰⁹ За редакцією Конституції від 8.12.2004 р. кандидатуру прем'єр-міністра на затвердження парламенту подає фракція або коаліція, яка сформувала більшість, а не президент, як це було раніше. Те ж саме стосується і звільнення прем'єра.

¹¹⁰ Шульга М. Уряди України: соціологічний портрет владної еліти (1990-1997рр.) / М. Шульга, Н. Бойко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 98.

Дослідження Центру Разумкова виявило, що станом на 2003 р. «серед осіб, які протягом 1991-2003 рр. призначалися на найбільш впливові посади в системі влади (прем'єр, віце-прем'єр, секретар Ради національної безпеки і оборони, глава Адміністрації Президента), вихідці з партійної, радянської, господарської, комсомольської номенклатури радянських часів становлять 73%; серед осіб, які з 1995 р. займали (або займають) посади голів обласних державних адміністрацій – майже 80%»¹¹¹. За даними Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД), 52% та 46% керівного складу місцевих і центральних органів влади України, відповідно, перебували на державній службі ще за радянських часів. Ті ж дані НІСД свідчать – дві третини української еліти (в т.ч. політичної) становили особи, старші 50 років. Майже 87% походять із сільської місцевості або невеликих міст, що за укладом життя мало відрізняються від сіл. З одного боку, таке походження властиве переважній більшості сучасного українського суспільства, що пережило як фізичне винищення династичної інтелігенції, так і стрімку урбанізацію останніх десятиліть¹¹², а з іншого – це пояснює поширення клієнтелізму, непотизму та інших неформальних практик «політичного виживання», що домінують в Україні.

Якщо порівнювати абсолютні показники належності до Комуністичної партії парламентарів України (52% – 1998, 44% – 2002, на 2006 та 2007 р., на жаль, даних немає, але лише комуністи і соціалісти на виборах 2006 р. разом отримали 10% місць у парламенті) та, наприклад, Естонії (17% – 1999, 7% – 2003), то зрозуміло, що в Україні колишні комуністи значно більше могли утримувати свої позиції у владних структурах, ніж в Естонії¹¹³. Наведені дані суперечать оцінкам деяких експертів та спостерігачів, які стверджують про те, що якісний і кількісний склад українських еліт за час незалежності суттєво змінився¹¹⁴.

¹¹¹ Жданов І. Україна у XXI ст.: виклики для політичної еліти / І. Жданов, Ю. Якименко // Дзеркало тижня. – 2003 – № 44 (15.11). – С. 4.

¹¹² Там само. – С. 4.

¹¹³ Голіад І. Трансформації еліт в політичних системах України та Естонії [Електронний ресурс] / І. Голіад // Диалог. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=392. – Назва з екрану.

¹¹⁴ Див. Яременко О. Еліта на те й еліта, щоб включати до свого числа обраних [Електронний ресурс] / О. Яременко // Диалог ua. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=4&or_id=119. – Назва з екрану.

Неформальними, але від того не менш егоїстичними гравцями були політико-економічні групи, (варіанти: клани, фінансово-промислові групи), які виникли в центрі й регіонах на основі регіональної та секторальної організації інститутів управління, що отримали назву – «місництва» і «відомчості». «Місництво» стало результатом домінування регіональних елітних мереж, а «відомчість» – галузевих, секторальних. В Україні сільське господарство перебувало під контролем республіканських органів влади, а важка індустрія входила до складу вертикальних союзних міністерств. Це призвело до появи як «місництва», або регіоналізму, так і «відомчості» (галузевих елітних мереж). Після розпаду СРСР контроль над вугільною, металургійною та іншими індустріальними галузями перейшов до рук представників галузевих елітних мереж, а т. зв. «регіональні клани» – прообраз ПЕГ, почали діяти, використовуючи вже наявні традиції внутрішньореспубліканського регіоналізму та враховуючи наявність нового центру¹¹⁵. Згодом з одних та інших груп сформувались ПЕГ, або «клани».

Спостерігачі відзначають появу неформальних, ренто-орієнтованих (rent-seeking) груп в Україні вже за президентства Л. Кравчука¹¹⁶. Відмінності між прибутково-орієнтованою (profit-seeking) діяльністю – бізнесом та ренто-орієнтованою діяльністю полягають у тому, що бізнес очікує прибутку від інвестицій, а ренто-орієнтована діяльність – від використання підконтрольних об'єктів. Пояснення причин появи ренто-орієнтованих груп шукають у слабкості державних інститутів, що лише почали створюватись у молодій країні. Спільною метою і регіоналів, і галузевиків було отримання бюджетних дотацій у відповідний сегмент економіки. Впровадження ринкових «правил гри» в економіці та демократичних у політиці суперечило їхнім інтересам¹¹⁷.

Впливовість цих груп проявилась у призначенні їх висуванця Л. Кучми, директора одного з найбільших підприємств військово-промислового комплексу (ВПК) «Південмаш» прем'єр-міністром України

¹¹⁵ Детальніше про це див. Гельман В. Из огня да в полям? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 88.

¹¹⁶ Виттковски А. Пятилетка без плана. Украина: 1991-1996 / А. Виттковски // Формирование национального государства. – К: Сфера, 1998. – С. 217.

¹¹⁷ Aslund A. Economic Reform versus Rent Seeking [Electronic resource] // A. Aslund, M. Dmitriev. – Accessed: www.ceip.org/people/aslrussiaaftercom.htm. – Title from the screen.

восени 1992 р. Л. Кучма – представник «червоного директорату» – задовольняв інтереси галузевих і регіональних елітних мереж. У період його президентства відбулося становлення основних українських ПЕГ і набуття ними сьогоднішніх домінуючих позицій¹¹⁸.

Збільшення впливу ПЕГ у часи президентства Л. Кучми експерти пояснюють створенням квазіконкурентної економічної системи, у якій роль «арбітра» виконує не судова система, а правоохоронні органи та система «виконавчої вертикалі», очолювана президентом¹¹⁹. Правління із застосуванням закону (rule by law), а не в межах закону (rule of law), стало характерною метафорою в дискурсі західних дослідників для характеристики стилю президентства Л. Кучми¹²⁰.

Такий тип правління став можливим в умовах «непартійної системи», тобто такої, у якій партії не мали реальної влади і виконували роль політичної надбудови ПЕГ. Це позбавило партії політичної відповідальності і унеможливило конкуренцію партійних команд. Така система в основному сформувалась протягом 1991-1996 рр. Це спостереження не стосується лівої і правої частин політичного спектру, які зберегли ідеологічний характер, проте суттєвого впливу на політичний процес не справляли.

Конституція 1996 р., попри формальну демократичність, на практиці закріпила «незалежність» державного апарату від політичних партій, але не від ПЕГ. Починаючи з виборів 1998 р., із запровадженням змішаної виборчої системи, інституційна значущість партій мала б зрости. Проте розвиток партій та їх вплив на політичне життя залишився другорядним порівняно зі зростаючим впливом ПЕГ. Справа в тому, що партії, як і раніше, не були причетні до формування уряду. Саме тоді

¹¹⁸ Сушко О. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? [Електронний ресурс] / О. Сушко, О. Лісничук // Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові. – С. 11. – Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/02936.pdf>. – Назва з екрану.

¹¹⁹ Там само. – С. 16.

¹²⁰ Див., наприклад, Darden K. Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine Under Kuchma / K. Darden // East European Constitutional Review. – 2001. – Vol. 10. – № 2-3. – P. 67-71.; Protsyk O. Constitutional Politics and Presidential Power in Kuchma's Ukraine / O. Protsyk // Problems of Post-Communism. – 2005. – Vol. 52. – № 5. – P. 25-31; Way L. Kuchma's Failed Authoritarianism / L. Way // Journal of Democracy. – 2005. – Vol. 16. – № 2. – P. 131-145.

виникають перші партійні «надбудови» над ПЕГ: «Громада», СДПУ (о), «Трудова Україна», Аграрна партія, Партія регіонів та ін.

Дослідники відзначають зростання впливу ПЕГ (ФПГ) в Україні після парламентських виборів 2002 р¹²¹. Так, якщо серед депутатів Верховної Ради 3-го скликання представників бізнес-структур було 37,9%, то серед депутатів 4-го скликання – від 46¹²² до 86%¹²³. Ці цифри свідчать, що бізнес почав «зростатися» з політичною елітою.

Про важливість і впливовість ФПГ свідчить експертне опитування 2004 року. Так, на питання, «Наскільки сильно впливають на прийняття рішень правлячою елітою України такі особи та інститути?», було отримано такі відповіді. Дивіться таблицю 3.3.2.

Таблиця 3.3.2. Вплив на прийняття рішень
(% опитаних експертів)

	Впливають	Швидше впливають	Швидше не впливають	Не впливають	Важко відповісти
Керівники найбільших фінансово-промислових груп (олігархи)	80,7	19,3	0,0	0,0	0,0
Силові структури	22,1	53,1	18,6	3,4	2,8
Політичні партії	17,2	51,0	29,7	1,4	0,7
Кримінальні структури	9,8	46,9	27,3	7,0	9,0
ЗМІ	9,0	30,3	47,6	12,4	0,7

Джерело: Пірен М. Проблеми формування сучасної української еліти / М. Пірен // Соціальна психологія. – 2004. – № 2 (4). – С. 40.

Поштовх до «партизації» ПЕГ дали зміни до Конституції, прийняті в розпал політичної кризи 2004 р. Серед іншого, зміни передбачали

¹²¹ Телешун С. Про діяльність фінансово-промислових груп та їх вплив на політичну систему України / С. Телешун // Україна: Кам'янистий шлях до демократії : збірник статей / Фонд ім. Ф. Еберта. Регіон. представництво в Україні, Білорусі та Молдові. – Київ, 2002. – С. 79-93.

¹²² Ручка А. Элиты транзитного общества [Электронный ресурс] / А. Ручка // Диалог. – Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/327>. – Название с экрана.

¹²³ Посилаючись на інтерв'ю генерал-майора СБУ в запасі О. Нездолі, С. Кульчицький згадує про 389 депутатів, (що становить 86,4% складу Верховної Ради), які володіли контрольними пакетами акцій 2 980 підприємств. Кульчицький С. Помаранчева революція / С. Кульчицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 49.

перехід до повністю пропорційної системи парламентських виборів та запровадження парламентсько-президентської моделі правління, де уряд формується парламентом. Зміни вступили в дію 1 січня 2006 р.

Станом на 2004 р. більшість великих ПЕГ були безпосередньо причетні до появи і діяльності низки партійно-політичних організацій, серед яких: пропрезидентські СДПУ(о), партія «Трудова Україна», Партія регіонів, а також партія «Солідарність», що увійшла до опозиційного (на той час) середовища В. Ющенка. Окрім партійного формату, формою публічної політичної репрезентації стали також парламентські фракції та групи. Експерти відзначають, що партійні структури ПЕГ дуже віддалено нагадують партії у тому сенсі, в якому це поняття вживається в демократичному світі. Такі партії за визначенням позбавлені фундаменту у вигляді масових інтересів та/або ідеологічних установок. Формування партійного активу відбувається згори вниз – шляхом рекрутування керівників центрального і регіонального рівня, які розраховують на кар'єрне зростання у випадку підсилення ваги їхньої партії і тим самим ПЕГ. Відсутність масової партійної роботи компенсується проведенням масових акцій у вигляді концертів зірок естради, фестивалів, інших розважальних заходів з метою реклами цієї партії¹²⁴.

Парламентські вибори 2006 р. та позачергові вибори 2007 р. лише підтвердили означену тенденцію. Кількість бізнесменів-мільонерів у Верховній Раді п'ятого скликання, що були обрані за партійними списками, за словами лідера Трудової партії України Михайла Сироти, становила «майже конституційну більшість», тобто близько трьохсот осіб¹²⁵. Ця ж цифра найчастіше повторювалася у ЗМІ. Це свідчить про те, що після подій «Помаранчевої революції» вплив ПЕГ не зменшився, а лише переформатувався. Більше того, з'явилися нові ПЕГ, як, наприклад, група Дмитра Фірташа.

Отже, у ситуації існування формальних і неформальних елітних груп визначальний вплив на процеси прийняття рішень перейшов від

¹²⁴ Сушко О. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? [Електронний ресурс] / О. Сушко, О. Лісничук // Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові – Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/02936.pdf>. – Назва з екрану.

¹²⁵ Цитата М. Сироти від 31.07.2008 р. на офіційному сайті Трудової партії України. [Електронний ресурс] // Трудова партія України. – Режим доступу: http://www.tpu.org.ua/ua/news/our_news/detail/542. – Назва з екрану.

формальних до неформальних гравців. У перші роки незалежності більш впливовими були ліві та праві ідеологічні партії, що є формально-організованими групами. Проте, починаючи з др. пол. 90-х рр., вплив ПЕГ помітно зростає. Саме тоді центристські партії або перейшли під вплив конкуруючих між собою ПЕГ, або ж ПЕГ створили «віртуальні» партії для легалізації своєї присутності у владі і конвертації економічних ресурсів у політичний капітал.

Таким чином, поява і зміцнення ПЕГ в Україні, які, проте, не є суто українським феноменом, дають підстави стверджувати таке. По-перше, збільшення впливу ПЕГ призвело до зменшення ваги політичних партій – як у реальному політичному процесі, так і в масовій свідомості громадян. ПЕГ шляхом конвертації економічних ресурсів у політичний капітал стали головними гравцями на українському політичному полі. По-друге, вплив, який ПЕГ здійснювали на прийняття рішень як до, так і після «Помаранчевої революції», свідчить про те, що держава стала «захоплена» ПЕГ. Дії Ю. Тимошенко на посту прем'єр-міністра свідчать, що вона намагалася зайняти місце ключового гравця, подібне до того, яке у Росії займає В. Путін. Феномен Ю. Тимошенко – це феномен нереалізованого українського Путіна. Як і для всіх політиків посткомуністичного світу, її мета полягала в отриманні абсолютної влади і здійсненні максимального впливу на політичний процес країни. Однак тимчасові союзи з лідерами одних ПЕГ проти інших свідчать, що її ресурси виявилися недостатніми для реалізації цієї мети. Цим пояснюються спроби Ю. Тимошенко нейтралізувати В. Януковича і частину бізнес-середовища Партії регіонів (тривалі переговори про створення коаліції між БЮТ та Партією регіонів, а після їх провалу – жорстка конфронтація і намагання перемогти на президентських виборах 2010 р.). По-третє, керуючись потребою отримання постійного прибутку, лідери ПЕГ не відмовляться від участі у владі, підтримуючи наявні «правила гри», якщо ситуація кардинально не зміниться. Тому бізнес і влада в Україні і надалі залишилися тісно пов'язані.

Те, що Т. Карозерс назвав «безформним плюралізмом»¹²⁶ (*feckless pluralism*) або Л. Вей «умовним плюралізмом»¹²⁷ (*pluralism by default*),

¹²⁶ Карозерс Т. Конец парадигмы транзита / Т. Карозерс // Политическая наука. – 2003. – №2. – С. 47.

¹²⁷ Way L. Civil Society and Democratization / L. Way // Journal of Democracy. – 2014. – Vol. 25. – № 3. – P. 35-43.

ми називаємо «вимушеним плюралізмом», у якому конкуренція між ПЕГ та їх політичними надбудовами існує не як визнана усіма гра, а як стратегія виживання у непевному середовищі. До того ж існування кількох центрів влади, що змагаються між собою за повноваження і вплив, створює постійну напругу і конфронтацію.

Логіка постпомаранчевого процесу в Україні полягала у постійних спробах об'єднання двох проти одного, що рідко вдавалося. Тому висновок деяких авторів про перехід в Україні від «картельних змов» до «гри за правилами» виявився передчасним¹²⁸.

Отже, в Україні, на відміну від Східної Європи та країн Балтії, зміна «критичної маси» політичної еліти відбулася не шляхом очищення від номенклатури, а шляхом витіснення номенклатури представниками ПЕГ. Причиною цього слід вважати відсутність двох механізмів, які уможливають оновлення еліт у перехідних суспільствах. Перший – люстрація, що є еволюційним механізмом оновлення. Люстрація дозволила змінити якісний склад еліт у східноєвропейських та балтійських країнах. Другий механізм – революція, яка передбачає радикальну зміну еліт, що тягне за собою зміну політичного режиму, соціальної структури, політичних інститутів, цінностей тощо. Події 2004 р. не були революцією. Це була кризова ротація еліт, проте глибинної зміни еліт не відбулося¹²⁹. Суттєвим наслідком «Помаранчевої революції» стало закріплення політичної конкуренції і збільшення кількості акторів, що змагаються за владу. Проте «вимушений плюралізм» часів Кучми не перетворився в природний плюралізм, що забезпечується консенсусом еліт. Здатність до досягнення компромісів і дотримання угод так і не стали ознакою українських еліт після зміни влади, тому шанс вирватися з інституційної пастки був утрачений.

¹²⁸ Гельман В. Из огня да в полям? Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 99.

¹²⁹ У термінах Дж. Хіглі і Я. Пакульські це відповідає «квазізаміщенню». Див. Higley J. Elite power games and democratic consolidation in Central and Eastern Europe / J. Higley, J. Pakulski // Historical Social Research. – 2012. – № 37(1). – P. 299. Більш детально про авторове пояснення суті подій 2004 р. в Україні див. Мациевский Ю. Политический режим в Украине после «Оранжевой революции» / Ю. Мациевский // Политэкс. – 2008. – Т. 4. – № 4. – С. 18-49.

Репродукція чи заміщення еліт?

Залежно від способу й обсягу циркуляції еліт Дж. Хіглі і Я. Пакульський виділяють чотири різновиди циркуляції еліт у суспільстві: класичний (поступовий, мирний та глибокий), шляхом репродукції (вузький і поверхневий), шляхом заміщення (примусовий і глибокий) і квазізаміщення (примусовий і поверхневий)¹³⁰. Відтворення еліти в межах певної соціальної групи називають репродукцією, а поповнення і заміна еліти вихідцями з інших груп – оновленням.

Який із цих процесів переважав в Україні? У демократичних суспільствах циркуляція еліт відбувається постійно завдяки механізму виборів. Проте у перехідних суспільствах вибори не завжди свідчать про зміну влади. Так, якщо, наприклад, в Угорщині, Польщі чи в країнах Балтії в 90-х рр. циркуляція переважала над репродукцією, то в Росії і Україні навпаки.

Чи прийшла до влади нова еліта (контреліта) після «Помаранчевої революції»? Відповідь на це питання вимагає з'ясувати, чи існувала в Україні контреліта? Формально, так. Адже розкол, що виник у команді Л. Кучми ще у 2000-2001 рр., чітко проявився в ході президентської виборчої кампанії 2004 р. та масовою мобілізацією значної кількості населення на підтримку опозиційного кандидата. Після перемоги В. Ющенка Адміністрація Президента була реорганізована і перетворена на секретаріат, склад якого оновився на 40-45%¹³¹.

Кабінет Міністрів був сформований із представників трьох «помаранчевих» сил, що об'єдналися проти провладного кандидата, а на посади голів обласних державних адміністрацій були призначені повністю нові люди. Зміни торкнулися й інших установ, зокрема Ради національної безпеки і оборони (РНБО), Служби безпеки України (СБУ). Загалом, за 2005 р. усього з державної служби вибуло 48,622 особи, що на 11 тис. більше, ніж у 2004 р. Це 18,91% від загальної кількості службовців. Проте 70% з них становили керівники і спеціалісти двох найнижчих категорій¹³².

¹³⁰ Higley J. Elite power games and democratic consolidation in Central and Eastern Europe / J. Higley, J. Pakulski // Historical Social Research. – 2012. – № 37(1). – Р. 289.

¹³¹ Див. Іванов А. Бюрократія безсмертна [Електронний ресурс] / А. Іванов. – Режим доступу: <http://weekly.com.ua/ukr/?art=1196097719>. – Назва з екрану.

¹³² Див. Матеріали Національного агентства з питань державної служби України [Електронний ресурс] // Національне агентство з питань державної служби. –

У державних органах, що становлять верхівку виконавчої влади – апаратах Президента України, Кабінету Міністрів та міністерств – у 2005 р. ротація зачепила 18% та 20% службовців відповідно¹³³. Ці цифри вказують принаймні на три речі. «Очищення» відбувалося переважно шляхом звільнення службовців нижчих рангів, їм на зміну прийшли люди без досвіду і навіть без стійких моральних орієнтирів, підбір цих людей відбувався не за професійним принципом. Усе разом мало наслідком погіршення стану бюрократії і якості управління.

З приходом до влади нова команда зберегла старий стиль управління і заручилась підтримкою лідерів ПЕГ – «олігархів». Корупція, клієнтелістська система кадрової політики, відсутність (політичної) «горизонтальної» відповідальності за свої дії, неповага до закону, несприйняття правлячою елітою опозиції, збереження «хижацького індивідуалізму» й егоїстичної системи цінностей свідчать про збереження і подекуди навіть розвиток «допомаранчевих» прийомів і практик здійснення влади. Формальні інститути і далі залишалися фасадом, а не дієвим механізмом регулювання боротьби за владу і вплив.

Політичною суттю подій 2004 р. була ненасильницька ротація еліт, але не їх зміна. Це те, що Дж. Хіглі і Я. Пакульські називають «квазі-заміщення». Влада перейшла до групи, що мала спільне походження з правлячою елітою. Альтернативна до владної частина еліт (контреліта) вдало замаскувалась в опозицію, проте такою не була. З точки зору Л. Кучми – В. Ющенко, Ю. Тимошенко стали «зрадниками», яких підтримала значна частина олігархів. Ці олігархи стали «випадковими демократами» (contingent democrats), які підтримують той режим, який найкраще задовольняє їхні інтереси¹³⁴. Небажання політичного керівництва здійснити люстрацію мало шкідливі наслідки для оновлення еліти. Попри появу в законодавчій та виконавчій гілках влади близько третини професійних політиків, дві третини – це представники ПЕГ та

Режим доступу: http://www.guds.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=155859&cat_id=35390. – Назва з екрану.

¹³³ Іванов А. Бюрократія безсмертна [Електронний ресурс] / А. Іванов. – Режим доступу: <http://weekly.com.ua/ukr/?art=1196097719>. – Назва з екрану.

¹³⁴ Kesarchuk O. The Attitudes and Adaptation Strategies of Oligarchs to Ukraine's Democratization [Electronic resource] / O. Kesarchuk // Paper prepared for the Canadian Political Science Association Vancouver. – 2008. Accessed: <http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2008/Kesarchuk.pdf>. – Title from the screen.

залишки номенклатури. Тому можна стверджувати, що в період і відразу після «Помаранчевої революції» в Україні відбулося «квазізаміщення» еліт, а домінуючим механізмом зміни еліт залишилася репродукція, а не класичне заміщення.

Так, у складі Верховної Ради після виборів 2006 р. та позачергових виборів 2007 р. відбулися кількісні зміни, але фактичної зміни еліт не відбулося. За даними офіційного сайту Центральної виборчої Комісії, після виборів 2006 р. Верховна Рада оновилася на 61% (хоча інформаційний довідник Верховної Ради подає 53%), а після виборів 2007 р. – на 34%. Отже, 66% (298) депутатів парламенту шостого скликання – це представники попереднього складу Верховної Ради¹³⁵. Поява нових прізвищ у списках депутатів Верховної Ради, її відносно «омолодження» чи навіть наближення до 10% представництва жінок можна вважати лише необхідною, але недостатньою умовою зміни еліт у законодавчому органі пострадянських країн. Достатньою умовою слід вважати появу принаймні 50% депутатів, які не пов'язані з номенклатурою, бізнесом і колишньою владою, тобто тими групами, які мали вирішальний вплив на прийняття рішень. У Росії, наприклад, за президентства В. Путіна, вирішальний вплив на прийняття рішень здобули представники ФСБ та інших силових структур¹³⁶. Оскільки за відсутності люстрації, «очищення від номенклатури» відбувається природним шляхом і може бути завершеним протягом наступних трьох-п'яти скликань парламенту, то «очищення від бізнесу» (ПЕГ) навряд чи можливе у короткостроковій чи середньостроковій перспективі. Відмежування «бізнесу» від «влади» неможливе за умов збереження «гібридного режиму», (дефективної демократії), де ПЕГ є неформальними, але головними гравцями.

Що еліти мали б зробити?

Одна з найбільших інституційних проблем України – невизначеність щодо самої форми правління. Починаючи з 2005 р., найвищі посадовці та парламентарі дискутують про те, яка форма правління повинна бути в Україні – парламентська чи президентська. Конституційний

¹³⁵ Див. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах України [Електронний ресурс] // ЦВК. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001>. – Назва з екрану.

¹³⁶ Див. Крыштановская О. Анатомия российской элиты / О. Крыштановская // М.: Захаров, 2005. – 384 с.

компромiс, досягнутий 8 грудня 2004 р. між головними політичними гравцями (президентом Л. Кучмою та кандидатами на посаду президента – В. Ющенком від опозиції та В. Януковичем від влади), дав можливість вийти з глибокої політичної кризи без насилля. Проте політика часткових реформ і тут виявила свою згубність. Нечіткий перерозподіл повноважень між Президентом, парламентом та прем'єр-міністром призвів до кількох затяжних криз: урядової 2005 р., парламентської 2006, 2007 рр., що поглибилися до рівня системної політичної кризи в 2008-2009 рр. та її ескалації у 2013-2014 рр. Незавершеність конституційної реформи є фундаментальною інституційною перепорою на шляху політичної стабілізації¹³⁷. Нездатність приймати ефективні рішення у нестабільній ситуації (що є необхідною умовою політичної кризи), призвело до колапсу режиму В. Януковича, революції і, як наслідок, фізичної дезінтеграції держави¹³⁸. Постійна політична нестабільність, поглиблена глобальною економічною кризою, призвела до того, що держава почала втрачати контроль над фундаментальними елементами суверенітету – національною валютою, населенням, територією¹³⁹. Згортання присутності держави у соціальній сфері (охорона здоров'я, культура, освіта), а також провали у забезпеченні інформаційної, енергетичної, екологічної безпеки призвели до зростання недовіри населення до політичних інститутів та до влади в цілому. Деякі політичні коментатори та журналісти почали говорити про небезпеку перетворення України у недієздатну державу (Failed State), хоча за оцінками Фонду для Миру, міжнародної організації, яка розробила методику оцінювання потенціалу внутрішнього конфлікту і розпаду держави,

¹³⁷ Nicole G. The Impact of Political Elite Conduct on State Reform : The Case of Ukraine [Electronic resource] / G. Nicole // CEU Political Science Journal. – 2008. – № 2. – Accessed: <http://www.cceol.com>. – Title from the screen.

¹³⁸ Мацієвський Ю. Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=94&c=2304>. – Назва з екрану.

¹³⁹ Про оцінку загроз національній безпеці України див. Горбулін В. Конквістатор у панцирі залізім [Електронний ресурс] / В. Горбулін, В. Бадрак // Дзеркало тижня, 2009. – № 34. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/konkvistador_u_rantsiri_zaliznim.html. – Назва з екрану.; Горбулін В. Великий сусід визначився. Що Україні робити далі? [Електронний ресурс] / В. Горбулін, О. Литвиненко // Дзеркало тижня, 2009. – № 35. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/velikiy_susid_viznachivsia_scho_ukrayini_robiti_dali.html. – Назва з екрану.

Україна протягом 2006–2010 рр. покращувала свої показники, але так і не потрапила у групу стабільних країн¹⁴⁰. Відповідальність за внутрішні та зовнішні втрати України лежить на політичних елітах, які продовжують діяти егоїстично і розраховують на виграш у грі з нульовою сумою. Спокуса отримати якщо не все, то більше, ніж інший, штовхає еліти до постійної конфронтації і зриву досягнутих домовленостей. Цей стан буде тривати доти, доки еліти не оберуть стратегію «гри за правилами» як найменш небезпечну для власного політичного виживання у невизначеній ситуації¹⁴¹. Пояснення того, чому еліти в Україні не можуть чи не хочуть «грати за правилами», а також виявлення обставин, які б змусили їх до цього, є важливими завданнями для наступних досліджень.

Висновки

Інтерес до вивчення причин, динаміки та наслідків «Помаранчевої революції» призвів до появи значної кількості досліджень. Можна стверджувати, що «Помаранчева революція» стала самостійним предметом вивчення. У цьому розділі ми намагалися здійснити своєрідну інвентаризацію цих досліджень, тому у фокусі уваги були не події, а їхні пояснення. Ми почали зі створення концептуальної матриці підходів до пояснення «Помаранчевої революції», до якої включили два виміри: структури (внутрішнє і зовнішнє середовище) і агентів (еліти і маси). Перетин цих підходів дозволив нам виділити чотири напрями досліджень «Помаранчевої революції», позначених як «теорії»: зовнішнього впливу, поширення, елітних розколів і масової участі. Кожен з підходів наголошує на якійсь ключовій змінній. Особливістю пояснень «Помаранчевої революції» є те, що вони включають усі чотири змінні, тому ми вважаємо її архетипним випадком серед інших «кольорових» революцій. Запропонований перелік умовний, але він вказує на суттєві змінні, що стали основою для побудови більш вузьких пояснень. Жодне з них, однак, не було визнане найглибшим, як і не було повні-

¹⁴⁰ Однак протягом 2013–2015 рр. показники стабільності і потенціалу внутрішнього конфлікту погіршилися більш як на 9 пунктів. Станом на к. 2015 р. Україна перебувала на 84 місці у світі (зі 178 країн) з індексом 76,3 (чим вище значення, тим гірша ситуація). Більше див. на сайті Фонду для Миру (Fund for Peace) <http://fsi.fundforpeace.org/2015-ukraine>.

¹⁴¹ Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсоветских режимов... – С. 103.

стю спростоване. Це підштовхує до потреби синтезу з метою побудови більш загальних теорій суспільної динаміки у кризовий період.

Такі події, як «Помаранчева революція», вимагають більш ніж однорівневого пояснення. Ця думка, інтуїтивно висловлена в одній з авторових публікацій¹⁴², у цій роботі набула більш обґрунтованого вигляду. Вже тоді нам здавалося, що фокус лише на структурах (державі) чи агентах (елітах або масах) не може адекватно пояснити причини, процес і наслідки цих подій. Дії акторів – владної або опозиційної еліт, чи мас, завжди відбуваються у певному інституційному середовищі. Це завжди внутрішнє середовище, але воно піддається впливу зовнішніх гравців, що особливо помітно в обох Майданах в Україні.

Тримаючи у полі зору три елементи аналізу – чинники/умови, процес і наслідки, з понад трьох десятків чинників, що пояснюють причини «Помаранчевої революції», ми виділили три, які трапляються найчастіше. Це єдність опозиції, розкол у владній еліті і «вкрадені» вибори. Останній чинник слід вважати тригером для початку протестів. Виявивши, які фактори згадуються найчастіше, ми включили їх у модель політичного протесту 2004 р.

У поясненнях процесу були виділені дві категорії – революція і не революція. Ті автори, хто вважає ці події революцією, наголошують на факті зміни влади, змінах цінностей чи появі конкуруючих центрів влади. Ті ж, хто дивляться на ці події, як на «революційний переворот» (Д. Лейн), масовий протест чи народне повстання, звертають увагу на учасників чи наслідки «Помаранчевої революції». Якщо перші вважали ці події успішними, то другі – переважно ні. Серед негативних наслідків, чи, краще сказати, не сповнених очікувань «Помаранчевої революції», найчастіше називають: посилення персоналізації політики, що призвела не лише до розпаду коаліції «помаранчевих» в уряді і парламенті, а й завадила започаткувати важливі реформи; збереження неформальної, «підкилимної» політики, яка завадила сформуувати прозорі правила «політичної гри» і провести необхідні реформи. Врешті відсутність інституційних змін (крім зміни форми правління), а також відсутність стратегії, нерішучість керівництва, не виконання обіцянок, «киннутих»

¹⁴² Мацієвський Ю. Помаранчева революція крізь призму міждисциплінарних досліджень / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2005. – С. 7–22.

на Майдані, призвели до посилення недовіри й апатії громадян, що створило сприятливий ґрунт для повернення В. Януковича до влади.

Спираючись на виділенні з літератури ознаки (розпад держави, насильницький характер, зміна соціального ладу та соціальної структури суспільства, радикальна зміна політичних інститутів) та відсутність інституційних змін, ми робимо висновок, що події 2004 р. не були революцією. Ці події ми визначаємо як другу після 1990-1991 рр. ненасильницьку ротацію еліт (або квазізаміщення у термінах Джона Хіглі), що була спричинена мобілізацією значної частини населення України (17,8% за даними КМІС). Змінивши при владі одну частину оточення Л. Кучми іншою, «Помаранчева революція» не вирівняла вектора демократизації і тому була невдалою спробою виходу з інституційної пастки.

Тривалі наслідки «Помаранчевої революції» досі дискутуються, але в цілому існує переконання, що боротьба між президентом В. Ющенком і прем'єр-міністром Ю. Тимошенко спричинила крах «помаранчевої коаліції», що призвело до повернення В. Януковича спочатку на посаду прем'єра, а через два роки на пост президента¹⁴³. Таким чином, суспільний поштовх 2004 р. виявився заслабким, щоб змінити систему. «Помаранчева коаліція» розпалася в першу чергу через внутрішні протистояння. Крім того, ідеали Майдану разом з ідеєю зближення із Заходом залишилися невиконаними. Мало того, що «помаранчева коаліція» не ініціювала будь-яких значних реформ у галузі управління, боротьби з корупцією, вона не досягла нічого на шляху інтеграції з ЄС. Рух у бік ЄС став спільною геополітичною поразкою ЄС і України. З одного боку, ЄС не дав чітких сигналів керівництву України про можливість членства, а з іншого – українські еліти не виявляли особливого бажання або були нездатні почати реформи, які дозволили б їм інтегруватися з ЄС¹⁴⁴.

Крім того, варто мати на увазі, що «Помаранчева революція» була, насамперед, західно- і центральноукраїнським явищем. На півдні і сході України, хоч і з меншою інтенсивністю, мав місце підтриманий Росією антипомаранчевий рух, який проявився з усією силою у подіях 2013-2014 рр. Як зауважив Б. Гарасимів, «Помаранчева революція» була революційною

¹⁴³ Gerlach J. Color Revolutions in Eurasia // J. Gerlach // Springer Briefs in Political Science, Springer. – 2014. – 56 p.

¹⁴⁴ Solonenko I. External Democracy Promotion in Ukraine: the Role of the European Union // I. Solonenko // Democratization. – № 16(4). – P. 709-731.

подією, але не революційним процесом¹⁴⁵, який би зламав неефективну інституційну рівновагу і вивів Україну на шлях сталого розвитку.

Наостанок ми показали, що циркуляція еліт до і після «Помаранчевої революції» відбувалася шляхом репродукції. Суттю подій 2004 р. з точки зору елітної динаміки була ненасильницька ротація еліт, але не їх зміна. Влада перейшла до групи, що мала спільне походження з правлячою елітою. Причиною такого квазізаміщення слід вважати відсутність двох механізмів, які уможливають оновлення еліт у перехідних суспільствах: люстрації і революції.

Якщо ж «Помаранчеву революцію» розглядати як невдалу спробу виходу з інституційної пастки, то виразною причиною невдачі цієї спроби стала друга «квазізіміна» еліт. Вперше процес зміни еліт почався після здобуття незалежності і закінчився з виборчим циклом 2002-2004 рр. Але тоді комуністів з парламенту витіснили не «демократи», а «бізнесмени» – представники ПЕГ, які продовжили боротьбу за владу вже у 2004 р. Після перемоги Революції гідності розпочався третій етап зміни еліт, але не факт, що цього разу зміна буде справжньою.

Насамкінець, ми виокремили три тенденції, пов'язані з діяльністю ПЕГ. Перша. Збільшення впливу ПЕГ призвело до зменшення ваги політичних партій. Так, починаючи з парламенту четвертого скликання, вплив ПЕГ на парламент починає зростати. Кількість місць, що опиналися у представників бізнесу за різними даними, становила від 207 до 387, що становить від 46% до 86%. Після «Помаранчевої революції» вплив ПЕГ не зменшився, а набув вигляду «партизації» – проникнення у владу через створення нових чи поглинання вже наявних партій. Друга. Вплив, який ПЕГ здійснювали на прийняття рішень як до, так і після «Помаранчевої революції», свідчить про те, що держава стала «захоплена» кланами. Третя. Жорстке протистояння між публічними (партіями) та непублічними гравцями (ПЕГ), з одного боку, вказує на те, що еліти в Україні не могли дійти згоди щодо базових правил політичної гри (залишаються фрагментовані), а з іншого, що як публічні, так і не публічні гравці у непевних умовах і далі намагаються перемогти у конфлікті за сценарієм: «переможець отримує все».

¹⁴⁵ Harasymiw B. Ukraine's «Orange Revolution» and Why It Fizzled [Electronic recourse] / B. Harasymiw. – Accessed: <http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2007/harasymiw.pdf>. – Title from the screen.

Розділ IV. Дефектна демократія в Україні у постпомаранчевий період

4.1. Чи змінився політичний режим після «Помаранчевої революції»?

У цьому розділі зосередимо увагу на трансформаціях політичного режиму в Україні у період 2005-2010 рр., що припадає на період президентства В. Ющенка. Попри те, що з часу «Помаранчевої революції» пройшло більше десяти років, спеціальних досліджень, спрямованих на вивчення стану політичного режиму в постпомаранчевий період, фактично не було¹. Метою цього розділу є спроба заповнити цю прогалину.

Спробуємо відповісти на кілька дискусійних питань:

- Який тип політичного режиму сформувався в Україні в період президентства Л. Кучми?
- Який характер зміни влади відбувся в Україні: еволюційний чи революційний?
- Чи зі зміною влади змінився тип політичного режиму в Україні?

У роботах вітчизняних і деяких західних авторів поняття «політичний режим» часто використовується інструментально, для вказівки на те, хто і як здійснює владу. Проблема такого підходу в тому, що режим асоціюється з людьми, а не практиками, якими керуються люди для здійснення влади. Зміна лідера або правлячої групи повинна означати зміну режиму.

¹ Див., наприклад, Ю. Мацієвський (2006, 2008, 2010, 2011). Кілька цікавих оглядів трансформацій режиму в ширшій історичній перспективі підготували Р. Павленко (2010), О. Крисенко (2013), С. Куделя (Kudelia 2011). Західні дослідники звертають увагу на окремі аспекти політичних змін в Україні у постпомаранчевий період, вивчаючи, наприклад, джерела змагальності режиму, причини падіння Л. Кучми, особливості інституційного устрою України у порівняльній перспективі. Див., наприклад: Way L. Authoritarian State Building and the Sources of Political Competition in the Fourth Wave: The Cases of Belarus, Moldova, Russia, and Ukraine / L. Way // World Politics. – 2005. – Vol. 57. – P. 231-261; Hale H. Democracy or Autocracy on the March? The Colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism / H. Hale // Communist and Post-Communist Studies. – 2006. – Vol. 39. – P. 305-329; D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics. Power, Politics and Institutional Design. M. E. Sharpe / P. D'Anieri. – 2006.

Спираючись на інституційний підхід, режимом ми називаємо сукупність формальних та неформальних правил, які впливають на поведінку гравців². Отже, режим це насамперед інститути, а не люди. Визнання чи не визнання правил усіма головними політичними гравцями вказує на те, у якій умовній точці трансформацій перебуває режим³.

Політичний режим в Україні з 1994 до 2004 року

Визначення типу політичного режиму в Україні у період президентства Л. Кучми було однією з тем, що не заохочувалися владою. Офіційні ідеологи експлуатували тезу про те, що, починаючи з 1991 року, Україна перебуває у перехідному стані, рухаючись від тоталітаризму до демократії. Процес демократизації мав би завершитись формуванням правової та соціальної держави, розбудовою громадянського суспільства і ринкової економіки.

Починаючи з середини 1990-х років, виявилось, що декларовані цілі розходяться з повсякденною політичною практикою. Таке переконання спочатку з'явилося у середовищі українських інтелектуалів, а згодом поширилося серед значної кількості громадян України. З-поміж небагатьох дослідників, які безпосередньо вивчали політичний режим в Україні, не було ілюзій щодо недемократичності режиму, проте були суттєві розбіжності стосовно визначення його типу.

Так, В. Полохало започаткував дискусію щодо недемократичної спрямованості перехідного періоду в Україні і запропонував тезу про неототалітарний характер політичного режиму в Україні⁴. Вчений визначив сім рис посткомуністичного неототалітаризму, що були характерні, на його думку, для більшості пострадянських країн: 1) відчуження більшості суспільства від влади за одночасної багатовимірної залежності від неї; 2) однобічне підкорення громадян правилам, нормам і безконтрольне здійснення державою своїх повноважень; 3) брак

² Більше про це див. параграф 1.2.

³ Skaaning E. Political Regimes and Their Changes: A Conceptual Framework [Electronic resource] / E. Skaaning. – Accessed: http://cddrl.stanford.edu/publications/political_regimes_and_their_changes_a_conceptual_framework/. – Title from the screen.

⁴ Див. Полохало В. Політична арена України / В. Полохало // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 4. – С. 17-18.; Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади / В. Полохало // Сучасність. – 1996. – № 9. – С. 155-161.; Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії / В. Полохало // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 18-24.

реальних гарантій декларованих прав людини, безпорадність індивіда перед чиновниками; 4) тіньові присвоєння, розподіл загальнонародної власності за панування клієнтелістських зв'язків; 5) поєднання корумпованої політичної влади, тіньової економіки і кримінального світу; 6) домінування номенклатурно-корпоративних кланів, симбіоз олігархії та авторитаризму; 7) утилітарне використання олігархами демократичних норм і процедур.

Посткомуністичний неототалітаризм В. Полохало визначив як «гібридний тип суспільного устрою й політичного режиму, такий новітній різновид тоталітаризму, за якого всеохоплюючий контроль, систематичні примус і насильство (або загроза їх застосування) з боку посткомуністичної олігархічної влади щодо більшості населення здійснюється легітимно, з використанням демократичних технологій, причому ж не в жорстких (на відміну від тоталітаризму «класичного»), а у відносно м'яких формах, через безліч багатовимірних і стійких залежностей (і очевидних, і латентних – соціокультурних, правових, економічних тощо)»⁵.

Якщо В. Полохало заперечував доцільність використання західних теорій суспільної трансформації, то А. Колодій, використовуючи модель переходу, розроблену американськими політологами, запропонувала п'ять сценаріїв подій в Україні. Лише перший сценарій передбачав поступ до демократії. Всі інші в тій чи іншій формі передбачали встановлення авторитарного правління. А. Колодій не запропонувала власного бачення типу політичного режиму, що сформувався в Україні у другій половині 1990-х років. Натомість вона використала твердження Г. О'Доннела та Ф. Шміттера про те, що Україна належить до перехідних суспільств із неконсолідованою, неповною демократією, де старий політичний режим зруйновано, а новий ще не можна вважати стабільним⁶.

Думку про те, що політичний режим в Україні з 1991 р. до початку другої половини 1990-х років набув неототалітарного характеру, висловив С. Лінецький. Використовуючи систему аргументації «від

⁵ Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії / В. Полохало // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 17-18.

⁶ Колодій А. До питання про політичний режим в Україні / А. Колодій // Сучасність. – 1999. – № 7-8. – С. 84-96.

протилежного», дослідник виокремив шість тез щодо розпаду тоталітарного режиму в Україні і піддав їх жорсткій критиці. Автор стверджує, що «попри значну інерцію свого розвитку, неототалітаризм перебуває в стані протиборства з демократичною альтернативою». «Перехідність» у цьому контексті означає радше невизначеність остаточного підсумку їх змагання, незавершеність, суперечливість і непослідовність самої трансформації режиму, а отже, його певну історичну самотність⁷.

Якщо українські дослідники переважно намагалися виявити міру відходу політичного режиму в Україні від класичного радянського зразка, то західні теоретики спробували вмістити український випадок у ширший теоретичний і порівняльний контекст. У результаті з'явилась низка досліджень, що пояснювали особливості пострадянських трансформацій в Україні.

Зі спробами перенести модель демократичних переходів латиноамериканських країн на пострадянські з'явилися критичні оцінки доцільності такого підходу. Спочатку П. Кубічек (P. Kubicek), а згодом Т. Карозерс (T. Carothers) виступили з критикою ідеї про невідворотність демократичних перетворень у країнах з авторитарним минулим. П. Кубічек виявив риси корпоративного державного устрою в Україні часів президентства Л. Кучми, що наближали її до латиноамериканських країн. Україну середини 1990-х років (як і Росію) він назвав «делегативними демократіями», у яких населення залишається пасивним у період між виборами⁸.

Т. Кузьо заперечує поширену серед транзитологів тезу про Україну як «делегативну демократію». Ця концепція, з погляду автора, може бути використана лише для Півдня і Сходу України, де населення виявляло політичну активність переважно в період виборчих кампаній. Проте жителі Західного і Центрального регіонів зберігали громадянську і політичну активність і в період між виборами⁹. Услід за Т. Карозерсом та деякими іншими західними дослідниками Т. Кузьо пропонує визначати Україну як «гібридну державу» зі змагальним авторитарним

⁷ Лінецький С. Політичний режим в Україні (1991-1997) / С. Лінецький // Політологія / С. Лінецький; за ред. О. Бабкіної, В. Горбатенка. – К.: Академія, 1998. – С. 192.

⁸ Детальніше про дискусію між західними дослідниками стосовно політичного режиму в Україні див. Kuzio T. Regime type and politics in Ukraine under Kuchma / T. Kuzio // Communist and Post-Communist Studies. – 2005. – № 38. – Р. 167-190.

⁹ Ibid., p. 170.

режимом. Для гібридної держави характерним є поєднання залишків старої радянської системи з новими економічними та політичними інститутами. «Політичний процес у гібридній державі визначається застоєм, корупцією і домінуванням еліт, які дають мало користі країні і мають малу підтримку громадян»¹⁰.

Для гібридних держав, до яких Т. Карозерс зарахував також Росію, Болгарію, Боснію, Албанію і Молдову, характерними є шість ознак: 1) інтереси громадян недостатньо враховуються або ігноруються; 2) низький рівень політичної участі в період між виборами як у «делегативній демократії»; 3) часте порушення правових норм; 4) вибори дають непевні результати і тому мають низьку легітимність; 5) низький рівень довіри до державних інститутів; 6) недосконале функціонування держави.

Ці ознаки Т. Кузьо уточнює і доповнює на прикладі України, наводячи десять свідчень того, що Україна часів президентства Л. Кучми була державою, в якій домінувала неорадянська політична культура¹¹: 1) утримання монопольного контролю центристами (провладні партії); 2) СДПУ (о) – аналог КПУ радянських часів; 3) намагання кооптувати недержавні інституції до корпоративної співпраці; 4) нетерпіння до опозиції; 5) недотримання правових норм; 6) негативне ставлення до ЗМІ; 7) СБУ повернулася до неорадянських методів боротьби з опозицією; 8) збереження принципів радянської національної політики (домінування російської мови, відзначання радянських свят); 9) антиамериканізм та антизахідна риторика; 10) гасла про інтеграцію до євроатлантичних структур як ширма для загравання із Заходом.

Для позначення режиму в Україні Кузьо використовує поняття – «змагальний авторитаризм». В Україні цей режим мав дві риси. З одного боку, домінування олігархів під прикриттям центристських партій у парламенті, а з іншого, – спроби опозиції стримати олігархічні клани у намаганні встановити повністю авторитарний режим. Через те, що провладні політичні еліти часів Л. Кучми були роз'єднані, а опозиція

¹⁰ Carothers T. The End of Transition Paradigm / T. Carothers // Journal of Democracy. – 2002. – № 13. – Р. 10.

¹¹ Кузьо Т. Десять свідчень того, що Україна неорадянська держава [Електронний ресурс] / Т. Кузьо // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/03/25/2998846/?attempt=1>. – Назва з екрану.

була досить потужною, в Україні повністю авторитарний режим встановити не вдалося.

Стан нестабільної рівноваги, що склався в Україні в період президентства Л. Кучми, у випадку перемоги на президентських виборах В. Януковича міг зміститися в бік авторитарної консолідації, або ж у бік демократичної консолідації у випадку перемоги В. Ющенка. Попри те, що кожен з них був на чолі держави, очікування Т. Кузьо не виправдалися. Слабка демократія не змогла консолідуватися в період президентства В. Ющенка, як і не зміг консолідуватися авторитарний режим у період президентства В. Януковича.

Погляд на режим в Україні часів президентства Л. Кучми крізь призму неопатримоніалізму присутній у кількох авторів. Так Ханс ван Зон (Hans van Zon) політичний режим в Україні називає «бюрократичним», а державу неопатримоніальною на тій підставі, що «Україна не має консолідованого, модерного державного апарату, а є швидше неопатримоніальною державою, в якій кожен державний службовець має власний ф'єф (феодалне володіння). Державний апарат нагадує мереживо окремих інституцій, більше стурбованих захистом своїх привілеїв, ніж служінню суспільству»¹². Більш детальне пояснення неопатримоніальних ознак держави і режиму періоду президентства Л. Кучми запропонував О. Фісун¹³.

Запропонувавши поняття «шантажистська держава», американський політолог Кейт Дарден (Keith Darden) пояснює механізм державного шантажу в Україні за президентства Л. Кучми. Система шантажу складалася з трьох елементів: прихильного ставлення державного керівництва до проявів корупції, використання політичною верхівкою апарату державного нагляду за чиновниками нижчого рангу з метою нагромадження проти них «компромату» і вибіркове застосування закону. Платою за поблажливе ставлення до себе з боку влади була політична лояльність до режиму, а нагородою – залучення до корупційних схем. Незгодні з режимом кожної миті могли бути розчавлені подат-

¹² Van Zon H. Political Culture and Neo-Patrimonialism Under Leonid Kuchma / H. Van Zon // Problems of Post Communism, 2005. – Vol. 52. – № 5. – P. 15.

¹³ Див. Фісун А. Демократія, неопатримоніалізм і глобальні трансформації / А. Фісун. – Харків: Константа, 2006.

ковою адміністрацією чи іншими державними структурами¹⁴. Модель К. Дардена використав Микола Рябчук у кількох своїх есе для ілюстрації здійснення влади президентом Л. Кучмою¹⁵.

Загалом західні дослідники звернули увагу на вплив радянських інститутів на політичний устрій, практику урядування та непослідовність проведення реформ, що дало підстави назвати Україну гібридною державою з електоральним (П. Д'Анієрі) чи змагальним (Т. Кузьо) авторитаризмом.

Як бачимо, політичний режим в Україні за президентства Л. Кучми більшість дослідників визначає як недемократичний у діапазоні від неототалітарного (В. Полохало) до змагального напівавторитарного (Т. Кузьо). Такі коливання у визначеннях відображають коливання в суті самого режиму, який за десять років пройшов кілька етапів змін. Відтак політичний режим в Україні в останні роки президентства Л. Кучми можна розглядати як трирівневу піраміду інституціоналізованих неформальних правил здійснення влади. На чолі цієї піраміди стояв президент, який сам визначав правила. Його найближче оточення (Адміністрація Президента) і окремі члени родини «грали за правилами», підтримували їх, тому склали другий рівень впливу. Останній, третій рівень складався з кількох конкуруючих між собою фінансово-промислових груп. Ті, які підтримували і «грали за правилами», тобто ставилися лояльно до центру, в обмін отримували привілеї у своєму регіоні. Ті ж, хто намагався порушувати, протистояти або змінити правила, були або дискредитовані владою (П. Лазаренко), або відкидалися і піддавалися прямим (Ю. Тимошенко) чи непрямим переслідуванням (В. Ющенко). З цієї точки зору режим можна визначити як патримоніальну олігополію¹⁶, або ж більш традиційно, як напівавторитарний гібридний режим.

¹⁴ Darden K. Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine Under Kuchma / K. Darden // East European Constitutional Review. – 2001. – Vol. 10. – P. 67-71.

¹⁵ Рябчук М. Зона Відчуження. Українська олігархія між Сходом і Заходом / М. Рябчук. – К: Критика, 2004.

¹⁶ Визначення режиму в категоріях неопатримоніалізму використовується досить часто. Див., наприклад, Van Zon H. Neo-Patrimonialism as an Impediment to Economic Development: The Case of Ukraine / H. Van Zon // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2001. – Vol. 17. – № 3. – P. 71-95; Фісун А. Демократія, неопатримоніалізм і глобальні трансформації... – С.150-178.; Laruelle M.

Революція чи протест?

Більшість українських дослідників і деякі західні вчені події листопада-грудня 2004 року називають революцією¹⁷. Найбільш повне політологічне обґрунтування революційності цих подій зробили А. Колодій та В. Якушик¹⁸. Їхні аргументи зводяться до того, що в Україні відбулася не соціальна революція, а політична. На відміну від соціальної революції, яка супроводжується насильством, політична можлива і без нього. Проте в Україні революційність проявилася у масових силових діях (В. Якушик) або примусовому відбиранні влади (А. Колодій). У результаті революції в Україні змінився політичний режим.

Попри те, що такий поділ існує в літературі, тут він використаний не коректно. Поняття політичної революції вперше запропонував К. Маркс для позначення першого етапу соціальної революції¹⁹. За Марксом, кожна соціальна революція є результатом політичної, сутність якої полягає у поваленні старої влади шляхом революційного повстання. Для Маркса, який мислив діалектично, політична і соціальна революції були етапами одного процесу. Українські ж учені не надали значення цій обставині, розмежувавши цілісне поняття революції на два типи – соціальну і політичну.

Використання поняття «політична революція» українськими вченими було зумовлено потребою обґрунтувати революційність подій кінця 2004 року, незважаючи на відсутність у них революційних наслідків. Політична революція в інтерпретації В. Якушика і А. Колодій виглядає евфемізмом для позначення політичного перевороту. Ні революції, ні перевороту в Україні, однак, не було. Тут знову нагадаємо,

Discussing Neopatrimonialism and Patronal Presidentialism in the Central Asian Context / M. Laruelle // *Demokratizatsiya*. – 2012. – Vol. 20. – № 4. – P. 301-324.

¹⁷ Огляд публікацій на цю тему, а також альтернативне пояснення подій до 2004 р. в Україні було запропоновано автором у таких публікаціях: Мацієвський Ю. «Помаранчева революція» крізь призму міждисциплінарних соціальних досліджень / Ю. Мацієвський // *Політичний менеджмент*. – 2005. – № 6. – С. 7-22.; Мацієвський Ю. «Помаранчева революція» крізь призму транзитології / Ю. Мацієвський // *Незалежний культурологічний часопис «І»* – 2005. – № 40. – С. 29-39.

¹⁸ Колодій А. Від «Сірої зони» до кольору сонця: Помаранчева революція і демократичний перехід в Україні / А. Колодій // *Агора*. – Вип. 1. – 2005. – С. 9-23.; Якушик В. Українська революція 2004-2005 років. Спроба теоретичного аналізу / В. Якушик // *Політичний менеджмент*. – 2006. – № 2. – С. 19-36.

¹⁹ Маркс К. Злиденність філософії / К. Маркс, Ф. Енгельс // *Твори*. – Вид. 2-ге. – Т. 4. – К., 1959. – С. 94.

що «Помаранчева революція» є складним явищем, яке варто розглядати, принаймні на трьох рівнях. На мікрорівні ми були свідками розколу еліт і гострого політичного суперництва за пост президента, що спровокувало політичну кризу. На мезорівні ми спостерігали за активізацією громадських організацій, дії яких можна розглядати як сполучну ланку між опозиційною елітою і масами. На макрорівні ми побачили інтенсивну масову мобілізацію, що вилилась у широкомасштабні акції політичного протесту, які були сплановані лідерами опозиції і підтримувалися значною кількістю українських громадян. Саме завдяки Майдану влада змушена була піти на поступки, що дозволило вирішити політичну кризу без насилля.

Твердження про «неправову природу масових силових дій» або «примусове відбирання влади» також уразливі для критики. Блокування протестувальниками урядових будівель, перекриття доріг, «прийняття присяги» В. Ющенком, видання декретів «Комітетом національного порятунку» – дії, які В. Якушик називає «систематичним прямим тиском широких революційних мас» на різні гілки й органи влади, справді здійснювалися лише з метою тиску на чинну владу. Проте жоден з дослідників не пояснює, що ж, на його думку, є сутністю силових дій чи примусу. В інтерпретації В. Якушика, «силові дії» і «тиск» – явища одного порядку. Однак ми дотримуємося іншої думки. Силові дії передбачають використання сили і виражаються через фізичне протистояння. Сутністю ж політичного тиску є такий вплив на суб'єкта прийняття політичних рішень, який підштовхнув би його до бажаних для ініціатора тиску рішень чи дій. Таким чином, тиск не може бути прямим. Прямим може бути тільки примус у вигляді фізичного насильства.

Розглянуті вище дії, як визнає В. Якушик, «це специфічні ознаки не тільки революції. Це загальні ознаки як революції, так і бунту, повстання, перевороту»²⁰. На нашу думку, подібні дії більше підпадають під поняття політичного протесту, ніж революції чи інших насильницьких дій, оскільки вони такими не були. Адже рішення про анулювання результатів другого туру виборів Президента України приймалося не на майдані, а у Верховному суді. Попри політичний характер цього

²⁰ Якушик В. Українська революція 2004-2005 років. Спроба теоретичного аналізу / В. Якушик // *Політичний менеджмент*. – 2006. – № 2. – С. 27.

рішення, воно дало можливість вийти з кризової ситуації без застосування сили. Факт участі В. Януковича у третьому турі виборів, навіть на тлі політичних заяв про нелегітимність такого рішення, свідчить про прийняття ним і членами його команди рішення Верховного суду. Крім того, досягнення політичного компромісу під час серії «круглих столів» кандидатами на пост Президента та чинним Президентом Л. Кучмою є прикладом політичного врегулювання кризи, а не прикладом примусового позбавлення влади.

Нарешті, свідченням того, що події кінця 2004 р. в Україні недоречно називати революцією (навіть політичною), є те, що новій команді, яка прийшла до влади, не вдалося змінити фундаментальні «правила гри», що визначають принципи здійснення влади, або політичний режим²¹.

Які ж події можна вважати революцією? Пояснюючи феномен революції у руслі теорії модернізації, С. Хантінгтон називає такі ознаки: 1) насильницький характер; 2) глибока, фундаментальна зміна існуючого ладу та соціальної структури суспільства; 3) радикальна зміна політичних інститутів і всієї політичної системи²².

Представники структурної теорії революції Т. Скокпол (T. Skocpol) і Е. Трімбергер (E. Trimberger) називають три необхідних і достатніх умови революції: 1) міжнародний тиск з боку більш розвинених держав; 2) конфлікт між традиційними елітами і державою; 3) організована масова мобілізація знизу, спрямована проти представників центральної влади на місцях²³.

Узагальнюючи досягнення представників четвертої генерації досліджень революції, американський соціолог Дж. Голдстоун перелічує такі обов'язкові умови революції: 1) криза держави; 2) різка поляризація еліт; 3) криза народного добробуту; 4) виникнення коаліції частини

²¹ Ця теза буде розвинута у наступних частинах роботи.

²² Huntington S. Revolution and Political Order / Huntington S. // Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical. – HBS publishers. – 1986. – P. 39. Стислі огляди головних теорій революції присутні у таких роботах: Мацієвський Ю. Помаранчева революція крізь призму транзитології / Ю. Мацієвський // Незалежний культурологічний часопис «І» – 2005. – № 40. – С. 29-39; Фисун А. Демократія, неопатримониалізм і глобальні трансформації. – С. 179-207.

²³ Skocpol T. Revolution: A Structural Analysis / T. Skocpol, E. Trimberger // Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies. – HBS publishers. – 1986. – P. 59-65.

еліт і народних мас; 5) наявність опозиційної ідеології, яка об'єднує еліти і маси у боротьбі проти влади²⁴.

Якщо до зазначеного додати, що революції – це процеси, які тривають від кількох місяців до кількох років (тобто макроподії) і які активізують усі верстви суспільства, у тому числі і селян, то стає зрозуміло, що визнати події кінця 2004 р. в Україні революцією досить проблематично. Тим не менше ці події мали деякі ознаки революційності: політична криза, яка тривала від оголошення результатів другого туру виборів і до рішення Верховного Суду про визнання їх недійсними та призначення повторного голосування; політична мобілізація значної кількості громадян; протистояння влади і опозиції; політична поляризація в суспільстві. Проте це не дає підстав називати ці події революцією, путчем, заколотом чи переворотом. Політичною суттю цих подій була **ненасильницька зміна правлячої еліти за участі різних груп громадян у масових акціях політичного протесту в період президентської виборчої кампанії. Іншими словами, відбулася ротація еліт, що, на перший погляд, виглядало як падіння режиму.** Саме початкове враження про зміну правлячих еліт в Україні підштовхнуло деяких західних дослідників, що перебували у полоні транзитологічної парадигми, до висновку про падіння режиму²⁵. Події листопада-грудня 2004 р. в Україні коректніше вміщувати не у парадигму модернізації/еволюції, де з'являються такі поняття, як революція чи транзит, а інволюції. У такому разі ми відстежуємо зміни не з погляду появи чогось нового, а занепаду, всихання чи пристосування старих інститутів до нових умов. З цієї перспективи «Помаранчева революція» є важливим етапом розпаду посткомунізму на території України. Як показує досвід, в Україні цей розпад триває значно довше, ніж у східноєвропейських країнах, і не факт, що він закінчився після Революції гідності. Крім того, такий підхід краще працює для пояснення нашої тези про сповзання України до інституційної пастки.

²⁴ Goldstone J. Comparative Historical Analysis and Knowledge Accumulation in the study of Revolutions / J. Goldstone // Comparative Historical Analysis in the Social Sciences. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – P. 81-82.

²⁵ Aslund A. Introduction: Perspectives on the Orange Revolution / A. Aslund, M. McFaul // Revolution in Orange. The Origin of Ukraine's Democratic Breakthrough [Electronic resource]. – Accessed: <http://www.carnegieendowment.org/publications/index.cfm?fa=view&id=18051&prog=zru>. – Title from the screen.

У попередньому розділі ми вже згадували, що лібералізація, яка розпочалася наприкінці 80-х рр. ХХ ст. в СРСР, була відповіддю на ресурсне, адміністративне і ідейне виснаження СРСР. В Україні, однак, «перебудова» стартувала з деяким відставанням від Москви, що було характерним у відносинах між імперським центром і республіками. Провал путчистів у серпні 1991 р. і проголошення суверенітету Росії, України та інших республік колишнього СРСР дав поштовх до демократизації. З цього моменту динаміка і глибина реформ у кожній республіці стали набувати своїх особливостей. У прибалтійських республіках опозиційні еліти зіткнулися з меншою кількістю викликів, ніж їхні колеги у Росії, Україні чи Білорусі, тому зміни там відбувалися відносно поступально й лінійно. В Україні, Білорусі і Росії поступальність і лінійність були перервані в різний час. У Білорусі згорання демократизації відбулося з приходом до влади А. Лукашенка. В Україні та Росії темп реформ почав знижуватися приблизно одночасно – з переобранням Президентів Л. Кучми і Б. Єльцина на другий термін. Це дало підставу деяким західним дослідникам говорити про появу «гібридних» режимів, які застрягли в умовній «сірій зоні» і не спроможні з неї вийти. Зупинка демократизації і повернення до патримоніального панування й султанізму відбувалося також у кавказьких та середньоазійських республіках²⁶. Таким чином, демократизація була згорнута владними елітами у більшості пострадянських держав.

Ненасильницька зміна влади в Грузії (2003 р.) та Україні (2004 р.) могла започаткувати повторну демократизацію в цих країнах. Водночас не зовсім мирний спосіб зміни влади в 2005 р. в Киргизстані, невдача опозиції на парламентських виборах 2005 р. в Азербайджані і президентських виборах 2006 р. в Білорусі свідчать про зупинку демократичного імпульсу на пострадянському просторі²⁷. Демократичний імпульс «Помаранчевої революції» привів до кількісних змін у верхівці влади, викликав певні зміни у складі владних еліт, але не приніс очікуваних якісних змін. До останніх, однак, можна зарахувати зміцнення політичної конкуренції та плюралізму, свободи діяльності ЗМІ, а також

²⁶ Eke S. Sultanism in Eastern Europe. The Socio-Political Roots of Authoritarian Populism in Belarus / S. Eke, T. Kuzio // Europe-Asia Studies. – 2000. – Vol. 52. – № 3 – P. 523-547.

²⁷ Silitski V. Has the Age of Revolutions Ended? [Electronic resource] / V. Silitski // TOL Periscope. – Accessed: <http://www.tol.cz/look/TOL/article.tpl>. – Title from the screen.

формування громадянських політичних орієнтацій у жителів більшості регіонів країни²⁸.

Розпад посткомунізму в Україні ускладнюється інерційністю неформальних практик і неефективністю політичних еліт. Однак в Україні є шанс стати на шлях демократизації у разі відкриття доступу до політичної та економічної діяльності, успішної реалізації реформ, припинення війни на Сході країни і «прив'язки» до інституційно здорового організму. Станом на кінець 2015 р. можливість реалізації такого сценарію є непевною.

Зміна влади чи зміна режиму?

Протягом п'яти років президентства В. Ющенка політичний режим в Україні виявляв значний імунітет до змін. Для обґрунтування цієї тези ми пропонуємо порівняти формальні та неформальні інститути (правила здійснення влади), тобто те, що ми розглядаємо як визначальну характеристику політичного режиму часів президентства Л. Кучми та В. Ющенка.

Формальними інститутами прийнято вважати конституційний розподіл повноважень між головними представниками державної влади, тоді як неформальні інститути (політичні традиції та практики, які проявляються в стилі прийняття політичних рішень, політичної відповідальності влади, визнання та виконання правил) формуються під впливом культурно-історичних чинників і є особливими у кожній країні.

Що змінилося:

- З 1.01.2006 р. вступили в дію доповнення до Конституції України від 8.12.2004 р., які суттєво вплинули на суперництво між виконавчою і законодавчою владою в країні. Однак неефективність політичної реформи призвела до серйозної інституційної кризи в квітні-червні 2007 р., сумнівного, в правовому плані, розпуску парламенту і політичного компромісу, сутністю якого стало рішення провідних політичних «гравців» провести позачергові парламентські вибори у вересні 2007 р.

²⁸ Матеріали Центру соціальних експертиз при Інституті соціології Національної академії наук України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://csep.org.ua/rus/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=36&Itemid=67. – Назва з екрану.

- Вихід на поверхню політичних інтриг в оточенні президента В. Ющенка вказує на небажання і/або нездатність нових гравців контролювати усі внутрішні процеси. З іншого боку, це може свідчити про більшу відкритість команди В. Ющенка порівняно з президентством Л. Кучми.
- Змінилася риторика влади (ідеологема стабільності змінилася ідеологією проведення реформ).
- Змінилося ставлення влади до ЗМІ і поліпшилося їхнє становище в країні.
- На початку президентства В. Ющенка відбулися позитивні зміни у співпраці державних і недержавних організацій, проте незабаром інтерес влади до інститутів громадянського суспільства помітно знизився.

Що не було зроблено:

Попри заклики «Бандитам – тюрми!», крім короточасного затримання кількох колишніх чиновників, жодне розслідування діяльності високопосадовців щодо фальсифікації результатів президентської виборчої кампанії не було завершено; не було притягнуто до кримінальної відповідальності жодного високопоставленого чиновника за корупційні дії; не було завершено слідство у справі про вбивство Г. Гонгадзе, ні навіть про отруєння В. Ющенка. Тодішній секретар Служби безпеки України О. Турчинов заявив, що влітку 2005 р. В. Ющенко не допустив розслідування корупційних схем транспортування туркменського газу в Україну і не допустив арешту Ю. Бойка за зловживання становищем керівника компанії «Нафтогаз»²⁹.

- Не було проведено реформи правоохоронних органів та реформи судової системи. Тому протягом усього президентства В. Ющенка відбувалися порушення прав громадян під час затримання та проведення досудового слідства.
- Система громадського мовлення, про яку багато говорили представники нової влади, не була створена.

²⁹ Див. Kuzio T. Gas Lobby Takes Control of Ukrain's Secret Service [Electronic resource] / T. Kuzio. – Accessed: http://www.taraskuzio.net/media24_files/8.pdf .; Ukraine: Battle Against Corruption Grinds to a Halt [Electronic resource]. – Accessed: <http://www.rferl.org/content/article/1061677.html>. – Title from the screen.

Перелік декларованих, але не реалізованих при президентові В. Ющенку обіцянок можна було б продовжити. Тут ми виділили тільки ті гасла, які у випадку їхнього втілення в життя мали б означати утвердження «цінностей Майдану» і тим самим демонструвати зміни у принципах здійснення влади.

Що залишилося незмінним:

- Як і раніше, непрозорим і не публічним залишився стиль прийняття політичних рішень. Так, за словами Є. Захарова, голови правління Української Гельсінської групи і співголови Харківської правозахисної групи, за 10 місяців 2005 р. президент В. Ющенко видав 42 укази з грифом «для службового користування (ДСК)». З них п'ять указів були видані після 1 квітня 2005 р., коли президент дав публічну обіцянку подібну практику не використовувати. За той же період Кабмін прийняв 13 постанов і розпоряджень з грифом «ДСК»³⁰. Отже, за твердженням Є. Захарова, практика використання незаконних грифів збереглася, хоча і в меншому обсязі, ніж за президентства Л. Кучми. Іншими яскравими проявами непрозорості прийняття рішень є угода від 4 січня 2006 р. про постачання газу в Україну та результати виборів Голови Верховної Ради 6 липня 2006 р.
- Практика неконкурентного призначення кандидатів на державні посади продовжила діяти, що призвело до провалу кадрової політики нової влади³¹.
- Корупція як системне явище, притаманне недемократичній моделі управління не була ліквідована. Це означає, що взаємини між представниками влади та громадянами загалом зберігали патрон-клієнтський характер. За оцінками міжнародної організації *Transparency International*, у 2005 р. за рівнем корупції Україна займала 107-ме місце серед 158 країн світу (для порівняння – у 2004 – 122 зі 146, у 2003 – 106 зі 133, 2002 – 85 зі 102). З показником 2,6 з 10,0 можливих (чим нижчий індекс, тим вищий рівень корупції) Україна опинилися поряд із Нікарагуа, Палестиною,

³⁰ Захаров Є. Усвідомлена необхідність правозахисту / Є. Захаров // Критика. – 2005. – № 12. – С. 7.

³¹ Див. публікації Ю. Мостової, С. Рахманіна, Н. Пестрякової у газеті «Дзеркало тижня», № 1, 3, 17 за 2005 р.

В'єтнамом, Замбією і Зімбабве. У 2006 р. і 2007 р. рівень корупції знизився, але незначно. У 2006 р. країна перебувала на 99-му місці з показником 2,8, але вже у 2008 р. займала 134-е місце з найгіршим з 2004 р. індексом 2,5, опинившись між Пакистаном і Ліберією³². У 2009 р. ситуація ще більше погіршилася. Країна опустилася на 146-е місце зі 180 країн. Публічне звинувачення президента В. Ющенка прем'єром Ю. Тимошенко у прикритті дій Національного банку, що призвели до п'ятдесятивідсоткового падіння національної валюти щодо американського долара упродовж останніх місяців 2008 р., потрібно розглядати не стільки як свідчення особистого протистояння Ю. Тимошенко і В. Ющенка, скільки як факт проникнення корупції у вищі ешелони влади³³.

- В Україні не були ліквідовані структури, які прослуховують телефонні розмови державних службовців, політиків та окремих громадян. За словами В. Сівковича (депутата Верховної Ради від Партії регіонів), у перший рік президентства В. Ющенка залишалось близько 30 структур, що займаються зняттям інформації з каналів зв'язку³⁴. Для порівняння: у 2002 р. було видано 40 тис. санкцій на зняття інформації, а за 9 місяців 2005 р. – 11 тис. санкцій³⁵. Прикладом збереження такої практики став скандал з прослуховуванням співробітниками Служби безпеки України кабінету екс-міністра Міністерства юстиції України Р. Зварича.
- Без змін залишилася фіскальна політика держави з її головним інститутом – податковою міліцією.

Отже, нова влада не зуміла перемогти спадок «кучмізму», що може свідчити як про глибину проникнення політичної корупції у всі пори суспільства, так і про «зараження» цією хворобою чиновників епохи В. Ющенка. Нездатність подолання вад старого режиму свідчить про моральну терпимість політичного класу (еліти) до проявів політичної

³² Див. звіти Transparency International за 2008 та 2009 рр. [Electronic resource]. – Accessed: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi; http://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2009. – Title from the screen.

³³ Стенограма брифінгу Ю. Тимошенко [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу <http://www.pravda.com.ua/news/2008/12/18/86400.htm>. – Назва з екрану.

³⁴ Програма «Вибори 2006», ефір від 9 березня 2006 р. на телеканалі «1+1».

³⁵ Захаров Є. Усвідомлена необхідність правозахисту / Є. Захаров // Критика. – 2005. – № 12. – С. 7.

корупції, а отже, піддає сумніву саме визначення влади як «нової». Чи справді в Україні відбулося оновлення еліти? Відповідь на це питання, яку з доступних на той час даних ми пропонуємо у параграфі 2.3, є негативною.

При дослідженні перехідних режимів поряд із поданими вище постійними індикаторами політичного режиму, на наш погляд, потрібно брати до уваги і кілька змінних, які допоможуть чіткіше пояснити характер змін, що мали місце в Україні у цей період. До них належать: структура панівних груп (еліт) у суспільстві, статус і становище опозиції, вплив неінституціоналізованих груп інтересів на політичний процес.

Як для панівної, так і опозиційної частини політичного класу характерні такі риси, як фрагментованість, фракційність, внутрішня боротьба і відсутність спільних цінностей, які могли б стати основою для вироблення загальнонаціонального консенсусу. Розкол у команді «помаранчевих» унеможливив не тільки формування єдиної передвиборчої коаліції на виборах 2006 р., а й формування демократичної більшості у Верховній Раді. На позачергових парламентських виборах 2007 р. Блок Юлії Тимошенко і блок «Наша Україна – Народна самооборона» разом змогли отримати більшу частину місць у Верховній Раді України і з великими труднощами створили «демократичну коаліцію». Однак особисті, тактичні та стратегічні інтереси В. Ющенка і Ю. Тимошенко, а також їхніх команд багато в чому не збігалися, що призвело до серйозного протистояння і розбіжностей щодо ключових питань внутрішньої і зовнішньої політики, розпаду коаліції у вересні 2008 р. і, як наслідок, політичного хаосу та глибокої економічної кризи. Враховуючи високий ступінь напруженості у взаєминах, можна з упевненістю стверджувати, що приховане і явне протистояння між президентом і прем'єром полегшило повернення до влади команди В. Януковича 2010 р.

Статус опозиції залишився нерегульованим, хоча її становище помітно поліпшилося порівняно з періодом другого президентства Л. Кучми. Скарги представників Партії регіонів і Комуністичної партії України на політичні репресії нової влади після виборів 2006 р. варто сприймати швидше як ознаку змін у становищі опозиції, ніж як прояви (чого не можна виключати в окремих випадках) політичної помсти.

Вплив неінституціоналізованих груп інтересів на політичний процес в Україні виявляється в діяльності представників (лобістів)

фінансово-промислових груп (ФПГ). Їхній вплив на прийняття рішень дещо зменшився, порівняно з періодом до 2004 р., проте самі ФПГ збереглися і навіть з'явилися нові³⁶. Найбільш потужна серед них політична бізнес-структура Р. Ахметова стала фінансовим мотором Партії регіонів, за яку на виборах 2006 і 2007 р. виборці віддавали більше голосів, ніж за інші партії та блоки.

Отже, в Україні після зміни перших осіб держави та значної кількості представників еліти другого ешелону влади (голів та службовців обласних і районних адміністрацій) фундаментальні правила «політичної гри» фактично не змінилися. Змінилася лише одна складова режиму – суб'єкти влади.

Зменшилися горизонтальні обмеження, що проявилось у протистоянні між гілками влади. Якщо Л. Кучма значно впливав на законодавчу та судову гілки влади і тим самим був домінантою політичного простору, то за президентства В. Ющенка відносини між гілками влади набули вираженого змагального, навіть конфліктного характеру. Водночас вплив опозиційних сил на політичний процес помітно зріс. Однак змагальний або «вимушений» плюралізм, наявний в Україні, так і не перетворився на органічний, демократичний плюралізм.

Вертикальні обмеження майже не змінилися. Вплив громадянського суспільства на владу після масових акцій політичного протесту кінця 2004 р. істотно послабшав. Водночас представники як влади, так і опозиції використовували популістські дії для маніпуляцій громадськими настроями. Прикладами таких дій є ініційована урядом Ю. Тимошенко кампанія з виплати заощаджень колишнім вкладникам ощадбанку СРСР, а також антинатовська риторика, використовувана опозиційними парламентськими фракціями (Партією регіонів і КПУ) і через російські та підконтрольні їм українські ЗМІ вкинута в суспільство.

Усе перелічене дає підстави стверджувати, що політичний режим змінився лише в частині суб'єктів. Щодо інститутів, які визначають взаємодію акторів, то вони принципово не змінилися. Тому можемо

³⁶ Див. матеріали тижневика «Дзеркало тижня» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zn.ua/1000/1550/60724/>. А також матеріали Гузенко Н. і Е. Струк у журналі «Контракти» [Електронний ресурс] / Н. Гузенко і Е. Струк // Контракти. – Режим доступу: http://kontrakty.com.ua/show/ukr/full_main/402008.html. – Назва з екрану.

стверджувати, що зі зміною влади політичний режим в Україні, за своєю суттю, залишився гібридним.

Для верифікації тези про інерційність режиму використаємо індикатори зміни режиму, розроблені британською неурядовою організацією «Policy Exchange»³⁷. Фахівці цього центру запропонували сім індикаторів зміни режиму. Ці індикатори, сформульовані у формі питань, дають можливість перевірити, наскільки, якщо взагалі, змінився політичний режим у тій чи іншій країні. Режим вважається зміненим, якщо стався різкий розрив із персоналом, структурами і політикою системи, яка була усунена.

Індикатори зміни режиму:

1. Наскільки успішно і повно усунуте вище керівництво колишнього режиму?
2. Які якісні зміни відбулися всередині колишніх підтримуючих структур? (вищий рівень бюрократії, збройні сили, представники судової гілки влади).
3. Чи були подолані соціальні, політичні та економічні наслідки існування колишнього режиму?
4. Чи з'явилася нова структура еліт і як вона співвідноситься з первинними цілями зміни режиму?
5. Чи відбулося розосередження економічної влади?
6. Чи було відчутне зростання громадянського суспільства?
7. Чи встановлені вільні та чесні вибори, нова Конституція, незалежна та ефективна система управління?

Відповіді на ці питання з погляду аналізу ситуації в Україні подані в таблиці 4.1.1.

Таблиця 4.1.1. Показники зміни режиму

Колишнє керівництво відсторонено?	Так.
Підтримуючі структури реформовані?	Частково, на рівні середньої ланки.
Наслідки існування колишнього режиму усунені?	Фактично ні.
Створена нова структура еліт?	Політична еліта залишилася фрагментованою, оновилася приблизно на третину.

³⁷ Gough R. Regime Change: It's Been Done Before [Electronic resource] / R. Gough // Policy Exchange. – 2003. Accessed: <http://www.policyexchange.org.uk/images/libimages/157.pdf>. – Title from the screen.

Таблиця 4.1.1. Показники зміни режиму (продовження)

Економічна влада розосереджена?	Практично ні.
Громадянське суспільство зміцнилося?	Суттєво ні ³⁸ .
Політична система змінилася?	Формально, але старі проблеми залишилися.
Загальна оцінка	Відбулася зміна людей, але серйозних змін у способах здійснення влади не відбулося.

Джерело: складено автором на основі Gough R. (2003)

Попри кількісний ріст інститутів громадянського суспільства, недосконале законодавче середовище залишалося вагомою перешкодою їх діяльності. У звіті «Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України у 2002-2010 роки» так вважали близько половини організацій³⁹.

За даними Інституту соціології НАНУ, частка громадян, що не належали до жодної громадської або політичної організації чи руху, у 1994-2010 рр. трималася на рівні 82-87%⁴⁰. В Україні склалася ситуація, коли за низького показника участі у громадських інститутах суспільство демонструє зростання запиту на діяльність неурядових організацій (НУО). Ми бачимо, що за показника неучасті у НУО у 87%, 76% громадян вважають їх потрібними для життя країни⁴¹.

Інерція інститутів старого радянського режиму визначала ситуацію в Україні при президентів Л. Кучмі. Протягом п'ятирічного президентства В. Ющенко ми виявили збереження неформальних практик (корупції, неформальних угод, клієнтелізму) у здійсненні влади. Радикальної зміни політичних інститутів у цей час не відбулося. Старі інститути зберегли свій вплив, а нові – у вигляді люстрації, податкової, адміністративно-територіальної реформи, реформи місцевого самоврядування – так і не були реалізовані.

³⁸ Паливода Л., Голота С. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002-2011 роки: звіт за даними дослідження / Л. Паливода, С. Голота – К.: БФ «Творчий центр ТЦК», 2012. – 118 с.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Дембіцький С. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг [Електронний ресурс] / С. Дембіцький. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – Режим доступу: http://www.soceseach.info/blog/index_files/04f6ffc851e66915d6195b5f780bf8d9-0.html. – Назва з екрану.

⁴¹ Громадянське суспільство та його вороги [Електронний ресурс] // Український тиждень. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/46147>. – Назва з екрану.

Таким чином, аналіз постійних і змінних індикаторів політичного режиму в Україні, а також індикаторів зміни режиму дає підставу визначити його **як слабо інституціоналізований поставторитарний режим**. Якщо користуватися усталеними визначеннями, то можна стверджувати, що режим і далі залишався гібридним, тобто таким, де існують конкурентні вибори, але неформальні практики, такі як клієнтелізм, непотизм і корупція суттєво обмежують верховенство права. Іншими словами, цей режим можна визначити як «дефектна демократія».

Подібне визначення сучасного політичного режиму в Україні має місце в оцінках експертів міжнародної організації Freedom House. Дивіться таблицю 4.1.2.

Таблиця 4.1.2. Показники стану свободи і демократії в Україні (вибрані роки)

Показники	1997	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Виборчий процес	3,25	4,25	3,50	3,25	3,00	3,00	3,50	3,50
Громадянське суспільство	4,00	3,75	3,00	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75
Незалежність ЗМІ	4,50	5,50	4,75	3,75	3,75	3,50	3,50	3,50
Державне управління	4,50	5,25	5,00	4,50	4,75	4,75	5,00	5,00
Місцеве самоврядування	–		5,25	5,25	5,25	5,25	5,25	5,25
Конституційний, законодавчий і судовий лад	3,75	4,75	4,25	4,25	4,50	4,75	5,00	5,00
Корупція	–	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75
Шкала демократизації	4,00	4,88	4,50	4,21	4,25	4,25	4,39	4,39

Джерело: Nations in Transit (2010)

Подана вище таблиця складена за даними моніторингу, проведеного за спеціальною програмою в 27 посткомуністичних країнах міжнародною правозахисною організацією *Freedom House*⁴². Методологія моніторингу виходить з того, що під «1» маєтсья на увазі повна відповідність стандартам демократичного урядування, а відхилення від «1» вказує на невідповідність цим стандартам. Політичний режим країни, сумарний показник якого (шкала демократизації)

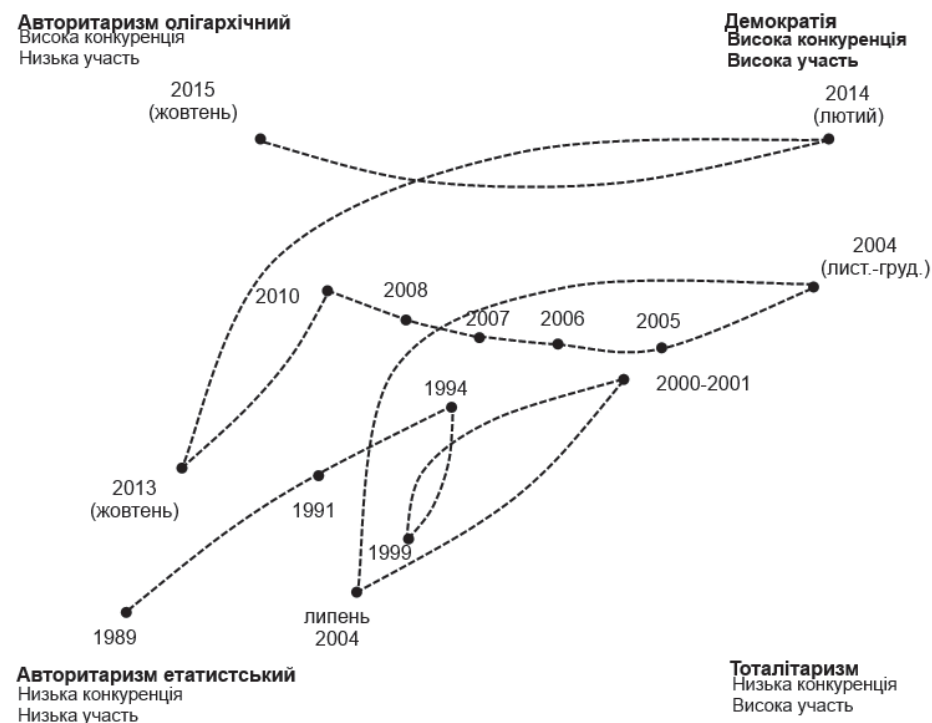
⁴² Nations in Transit 2010 [Electronic resource] // Freedom house. – Accessed: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/ukraine>. – Title from the screen.

коливається в межах 1-2, визначається як «консолідована демократія» (*Consolidated Democracy*); на рівні 3 – «напівконсолідована демократія» (*Semiconsolidated Democracy*); 4 – «перехідне урядування або гібридний режим» (*Transitional Government or Hybrid Regime*); 5 – «напівконсолідований авторитарний режим» (*Semiconsolidated Authoritarian Regime*); у межах 6-7 – «консолідований авторитарний режим» (*Consolidated Authoritarian Regime*)⁴³.

Потрібно підкреслити, що авторитарні тенденції виявилися як у виконавчій, так і в законодавчій гілках влади. Зміна статусу депутатів районних та обласних рад внаслідок прийняття закону від 05.02.2007 р. – відомого як закон про «імперативний» мандат – посилила вплив формальних і неформальних лідерів партій та керівників фракцій, зменшуючи при цьому ступінь впливу депутатів на законодавчий процес. У разі введення такої практики у Верховній Раді парламент міг би перетворитися на новітню політичну олігополію – панування обмеженої кількості господарів партій, які мають вирішальний голос при прийнятті політичних рішень у державі.

Таким чином, політичні трансформації в Україні після «Помаранчевої революції» не варто розглядати у лінійній площині. Більш коректно було б говорити про зигзагоподібний характер політичних змін, який описують два різновекторних процеси. Перший пов'язаний зі змінами політичних інститутів у напрямі демократизації. Другий – з рухом у зворотному напрямку – зі збереженням і репродукцією інститутів часів президентства Л. Кучми. Іншими словами, зміни політичного режиму в Україні як до так і після «Помаранчевої революції» потрібно розглядати крізь призму процесів демократизації та авторитаризації, або ж ще ширше з т.з. еволюції чи інволюції. Повторюваність цих коливань призвела до утвердження неефективної рівноваги – гібридного режиму. Схематично траєкторія політичних змін в Україні має вигляд кількох зигзагів між умовними полюсами «демократія» – «авторитаризм». Див. рис. 4.1.1.

Рис. 4.1.1. Траєкторія трансформацій політичного режиму в Україні

На рис. 4.1.1. використана модифікована автором у вигляді схеми, модель трансформації політичних систем Р. Даля⁴⁴. Зі схеми видно, що з посиленням політичної конкуренції та збільшенням політичної участі політичний режим в Україні наближався до демократії. Коли ж ці процеси припинялися, тоді й формальні і неформальні практики здійснення влади (тобто режим) набували авторитарного характеру.

Особливості політичного процесу в Україні після «Помаранчевої революції»

Події листопада-грудня 2004 року стали першим серйозним струсом для всього українського суспільства. Політична система вийшла з кризи завдяки ненасильницькому вирішенню політичного конфлікту, часткової ротації еліт, зміні значної кількості представників виконавчої влади в масштабах усієї держави.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Даль Р. Поліархія. Участь у демократичному житті і опозиція / Р. Даль. – Харків: Каравела, 2002. – С. 9-3.

Після зміни влади міг розпочатися новий етап суспільних і політичних трансформацій, але він зупинився і поступово переріс у кризу. Одночасно закінчився десятирічний період авторитарної стабільності. Динаміка політичних процесів помітно прискорилося. Використовуючи термінологію Д. Істона, можна стверджувати, що політична система виявилася не готовою до численних викликів, які виходять із внутрішнього і зовнішнього середовища. Урядова криза вересня 2005 р., парламентсько-урядова криза січня 2006 р., парламентська криза липня 2006 р., інституційна криза квітня-червня 2007 р., системна криза вересня-грудня 2008 р., а також численні епізоди загострення відносин із Росією – основні політичні потрясіння України періоду президентства В. Ющенка. Причини цих криз полягають у неефективних діях політичного керівництва країни.

«Помаранчева революція» стала чинником порушення геополітичної рівноваги в Євразії, яка раніше забезпечувалася домінуванням Росії. Зміна влади в Грузії та Україні сприймається Москвою як загроза її прагненню повернути колишню могутність шляхом реалізації моделі «суверенної демократії» і перетворення Росії в «євразійську Нігерію» – ключового постачальника енергоресурсів для багатьох європейських і більшості пострадянських держав.

Невдача України на шляху демократичних перетворень після «Помаранчевої революції» стала результатом нездатності політичних еліт конструктивно співпрацювати, неефективності нового уряду у зовнішній і внутрішній політиці, слабкості громадянського суспільства, зміни зовнішніх пріоритетів у США та ЄС і браку демократії у сусідніх країнах. Про те, чим зумовлена ця нездатність, мова піде у наступному параграфі.

4.2. Неформальні пакти та їх наслідки у період президентства В. Ющенка⁴⁵

Чому після «Помаранчевої революції» політичний процес не пішов у бік встановлення демократичних правил гри, а, навпаки,

⁴⁵ В основі цього параграфа є спільне дослідження: Мацієвський Ю. Неформальні пакти та їх наслідки у період президентства В. Ющенка (Нарис до теорії гібридних режимів)/Ю.Мацієвський,М.Мозоль//Наукові записки Чернівецького національного університету. Серія «Політологія і соціологія», 2012. – С. 331-348.

супроводжувався нерегульованим політичним суперництвом, що врешті призвело до поразки «помаранчевих» на президентських та місцевих виборах 2010 р.? Чому, після зміни влади у 2004 р., політичні угоди не виконувались так само, як і до 2004 р.? Які наслідки мала практика «гри без правил» на політичний процес після «Помаранчевої революції» взагалі і на занепад конституціоналізму зокрема?

Відповіді на ці питання будемо шукати у типових зразках поведінки головних політичних гравців періоду президентства В. Ющенка. Спочатку ми визначимо базові поняття і стисло опишемо модель, яку будемо використовувати для пояснення дій політичних акторів, далі наведемо приклади неформальних угод (пактів), а наприкінці покажемо, які наслідки ці угоди мали для інволюції конституціоналізму⁴⁶ і сповзання України до пастки «гібридності».

Базові поняття

Ми використовуємо кілька понять, які вимагають пояснень. Найважливішим є поняття «інституційна пастка», яке спочатку з'явилося в економічних дослідженнях⁴⁷, а згодом перейшло у політичні⁴⁸. Нагадаємо, що інституційною пасткою називають появу неефективних, але стійких норм, змінювати які ніхто з головних гравців не зацікавлений⁴⁹. Приклади інституційних пасток в економіці – бартер, ухиляння від податків, корупція, неплатежі, песимістичні очікування. У політиці – авторитарний чи гібридний режим із неефективним розподілом повноважень між гілками влади, недієвою виборчою і партійною системою, недосконалим механізмом формування загальнодержавних (федеральних чи унітарних) і місцевих органів управління.

Операційним кодом політичної культури за Г. Меєром (G. Meyer) будемо називати домінуючі правила і норми, ставлення і зразки поведінки, що визначають реальне функціонування політики як на рівні

⁴⁶ Мацієвський Ю. Інволюція конституціоналізму і квазі-авторитарний режим в Україні / Ю. Мацієвський // Вибори і демократія. – 2011. – № 4. – С.49-56.

⁴⁷ Полтерович В. Институциональные ловушки и экономические реформы [Электронный ресурс] / В. Полтерович. – Режим доступа: http://members.tripod.com/VM_Polterovich/ep99001.pdf. – Название с экрана.

⁴⁸ Гельман В. Россия в институциональной ловушке / В. Гельман // Pro et Contra. – 2010. – №.4-5 – С. 23-38.

⁴⁹ Більше про це див. параграф 1.1.

еліт, так і мас. Операційний код упроваджує норми, неписані правила політичних дій і прийняття рішень, які є принаймні мовчазно прийняті важливими суспільними групами. Вони можуть бути демократичними чи ні, залежно від етичних норм, прийнятих у суспільстві⁵⁰.

Інволюція конституціоналізму (від лат. *Involutio* – згортання, рух у протилежному напрямі) – систематичне порушення принципу верховенства права, що виявляється у вибіркового використанні закону і порушенні як самих законів, так і процедури їх ухвалення. Прояви – небажання «грати за правилами», постійні спроби змінити правила і домінування неформальних правил (патронажу, клієнтелізму) над формальними⁵¹.

Непевність (*uncertainty*) – стан, за якого політичні гравці не здатні прорахувати наслідки своїх дій. Непевність є постійною змінною політичного процесу, але значення її можуть коливатися залежно від ситуацій. У процесі змін непевність збільшується. Поняття «неформальні пакти» буде пояснене у наступній частині роботи.

Варіанти взаємодії політичних гравців

Тут ми повертаємося до моделі взаємодії політичних гравців, запропонованої В. Гельманом⁵². В основі моделі лежить відома з теорії раціонального вибору теза про те, що політичні гравці, перш за все, діють у власних інтересах. Гравцями чи акторами вважаються об'єднання еліт, які змагаються за владу. Метою боротьби є збереження (розширення) влади (повноважень) і впливу на політичний процес. Проте актори не діють у вакуумі. Їхні можливості обмежені двома змінними: 1) доступними ресурсами і 2) оцінкою можливих втрат і користі від дій у тому чи іншому напрямі (стратегіями). Ці змінні задають чотири варіанти взаємодії між політичними гравцями, які умовно можна назвати «війна всіх проти всіх», «переможець отримує все», «картельна змова» і «боротьба за правилами». Дивіться таблицю 4.2.1.

⁵⁰ Meyer G. Formal Institutions and Informal Politics in Central and Eastern Europe / G. Meyer. – Barbara Budrich Publishers, 2008. – P. 36.

⁵¹ Мацієвський Ю. Інволюція конституціоналізму. – С. 50.

⁵² Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика постсовестких режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 82.

Таблиця 4.2.1. Варіанти взаємодії політичних гравців

Баланс ресурсів/ ціна стратегій	Конфронтація дешевша за кооперацію	Кооперація дешевша за конфронтацію
Рівний розподіл ресурсів між акторами	Війна «всіх проти всіх»	«Боротьба за правилами» (інституційний компроміс)
Одноосібне домінування одного з акторів	«Переможець отримує все»	«Картельна змова» (нав'язаний компроміс)

Джерело: Гельман В. (2007).

Додатковим чинником, що впливає на поведінку гравців, є інститути, які можуть змінювати обсяг ресурсів і ціну стратегій. У процесі зміни режимів інститути не лише обмежують чи задають стимули політичним гравцям, а й самі виникають і змінюються в результаті їхніх дій. В. Гельман відзначає, що процес зміни режимів супроводжується порушенням рівноваги (балансу сил) у взаємодії між гравцями, що виявляється у посиленні непевності щодо результатів дій та інститутів, тобто відсутністю в акторів адекватної інформації про наслідки своїх дій. Непевність може бути настільки високою, що впливає на вибір стратегій акторів не так від розподілу ресурсів, як від більшої чи меншої схильності до ризику⁵³.

Якщо ресурси одного з гравців переважають ресурси опонентів, раціональною є стратегія конфронтації, тобто гра з нульовою сумою, у якій «переможець отримує все». Якщо ж ціна перемоги (конфронтації) виявляється вищою, ніж ціна кооперації, домінуючий гравець може запропонувати неформальну угоду чи пакт. Очевидно, що такі нав'язані компроміси асиметричні тому, що приймаються в нерівних умовах, є не публічними, а тому мало дієвими. Такі неформальні пакти не сприяють регулюванню політичної конкуренції, а, навпаки, ускладнюють її: формальні інститути тут є ширмою чи фасадом для панування домінуючого актора. Гравець, якому нав'язали компроміс, не має особливих стимулів дотримуватись угод і намагатиметься змінити баланс сил, як тільки відчужує відповідний момент.

Якщо ж у ситуації високої непевності опоненти контролюють приблизно однакові ресурси, усі будуть боротися з усіма. Така боротьба може тривати досить довго, доки не закінчиться перемогою когось одного або згодою «грати за правилами». Останній варіант

⁵³ Гельман В. Из огня да в полымя... – С. 85.

передбачає, що учасники конфлікту мають приблизно однакові ресурси, а ціна конфронтації для них буде досить високою. Це означає, що гравці не хочуть чи не можуть продовжувати протистояння. Тоді можливий інституційний компроміс, або «гра за правилами». Останній варіант взаємодії наближається до добре відомих із літератури елітних пактів. В. Гельман відзначає, що останні можна вважати «добрими пактами» на відміну від картельних змов, або «поганих пактів», якщо їх розглядати з погляду демократії і політичної стабільності. Відмінності між ними полягають у чотирьох вимірах. По-перше, якщо «добрі пакти» є публічними угодами, то «погані пакти», навіть якщо й укладаються публічно, містять значну неформальну складову, суть якої рідко стає публічною. Тому такі пакти ми будемо називати неформальними. По-друге, якщо «добрі пакти» базуються на взаємному визнанні акторами умов політичної конкуренції, то «погані пакти» укладаються для того, щоб уникнути конкуренції. По-третє, якщо «добрі пакти» забезпечують інституційні гарантії для всіх акторів завдяки силі примусу з боку формальних інститутів, то «погані пакти», які засновані на неформальних угодах і невизначених процедурах, ніяких гарантій для гравців забезпечити не можуть⁵⁴. Врешті, «добрі пакти» сприяють укоріненню демократичної політичної культури еліт, що можна вважати їхньою доданою суспільною вартістю, а «погані пакти» укладаються винятково для виживання політичних гравців і ніякої користі суспільству не несуть.

У роботі за 2007 р. російський дослідник припускав, що після інституційного компромісу від 8 грудня 2004 р. в Україні складеться демократична ситуація, яка може призвести до «гри за правилами». Події в Україні, однак, заперечили це припущення.

Формальні інститути і неформальні «пакти» в період президентства В. Ющенка

Конституційна реформа 2004 року зберегла змішану форму правління в Україні, зменшивши повноваження президента на користь парламенту. У парламентсько-президентських системах прем'єр-міністр, як правило, опиняється в центрі відносин між парламентом та президентом і фактично є ключовою політичною фігурою. Будь-які полі-

⁵⁴ Там само. – С. 87.

тичні конфлікти, які відбуваються у політичній системі, вирішуються залежно від позиції прем'єра, а за умови політичної відповідальності Кабінету перед Парламентом вони визначаються винятково розподілом політичних сил у Парламенті. Навіть якщо на початку склад Кабінету є результатом політичних угод між Президентом та коаліцією, з часом вага Прем'єра та коаліції збільшується, а президент втрачає важелі впливу на політичну ситуацію⁵⁵. Саме тому розстановка сил у Парламенті є ключем до розуміння поведінки політичних гравців у парламентсько-президентських системах. Водночас стабільність парламентської коаліції та й уряду в умовах протистояння з Президентом є вкрай хиткою, що виявляється у політичних кризах і конфліктах, які ми спостерігали протягом майже всього президентства В. Ющенка. Хоча в усталених демократіях політичні конфлікти між Президентом та Кабінетом не мають значного впливу на політичну ситуацію⁵⁶, у перехідних суспільствах вони не лише ускладнюють розподіл повноважень та можливості реформування гілок влади, а й негативно впливають на процеси легітимації політичної влади загалом та утвердження демократичних цінностей.

У період президентства В. Ющенка політичні протистояння між Президентом та Кабінетом Міністрів були звичним явищем. Згода на перерозподіл повноважень між головними політичними гравцями, у вигляді конституційної реформи, стала необхідною умовою проведення повторного голосування другого туру президентських виборів і обрання В. Ющенка президентом України. Ухвалення 8 грудня 2004 р. законопроекту «Про внесення змін до Конституції України» № 4180 (Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV) в обмін на повторне голосування є прикладом укладання неформальних угод для досягнення приватних цілей політичних акторів. Серед основних процедурних порушень найчастіше

⁵⁵ Sedelius T. Dilemmas of Semi-Presidentialism in Central and Eastern Europe – Intra-Executive Conflict and Cabinet Instability / T. Sedelius., J. Ekman // Paper for presentation at the XV NOPSA Conference, Tromso, Norway, August 5-9, 2008. – P. 12.

⁵⁶ Dogan M. Irremovable leaders and ministerial instability in European democracies / M. Dogan // Pathways to Power: Selecting Rulers in Pluralist Democracies. Boulder CO: Westview Press, 1989. – P. 134-154.; Lijphart A. Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries / A. Lijphart // New Haven: Yale University Press, 1999.

відзначають сам факт «пакетного» голосування, що не передбачений Конституцією України, а також внесення змін до тексту законопроекту про зміни до Конституції в процесі обговорення та ухвалення, що не припускається, після отримання висновку Конституційного Суду⁵⁷. Як відзначають В. Бакіров та О. Фісун, стратегічний зміст конституційної реформи мав полягати у радикальній зміні формату політичної гри шляхом зниження значущості президентського «призу» і переведенні політичного процесу в парламентську площину⁵⁸. Згубний для легітимної процедури спосіб подолання політичної кризи мав наслідком послаблення нормативного консенсусу в середовищі політичних акторів і тим самим «псування» конституціоналізму.

Особливо активно намагався обійти формальні правила та процедури Президент, який прагнув зберегти статус домінуючого гравця попри обмежені повноваження. Для ілюстрації відтворимо хронологію подій, яка демонструє типові стратегії взаємодії політичних гравців у ситуації непевності.

Конституційна реформа, що вступила в дію 01.01.2006 р., істотно зменшила повноваження новообраного Президента, який, вочевидь, не бажав з цим миритись і продовжував діяти, як і до обмеження повноважень. Такі дії Президента наражалися на спротив тих політичних гравців, які були невдоволені своїм місцем та роллю у розподілі політичних та економічних ресурсів. Прийняті з порушенням процедури і посилені перевищенням повноважень головними політичними гравцями, нові конституційні норми посилили, а не зменшили конфліктність у середовищі політичних акторів. Закріплення інституційного компромісу у вигляді змін до Конституції дало короткостроковий ефект самоорганізації політичної системи України⁵⁹, проте не змогло убезпечити її від нестабільності.

⁵⁷ Див., наприклад, Горбач В. Боротьба законопроектів як спосіб ведення конституційної дискусії [Електронний ресурс] / В. Горбач // Інститут політики. – Режим доступу: <http://www.tomenko.kiev.ua/cgi/redirect?url=pc04-2003-04.html>. – Назва з екрану.

⁵⁸ Бакіров В. Політико-режимна еволюція України: від системи «переможець отримує все» до пакту еліт? / В. Бакіров, О. Фісун // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 152-157.

⁵⁹ Уманец А. Позитивы нашей Конституции [Электронный ресурс] / А.Уманец // Экономические известия. – 2008. – №13. – Режим доступа: <http://www.eizvestia.com/state/full/37241>. – Название с экрана.

Напруга, що існувала на особистому рівні між Ющенком і Тимошенко, посилилась нечітким розподілом повноважень між Президентом і Прем'єром, що було очевидним недоліком поспішного внесення змін до Конституції. Ю. Тимошенко, яка була затверджена на посаді Прем'єр-міністра 04.02.2005 р. відповідно до неформальної угоди про розподіл посад між «помаранчевими», в перспективі вступу в дію змін до Конституції, отримувала роль ключової фігури у політичній системі. Пропрацювавши вісім місяців, уряд Ю. Тимошенко був відправлений у відставку (08.09.2005) завдяки ще дійсним на той час повноваженням Президента. Формальною підставою для відставки уряду і кількох високопосадовців було припинення корупції і конфліктів усередині «помаранчевого» табору (Державний секретар О. Зінченко подав у відставку, звинувативши секретаря РНБОУ П. Порошенка, першого помічника Президента О. Третякова та лідера парламентської фракції «Наша Україна» М. Мартиненка в корупційних діях і використанні влади в приватних цілях), що мало виправдати рішення Ющенка перед громадськістю. Справжньою причиною відставки було не так бажання припинити інтриги в оточенні, як намір не допустити зміни балансу сил на користь прем'єра. Відставка уряду спричинила правову колізію, що не могла бути вирішена правовим шляхом. Суб'єктом формування уряду мала стати парламентська коаліція (оскільки після вступу в дію змін до Конституції Президент втратив таке право), що могла бути утворена лише після майбутніх парламентських виборів 26 березня 2006 р. Відтак новий уряд Ю. Єханурова пропрацював до серпня 2006 р. у ситуації правової невизначеності.

Як бачимо, потенційне зменшення повноважень Президента, в результаті вступу в дію змін до Конституції (з 1 січня 2006 року) і посилення єдиного на той час політичного конкурента – прем'єр-міністра Ю. Тимошенко, підштовхнули В. Ющенка до вибору стратегії конфронтації за принципом «гри з нульовою сумою». Завдяки наявним повноваженням ціна конфронтації здавалася невисокою і перевищувала очікувані втрати від падіння підтримки. Якщо такий розрахунок переважав у мотивах В. Ющенка, то він виявився помилковим. Починаючи з вересня 2005 р. рівень довіри до В. Ющенка пішов на спад, а рівень довіри до Ю. Тимошенко зберігався на досить високому рівні. За даними соціологічних досліджень Центру Разумкова, за період із

2005 до 2010 року рівень довіри до В. Ющенка впав з 71% до 20%⁶⁰. З метою послаблення прем'єра Президент істотно підвищив статус Секретаря Ради національної безпеки та оборони. До компетенції Петра Порошенко (Указом про призначення якого на посаду Секретаря Ради національної безпеки та оборони) були надані широкі, не передбачені Законом «Про Раду національної безпеки і оборони України» повноваження у сферах нормотворчості, кадрових призначень (насамперед, у Збройних силах, правоохоронних і судових органах), контролю над діяльністю органів державної влади. Дехто вважає, що метою зазначених дій Президента було збалансування інтересів політичних команд, які його оточували⁶¹, проте очевидним мотивом здається створення противаги Ю. Тимошенко. При цьому статус РНБО та керівника її Апарату «були трансформовані спеціально під конкретну особу»⁶².

Водночас, прагнучи розширити свої ресурси у вигляді контролю над технічним виконавцем обов'язків прем'єр-міністра (що було наслідком стилю президентства Л. Кучми), В. Ющенко пішов на тактичний союз з Партією регіонів та персонально В. Януковичем. Володіючи достатнім ресурсним потенціалом, але відчуваючи потребу у парламентській підтримці, В. Ющенко запропонував черговий пакт у вигляді «Меморандуму порозуміння між владою та опозицією», який був підписаний через два тижні після відставки уряду Ю. Тимошенко 22 вересня 2005 р. Президентом, в.о. прем'єр-міністра Ю. Єхануровим і лідером Партії регіонів В. Януковичем. Особливістю цього пакту було те, що він виходив за межі «помаранчевого табору». Через годину після цього Верховна Рада 289 голосами дала згоду на призначення Ю. Єханурова прем'єр-міністром України, причому фракція Партії регіонів одноставно проголосувала «за».

⁶⁰ Соціологічне опитування: Чи підтримуєте Ви діяльність Президента України? (динаміка, 2000-2010) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ст.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=67. – Назва з екрану.

⁶¹ Панфілов В. Привид компромісу як складова політичної кризи весни–2007 [Електронний ресурс] / В. Панфілов // Research Update. – 2007. – № 11/483. – 9 квітня. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=60188&mode=thread&order=0&thold=0>. – Назва з екрану.

⁶² Рік діяльності нової влади: погляд неурядових аналітичних центрів. Аналітична доповідь Консорціуму неурядових аналітичних центрів // Національна безпека і оборона. – 2005. – № 12. – С. 18.

Підписання Меморандуму мало на меті не порозуміння між владою та опозицією, а між Президентом і керівництвом Партії регіонів з приводу голосування за кандидатуру прем'єр-міністра Ю. Єханурова, тобто було, по суті, «політичним бартером»⁶³. Цим кроком Президент повернув на політичну арену лідера Партії регіонів В. Януковича і разом з тим створив стартові умови для Партії регіонів на майбутніх парламентських виборах. У результаті таких тактичних ходів В. Ющенко отримав потужний адміністративно-політичний ресурс, але разом з тим ще більше втратив електоральний. За даними Центру Разумкова підтримка Президента громадянами України з серпня до листопада 2005 року знизилась із 30,2% до 14,3%⁶⁴.

Напередодні парламентських виборів 2006 р., збереження на посаді прем'єра Ю. Тимошенко загрожувало Президентові не лише поразкою партії «Наша Україна», але й у разі перемоги БЮТу можливим продовженням конституційної реформи у напрямі зменшення повноважень Президента. Очевидно, прагнучи обмежити політичний та адміністративний ресурс Юлії Тимошенко, який вона могла використовувати, перебуваючи на посаді прем'єр-міністра для перемоги на парламентських виборах 2006 року, Президент прагнув зберегти за собою статус не лише лідера «помаранчевих», але й контроль за адміністративно-політичними ресурсами для проведення майбутньої передвиборчої кампанії.

Перемога Партії регіонів на парламентських виборах 2006 року (34% голосів виборців і 41% мандатів) стала початком формування опозиційної до Президента коаліції, що негативно позначилося на його позиціях. Регіонали, отримавши потужний ресурс у вигляді найбільшої фракції у Верховній Раді, відразу забули про Меморандум і почали шукати варіанти створення коаліції.

Низка тактичних прорахунків Президента фактично створили умови для повернення та зміцнення позицій Партії регіонів, яка протягом першої половини 2005 року через політичні та організаційні обмеження займала відносно помірковану позицію. Тривалий процес творення

⁶³ Політична корупція: специфіка, масштаби і шляхи протидії в оцінках експертів // Національна безпека та оборона. – 2009. – № 7. – С. 45.

⁶⁴ Соціологічне опитування: Чи підтримуєте Ви діяльність Президента України? (динаміка, 2000-2010) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=67. – Назва з екрану.

«помаранчевої» коаліції закінчився провалом і утворенням «антикризової коаліції» у складі Партії регіонів, комуністів та соціалістів, із запрошенням до неї і «Нашої України». Після певних вагань, які завершилися укладанням чергового пакту у вигляді «Універсалу національної єдності», Президент, втрачаючи ресурсну підтримку, подав рекомендовану парламентською коаліцією кандидатуру В. Януковича на посаду прем'єр-міністра.

Підписаний в другій годині ночі 3 серпня 2006 р. Президентом, Головою Верховної Ради, в.о. прем'єр-міністра і лідерами усіх депутатських фракцій (крім лідера БЮТ Ю. Тимошенко) Універсал став ще одним прикладом «картельної змови». Формальною підставою підписання цього політичного документу проголошувалась згода представників усіх парламентських фракцій, що утворились у парламенті після виборів 2006 р., об'єднатися з метою формування парламентської коаліції і уряду задля добра українського народу⁶⁵. Для Президента, що ініціював підписання Універсалу, головний мотив полягав у збереженні позиції національного лідера (домінуючого гравця) у нових політико-правових умовах, що склалися після вступу в дію зміненої Конституції. Фактично це означало збереження впливу на діяльність Уряду через п'ятьох міністрів, призначених за «президентською» квотою (до неї було включено посаду міністра внутрішніх справ, а також міністрів, які були представниками блоку «Наша Україна» – юстиції, культури і мистецтв, у справах сім'ї та молоді, охорони здоров'я). Залучення до Уряду представників фракції, що не належала до складу коаліції, порушувало закладену в Конституції логіку формування вищого органу виконавчої влади та фактично стало прелюдією до порушення конституційної логіки формування парламентської більшості у 2007 р. Президент, прагнучи водночас зберегти політичні позиції та подолати регіональні протистояння непопулярним об'єднанням антиолігархічних (ліберальних та національно-демократичних) сил з олігархічними, намагався реалізувати сценарій національного примирення, який через об'єднання навколо Партії регіонів радше свідчить про неподолані олігархічні впливи, що укорінились в Україні в період президентства

⁶⁵ Універсал національної єдності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0010100-06>. – Назва з екрану.

Л. Кучми⁶⁶, ніж про суспільну важливість і необхідність. Для В. Януковича підпис під документом, який не мав юридичної сили, не коштував нічого, натомість здобутки були дуже значними. У результаті тривалих торгів В. Янукович отримав посаду прем'єр-міністра, а Партія регіонів посилила свій вплив у Верховній Раді. Ю. Тимошенко, яка після відставки з посади прем'єр-міністра очолила фракцію БЮТ у парламенті, заявила, що погоджується з усіма пунктами універсалу, але не поставить свій підпис поряд із підписами лідерів комуністичної і соціалістичної партій, що утворили «антикризову коаліцію» з Партією регіонів.

Подальший перебіг політичних подій продемонстрував вагу тактичних прорахунків Президента, які відобразилися не лише на його політичному статусі, але й на ситуації в країні загалом. Як і очікувалося, коаліція, сформована навколо опозиційної Президенту Партії регіонів, поступово почала збільшувати контроль за політичною ситуацією в країні, що було логічним варіантом продовження конфлікту за принципом «гри з нульовою сумою». Політичні зобов'язання залишилися на папері, а нова парламентська коаліція на чолі з Партією регіонів почала приростати новими членами. У разі створення у Верховній Раді конституційної більшості, ядро якої складали фракції Партії регіонів, КПУ та СПУ, Президент потрапляв у пряму залежність від прем'єра – від започаткування процедури імпичменту (зі значними шансами завершити її) до подальшого скорочення повноважень (наприклад, обговорювався варіант змін до Конституції, які передбачали б обрання Президента України у Верховній Раді). У ситуації, коли Президент фактично втратив важелі контролю за Кабінетом Міністрів, опозиційний прем'єр-міністр В. Янукович через контроль коаліції у Верховній Раді України перетворився на ключову фігуру в політичній системі. Те, чого В. Ющенко боявся у протистоянні з Ю. Тимошенко, повернулося до нього у постаті В. Януковича. Замість одного опонента, В. Ющенко тепер отримав двох. У відповідь на зменшення впливу (прийняття Парламентом у першому читанні нової редакції Закону «Про Кабінет Міністрів України» (21 грудня 2006 р.), який дозволяв прем'єру звільняти міністрів,

⁶⁶ Колодій А. Революція, еволюція, трансформація: вибори 2004 і 2006 рр. як віхи на шляху становлення демократичної держави і політичної нації в Україні / А. Колодій // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні. Збірник наукових праць за матеріалами IV Міжнародної конференції. Ялта. 28-30 вересня 2006. – К.: 2007. – С. 26-34.

які були призначені за квотою Президента) В. Ющенко вимушений був воювати на два фронти, тобто почав «війну проти всіх», яка в підсумку завершилась достроковим припиненням повноважень Верховної Ради, що було тактичним здобутком, але не перемогою Президента.

Формальним приводом для підписання Указу № 264/2007 «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України» від 2-го квітня 2007 року стало поповнення коаліції окремими представниками фракцій (депутатами, які індивідуально увійшли до складу коаліції, були Олександр Волков і Володимир Заплатинський, які потрапили до парламенту у списку «Нашої України», а також экс-бютівці Олександр Борзих, Володимир Зубик, Михайло Зубець і Володимир Толстенко), що прямо суперечило Конституції, яка передбачала створення коаліції шляхом об'єднання фракцій.

У відповідь 3-го квітня Верховна Рада України ухвалила постанову «Про деякі заходи щодо запобігання порушенням конституційного ладу та забезпечення невторчання Національного банку України (НБУ) в дії, які загрожують конституційному правопорядку», якою заборонила НБУ та його посадовим особам «у будь-який спосіб брати участь у забезпеченні фінансування заходів, передбачених цим указом». Така позиція коаліції демонструвала загострення конфлікту і прагнення діяти незалежно від імовірного результату протистояння. Відсутність компромісу штовхала Президента не відступати від зайнятої позиції. Тому в цій ситуації логічним продовженням став указ від 25 квітня, яким Віктор Ющенко призначив дату позачергових парламентських виборів на 24 червня 2007 року, скасувавши таким чином попередній указ від 2-го квітня. В указі Президент ще раз підтвердив намір провести позачергові вибори, а також наголосив, що невиконання указу про розпуск Верховної Ради, у тому числі й Урядом, «межує з порушенням закону». Втрачаючи як формальні повноваження, так і неформальний вплив на ситуацію, В. Ющенко прагнув зберегти власну позицію. У результаті це могло компенсувати відсутність адміністративних важелів впливу та забезпечити виконання вимог. Коаліція ж, керуючись формальними повноваженнями, грала у свою гру. 26 квітня депутати Партії регіонів виступили з ініціативою щодо початку процедури імпичменту Президента. Усі гравці прекрасно розуміли ефемерність такого сценарію, однак позиція в цій ситуації була важливішою за результат

протистояння, що підтверджує реалізацію сценарію «гри з нульовою сумою». І хоча більшість у парламенті виступала проти припинення повноважень Верховної Ради України, однак компромісне рішення було єдиним варіантом виходу з політичної кризи.

Протистояння закінчилося 4 травня неформальною угодою між В. Ющенком та В. Януковичем про проведення дострокових виборів до Верховної Ради. А після тривалих перемовин із лідерами коаліції – В. Януковичем та О. Морозом, та узгодження технічних моментів щодо дати та механізмів фінансування виборів до Верховної Ради України, В. Ющенко зупиняє на 29 і 30 травня 2007 року дію статті 2 Указу Президента України від 26 квітня 2007 року № 355 «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України і призначення позачергових виборів». Такий тактичний хід був, насамперед, спрямований на перевірку дотримання неформальних угод, які були укладені між головними політичними гравцями. Відчуваючи можливість втрати контролю над ситуацією, Президент залишав за собою право застосувати більш жорсткі методи впливу. Однак уже 5-го червня В. Ющенко указом № 496/2007 «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких указів Президента України» скасовує попередні укази (від 26 квітня 2007 року № 355 «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів»; від 29 травня 2007 року № 476 «Про зупинення дії статті 2 Указу Президента України від 26 квітня 2007 року № 355»; від 31 травня 2007 року № 480 «Про внесення зміни до статті 1 Указу Президента України від 29 травня 2007 року № 476»; від 1 червня 2007 року № 482 «Про внесення зміни до статті 1 Указу Президента України від 29 травня 2007 року № 476») та указом № 497/2007 призначає позачергові вибори до Верховної Ради України.

Політична ситуація була стабілізована в результаті видання четвертого указу від 31 липня, який вносив зміни до указу від 5 червня і став формальним підтвердженням неформальних домовленостей, які існували між основними політичними гравцями.

З правової точки зору ситуація, що склалася в парламенті, не підпадала під жоден пункт ст. 90 Конституції України, в якій наводяться підстави для дострокового припинення повноважень Верховної Ради. Однак Президент, відчуваючи небезпеку від створення конституційної

більшості, вирішив зіграти на випередження і прийняв рішення про розпуск парламенту, незважаючи на неправовий характер такого кроку. Про непевність правової позиції Президента та домінування в його діях політичної складової свідчило видання чотирьох указів про дострокове припинення повноважень Верховної Ради, з яких кожен наступний скасовував або змінював попередній.

Підписання першого і другого указів, за певних умов, можна було б кваліфікувати як акт порушення «правил гри» – перевищення повноважень для збереження влади. Проте, з іншого боку, вони були реакцією на порушення «правил гри» в парламенті – перетягування депутатів з опозиції в коаліцію шляхом підкупу. Доказів цього ніхто не надав, але кількість членів коаліції постійно зростала завдяки притоку «помаранчевих» депутатів. Цей приклад ілюструє складність виявлення і кваліфікації проявів політичної корупції в умовах високої непевності (суперечливого правового поля) та намагань політичних сил використати цю обставину у своїх інтересах. Варто відзначити, що після виходу президентських указів уряд пішов на саботування цього рішення. Зокрема, це стосувалося відмови від фінансування дострокових виборів. Виборчий процес було охарактеризовано як доволі вразливий стосовно процедур та термінів⁶⁷.

Показовим був переговорний процес щодо виконання чи невиконання зазначених указів. Значення неформальної угоди В. Ющенка, В. Януковича та О. Мороза щодо визнання їх легітимності важко переоцінити. Парламент продовжував свою роботу до проведення позачергових виборів 30 вересня 2007 р. Як відзначив народний депутат України Ю. Ключковський, позачергові вибори стали демократичним механізмом виходу з політичної кризи, застосування якого стало можливим у результаті домовленості еліт⁶⁸. Фактично, поведінка усіх ключових гравців протягом 2005-2009 років стала свідченням домінування «політичної доцільності» над законністю. Висока політична непевність, зумовлена неповагою до демократичних процедур ухвалення рішень,

⁶⁷ Панфілов В. Привид компромісу як складова політичної кризи весни-2007 [Електронний ресурс] / В. Панфілов // Research Update. – Режим доступу: <http://www.usipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=60188&mode=thread&order=0&thold=0>. – Назва з екрану.

⁶⁸ Універсал національної єдності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0010100-06>. – Назва з екрану.

підштовхувала усіх ключових гравців до подолання конфліктів шляхом укладання неформальних пактів, що ще більше посилювало непевність і ускладнювало вибір «гри за правилами». Наведені спостереження підштовхують до висновку про те, що українські еліти загнали себе в «інституційну пастку» – розуміли згубність неформальних угод, але продовжували їх використовувати з надією на перемогу над опонентами. Намагання переграти один одного у грі два проти одного з постійною зміною сторін у трикутнику президент, прем'єр і спікер унеможливили проведення структурних реформ і віддаляли Україну від демократичних стандартів здійснення політики. Інституційне «перезавантаження», про яке багато говорили політики і науковці⁶⁹, покликане подолати «кучмізм» (спадок минулого), навіть не почалось. В інституційному сенсі президентство В. Ющенка позначилось збереженням неформальних інститутів та практик, які повною мірою виявили свою згубність після приходу до влади В. Януковича.

Наведені приклади дозволяють сформулювати кілька підсумкових тез. Перші три вказують на структурні, а наступні дві на процедурні труднощі демократизації, які зрідка потрапляють до уваги дослідників.

Якщо поглянути на перелічені приклади ширше, то вони вказують на те, що неформальні пакти стали важливою складовою «операційного коду» політичної культури українських еліт. Іншими елементами політичної культури еліт можна вважати:

- Переважно конфліктне, шміттівське сприйняття політики, де визначальним є поділ на «друзів» і «ворогів».
- Інструментальне ставлення до Конституції та закону загалом. Ця настанова зовнішніми спостерігачами часто описується такими поняттями, як «Rule by Law», або правління з допомогою закону, а не «Rule of Law», де визнається принцип верховенства закону.
- Персоналізація політики, або визначальна роль особистих зв'язків у здійсненні політики. Це поняття у поясненні німецького дослідника Г. Меєра має чотири виміри: домінування дій, інтересів і зв'язків окремих політичних лідерів і їхніх мереж у політичній системі

⁶⁹ Колодій А. Випробування демократією: проблема інституційного «перезавантаження» в Україні [Електронний ресурс] / А. Колодій // Доповідь на VI Міжнародній конференції. Розвиток демократії та демократична освіта в Україні. Київ. 21-23 травня. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=310>. – Назва з екрану.

над діями, інтересами і зв'язками громадян; подання лідерів себе самих і їх іміджів публіці. Тут персоналізація доповнюється медіатизацією і маркетинговою політикою іміджів. Політика починає здійснюватись за законами ЗМІ. Деякі автори цей процес називають «віртуальною» політикою⁷⁰. Сприйняття громадянами світу політики, їх уявлення про те, хто домінує в політичному процесі, як приймаються політичні рішення, чиї інтереси переважають, формуються під маніпулятивним впливом ЗМІ. Це сприйняття виявляється у політичній поведінці; відносини між елітами і масами набувають особистого, патрон-клієнтського характеру. Зв'язок між патроном і клієнтами базується на неписаних правилах взаємодії і виявляє себе як у державних, так і недержавних установах. У випадку України можемо спостерігати його на різних рівнях як до, так і після «Помаранчевої революції»⁷¹.

- В Україні як еліти, так і громадяни поблажливо ставляться до порушень процедури ухвалення рішень, що підтверджує тезу про перевагу сутнісного розуміння урядування над процедурним, яке домінує у ЄС і США⁷². Іншими словами, якщо мета виправдовує засоби, то питання про дотримання правил відходить на другий план.

Причини сучасного занепаду принципів верховенства права, процедур ухвалення рішень або того, що раніше було окреслено поняттям «інволюція конституціоналізму», вочевидь не були народжені у часи «помаранчевого хаосу». Проте важливо мати на увазі, що інерція «кучмізму», або домінування «політичної доцільності», корупції, неформальних пактів над визнаними процедурами ухвалення рішень, не була подолана після приходу «помаранчевих» до влади. Навпаки, ці неформальні практики виявились більш дієвими, ніж Конституція і держава з усіма її установами. Якщо вдатись до медичних аналогій, то можна сказати, що держава важко хвора.

⁷⁰ Wilson A. *Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World* / A. Wilson // Yale University Press, 2005.

⁷¹ Meyer G. *Formal Institutions and Informal Politics in Central and Eastern Europe* / G. Meyer. – P. 36.

⁷² D'Anieri P. *Structural Constraints in Ukrainian Politics* / P. D'Anieri // *East European Politics and Society*. – 2011. – Vol. 25. – № 1. – P. 40.

Невміння прораховувати наслідки своїх дій стає виразною ознакою непрофесіоналізму українських еліт. Падіння підтримки В. Ющенка було зумовлене не соціальними чи економічними чинниками, що є типовим для Європейських країн, а його недалекоглядними діями, починаючи з відставки Ю. Тимошенко. Якщо на початку свого президентства Ющенко мав підтримку майже 70% українців, то через рік вона знизилась до 50%, через два до 38%, а через чотири до 17%⁷³.

Особисті симпатії/антипатії є невід'ємною рисою людських стосунків. В українській політиці ці чинники займають надмірно небезпечне місце, що дає приводи ближчим чи дальшим сусідам на Заході вміщувати Україну в рамки Візантійсько-Російської політичної традиції, що орієнтується на особистості, а не процедури і тому віддає архаїчності, не(до)цивілізованістю порівняно з тим, що вважається Європейською традицією.

Здійснений аналіз дозволяє поєднати базові поняття у динамічну модель. Неформальні пакти, висока непевність та домінування неформальних інститутів тут виступають у значенні вихідних (незалежних) змінних, інволюція конституціоналізму є пояснюючою (проміжною) змінною, а інституційна пастка є залежною змінною.

Вбачається так, що дії політичних гравців, що прийшли до влади після «Помаранчевої революції», сприяли не виходу, а сповзання України до стану неефективної рівноваги. Порушення процедури внесення змін до Конституції відкрило дорогу до систематичного порушення принципу верховенства права, що призвело до серії неформальних угод, включно з угодою між В. Януковичем і Ю. Тимошенко, щодо розподілу влади і їх логічного зриву. Політичні гравці розуміли згубність таких дій, але за високої недовіри і відсутності нормативного примусу до виконання угод продовжували їх укладати і порушувати. У результаті це спричинило утвердження неефективної сукупності інститутів (інституційної пастки), яку ніхто з головних політичних гравців не хотів змінювати. Відтак шанс України рухатися шляхом східноєвропейських країн був втрачений.

Графічне зображення моделі показане на рис. 4.2.1.

⁷³ Щоправда на кінець каденції підтримка В. Ющенка дещо покращилася і досягла 21%. Див. Соціологічне опитування: Чи підтримуєте Ви діяльність Президента України? (динаміка, 2000-2010) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gazumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=67. – Назва з екрану.

Рис. 4.2.1. Вплив неформальних пактів на тип режиму

Це дослідження ще раз підтверджує раніше висунуту тезу про те, що зміна гравців за збереження домінуючих інститутів свідчить лише про поверхневу ротацію еліт, а не про зміну режиму⁷⁴. Врешті якщо гравці продовжують «грати з правилами», то чи був сенс називати їх новими?

4.3. Клієнтелізм в Україні у період президентства В. Ющенка

Неформальні пакти є одним з неформальних інститутів (поряд із клієнтелізмом, непотизмом і корупцією), що призвели до утвердження в Україні гібридного режиму. У цій роботі ми беремо до уваги ті інститути, які майже не вивчені у випадку України.

Аналіз

Першим проявом клієнтелізму в оточенні В. Ющенка стало порушення процедури призначення голів обласних державних адміністрацій (ОДА). За конституцією 2004 р. Президент мав призначати голів ОДА за поданням прем'єр-міністра. Підписуючи укази про призначення 24 голів ОДА у Верховній Раді, В. Ющенко намагався не лише обмежити повноваження прем'єра Ю. Тимошенко, але й публічно продемонструвати депутатам і суспільству, в чийих руках перебуває влада. Призначення голів ОДА стало результатом угод у найближчому оточенні Президента, члени якого, залежно від місця в ієрархії, отримали можливість призначати своїх представників на рівні областей. Результати журналістського розслідування показують, що розстановка представників верхівки мала ймовірно такий вигляд: В. Ющенко – 9 представників, П. Порошенко – 5, О. Мороз – 2, А. Кінах – 2, В. Лит-

⁷⁴ Мациевский Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг. / Ю. Мациевский // Полис, 2010, – № 5. – С. 17-37.

вин – 2, О. Зінченко – 1, Ю. Тимошенко – 1, О. Третьяков – 1, Б. Тарасюк – 1⁷⁵.

Найбільшу квоту після Президента на призначення своїх представників – а саме 5, отримав П. Порошенко, якого з В. Ющенком пов'язували сімейні та бізнесові зв'язки і який на момент призначення голів ОДА (4 лютого 2005 року) був найбільш наближеним до глави держави. До групи П. Порошенка журналісти включили – В. Атрошенка – бізнес-партнера П. Порошенка, Ю. Артеменка – бізнес-партнера Костянтина Григоришина – бізнесмена та члена партії «Наша Україна», який був партнером П. Порошенка по бізнесу, В. Бондаря – бізнесмена, О. Домбровського – бізнес-партнера та друга П. Порошенка, П. Жебрівського – бізнес-партнера П. Порошенка⁷⁶. Представники П. Порошенка були або бізнесменами та мали бізнесові та ділові зв'язки з ним, або були призначені для лобіювання та захисту інтересів П. Порошенка в регіоні.

Свідченням клієнтелістського характеру зв'язків між В. Ющенком, П. Порошенком та його клієнтами стало те, що після закінчення протистояння між П. Порошенком та Ю. Тимошенко, яке завершилося відставкою уряду та звільненням П. Порошенка і О. Зінченка, троє (В. Атрошенко, Ю. Артеменко, П. Жебрівський) з п'яти голів ОДА, призначених за квотою П. Порошенка, були звільнені без вагомих на те причин⁷⁷.

Призначення головами ОДА представників самого Президента свідчить про домінування принципу лояльності над принципом професіоналізму. До цієї групи належали П. Олійник, О. Черевко та В. Балага (опосередковано В. Червоний, І. Стойко, В. Чупрун, А. Аваков, О. Данилова, Б. Сіленков). Попри те, що тривалість перебування цих осіб на посадах голів ОДА різниться, факт їхніх призначень вказує на перевагу неформальних правил над формальними. Наприклад, призначення

⁷⁵ Гоцуєнко Н. 27 президентських очей [Електронний ресурс] / Н. Гоцуєнко, Є. Гуцул та ін. // Дзеркало тижня. – 2005. – № 6. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ARCHIVE/27_prezidentskih_ochey.html. – Назва з екрану.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Мозоль М. Клієнтелістські мережі в період президентства В. Ющенка / М. Мозоль // Наукові записки. Серія «Політичні науки». Перспективи та загрози демократії у постпомаранчевий період в Україні. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія». – Вип. 4. – 2010. – С. 64-68.

О. Черевка (як і П. Порошенко та О. Білозір) є проявом непотизму, що показує як сімейні зв'язки та належність до клієнтелістської мережі В. Ющенко дозволили першому утриматися на посаді протягом усього строку повноважень президента та зберегти за собою місце у президії НСНУ.

Виразним проявом партійного клієнтелізму, який найбільше виявився вже у період президентства В. Януковича, стало залучення керівників ОДА до пропрезидентської партії «Народний Союз «Наша Україна». Так лише у 2005 р. до Ради партії (загальна чисельність на той час – 150 осіб) увійшло одинадцять голів обласних держадміністрацій. Присутність голів ОДА у партійних списках була відголоском ідеї формування «партії влади».

Типовим прикладом політичного торгу між Президентом та головою Верховної Ради В. Литвином можна вважати призначення представників В. Литвина – С. Касьянова та В. Олуйка головами Дніпропетровської та Хмельницької обласних адміністрацій в обмін на лояльність до ініціатив президента. Незабаром обоє були звільнені через протести місцевих осередків коаліції «Сила народу», проте їхнє місце зайняли ті ж самі «клієнти» Ющенко – І. Гладуняк (на Хмельниччині) та Ю. Єхануров (на Дніпропетровщині).

Свої квоти на призначення голів ОДА отримали також лідер соціалістів О. Мороз (В. Цушко та О. Бульба), А. Кінах (М. Лаврик та О. Садиков). Із 24 нових голів ОДА 9 були прямо чи опосередковано пов'язані з бізнесом, 10 – були керівниками виборчих штабів В. Ющенко.

Аналіз призначень голів ОДА дозволяє говорити про існування поліцентричної мережі, за вплив у якій, поряд з президентом і прем'єром, змагалися нові та старі політичні гравці.

Присутність неформальних практик у постреволюційний період може бути підтверджена й іншими фактами. Так приводом для розпуску парламенту в 2007 році стало звинувачення більшості у «перекуповуванні» парламентарів, що не було підтверджено, проте увійшло в Указ Президента «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України». Події, які відбувались після прийняття указу, а саме, бойкот указу опонентами, звернення до Конституційного Суду, вуличні протести тощо посилювали мотивацію президента попри те, що достатніх юридичних підстав для такого рішення не було. Стаття 90

Основного Закону чітко окреслює три можливі ситуації розпуску парламенту, і поняття «політична корупція» там не фігурує. Показовим був переговорний процес щодо виконання чи невиконання зазначеного указу⁷⁸. Як відзначив політичний оглядач Олексій Мустафін, «завдання влади – притягувати порушників закону і Конституції до відповідальності, а не намагатися порушити закон і Конституцію першою і тим самим нібито випередити зрадників і змовників»⁷⁹. Іронія неконституційного рішення про розпуск парламенту полягає у використанні корупційної риторики у політичній боротьбі і свідчить про свідоме використання Конституційного Суду в політичних цілях, що згодом призвело до повного руйнування принципу верховенства права.

Прихована конкуренція між В. Ющенком та Ю. Тимошенко вийшла на поверхню вже через півроку діяльності нової влади. Показовим тут є протистояння між секретарем РНБО П. Порошенко та прем'єр-міністром Ю. Тимошенко. Конфлікт є прикладом зіткнення інтересів конкуруючих бізнес-груп. Однією з причин незгоди стала доля Нікопольського феросплавного заводу, навколо якого утворились два тандеми – Тимошенко-Коломойський та Порошенко-Пінчук. У першому випадку предметами взаємного обміну стали 40% акцій телеканалу «1+1» для Тимошенко та НФЗ для Коломойського, в другому – середовище зацікавлених осіб виходить за межі країни, претендентами на акції заводу виступали російські олігархи В. Вексельберг та О. Абрамов, лобістом інтересів яких вважали Порошенка⁸⁰. Прихована суперечка навколо НФЗ – це приклад корупційних зв'язків між державними службовцями найвищого рівня та великим бізнесом.

Нагромаджені суперечності між В. Ющенком та Ю. Тимошенко вийшли на поверхню після того, як голова Секретаріату Президента Олександр Зінченко публічно звинуватив представників оточення

⁷⁸ Ожеховський М. Помаранчева революція і ситуація на українській політичній арені напередодні президентських виборів 2010 р.: погляд з Польщі [Електронний ресурс] / М. Ожеховський. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Univer/2010_1/index.htm. – Назва з екрану.

⁷⁹ Мустафін О. Як правильно розганяти парламенти. 18 брюмера Віктора Ющенко [Електронний ресурс] / О. Мустафін // Дзеркало тижня. – 2007. – № 13. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/49664>. – Назва з екрану.

⁸⁰ Скибинская М. Борьба за власть: Чего стоит конфликт Порошенко с Тимошенко? [Электронный ресурс] / М. Скибинская. – Режим доступу: <http://www.otchestvo.org.ua/main/20058/1016.htm>. – Название с экрана.

Віктора Ющенка у корупції та зловживанні владою. Наслідком цієї заяви стало рішення Ющенка про відставку уряду Тимошенко (разом з відставкою Порошенка з посади секретаря РНБО) та призначення дострокових парламентських виборів.

Помаранчевий сплеск демократичних ідей поширився лише на частину громадян країни і був використаний командою Ющенка як інструмент боротьби за владу. Вже тоді у суспільстві виявилися чинники, які заставляли засумніватися в успіхові другої спроби демократизації. По-перше, результати президентських виборів показали майже однакову кількість прихильників В. Ющенка (51,99%) та В. Януковича (44,20%)⁸¹, що відображало глибину ціннісного розколу в суспільстві. По-друге, за демократичним помаранчевим брендом стояв великий капітал, який ще з часів Л. Кучми глибоко проник у політику і зберіг свої позиції за президентства В. Ющенка. По-третє, збереження впливу клієнтелізму, nepotизму та корупції, інструментальне використання закону і неповага до процедур ухвалення рішень підірвали легітимність влади. Очевидно, що зберегти довіру суспільства можна було б у разі проведення системних реформ, проте розмежувати владу і бізнес виявилось неможливо, що відкрило шлях до повернення у владу більш організованого та агресивного бізнес-політичного утворення.

Отже, збереження практики неформальних угод, клієнтелізму та корупції стало однією з ключових перепон на шляху перетворення слабкої «дефектної» демократії на ліберальну в період президентства В. Ющенка.

Висновки

У цьому розділі обґрунтована теза про те, що після «Помаранчевої революції» політичний режим змінився лише у частині гравців, а правила, які визначають їхню поведінку, фактично залишилися без змін. Невдала спроба виходу з пастки «гібридності» зумовлена збереженням впливу неформальних пактів та клієнтелізму на поведінку політичних акторів.

⁸¹ Див. Результати президентських виборів в Україні 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>. – Назва з екрану.

Політичний режим останніх років президентства Л. Кучми традиційно називають напівавторитарним. Ми пропонуємо розглядати його як засновану на неформальних правилах трирівневу піраміду влади. На чолі цієї піраміди стояв президент, який сам визначав правила. Його найближче оточення і окремі члени родини «грали за правилами», підтримували їх, тому були невід'ємним елементом піраміди. Останній, низовий рівень складався з кількох конкуруючих між собою фінансово-промислових груп. Ті, які «грали за правилами» президента, отримували привілеї у своєму регіоні. Ті ж, хто намагався порушувати, протистояти або змінити правила, були або дискредитовані владою (П. Лазаренко), або відкидалися і піддавалися прямим (Ю. Тимошенко) чи непрямим переслідуванням (В. Ющенко). Піраміда трималася доти, доки президент залишався на посаді. Провал плану Л. Кучми зі збереження влади шляхом дискредитації головних кандидатів на посаду президента, з одного боку показує обмеження «політичних технологій», а з іншого, – вразливість неформально вибудованих коаліцій (пірамід) на мобілізацію знизу.

Такі події, як «Помаранчева революція», варто розглядати, принаймні на трьох рівнях. На мікрорівні, ми спостерігали розкол еліт і гостре політичне суперництво за пост президента, що спровокувало політичну кризу. На мезорівні ми стали свідками активної діяльності громадських організацій, які можна розглядати як сполучну ланку між опозиційною елітою і масами. На макрорівні ми побачили інтенсивну масову мобілізацію, що вилилась у широкомасштабні акції політичного протесту, які були сплановані лідерами опозиції і підтримувалися значною кількістю українських громадян. Саме завдяки Майдану влада змушена була піти на поступки, що дозволило вирішити політичну кризу без насилля.

Ми показали, що політична суть «Помаранчевої революції» полягає у ненасильницькій ротатії правлячої еліти, що відбулася за участі значної кількості громадян в акціях політичного протесту. Саме початкове враження про зміну правлячих еліт в Україні підштовхнуло багатьох дослідників до передчасного висновку про падіння режиму і «демократичний прорив». Досвід України каже, що епізодична масова мобілізація, навіть не насильницька, не призводить до утвердження демократії, якщо еліти не відмовляються від старих практик взаємодії.

З іншого боку, досвід України також корисний тим, що показує од-ночасне розгортання кількох процесів, які рідко потрапляють до уваги дослідників. Залишаючись у руслі еволюційної парадигми, більшість українських і західних вчених спочатку розчарувалася відсутністю ви-разних демократичних змін, а потім намагалася зрозуміти причини українського «блукання манівцями». У цій роботі ми пропонуємо роз-різняти зміни у державі і суспільстві. Якщо ціннісні зміни вказують на повільний, але поступальний рух у напрямі наближення українського суспільства до східноєвропейських суспільств, то звичні практики вза-ємодії еліт, навпаки, вказують на рух у протилежному напрямі. Збере-ження і розвиток неформальних взаємодій дозволив елітам «захопити» державу, але не дозволив її модернізувати. Адміністративного потен-ціалу держави, як і політичної волі і професіоналізму еліт виявилось замало для впровадження реформ. Тому «Помаранчеву революцію» у розрізі міжелітних взаємодій та їх наслідків для держави варто розгля-дати крізь призму інволюції. Така перспектива, однак, не має ціннісного забарвлення, тобто жодним чином не означає, що ці події були кроком назад. Інволюційний фокус дозволяє відстежити дії еліт і стан держави, виходячи з логіки виживання і пристосування гравців до нових умов. З одного боку, такий підхід пояснює чому нова влада не зуміла подолати спадок «кучмізму», а з іншого, – добре ілюструє тезу про сповзання України до інституційної пастки.

Вивчаючи зміни режиму після «Помаранчевої революції», поряд з аналізом гравців та інститутів, ми взяли до уваги три додаткових показ-ники: структуру панівних груп (еліт) у суспільстві, статус і становище опозиції, вплив неінституціоналізованих груп інтересів на політичний процес. Ми виявили, що як для панівної, так і опозиційної частини по-літичного класу характерними були такі ознаки, як фрагментованість, фракційність і внутрішня боротьба, а відсутність спільних цінностей не сприяла виробленню загальнонаціонального консенсусу. Статус опозиції залишився неврегульованим, хоча її становище помітно по-ліпшилося порівняно з періодом другого президентства Л. Кучми. Вплив неінституціоналізованих груп інтересів (політико-економічних груп (ПЕГ)) на політичний процес в Україні виявився у діяльності їхніх представників (лобістів) на прийнятті рішень. Порівняно з періодом до

2004 р. цей вплив дещо зменшився, проте самі ПЕГ збереглися і навіть з'явилися нові.

Усе перелічене дає підстави стверджувати, що зі зміною влади по-літичний режим в Україні, за своєю суттю, залишився гібридним, тобто таким, де існують конкурентні вибори, але такі неформальні практики, як неформальні пакти, клієнтелізм, непотизм і корупція суттєво обме-жують верховенство права. Аналіз постійних і змінних індикаторів ре-жиму, а також аналіз показників зміни режиму дає підставу кваліфіку-вати його як слабко інституціоналізований поставторитарний режим, або «дефектна демократія».

У другій частині розділу ми зосередили увагу на згубній ролі не-формальних угод у постпомаранчевий період. Неформальні угоди (пакти) ми розглядаємо в руслі пояснень німецького дослідника Георга Меєра про визначальну роль особистих зв'язків у здійсненні політики, або їх персоналізацію у посткомуністичних країнах. Останнє, поряд з конфліктними сприйняттям світу політики, інструментальним ставлен-ням до Конституції, поблажливим ставленням до порушень процеду-ри ухвалення рішень, стало важливою складовою «операційного коду» політичної культури українських еліт. Саме тут, на наш погляд, слід шукати причини занепаду принципів верховенства права, або того, що ми називаємо «інволюцією конституціоналізму». Занепад верховенства права, своєю чергою, призвів до утвердження неефективної інститу-ційної рівноваги – гібридного режиму, який задовольняє як владну, так і опозиційну частину еліт. Підтвердженням цього є те, що інерція «куч-мізму» не була подолана після приходу «помаранчевих» до влади.

Невміння прораховувати наслідки своїх дій свідчить про низький професійний рівень українських еліт. Так, падіння підтримки В. Ющен-ка було зумовлене не соціальними чи економічними чинниками, а його недалекоглядними діями, починаючи з відставки Ю. Тимошенко. Осо-бисті симпатії/антипатії в українській політиці зайняли надмірно не-безпечне місце, що дало підстави деяким коментаторам зарахувати Україну до Візантійсько-Російської політичної традиції, що орієнтуєть-ся на особистості, а не процедури і має вигляд протилежний до того, що вважається Європейською традицією.

Дії політичних гравців, що прийшли до влади після «Помаран-чевої революції», сприяли не виходу, а сповзання України до стану

неефективної рівноваги. Порушення процедури внесення змін до Конституції відкрило дорогу до систематичного порушення принципу верховенства права, що призвело до серії неформальних угод, включно з угодою між В. Януковичем і Ю. Тимошенко щодо розподілу влади і їх логічного зриву. Політичні гравці розуміли згубність таких дій, але за високої недовіри і відсутності нормативного примусу до виконання угод продовжували їх укладати і порушувати. У результаті це спричинило утворення неефективної сукупності інститутів (інституційної пастки), яку ніхто з головних політичних гравців не хотів змінювати. Відтак шанс України рухатися шляхом східноєвропейських країн був утрачений.

Помаранчевий сплеск демократичних ідей поширився лише на частину громадян країни і був використаний командою В. Ющенка, як інструмент боротьби за владу. Вже тоді у суспільстві виявилися чинники, які заставляли засумніватися в успіхові другої спроби демократизації. По-перше, результати третього туру президентських виборів хоч і дозволили В. Ющенку перемогти, але показали існування значної кількості громадян, цінності яких відрізнялися від більшості. По-друге, за демократичним помаранчевим брендом стояв великий капітал, який ще з часів Л. Кучми глибоко проник у політику і зберіг свої позиції за президентства В. Ющенка. По-третє, збереження впливу клієнтелізму, непотизму та корупції, інструментальне використання закону і неповага до процедур ухвалення рішень підірвали легітимність влади. Очевидно, що зберегти довіру суспільства можна було б у разі проведення системних реформ, проте розмежувати владу і бізнес виявилось неможливо, що відкрило шлях до повернення у владу більш організованого та агресивного бізнес-політичного утворення.

Повільний розпад посткомунізму в Україні зумовлений стійкістю неформальних практик і неефективністю політичних еліт. З огляду на те, що справжнього оновлення еліт у 2004 р. не відбулося, не було й інституційного розриву зі звичними зразками поведінки. Друга спроба розриву з традицією, що відбулася наприкінці 2013 – початку 2014 р. наштовхнулася на значний опір з боку Росії. В Україні є шанс стати на шлях демократизації у разі відкриття доступу до політичної і економічної діяльності, успішної реалізації реформ, припинення війни на Сході країни. Можливість подолання цих викликів існує у разі тіснішої «прив'язки» України до Західних інститутів та структур.

Розділ V. Гібридизація режиму у період президентства В. Януковича

5.1. Занепад «дефектної демократії» на початку президентства В. Януковича

У посттранзитологічній літературі утверджується думка, що гібридні режими не є чимось перехідним від авторитаризму до демократії, а становлять окремий тип. Якщо гібридні режими є побічним продуктом демократичних транзитів або їх невдачі, то чи можуть вони змінюватись? Якщо так, то в якому напрямі? Порівняльні дослідження показують, що у другій половині ХХ ст. шляхом демократизації пішло близько третини (29%) з більш як двохсот досліджуваних режимів. На шлях авторитаризму стали трохи більше третини (36%), а перетворення авторитарних і демократичних режимів у напівдемократичні/авторитарні становить ще одну третину (34%)¹. Остання тенденція виявилася і в Україні.

У попередньому розділі ми показали, чому гібридний режимом, який у період президентства В. Ющенка ми визначили як «дефектна» демократія, не зміг перетворитися на ліберальну демократію. У цьому розділі важливо з'ясувати, чому на уламках слабкої демократії часів В. Ющенка В. Янукович не зміг встановити авторитарний режим.

Із приходом до влади В. Януковича протистояння між гілками влади припинилося, але лише за перший рік його президентства в Україні була сформована надцентралізована вертикаль виконавчої влади, відбулося сумнівне, з правового погляду, повернення до президентсько-парламентської форми правління, а на виборах до місцевих органів влади президентська Партія регіонів отримала очікувану, однак не бездоганну перевагу над іншими політичними силами. Таким чином, суспільство разом із припиненням нерегульованого політичного суперництва, характерного для президентства В. Ющенка, отримало нову загрозу у вигляді домінування однієї політичної сили у виконавчій, законодавчій і в більшості місцевих органів влади. Концентрація влади супроводжувалася погіршенням демократії, що було зазначено

¹ Reich G. Categorizing Political Regimes: New Data for Old Problems / G. Reich // Democratization. – 2002. – № 9. – P. 1-24.

міжнародними організаціями. Вже на початку другого року президентства В. Януковича Україна, за оцінками *Freedom House*², випала з категорії «вільних» країн, а до кінця року, за оцінками аналітичного відділу журналу «The Economist», покинула групу «неповноцінних демократій»³. В Україні та за кордоном заговорили про повернення авторитаризму.

Цей розділ ми почнемо з діагнозу стану держави на початку президентства В. Януковича, далі зробимо ретроспективний огляд експертних оцінок і прогнозів та зіставимо їх із фактами. Це дозволить оцінити як якість самих прогнозів (що рідко присутнє в літературі), так і допоможе пояснити, чому В. Янукович не зміг повернути авторитарний режим в Україні і врешті втратив владу.

Початок президентства В. Януковича був позначений широкою кампанією про намір здійснити масштабні реформи у 21 галузі⁴. Але вже через півроку стало зрозуміло, що тема реформ перетворилася на домінанту інформаційних приводів, але не рішень. Причина полягала в тому, що Президенту, з його командою, була потрібна суспільна підтримка. Без неї набагато важче було б завершити будівництво надцентралізованої вертикалі влади, яке він почав відразу після виборів. Підживлення інформаційного простору повідомленнями про плани проведення спортивних заходів (Євро-2012 та ідеєю проведення зимової олімпіади) мали на меті створити імідж реформаторів і забезпечити легітимність.

Поступове «захоплення» країни однією бізнес-політичною групою призвело до погіршення добробуту громадян, що вдарило по рейтингу. Здійснити реформи набагато важче, ніж про них говорити, тому реформи уже втретє (після Л. Кучми і В. Ющенка) були принесені в жертву боротьбі за повноваження. Падіння довіри до всіх ключових інститутів влади, яке було зафіксоване уже через півроку після обрання

² Див. Звіт Freedom House за 2010 р. (опублікований у січні 2011 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://freedomhouse.org/images/File/fiw/FIW_2011_Booklet.pdf. – Назва з екрану.

³ Democracy Index 2011. A Report from the Economist Intelligence Unit [Electronic resource]. – Accessed: http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy_Index_Final_Dec_2011.pdf&mode=wp. – Title from the screen.

⁴ Реформи президента Януковича: повний список [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/reformi-prezidenta-yanukovicha-povniy-spisok.html>. – Назва з екрану.

В. Януковича на пост Президента, тривало й далі⁵. Проблема забезпечення легітимності вирішувалась із допомогою медійних засобів. Але презентації інноваційних проектів чи заяви про входження протягом наступних десяти років до групи 20 найбільш розвинутих країн світу не поліпшили ситуації. Такі дії влади, попри особисту поразку, призвели до економічного виснаження країни, революції і втрати частини території.

Особливості української «дефектної демократії»

Режим, який існував в Україні на момент обрання В. Януковича Президентом України, найчастіше називають «гібридним». До цього додають такі уточнення, як «електоральна демократія», «неліберальна демократія» чи «дефектна демократія». Ми схилиємося до останнього концепту, який дає змогу чітко розмежувати ліберальну демократію від «дефектної» на основі трьох показників: політичної участі, політичної конкуренції і конституціоналізму. Останній принцип означає дотримання Конституції всіма головними політичними гравцями та гарантії прав і свобод громадян⁶.

Якщо в Україні політична участь і політична конкуренція проявлялися хоч і з різною інтенсивністю, проте протягом усього періоду незалежності, то дотримання Конституції і прав людини так і не стало звичкою. Навпаки, домінування неформальних практик на противагу формальним інститутам, або постійна «гра з правилами» стали виразною ознакою політичної культури українських еліт. Таким чином, відсутність верховенства права, порушення прав громадян і постійне намагання змінити правила є суттєвими дефектами української демократії. Крім того, протягом двадцяти років Україна не змогла здійснити необхідні структурні реформи і тому опинилася у своєрідній «сірій зоні». «Блукання манівцями» (Muddling along) стало типовою метафорою для характеристики українського транзиту⁷.

⁵ Див. Шангіна Л. Незалежний Тягни-Штовхай / Л. Шангіна // Дзеркало тижня. – 2010. – № 30. – С. 8-10.

⁶ Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 1; № 2. – С. 6-17; С. 20-30.

⁷ Raibchuk M. What's left of Orange Ukraine? [Electronic resource] – Accessed: <http://www.eurozine.com/articles/2010-03-04-riabchuk-en.html>. – Title from the screen.

Україні, на відміну від латиноамериканських чи східноєвропейських країн, крім побудови демократичних та ринкових інститутів довелося вирішувати питання національного та державного будівництва. На жаль, протягом двадцяти років незалежності жодне з цих завдань до кінця не було виконано.

Несприятливі структурні чинники обтяжувалися відсутністю політичної стабільності і деструктивною поведінкою політичних еліт. Із таким невтішним балансом Україна таки здала тест на подвійну передачу влади, вперше у 1994 р. і вдруге – у 2004 р. Здавалося б, що демократичний імпульс «Помаранчевої революції» скоригує траєкторію українського транзиту, а конкурентні вибори 2010 р. закріплять рух України до демократії. Проте Президентом став В. Янукович, для якого «демократія – це порядок». Порядок тут, очевидно, мав би стати основою стабільності, а це означає відсутність конфліктів і середовища, де вони народжуються, – плюралізму. Крім того, зайвою здавалася й група, яка незгодою з діями влади провокує конфлікти – опозиція. Отже, «вимушений плюралізм», який сформувався ще в часи Л. Кучми і зміцнів протягом президентства В. Ющенка, став зайвим у планах В. Януковича. Не будемо називати В. Януковича диктатором, але метою будь-якого президента на пострадянському просторі є концентрація влади. Тривалі зусилля В. Януковича, спрямовані на зміну «вимушено плюралістичної» системи моністичною, зазнали поразки. Причини цього будуть пояснені далі. Тим часом погляньмо на структурні чинники і дії еліт уже з точки зору ситуації 2014 р. Такий ретроспективний аналіз, хоч і рідко використовується, може бути корисним для оцінки достовірності раніше висунутих прогнозів.

Діагноз

На початку 2010 р. автор писав, що держава, у сенсі політичного утворення, яка має законну юрисдикцію і контроль над визначеною територією, право на прийняття рішень від імені всього населення, монополію на легітимне застосування сили, визнаний уряд і суверенітет, усе більше втрачає ці ознаки і перетворюється на замкнуту корпорацію з викачування ресурсів. Держава, яку В. Янукович залишив у 2014 р., втратила контроль над частиною території, ледь підтримувала свою

безпеку і погано виконувала внутрішні і зовнішні функції. За визначенням, це «занепадаюча держава»⁸.

Що призвело до такого стану? По-перше, в Україні Конституція так і не стала основним законом, який виконують. Конституцію порушували з моменту її прийняття, але особливо активно після внесення змін у грудні 2004 року. Рішення Конституційного Суду від 1.10.2010 про введення в дію Конституції 1996 р. відбулось без участі Верховної Ради, що суперечить принципу внесення змін до Конституції⁹. Тому не дивно, що Конституція порушувалась і далі. По-друге, гілки влади після п'ятирічної боротьби атрофувалися і зберегли тільки зовнішні ознаки. Уряд перетворився на «виконавчий комітет» при Адміністрації Президента і займався здебільшого «освоєнням» бюджетних коштів. Верховна Рада поступово втрачала роль законодавчого органу в міру збільшення пропрезидентської більшості. Якщо раніше суперечності між кількома політико-економічними групами (ПЕГ) забезпечували якусь динаміку, то з приходом до влади «донецьких» вона зникла. Судова гілка перестала виконувати функцію дотримання законності і стала ресурсом у політичній боротьбі.

Президент намагався виправити ці вади, вибудовуючи гіперцентралізовану вертикаль виконавчої влади з офіційною метою «наведення порядку», а насправді намагаючись встановити контроль над усіма ресурсами і фінансовими потоками та забезпечити максимально тривале перебування при владі.

Цей шлях не давав можливості рухатися вперед, а, навпаки, це був шлях у минуле – до відновлення системи «патронатного президентства»¹⁰. Ця система спирається не так на формальні повноваження, як на розгалужену систему неформальних правил, які, проте, виявляються більш дієвими, ніж формальні. Президент-патрон за добру службу може «віддати у користування» підприємство, галузь чи регіон, або

⁸ Мацієвський Ю. Зазираючи у майбутнє: сценарії інволюції дефектної демократії в Україні // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 137. Т. 149. Політологія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 14-20.

⁹ Мустафін О. Чотирнадцяте термідора Віктора Януковича / О. Мустафін // Дзеркало тижня. – 2010. – № 37. – С. 817.

¹⁰ Hale H. E. Democracy or Autocracy on the March? The Colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism / H. E. Hale // Communist and Post-Communist Studies. – 2006. – № 3. – P. 39.

навпаки, відібрати «останню сорочку». В Україні ця система була створена за президентства Кучми, але нікуди не зникла за президентства Ющенка. Останній, однак, не шантажував і не переслідував політичних опонентів чи журналістів.

«Криза наступництва» є найбільшою небезпекою для президента у такій системі. З наближенням кінця президентських повноважень оточення може залишити патрона і підтримати опозиційного кандидата, який, ставши президентом, найшвидше продовжить попередню практику. Попри позірну міцність, такі режими нестабільні, неефективні і, переважно, нелегітимні, але найгірше те, що вони паразитичні, позаяк засновані на рентоорієнтованій економіці.

Оскільки клієнтелістські відносини є відтворенням феодальних відносин у політичній сфері, рентоорієнтована поведінка еліт є тим самим явищем у сфері економіки. Рентоорієнтована економіка відрізняється від прибутковоорієнтованої тим, що тут економічні гравці не інвестують у модернізацію галузей чи технологій, а використовують ресурси й інфраструктуру доти, доки ті можуть давати зиск. Така економіка є питомо колоніальною, незалежно чи колонії є внутрішніми, чи зовнішніми складовими імперії. Коли імперії гинуть, колоніальні інститути зберігають свій вплив, якщо еліти не можуть чи не хочуть їх змінити.

У політично й економічно слабких суспільствах політико-економічні групи здатні визначати «правил гри» шляхом купівлі урядовців і політиків. Бізнес завжди тяжіє до влади і навпаки, але там, де немає ефективних механізмів стримування цього руху, бізнес зливається з владою і держава стає «захопленою» кланами (captured state)¹¹.

Україна є типовим прикладом постколоніальної економіки, що стала жертвою рентоорієнтованих політико-економічних груп. Що ж є емпіричними ознаками «захоплення»?

По-перше, це регуляторне законодавство, по-друге – відсоток тіншової економіки і, врешті, показник корупції. Остання є не просто «мастилом», що полегшує бізнесу можливість впливати на законодавство, а невід'ємним інститутом політичної та економічної систем.

¹¹ Omelyanchuk O. Explaining State Capture and State Capture Modes: the Cases of Ukraine and Russia [Electronic resource] / O. Omelyanchuk. – Accessed: <http://www.ualberta.ca/CIUS/stasiuk/st-articles/an-explain.html>. – Title from the screen.

У рейтингу сприятливості податкових систем за 2010 рік Україна виявилась на 181 сходинці зі 183 країн¹². У рейтингу сприятливості ведення бізнесу – на 142 місці зі 183 країн¹³, а в рейтингу економічної свободи стала 162 зі 179 країн і 43 із 43 з тих, що були включені до рейтингу в Європі¹⁴. Який відсоток економіки перебуває в тіні? Як зізнавалися самі податківці, «у тіні – не 30, не 50, а всі 90 відсотків економіки»¹⁵. За індексом сприйняття корупції Україна стабільно перебуває серед найбільш корумпованих країн Європи. Станом на 2009 р. ми були на 146 місці зі 180 країн¹⁶. Станом ще на 1999 р., за індексом захоплення держави, з 22 посткомуністичних країн Україна опинилась на третьому місці поряд з Росією, після Азербайджану і Молдови¹⁷.

Якщо внутрішньополітична складова всього періоду президентства В. Ющенка відзначалася посиленням політичного суперництва, що вилилось у декілька політичних криз, то з приходом В. Януковича суперництво поступово зникло і настав період консолідації еліт навколо нового «патрона». Економіка в умовах політичної нестабільності залишалась «на плаву» (що є парадоксом з погляду ринкової економіки), доки зберігався попит на продукцію хімічної і металургійної промисловості. Як тільки попит упав, українська економіка впала чи не найбільше в Європі.

Після цього економічна криза змінила політичну. Але ми не побачили політичних рішень, які б сприяли виходу з кризи. Натомість ми стали свідками концентрації влади і «вичавлювання» політичних опонентів, що відбувалося під гаслами «подолання кризи» і видавалося за ознаку ефективного управління. Справжнього відновлення керованості державою так і не було досягнуто.

¹² «Paying taxes - 2010» [Electronic resource]. – Accessed: <http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/data-tables.jhtml>. – Title from the screen.

¹³ «Doing Business – 2010» [Electronic resource]. – Accessed: <http://www.doingbusiness.org/ExploreEconomies/?economyid=194>. – Title from the screen.

¹⁴ Heritage Foundation [Electronic resource]. – Accessed: <http://www.heritage.org/index/country/Ukraine>. – Title from the screen.

¹⁵ Мостова Ю. Слабкість «сильних» / Ю. Мостова // Дзеркало тижня. – 2010. – № 29.

¹⁶ Міжнародні рейтинги України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрану.

¹⁷ Hellman J. Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition [Electronic resource] / J. Hellman, G. Jones, D. Kaufman. – Accessed: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=240555. – Title from the screen.

Команда В. Януковича, як і попередня, не визнавала базового принципу досягнення стабільності – побудови національного консенсусу шляхом відмови від ідеї «переможець отримує все». Доки «еліти» в Україні не зрозуміють, що перемога на виборах не може бути абсолютною, як і поразка, доти вибори відбуватимуться в умовах постійної небезпеки зміни «правил гри».

Між 2010 і 2014 рр. Україна залишалася погано керованою територією, що зберігала формальні ознаки держави. У 2010 р. автор стверджував, що за збігу несприятливих чинників і деструктивної поведінки керівництва така «занепадаюча держава» може розколотися. Після драматичних подій кінця 2013 р. – поч. 2014 р. бачимо, що ця теза підтвердилась.

У 2005 році В. Ющенко мав можливість почати необхідні реформи, але втягнувся у деструктивне протистояння з Ю. Тимошенко і парламентом. Час був втрачений. Україна ні на крок не наблизились ані до НАТО, ані до ЄС. «Вікно можливостей» для України закрилося.

В. Янукович також мав шанс почати структурні реформи і підписати Угоду про Асоціацію з ЄС, але не зробив цього. У 2013 р. зовнішньополітична і економічна ситуація була набагато гіршою, ніж вона була у 2005 р. Проте Президент був більше стурбований своїм виживанням, ніж майбутнім країни. Тепер погляньмо на прогноз, складений у 2010 р., і зіставмо його з фактами.

Оцінка прогнозу

У вересні 2010 р. автор писав, що очікувати покращення економічної ситуації ні у 2010 р., ні в коротко-чи середньостроковій перспективі не доводиться. Падіння української економіки на 15,1% у 2009 р. відкинуло її до рівня 2005 р., що становило 62,9% від 1990 р.¹⁸. Зростання державного боргу досягло 36% ВВП, що вже тоді виглядало досить загрозливо, а уряд далі залучав кредити.

Ми розглядали два сценарії розвитку подій з двома однаково негативними наслідками. Ці сценарії умовно названі «реформи в обмін на демократію» та «імітація реформ і концентрація влади».

¹⁸ Дані Державної служби статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. – Назва з екрану.

Реформи в обмін на демократію. У випадку здійснення реформ навіть бюрократичними методами вони могли б полегшити податкове навантаження на великий бізнес, але коштом малого і середнього бізнесу. Добробут населення від цього не міг би покращитися, що неодмінно ударило б по рейтингу Президента.

Як ми й прогнозували, тема реформ стала інформаційною ширмою для концентрації влади, що призвело до обмеження політичної конкуренції, свободи діяльності ЗМІ і дієвості опозиції. Проте авторитаризму ні у вигляді персоналістського, ані однопартійного правління встановити не вдалося. Основними причинами невдачі В. Януковича на цьому шляху слід вважати такі: 1) наявність в Україні щонайменше п'яти структурних чинників, які ускладнювали рух як до демократії, так і авторитаризму. Це економічна відсталість, зокрема відсутність природних ресурсів, яка підриває суспільну підтримку Президента¹⁹; відсутність ідеологічної основи і фрагментована структура еліт (ПЕГ), що перешкоджала монополізації політичного простору; відсутність контролю над інформаційним простором; відсутність інструментальної опори у вигляді сильного апарату примусу і професійної бюрократії і, нарешті, відсутність соціальної бази²⁰. Усі перелічені чинники посилювали вплив традиційних розколів в Україні. Культурні, етнічні, геополітичні лінії розколів частково сприяли приходу до влади В. Януковича, але вони ж істотно перешкоджали її утриманню. Отже: 1. Якщо відсутність національної єдності ускладнювала рух України в бік демократії, то та сама причина гальмувала рух у напрямі авторитаризму²¹. 2. Здобувши шляхом конституційного перевороту розширені президентські повноваження, В. Янукович порушив баланси, які давали можливість кільком бізнес-політичним групам безперешкодно отримувати ренту. Лояльність до Президента з боку колишніх прихильників Ю. Тимошенко виявилася позірною, а поява «Сім'ї» внесла напругу у відносини навіть між самими «донецькими». 3. Ув'язнивши Ю. Тимошенко, відмовившись від Угоди про Асоціацію з ЄС і поступившись на шантаж В. Путіна, В. Янукович зробив три стратегічні помилки, які спровокували

¹⁹ D'Anieri P. Structural Constraints in Ukrainian Politics / D'Anieri // East European Politics and Society. – 2011. – № 25. – С. 28-46.

²⁰ Мацневский Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг. / Ю. Мацневский // Полис. – 2010. – № 5. – С. 33-35.

²¹ Детальне пояснення цих факторів подане у параграфі 5.3.

протести. 4. Поставивши судову гілку влади під свій контроль²², Президент позбавив себе і країну незалежного інституту, який зміг би стати посередником під час кризи кін. 2013 р., а ставши на шлях силового утримання влади, позбавив себе залишків легітимності. 5. Утікаючи до Росії, дозволив В. Путіну поставити під сумнів існування самої країни й анексувати Крим.

Помилковим виявилось наше припущення про те, що раціональною стратегією для громадян у таких умовах має стати пристосування, а не опір. Це припущення спиралося на те, що протести підприємців у Києві та інших містах країни, викликані ухваленням нового податкового кодексу, не знайшли підтримки ні в робітників бюджетної сфери, ані студентства, ані пенсіонерів. «Податковий майдан», виглядав як акт відчаю, ніж як реакція здорового громадянського суспільства. Поступове звуження держави лише до фіскальних, наглядових і репресивних функцій могло перетворити Україну в поліцейську державу, яка від ресурсного виснаження і зовнішнього тиску могла б потрапити в категорію Failed State. Зважаючи на ситуацію, у якій країна опинилася після революції, ця думка виявилася недалекою від істини.

Другий сценарій виходив з *імітації реформ* або їх повної відсутності з метою максимальної концентрації влади і безконтрольного використання ресурсів. Цей сценарій виходив з імовірності збільшення державного боргу, збільшення частки тіньової економіки, поглиблення економічної кризи, що могло б призвести до дефолту з непередбачуваними наслідками або до нових стратегічних поступок кредиторам.

Обидва сценарії були кризовими, тому однаково негативними. Реальний розвиток подій в Україні має елементи обох сценаріїв, причому перший сценарій був більш помітний у період 2010 р. – до жовтня 2012 р. (до вироку Ю. Тимошенко), а другий – з кінця 2012 р. до поч. 2014 р. Кризові явища в Україні нагромаджувалися, а після відмови В. Януковича підписати Угоду про Асоціацію з ЄС переросли в революцію, втрату частини території і війну з Росією.

Це не означає, що інших варіантів не було. Позитивний варіант розвитку подій вимагав від еліт прийняття ефективних рішень

²² Мацієвський Ю. Який режим буде В. Янукович і що з цього вийде? / Ю. Мацієвський // Наукові записки НаУОА. Серія «Політичні науки». – 2010. – № 5. – С. 274-279.

у кризовій ситуації. На жаль, оточення В. Януковича, та й українські «еліти» загалом, не виявляли такої здатності, тому цей сценарій навіть не розглядався.

На початку президентства В. Януковича ситуація в Україні мала ознаки системної кризи, хоча політична система ввійшла у фазу стабілізації. Це вказує на те, що відновлення керованості (або повернення до квазіавторитаризму), те, до чого інтуїтивно прагнула команда Президента, мало б стати порятунком України. На жаль, авторитарні режими рідко бувають ефективними, тому розбудова єдиної вертикалі влади з усіма її супровідними елементами і практиками виявилась метою в собі, яка ніякої користі суспільству не принесла.

Залежно від глибини падіння народного добробуту, сили зовнішньополітичного тиску, радикалізації правої/лівої опозиції і вибору влади, автор розглядав два наслідки завершення кризи – «м'який» і «жорсткий».

Перший мав означати приєднання України до нового євразійського союзу, повної втрати політичної суб'єктності і перетворення України на сателіта Москви. Поновлення дискусії про можливий розпад України, відразу після президентських виборів, виявилось небезпечним симптомом²³. Хоча Україна не потрапила в орбіту Росії і не розпалася на кілька частин, як цього очікувала Росія, з огляду на слабкість нової центральної влади втратила Крим і дозволила окупувати Донбас. Другий, «жорсткий» сценарій звертав увагу на можливість використання радикалами (популістами) масового незадоволення (відчуття депревації) з метою тиску на владу.

Автор очікував, що тригером протестів можуть стати фальсифіковані парламентські чи президентські вибори, але допускав, що протести можуть спричинити і неполітичні події. Тоді, звісно, ніхто не міг передбачити, що протести спровокує відмова влади іти на зближення з ЄС. Однак ми припускали, що у випадку протестів влада може використати силу, і ця спроба лише погіршить ситуацію, призведе до хаосу, яким спробують скористатися сусіди. Імовірність провокування внутрішнього конфлікту ззовні, по одній чи кількох лінях поділу і

²³ Burger Ethan S. Could partition solve Ukraine's problems? [Electronic resource] / Open Democracy. 19.02.2010. – Accessed: <https://www.opendemocracy.net/od-russia/ethan-s-burger/could-partition-solve-ukraine%E2%80%99s-problems>. – Title from the screen.

переростання його у сепаратистичний чи іредентистичний конфлікт, підтвердилася повністю.

Очевидно, що обидва сценарії досить подібні. Їх відмінність у тому, що в першому випадку дезінтеграція країни могла стати контрольованим ззовні процесом, тоді як у другому – Україна залишилась наодинці зі своїми проблемами. Реальні події знову поєднували в собі елементи обох сценаріїв.

Обидва сценарії є варіантами одного процесу – завершення розпаду посткомунізму на території України в умовах глобальних геополітичних змін. Двадцять років незалежності України, на жаль, не стали часом народження нової української держави і повноцінної нації. Протягом цього часу країна залишалась у руках егоїстичного політичного класу, що виріс із радянської номенклатури і перетворився на новітню олігополію.

Захоплена кланами держава зможе жити доти, доки не вичерпаються її природні ресурси. Населення в такій країні деградує, його кількість може навіть збільшуватись, але це тільки поглиблює проблеми, бо прірва між багатими і бідними лише зростає.

Крім визначення імовірних варіантів розвитку подій, був визначений часовий проміжок (між парламентськими і президентськими виборами), коли нагромаджені внутрішні проблеми, погіршені нерегульованим політичним суперництвом всередині країни і структурним тиском ззовні, могли запустити той чи інший сценарій розпаду.

Цей ретроспективний огляд показує, що більшість раніше висловлених припущень уже підтвердилися. Ми не знаємо, чи постреволюційна влада зможе витримати російський тиск і втримати ситуацію під контролем. Якщо їй це вдасться, то В. Янукович може стати останнім Президентом посткомуністичної України. Його місія полягала в тому, щоб остаточно зруйнувати те, що залишилося у спадок від СРСР і пустило глибокі метастази в українському суспільстві. Однак авторитаризму, ні у формі персоналістського чи однопартійного режиму, не кажучи вже про диктатуру, встановити йому не вдалося. З «електорального» чи «змагального» авторитаризму часів Л. Кучми через «дефектну демократію» президентства В. Ющенка ми дійшли до їх виродження у квазіавторитарну модель В. Януковича.

Коли імунітет організму слабкий, ракові клітини поглинають здорові. Так і корупція, патронаж, клієнтелізм, непотизм та інші неформальні практики в умовах слабого суспільного імунітету – дієвих формальних інститутів, передусім Конституції, паразитують на суспільному організмі аж до його загибелі.

Спорудження гіперцентралізованої владної вертикалі, в умовах відсутності правових норм та системи противаг, виявилось згубним для самих архітекторів. Крім того, ця конструкція стала надто важкою для суспільства. Основний фінансовий тягар ліг на плечі працюючих, у першу чергу малих і середніх підприємців, які стали головними учасниками Революції гідності.

У 2014 р. ми стали учасниками найдовшої і найгострішої політичної кризи за всю історію незалежної України. На момент написання цих рядків відбулася зміна влади, але призначення у центрі і на місцях викликають застереження. Якщо еліти і далі намагатимуться «гратися з правилами», а суспільство дозволить їм такі ігри, Україна залишиться у «сірій зоні» хаосу і дестабілізації. Якщо ж в результаті глибокого шоку українські еліти погодяться грати за правилами, і ми це побачимо у вигляді системних реформ, країна отримає шанс «вислизнути» з інституційної пастки. Дуже хочеться, щоб це позитивне сподівання стало дійсністю.

5.2. Псевдо, квазі чи напів: тенденції трансформації режиму через два роки після президентських виборів

Ще до виборів Президента 2010 р. експерти та спостерігачі почали розглядати можливі варіанти розвитку подій залежно від перемоги того чи іншого кандидата. Головна увага тут буде звернута на те, наскільки точно українські експерти прогнозували розвиток подій, зокрема імовірність повернення до авторитаризму. Серед кількох сценаріїв сьогодні більш коректними вбачаються ті, що передбачали погіршення політичної ситуації в Україні у таких галузях, як національна безпека та демократія.

Якщо пролонгація терміну перебування Чорноморського флоту РФ на території України, відмова від вступу до НАТО і заяви про позаблоковий статус є очевидними геополітичними поступками України

і свідченням її сповзання у тінь Росії, то дії Президента у напрямі «відновлення стабільності» не призвели до відновлення авторитаризму.

Після офіційного оголошення результатів виборів та вступу на посаду нового Президента предметом активних обговорень у ЗМІ стали його перші рішення. Аналіз публікацій, що прямо чи опосередковано стосуються дій Президента В. Януковича дає можливість виокремити три погляди на майбутній розвиток політичної ситуації в Україні. Тут, однак, подані оцінки лише найбільш «медійних» коментаторів, чії думки впливають на хід публічних дискусій в Україні.

Перша група авторів схилилася до думки про те, що в результаті приходу до влади однієї політико-економічної групи відбудеться згортання демократії і централізація влади. Проте, якщо експерти Центру прикладних політичних досліджень «Пента» дуже обережно відзначали, що трансформація режиму в країні відбувається з парламентсько-президентського до де-факто президентсько-парламентського, уникаючи при цьому поняття «авторитаризм»²⁴, то М. Рябчук прямо писав, що «Янукович – не Кучма», і підзаголовок збірки своїх есеїв назвав «хронікою авторитарної консолідації»²⁵. В оцінках В. Фесенка і його колег режим ототожнюється з формою правління, що не зовсім коректно, оскільки форма правління, за визначенням, є способом організації верховної державної влади, тобто показує формальний розподіл повноважень між гілками влади, а режим є різновидом політичної гри, у якій політичні актори діють у рамках формальних і неформальних обмежень (інститутів). Тезу про зміну режиму, напевно, слід було б висловити щодо зміни форми правління.

Ігор Жданов та Віктор Небоженко, розділяючи позицію В. Фесенка, відзначали, що в країні фактично встановилася президентська форма правління. З огляду на відсутність інструментів контролю опозиції за діями влади, експерти вбачали небезпеку концентрації влади в руках однієї партії і згортання демократичних досягнень останніх років²⁶.

²⁴ Первый месяц президентства Януковича. Итоги (часть 1) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://glavcom.ua/articles/399.html>. – Название с экрана.

²⁵ Рябчук М. Від «хаосу до «стабільності»: хроніка авторитарної консолідації / М. Рябчук. – К.: «К.І.С.», 2012. – 288 с.

²⁶ Станет ли Янукович новым Кучмой? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.igls.com.ua/analytics/3910/>. – Название с экрана.; Жданов І. Нова влада

Директор політико-правових програм Центру Разумкова Юрій Якименко також застерігав, що наявна ситуація у владі дає можливість звужувати рамки демократії та впроваджувати недемократичні закони. У цьому, на його погляд, полягала головна загроза концентрації влади в руках однієї політичної сили. Проте дослідник вважав, що відсутні будь-які підстави говорити про можливий новий протестний майдан як виразник негативного ставлення суспільства до дій влади. Якименко обґрунтовував це трьома чинниками: досить високим рівнем підтримки нової влади у майже половини населення країни, високим рівнем суспільних очікувань і слабкістю опозиції, яка виявилася не тільки роз'єднана – вона не мала ні лідера, ні узгодженої позиції, ні бачення певних тактичних кроків²⁷. Тобто, соціальні передумови для масових протестів на момент публікації коментаря (травень 2010 р.), з погляду Ю. Якименка були відсутні. Проте вже у серпні соціологи виявили очікуване падіння довіри до Президента, а з ним – і ріст невдоволення владою. Із 42% у квітні 2010 р. його повна підтримка впала до 24,5% у серпні 2010 р., а наприкінці другого року президентства виявилася на рівні 7-10%²⁸.

Таким чином, перша група експертів дотримувалась думки, що концентрація влади у руках Президента свідчить про фактичну зміну форми правління і небезпеку повернення до авторитаризму. Інша група авторів таку можливість також допускала, але в обмеженій формі «керованої демократії». Цей сценарій розвитку подій виходив з того, що замість багатопартійної, конкурентної демократії в Україні сформується «керована демократія» зі своєю ручною керованою опозицією. Багатопартійність могла стати формальною, де була б одна головна партія, а інші її залежними партнерами. Як бачимо, ці очікування не підтвердилися, про що свідчать результати парламентських виборів 2012 р. і подальші події.

в Україні: виклики і тенденції [Електронний ресурс] / І. Жданов. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1550/69289/>. – Назва з екрану.

²⁷ Якименко Ю. Партія регіонів має змогу обмежити демократію в країні [Електронний ресурс] / Ю. Якименко. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=2165&direct=7. – Назва з екрану.

²⁸ Чи підтримуєте Ви діяльність Віктора Януковича? (динаміка, 2002-2013). Опитування Центру Разумкова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ucerps.org/ukr/poll.php?poll_id=90. – Назва з екрану.

Директор Інституту глобальних стратегій Вадим Карасьов висловлювався досить обережно щодо можливості зміни режиму. Він відзначив, що модель Януковича – це путінська модель президентства, але в українських умовах. Вона могла б існувати лише тоді, коли рейтинг Президента становив би приблизно 60-70%. Якщо рейтинг В. Януковича не зросте, експерт допускав імовірність проведення конституційної реформи²⁹. Проте загрози встановлення авторитарного режиму, на думку В. Карасьова, в Україні не було. «Є вірогідність установа імітаційної, фасадної демократії путінсько-російського зразка. Але для того, аби така система існувала, потрібно, щоб така імітаційність була витонченою, аби вона спиралася на цілий комплекс ресурсів – не лише силовий, адміністративний, а й на інформаційний, медійний, інтелектуальний. Але оскільки у них бракує фаху, інтелекту і коштів, аби впровадити режим керованої демократії, то їх чекає нова хвиля демократичної революції знизу»³⁰. Спостерігачі відзначали, що В. Янукович намагається побудувати таку систему влади, яка існувала за часів Л. Кучми. Проте, якщо попередні коментатори прями чи не прямо припускали можливість встановлення авторитаризму, то Є. Головаха вважав, що «поділ по областях – це єдиний запобіжник того, що у нас немає автократії»³¹.

І, насамкінець, деякі експерти вважали, що суттєвих змін політичного режиму не відбудеться. Так, Ігор Жданов хоч і не заперечував двох попередніх варіантів розвитку подій, проте вважав, що зміни відбудуться лише у деяких аспектах здійснення внутрішньої та зовнішньої політики, але свобода слова і конкурентні вибори трансформації не зазнають³².

Здійснений аналіз вказує на дві речі. Перша. Два з трьох сценаріїв, що допускали встановлення авторитаризму чи то у м'якій, чи у жорсткій формі, виявилися хибними. Дефектна демократія не перетвори-

²⁹ Карасёв В. Янукович пытается выстроить такую же жесткую систему, как во времена Кучмы, но времена уже не те [Электронный ресурс] // В. Карасёв. – Режим доступа: <http://www.igls.com.ua/analytics/3976/>. – Название с экрана.

³⁰ Карасьов В. Ризиків установа авторитарного режиму в Україні немає [Електронний ресурс] // В. Карасьов. – Режим доступа: <http://www.igls.com.ua/analytics/3944/>. – Назва з екрану.

³¹ Выборы-2010: чи можливий оптимістичний сценарій [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/292409/>. – Назва з екрану.

³² Жданов І. Нова влада в Україні: виклики і тенденції [Електронний ресурс] // І. Жданов. – Режим доступа : <http://www.dt.ua/1000/1550/69289/>. – Назва з екрану.

лася на авторитаризм, а, навпаки розкладалася. Концентрація влади в руках однієї групи стала згубною для самих авторів і виконавців. Як показує практика, однопартійні чи персоналістські режими неефективні, недовіє і нестабільні. Середня тривалість виживання автократичних лідерів коливається між 6 і 9 роками³³. В. Янукович не добув навіть до кінця першого терміну свого президентства. Відсутність реформ лише погіршила добробут населення, а спроба реформ мала б ті ж самі наслідки, тому що правлячі ретроорієнтовані еліти не були зацікавлені у їх завершенні. Завершення реформ означало б відкриття доступу і посилення конкуренції, а відтак втрату традиційних джерел ренти. Наступні події засвідчили тривале падіння довіри до Президента і всіх ключових інститутів влади. Як ми й передбачали, черговий сплеск суперництва еліт за владу відбувся між парламентськими і президентськими виборами – 2012-2015 рр. Дилема збереження підтримки вирішувалася так, як і за В. Ющенко, за принципом «живемо, доки зможемо», тобто, ніяк. Але такі дії еліт, попри особисту поразку, мали куди гірші наслідки для держави. Захоплена кланами українська держава, за неефективного політичного керівництва, не витримала внутрішньої напруги і тиску різноспрямованих зовнішніх векторів. Кризові явища вийшли на поверхню у листопаді 2013 р. і переросли в революцію.

Друга. Такий плюралізм оцінок вказує на те, що публічні коментатори таки не стали офіційними коментаторами, а інформаційний простір не став здомінований офіціозом, як у Росії чи Білорусі. З іншого боку, три окреслені стратегії розвитку політичного життя в Україні мають аж надто поверхневий вигляд. Взагалі відповідь на будь-яке питання про імовірність зміни ситуації може мати три варіанти: ситуація зміниться у напрямі поліпшення, у напрямі погіршення, або все залишиться як було. Так і в коментарях українських експертів. Більшість цих коментарів базувалась на одній чи двох тезах, без глибшого аналізу можливості зміни чи збереження ситуації. Висловлюючись академічним жаргоном – вони не мали теоретичної основи³⁴. Щоб заповнити

³³ Gandhi J. Authoritarian Institutions and the Survival of Autocrats [Electronic resource] / J. Gandhi, A. Przeworski // Comparative Political Studies. – Accessed: <http://cps.sagepub.com/content/early/2007/09/17/0010414007305817.full.pdf>. – Title from the screen.

³⁴ Див. Обирання післяминулого. На запитання «Критики» відповідають політологи Володимир Кулик, Олександр Мотиль, Микола Рябчук // Критика. – 2010. – № 1-2. – С. 2-5.

цю прогалину, поглянемо, як у політичній теорії пояснюють умови занепаду демократії, встановлення авторитаризму і внутрішню динаміку гібридних режимів.

Занепад, відхилення чи коливання: підходи до пояснення зміни режимів

У літературі можна знайти достатньо пояснень причин і напрямів зміни політичних режимів³⁵. У цьому параграфі ми зважимо пояснювальний потенціал трьох теорій для відповіді на питання про те, чому в період президентства В. Януковича політичний режим не став авторитарним. Ці теорії були запропоновані окремими дослідниками, проте вони вибудовувались у руслі домінуючих підходів, які умовно можна назвати класичним, транзитологічним і посттранзитологічним.

Перший підхід – класичний. Дослідження, які були викликані згортанням третьої хвилі демократизації, здійснювались в руслі таких традиційних для політології тем, як зв'язок економічного розвитку і стабільності демократії та виявлення умов занепаду демократії. Так Х. Лінц і А. Степан у своєму аналізі процесу розпаду демократичних режимів розрізняють два типи демократії – змагальні і мертвонароджені³⁶. Якщо перші в цілому можуть розглядатися як ліберальні демократії, то другі «були утворені в умовах, що не сприяють їх виживанню»³⁷. Це не означає, що змагальні демократії не можуть занепасти, а «мертвонароджені» вижити. Проте змагальні (ліберальні) демократії мають набагато більше шансів на виживання. Власне, аналіз процесу занепаду демократичних режимів був у центрі уваги дослідників. Зв'язок легітимності політичних інститутів і стабільності демократій тут очевидний. Інші умови, які сприяють виживанню чи не виживанню демократії, – це соціальна структура, наявність чи відсутність прихованих соціальних конфліктів, інституційна та ідеологічна спадщина. Особлива роль належить вірі політичних лідерів та громадян у цінність демократії. Демократія у цьому сенсі є лише засобом для досягнення різних цілей.

³⁵ Pridham G. *The Dynamics of Democratization. A Comparative Approach* / G. Pridham. – London: Continuum, 2000. – 330 p.

³⁶ Linz J. *The Breakdown of Democratic Regimes. Crisis, Breakdown and Reequilibration* / Juan Linz, Alfred Stepan // The Johns Hopkins University Press, 1978. – 376 p.

³⁷ Ibid., p. 10.

«Як тільки люди зрозуміють, що їхні цілі не можуть бути досягнуті з допомогою демократичних інститутів – демократія буде відкинута»³⁸.

Легітимність є основою стабільності і виживання демократичних режимів. За Лінцом легітимність – це переконання, що наявний порядок кращий, ніж будь-який інший, і тому вартий покори і підтримки без огляду на недоліки. Іншими словами, це переконання, що законно обрані (влада) мають право давати розпорядження і вимагати їх виконання, навіть з допомогою сили. Лінц пропонує мінімалістське визначення легітимності. Легітимним є той режим, який вважається найменш шкідливим з усіх інших режимів. Звідси, демократична легітимність ґрунтується на переконанні, що у державі жоден інший режим не може забезпечити успішну реалізацію колективних інтересів. Крім легітимності на стабільність режиму, з т. з. Лінца, впливають дієвість (efficacy) і ефективність (effectiveness) режиму. Дієвість означає здатність режиму знаходити рішення для важливих проблем. Якщо дієвість визначається за наслідками, то ефективність – це здатність впроваджувати політики (policies) з бажаними результатами. Найкращі закони можуть виявитись марними, якщо не будуть впроваджені. Саме в цей момент з'являється розрив між очікуваннями і задоволенням, яке перетворюється у незадоволення.

Отже, три перелічені виміри стабільності створюють теоретичну рамку для аналізу процесу занепаду демократії. Додатковими чинниками, що впливають на розпад демократії, є тип партійної системи, а саме система поляризованого плюралізму в термінах Дж. Сарторі і домінування напівлояльної чи нелояльної (антисистемної) опозиції над лояльною, яка пропонує альтернативні шляхи досягнення цілей. Режим змінюється тоді, коли легітимність від однієї сукупності інститутів переходить до іншої. Падіння режиму є результатом нездатності уряду вирішити проблему, для якої нелояльна (антисистемна) опозиція пропонує рішення. Процес падіння режиму проходить кілька етапів: від невирішення проблем до втрати влади, далі утворення владного вакууму і врешті передачі влади до антисистемної опозиції, або поляризації суспільства і громадянської війни.

Щоб перевірити, чи дає ця модель відповідь на наше питання, потрібно визначити початкові умови і зважити значення показників.

³⁸ Ibid., p. 11.

Отже, ми виходимо з того, що на момент обрання В. Януковича Президентом Україна була «дефектною демократією» з досить низьким рівнем легітимності. Президент уперше з часів незалежності був обраний меншістю українців, а довіра до гілок влади протягом двох років впала більше ніж наполовину. Дієвість режиму, тобто здатність вирішувати засадничі проблеми, в період президентства В. Ющенко, також була мінімальною. Про це свідчать чотири внутрішні політичні кризи і глибина падіння української економіки на початку світової рецесії. Протягом п'яти років президентства В. Ющенко уряд, який не завжди був «помаранчевим», спромігся реалізувати лише одну системну реформу – впровадження зовнішнього незалежного оцінювання при вступі до вищих навчальних закладів. Адміністративна, військова, медична, пенсійна та інші реформи навіть не починались. Тому ефективність влади також була низькою. Незадоволення, викликане діями команди «помаранчевих» у центрі і на заході країни, полегшило «антисистемній» опозиції у вигляді Партії регіонів мобілізацію електорату на свою підтримку на півдні і сході країни, що й дало В. Януковичу перевагу у 3% голосів. Те, що В. Янукович не мав наміру поглиблювати демократію, – очевидно. Прихід до влади в результаті змагальних виборів і наступне згортання демократичних інститутів – явище досить відоме. Низькі легітимність, ефективність і дієвість попереднього уряду і Президента були полегшувачими умовами для демонтажу нестабільної дефектної демократії і повернення до авторитаризму під гаслами відновлення стабільності і наведення порядку. Питання, яке залишається відкритим, полягає в тому, чому В. Янукович не зміг встановити авторитарний режим. Згорнути демократичні надбання попередніх років – це одне. Збудувати авторитарну модель управління – зовсім інше. Перша половина президентства Януковича дала підстави більшості експертам вважати таку можливість реальною. Проте, як ми вже відзначали вище, оцінки, які базуються на одній-двох тезах, не можуть вважатися задовільними.

Модель Лінца добре описує процес розпаду демократії, проте вона, як і більшість моделей, не може прогнозувати подій. Її використання обмежене випадками, що вже відбулися. І все ж, цінність цієї моделі в тому, що вона визначає три мінімально необхідні умови для занепаду демократії. Присутність цих умов у випадку України свідчить

про можливість її повернення до авторитаризму, але не гарантує цього. Достатніми умовами, напевно, варто було б вважати такі:

- Посилення неформального впливу конституційними повноваженнями, які мав Л. Кучма. Після скасування Конституційним Судом закону №2222, В. Янукович отримав розширені президентські повноваження. Посилення президентських повноважень – це чіткий тренд руху в напрямку до авторитаризму.
- Перемога на парламентських виборах 2012 р. з метою створення однопартійного уряду або мінімально-переможної коаліції.
- Закріплення практики маніпульованих виборів на наступних парламентських і президентських виборах.
- Монополізація політичного простору Партією регіонів, перетворення змагальної партійної системи (обмеженого плюралізму) на не змагальну (однопартійну або систему з домінуючою партією).
- Монополізація економічного простору. Поглинання кількох конкуруючих між собою політико-економічних груп (ПЕГ) однією.
- Маргіналізація і поступове знищення опозиції за російським чи білоруським сценарієм.
- Ліквідація плюралізму в інформаційній сфері. Монополізація політичного простору провладними ЗМІ.
- Атомізація суспільства. Розщеплення острівців громадянського суспільства і перетворення громадян на спостерігачів.

Чому ж «донецьким» не вдалося здійснити всі ці перетворення, а В. Януковичу зберегти владу, як це свого часу зробив Л. Кучма? Президент став на цей шлях, але, як передбачав автор, йому не вдалося забезпечити виконання більше двох-трьох із семи перелічених умов³⁹.

Його формальні і неформальні повноваження давали можливість суттєво впливати на процеси прийняття рішень, проте в самій Партії регіонів були різні групи інтересів, а конфлікт між В. Януковичем і його «спонсорами» не був вигідний нікому. Незважаючи на те, що В. Янукович намагався позбутися їхнього впливу і створити власну

³⁹ Мацієвський Ю. Який режим буде В. Янукович і що з того вийде? / Ю. Мацієвський // Наукові записки НаУОА. Серія «Політичні науки». – 2011. – № 4. – С. 274-289.; Мацієвський Ю. Від дефектної до керованої демократії: тенденції трансформації політичного режиму в Україні після президентських виборів 2010 р. / Ю. Мацієвський // Наукові записки ІПЕНД ім. Кураса. – 2012. – № 6. – С. 179-202.

політико-бізнесову групу («Сім'ю»), не означає, що він мав би піти на конфронтацію з Р. Ахметовим чи Д. Фірташем.

Наступний підхід – «транзитологічний». Попри те, що транзит спочатку розглядався винятково як рух від авторитаризму до демократії, досвід пострадянських країн змусив дослідників зробити суттєві уточнення. Починаючи з робіт М. Макфола⁴⁰, вчені заговорили про четверту, інверсійну хвилю зміни режимів у напрямі демократизації і авторитаризму. Ця хвиля почалася наприкінці 90-х рр. ХХ ст. і триває досі. До цієї хвили потрапляють країни, що в результаті «електоральних революцій» рухаються до демократії або ж змінюються від одних форм авторитаризму до іншого. Четверта хвиля суттєво відрізняється від третьої своїм непередбачуваним характером. Нижньою межею є події 1989-1991 рр. у колишніх комуністичних країнах. Різні результати переходів у цих країнах змусили дослідників переглянути попередні уявлення про рівний розподіл влади і пакти, як умову успішного переходу. Залишаючись у руслі актороцентричного пояснення переходу, М. Макфол наголошує на значенні нерівного розподілу влади і ідеологічних орієнтацій домінуючих акторів. Емпіричною основою для перевірки цієї гіпотези стали результати парламентських виборів у 28 посткомуністичних країнах. Якщо опозиційні еліти за підтримки мас переважають над представниками старого (комуністичного) режиму, то такий ініційований згори перехід є найбільш швидким і найбільш прямим шляхом до демократії. Проте, якщо розподіл влади більш симетричний, новий режим значною мірою залежить від ідеологічних уподобань найсильнішої групи. У країнах, де демократи, що прийшли до влади в результаті парламентських виборів, отримали перевагу над автократами, чи то комуністами, чи націоналістами, народжується демократія. А там, де автократа зберегли чи отримали вирішальний вплив, народжується диктатура. У країнах, де розподіл влади був відносно рівним, перехід призвів до утворення значної кількості проміжних, іншими словами, гібридних режимів – від напівдемократії до напівдиктатури. Пактовий перехід призвів до демократії лише у меншій кількості випадків.

⁴⁰ McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World / M. McFaul // World Politics. – 2002. – № 2. – P. 212-214.; McFaul M. Transitions from Postcommunism / M. McFaul // Journal of Democracy. – 2005. – № 3. – P. 5-19.

Особливістю пактів на пострадянському просторі стало те, що вони не стосувалися вироблення нових «правил гри», а відбувалися навколо «неформальної згоди із «захоплення держави» і монопольного присвоєння публічних політико-економічних функцій»⁴¹. Часто замість переговорів сторони втягувалися у тривалі конфлікти, що інколи закінчувалися громадянською війною. Ця думка варта особливої уваги з огляду на постпомаранчеві події в Україні. Такі режими, як правило, слабкі, нестабільні й неефективні, незалежно від того, які практики там переважають – демократичні чи авторитарні.

Попри значне поширення транзитологічного підходу, його систематичне використання для пояснення політичних змін в Україні виявилось обмеженим⁴². Окремі публікації українських авторів виявились еkleктичним поєднанням кількох моделей і не вийшли за межі початкового переконання про поступальність змін в Україні і неминучість утвердження демократії⁴³. Доки вітчизняні дослідники знайомились із теоретичними напрацюваннями західних учених, транзитологія зайшла у глухий кут, зіткнувшись із проблемою відсутності демократичних змін на пострадянському просторі, або навіть авторитарної регресії. Заяви про «кінець транзитології» спричинили перегляд усталених моделей стосовно пострадянських і посткомуністичних країн. Так з'явилися дослідження, що були виконані в руслі зауважень Т. Карозерса, М. Макфола та інших критиків транзитології⁴⁴. У цьому ж руслі у кількох попередніх роботах автор намагався обґрунтувати тезу про зигзагоподібну траєкторію трансформації політичного режиму в Україні, відсутність революції у подіях листопада-грудня 2004 р. і дефектний тип демократії, що сформувався у період президентства В. Ющенка⁴⁵. Теза про інверсійну траєкторію політичних трансформацій у

⁴¹ Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – С. 150.

⁴² Harasymiw V. Post-Communist Ukraine / V. Harasymiw // Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2002. – 469 p. Більше про це див. у параграфі 1.3.

⁴³ Колодій А. Від «Сірої зони» до кольору сонця: помаранчева революція і демократичний перехід в Україні / А. Колодій. – Київ: Агора, 2004. – С. 39-61.

⁴⁴ Фисун О. Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації / О. Фисун // Національна безпека України. – Київ. 2004. – С. 3-11.

⁴⁵ Див. параграфи 1.3., 3.2. та 4.1. цієї роботи. Більше детально див. Мацієвський Ю. «Помаранчева революція» крізь призму транзитології / Ю. Мацієвський // І. – 2005. –

пострадянських країнах і якісну відмінність результатів трансформації у пострадянських країнах від східноєвропейських⁴⁶ підштовхнула дослідників до використання альтернативних пояснень у руслі різновидів нового інституціоналізму, таких як інституціоналізм раціонального вибору чи історичний інституціоналізм (Path Dependence).

Традиційний транзитологічний підхід може бути корисним при поясненні постійних конфліктів у середовищі українських еліт чи визначенні етапів «незакінченого транзиту»⁴⁷, проте він мало придатний для відповіді на питання про умови розпаду демократії, можливість повернення до авторитаризму чи перспектив виходу з «сірої зони».

Представники третього підходу, який умовно можна назвати «посттранзитологічним», уникають використання поняття «транзит» стосовно більшості пострадянських країн, а натомість намагаються виявити особливості «гібридних» режимів чи «неконсолідованих» або «дефектних демократій». Проте, як тільки цей підхід почав переважати в літературі, вчені зіткнулись з проблемою пояснення «електоральних революцій», що прокотились протягом 2003-2005 рр. у Грузії, Україні та Киргизстані. Початкове означення цих подій «демократичними проривами» з часом втратило сенс з огляду на відсутність у цих країнах демократичних змін або повернення до авторитарних практик. Відтоді науковці почали шукати нові концепти для пояснення динаміки посткомуністичних режимів. Так, Генрі Хейл (H. Hale) спробував пояснювати політичну динаміку на пострадянському просторі крізь призму специфічної сукупності інститутів, яку він назвав «патронатне президентство» (Patronal presidentialism)⁴⁸. Ця сукупність інститутів характеризується двома рисами: формальними повноваженнями президента, які той отримує в результаті прямих національних виборів, і неформальними впливами, які базуються на широкій мережі патронажу, що виникає на перехресті політики і економіки.

№ 40.; Мацєвський Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг. / Ю. Мацєвський // Полис. – 2010. – № 5.

⁴⁶ Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А. Фисун. – Харьков: Константа, 2002. – 352 с.

⁴⁷ Мацєвський Ю. Етапи трансформації політичного режиму в Україні (1991-2001) / Ю. Мацєвський // Наукові записки УжНУ. Серія «Політологія». – 2010. – № 3. – С. 158-163.

⁴⁸ Hale H. Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia / H. Hale // World Politics. – 2005. – № 3. – P. 133-165.

Хейл стверджує, що такий підхід дозволяє розглядати зміни на пострадянському просторі не як «транзит», а як циклічні коливання режимів між демократією і автократією. Ці коливання зумовлюються поведінкою еліт, яка набуває вигляду суперництва або згоди. Ці дві фази елітних взаємодій визначаються очікуваннями з приводу дій президента. Доки еліти впевнені, що президент є «головним гравцем», тобто зберігає за собою владу і контроль – вони залишаються об'єднані навколо президента. Як тільки з'являються сигнали, що президент може піти з посади, або з різних причин стає відносно слабким, вони шукають нового кандидата і переходять на його бік. Хейл вважає, що причина «революцій» у Грузії, Україні та Киргизстані і їх відсутність у Росії, Вірменії і Узбекистані полягає в тому, що ці групи країн перебували на різних фазах циклічного процесу суперництва і консолідації, зумовленого різними очікуваннями з приводу можливого відходу президента⁴⁹. Критичними у цьому процесі є такі чинники, як формальне закінчення президентських повноважень, рівень громадської підтримки і міжнародний вплив.

Очікування еліт з приводу можливої зміни влади можуть бути ускладнені двома обставинами. Перша – невідомо хто з кандидатів переможе на виборах, що породжує непевність із визначенням того, чи підтримувати чинного президента, чи когось із його конкурентів. Якщо еліти здатні домовитись, то вони самі можуть визначити переможця. Проте до самих виборів невідомо, як поведе себе чинний президент і які еліти його підтримають, а які перейдуть на бік конкурента.

Щоб подолати цю непевність, чинний президент може запропонувати наступника, а це породжує другу складність для еліт. Невідомо, чи наступник буде дотримуватись попередніх угод, і невідомо, як він поведе себе з тими, хто не перейшов на його бік. Ця невизначеність збільшує вагу перемоги/поразки у зв'язку з особливістю гри, де переможець отримує все. Хейл також відзначає, що змагання між елітами може включати маси. Якщо сили сторін приблизно рівні, участь людей може набути справжнього демократичного змагання. Проте навіть коли вибори є маніпульованими, кандидати можуть використовувати всі доступні їм ресурси для перемоги, включно з масовою мобілізацією. Як свідчить практика, масова мобілізація населення на підтримку

⁴⁹ Ibid., p. 135.

опозиційного кандидата була невід'ємною частиною «електоральних революцій».

Із визначенням переможця політична боротьба може загостритись, коли новий президент спробує позбавити колишніх конкурентів їхніх посад та доступу до ресурсів. Ті ж еліти, які чітко не виявляли своїх симпатій, мають більше стимулів залишитись лояльними до нової влади, щоб не потрапити до «чорного» списку. З переходом влади старі інститути зберігають свій вплив, оскільки залишаються зрозумілими і прийнятними для нового президента. Збереження інерції старих інститутів обмежує простір для політичної конкуренції, оскільки лише незначна частина еліт погодиться спрямовувати свої ресурси на дії, що можуть не сподобатися новому президентові.

Особисте ставлення нового патрона до демократії визначатиме межі діяльності опозиції. Зважаючи на те, що мало хто з президентів на пострадянському просторі бажає мати сильну опозицію, остання часто визначається як корумпована, нелегітимна чи не патріотична. Відтак навіть демократично орієнтовані політики, не кажучи про автократів, намагалися «навести порядок» задля проведення реформ чи поглиблення демократії. Так починається нова фаза політичної консолідації, що може нагадувати класичний авторитарний режим, доки наступний момент передачі влади запустить чергову фазу суперництва.

Успішна передача влади відрізняється від неуспішної тим, що у першому випадку громадська підтримка президента і його кроки у визначенні наступника мають суттєвий вплив на поведінку еліт. У випадку Росії відмова непопулярного Президента Єльцина від продовження повноважень і призначення виконувачем обов'язків Президента свого прем'єра В. Путіна, який здобув прихильність громадськості своїми рішучими діями у «боротьбі з тероризмом», визначили вибір еліт і успіх передачі влади в країні.

Успішна передача влади відбулась і в Азербайджані, де впливовий Президент Гейдар Алієв лише за два тижні до дати голосування повідомив, що не буде брати участі у чергових президентських виборах (2003 р.). Своєю заявою про те, що буде підтримувати свого сина – Ільхама Алієва, він забезпечив йому громадську підтримку і запобіг «відступництву» еліт.

Отже, цей підхід каже нам, що у випадку України, а також і Грузії та Киргизстану чинні президенти наприкінці своїх повноважень не змогли визначити спадкоємців або не змогли забезпечити їм підтримку еліт. Це спричинило розкол в оточенні, формування опозиційних рухів і масову мобілізацію населення після сфальсифікованих виборів.

Хейловий аналіз системи патронатного президентства Л. Кучми та опис подій листопада-грудня 2004 р. загалом є доброю ілюстрацією циклічного процесу суперництва і консолідації еліт в Україні. Для ретельної перевірки моделі українським випадком додаткового пояснення потребує з'ясування механізму розколу еліт і визначення чинників, які мали вирішальний вплив на вибір як центральних, так і регіональних еліт.

Нас, проте, цікавить, чи модель Хейла пояснює динаміку політичного режиму в Україні після президентських виборів 2010 р., а також чи не передчасним було його твердження про те, що «Помаранчева революція» знищила систему патронатного президентства і перервала циклічні процеси суперництва та консолідації еліт в Україні⁵⁰. Більшість українських експертів у своїх коментарях, наведених на початку цього розділу, визнали небезпеку повернення до авторитаризму. Тут можуть бути два пояснення. Або модель Хейла в цілому правильна, але його теза, зроблена у 2005 р., про «демократичний» вихід України з циклічних коливань режиму була передчасною, або модель хибна, чи, краще сказати, позбавлена прогностичного потенціалу. На наш погляд, модель в цілому є коректною, проте в ній не враховані принаймні дві змінні, вплив яких визначає динаміку режиму в середньо- і довгостроковій перспективі.

Перша змінна – неформальні інститути. Очевидно, що суттєвий вплив на поведінку еліт у гібридних режимах здійснює інституційний спадок минулого у вигляді того ж патронажу, клієнтелізму, корупції, неформальних угод, кумівства і т. ін. Упродовж президентства В. Ющенка ці практики не були ні знищені, ані обмежені, тому їх збереження стало інституційним містком між періодом «кучмізму» і новітньої «азаровщини». Іронія президентства В. Ющенка у тому, що незважаючи на

⁵⁰ Ibid., p. 163.

вирвану в 2004 р. перемогу В. Ющенко став «хресним батьком» В. Януковича⁵¹, як свого часу для В. Ющенка таким був Л. Кучма.

Друга змінна – структура еліт. В Україні еліти протягом усього періоду незалежності залишаються фрагментованими, хоча рівень фрагментації до 2004 р. був значно меншим, ніж після «Помаранчевої революції». Якісний склад як урядової, так і парламентської еліти після 2004 р. суттєво не змінився, як і не змінився спосіб циркуляції еліт⁵². Ним і далі залишається репродукція і квазізаміщення, а не оновлення чи зміна, як у східноєвропейських країнах. Домінування неформальних інститутів посилювало невизначеність в елітних конфліктах, ставки у яких – президентські повноваження у повному чи обмеженому обсязі – і далі залишаються високими. У цих умовах елітам досить важко погодитись на дотримання правил, коли залишається спокуса змінити правила, щоб отримати все. Тому принаймні ці два чинники повинні бути включені до будь-якої моделі політичних змін у гібридних режимах, у тому числі і в Україні.

Дії В. Януковича, спрямовані на «відновлення керованості» політичними процесами, дуже нагадують дії Л. Кучми на початку його президентства. Проте, як зауважив М. Рябчук, Янукович, це не «Кучма – Lite», а швидше «Кучма – Strong»⁵³. Тут ми побачили спроби «системної зачистки» політичного простору. Арсенал заходів був той самий, що й в часи Кучми, хіба що здійснювався більш нахабно – від уже звичної зміни керівництва силових структур, голів обласних і районних адміністрацій, обмеження діяльності опозиційних ЗМІ, витіснення з обласних і районних рад політичних опонентів, обмеження політичної конкуренції до спроб розщеплення опозиції і встановлення контролю над ректорами «ненадійних» вишів. Очевидною метою цих дій було зміцнення

⁵¹ Так, С. Лещенко пише про те, що Президент В. Ющенко в день народження В. Януковича скасував указ Президента Л. Кучми, за яким В. Янукович зміг приватизувати будівлю, необхідну для розбудови «Межигір'я». Крім того, Лещенко стверджує, що «...попри те, що номінально вони були опонентами, ... насправді таємно домовилися про широку коаліцію «Нашої України» і Партії регіонів після дострокових виборів. Див. Лещенко С. Межигірський синдром. Діагноз владі Віктора Януковича. – К.: Брайт Стар Паблішинг, 2014. – С. 94.

⁵² Мацієвський Ю. Еліти в Україні до і після «Помаранчевої революції» / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2010. – № 2. Більше про це див. параграф 2.3.

⁵³ Див. Рябчук М. Коментар до післявиборного опитування часопису «Критика» / М. Рябчук // Критика. – 2010. – № 1-2. – С. 2-3.

системи «патронатного президентства» і зосередження усієї влади в руках однієї політико-економічної групи. Ці дії, однак, не досягли мети через низку структурних чинників і стратегічні помилки В. Януковича.

Попри те, що у поясненні Хейла немає вказівок на те, за яких умов можливий «вихід» країни у бік демократії чи авторитаризму, дії Януковича цілком відповідали фазі консолідації режиму, що виявляється у виражених авторитарних методах управління. Звідси, теза про «вихід» України з кола циклічних коливань режиму очевидно було передчасною, але модель загалом виявила найбільший пояснювальний потенціал. Як ми й передбачали, за фазою консолідації настала нова фаза суперництва, що штовхнуло еліти у бік демократії. Суперництво загострилося у період дочасних президентських, а особливо, парламентських виборів. Тому ця модель може дати хоч і не вичерпну, але прийнятну відповідь на наше питання: відновлення чи утвердження консолідованого авторитарного режиму, як і консолідованої демократії у гібридному режимі, мало ймовірно.

Підсумовуючи теоретичну частину дискусії, відзначимо таке. Ні класичне структурне пояснення, ані новітнє процедурне не дають відповіді на поставлене питання, тобто виявляють слабкі прогностичні можливості. Єдина задовільна відповідь можлива у моделі циклічної динаміки гібридних режимів, запропонована Г. Хейлом. Це пояснення, доповнене двома змінними (інерцією неформальних інститутів і структурою еліт), могло б стати найбільш прийнятною моделлю для вивчення гібридних режимів на пострадянському просторі. Визначення умов, за яких «вихід» з кола коливань у бік консолідованої демократії чи консолідованого авторитаризму був би можливий, є завданням для наступних досліджень.

5.3. Структурні обмеження, інволюція конституціоналізму і гібридизація політичного режиму в Україні

Дії В. Януковича у внутрішній і зовнішній політиці отримали переважно негативні оцінки як в середовищі українських експертів, так і міжнародних організацій. Спостерігачі в Україні та за кордоном погодилися з тим, що Україна уже протягом першого року президентства Януковича зупинилася у напрямі демократичних змін і почала

сповзати до авторитаризму. Серед варіантів означення режиму найчастіше з'являлися «керована демократія»⁵⁴, «султанський режим»⁵⁵ чи режим «Кучма – Strong»⁵⁶.

Спроби визначення типу режиму завжди викликають труднощі, якщо це не консолідовані демократії чи автократії. Двадцятий рік українського «блукання манівцями» тільки ускладнив проблему. У цьому параграфі ми зупинимося на двох питаннях: причинах швидкої концентрації повноважень В. Януковичем після здобуття влади і структурних обмеженнях, які ускладнили сповзання до авторитаризму. Справді, чому протягом лише одного року президентства В. Янукович зумів сконцентрувати у своїх руках більше формальних повноважень, ніж свого часу мав Л. Кучма, а парламент і опозиція йому так легко їх віддали? Відповідь на останнє питання покаже, чому, попри значні повноваження, В. Янукович не зміг встановити авторитарний режим і втримати владу.

Для початку варто сконструювати ідеальний тип авторитарного режиму і зіставити суттєві елементи наявного політичного режиму в Україні з ідеальним типом авторитаризму. Зіставлення чи порівняння, очевидно, не повинне бути статичним, оскільки в цьому разі ми, в кращому випадку, зможемо зафіксувати лише ступінь відповідності чи невідповідності українського режиму ідеальному типу. Тому далі ми будемо звертати увагу на динаміку суттєвих елементів досліджуваного режиму з метою виявлення тенденції та її проекцією у майбутнє. Відтак параграф складатиметься з двох частин. Спочатку, на основі класичних і сучасних досліджень, будуть відібрані суттєві ознаки авторитарного режиму і сконструйований ідеальний тип консолідованого авторитаризму, а далі – відзначені тенденції зміни суттєвих елементів політичного режиму в Україні і, таким чином, виявлений ступінь їх відповідності ідеальному типу.

⁵⁴ Див. коментарі Жданова І., Фесенка В., Карасьова В. На сто днів ближче до авторитаризму [Електронний ресурс] // Главком. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/1011.html>. – Назва з екрану.

⁵⁵ Див. Motyl A. The Yanukovich Ruin and Its Aftermath. Part 1 [Electronic resource] / A. Motyl. – Accessed: <http://www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/yanukovich-ruin-and-its-aftermath-part-1>. – Title from the screen.

⁵⁶ Див. Рябчук М. Комплекс Льовенталя та інші комплекси / Від «хаосу» до «стабільності»: хроніка авторитарної консолідації. – Київ: КІС, 2012. – С. 13. та раніший коментар у часописі «Критика», №1-2, 2010. – С. 2-3.

На початку кілька вихідних тез. Перша. У цій роботі ми стверджуємо, що режим – це в першу чергу інститути, а не люди (гравці), тому зміна гравців при владі не означає автоматичної зміни режиму⁵⁷. Інститути однозначно творять люди, але інститути набагато триваліші від людей. Друга. Стиль лідерства (правління) не обов'язково визначає тип режиму. Стосовно України це означає, що в цілому авторитарний, пострадянський, з донецькою специфікою, стиль правління Януковича суттєво не змінив гібридного типу режиму, що сформувався в Україні протягом двадцяти років. Третя. Повністю авторитарний (консолідований) режим можливий там, де авторитарний стиль правління лідера, партії чи групи підтримується «авторитарною ментальністю» (політичною культурою, очікуваннями) з боку суспільства⁵⁸. Винятком могли б бути диктаторські режими, що спираються на страх і грубу силу. Але попри те, що вони є внутрішньо нестабільні, з постійною небезпекою перевороту, у наш час вони можливі лише у дуже традиційних суспільствах, на зразок Північної Кореї, Туркменістану чи окремих африканських країн. Україна до таких країн не належить. Це не означає, що В. Янукович не хотів би тішитися владою так само довго, як його сусіди у Білорусі чи Росії, але ця спроба виявилася не вдалою.

Авторитаризм: необхідні умови та структурні обмеження

Для реконструкції ідеального типу авторитарного режиму скористаємося його класичним визначенням. Отже, авторитаризм, за Х. Лінцом, це «система з обмеженим політичним плюралізмом, без чіткої та керівної ідеології, але з чітко вираженою ментальністю, без екстенсивної або інтенсивної політичної мобілізації, за винятком окремих моментів її розвитку, в якій лідер або незначна група осіб здійснює владу в слабко виражених, проте повністю передбачуваних формальних рамках»⁵⁹.

⁵⁷ Більше про це див. параграф 1.2., а також роботи Munk (1996), Skaaning (2006), Schedler (2009).

⁵⁸ Спираючись на дослідження з психології та політології, польський дослідник Мірослав Карват розглядає авторитаризм як суспільно-психологічний синдром. Див. Karwat M. O subtelnosciach badan nad panstwami autorytarnymi. Refleksja metodologiczna // M. Karwat / Przywództwo, elity I transformacje w krajich WNP. Problemy metodologii badan. – 2010. – Warszawa. – S. 46-48.

⁵⁹ Linz J. L. An Authoritarian regime: Spain / E. Allard, S. Rokkan eds., // Mass politics. – 1964. – New York, NY: Free press. – P. 255.

Це дещо розмите визначення дає чіткий перелік ознак авторитарного режиму:

1. Обмежений плюралізм.
2. Відсутність чіткої та керівної ідеології, але з чітко визначеною ментальністю.
3. Відсутність екстенсивної або інтенсивної політичної мобілізації.
4. Наявність лідера чи групи осіб, яка здійснює владу в рамках слабо виражених, однак повністю передбачуваних формальних обмежень.

Серед перелічених ознак перша, або обмежений плюралізм, є визначальною. Обмежений плюралізм означає, що у суспільстві існують групи, які влада не може контролювати. У цьому полягає відмінність, з одного боку, від ліберальної демократії, де необмежений плюралізм є невід'ємною умовою, а з іншого боку, від тоталітаризму, де плюралізм витіснений єдиною масовою ідеологією, яку нав'язує одна масова партія. Обмеження плюралізму може бути результатом формальних чи неформальних, але ефективних заборон чи, навпаки, вибіркової підтримки будь-якої партії чи групи. Тому Лінц для характеристики тоталітаризму використовує поняття «обмежений монізм».

Деякі з ознак Лінца вимагають уточнень. Це, по-перше, поняття «ментальність», а по-друге, «передбачуваність формальних обмежень». Перше поняття Лінц не визначив, а описав як спосіб мислення і відчуття, як більш емоційне, ніж раціональне уявлення, яке забезпечує не кодифіковані шляхи реагування на різні ситуації⁶⁰. Таке пояснення залишає без відповіді певні питання, насамперед щодо можливостей емпіричного вимірювання. Більш чітким тут здавалося б поняття політичної культури, яке добре розроблене в літературі і яке має чіткі емпіричні референти. Друге поняття «слабкість, але передбачуваність формальних обмежень» вказує на формальні інституційні обмеження, які, однак, далі не уточнюються.

Перелік ключових ознак авторитаризму може бути доповнений на основі аналізу спеціальної літератури. Найчастіше мають місце такі:

- влада індивідів, а не влада закону;
- маніпулювання виборами;

⁶⁰ Linz J. L. Totalitarian and Authoritarian regimes / J. L. Linz // Lynne Rienner Publishers. – 2000. – P. 162-163.

- непрозоре прийняття політичних рішень необраними чиновниками;
- незалежність бюрократії від законів;
- неформальне і не регульоване законом використання політичної влади⁶¹;
- керівництво є самопризначеним або навіть обраним, але таким, яке не може бути зміненим громадянами в результаті вільних виборів;
- відсутність громадянських свобод і нетерпимість до опозиції;
- послаблення «громадянського суспільства»⁶²;
- політична стабільність забезпечується контролем над військовими і їхньою підтримкою;
- невизначений час повноважень правителя або панівної партії⁶³.

Перелічені ознаки дають можливість сформулювати робоче визначення авторитарного режиму, а також реконструювати основний концепт «консолідованого авторитаризму». Отже, консолідованим авторитарним режимом будемо вважати той, де інституційно закріплена монополія на владу однієї політичної сили (лідера, партії чи групи), яка є непідконтрольною і непідзвітною громадянам, забезпечується «ментальністю», харизмою лідера чи вибірковими репресіями. Інституціоналізація монополії на владу може бути формальною (визначені Конституцією терміни та повноваження), однак частіше неформальною (терміни та повноваження постійно змінюються), яку політична сила, що править, намагається формалізувати.

Аналітична реконструкція основного концепту дає можливість наблизитися до формулювання ідеального типу авторитарного режиму. Усвідомлюючи всю складність такого завдання й обмеження цього дослідження, ми запропонуємо лише первинний перелік ключових ознак і їхніх компонентів без опису та пояснення⁶⁴.

⁶¹ Bunce V. The Struggle for Liberal Democracy in Eastern Europe / V. Bunce // World Policy Review. – 1990. – P. 401.

⁶² Vestal Th. M. Ethiopia: A Post-Cold War African State / Th.M. Vestal // Westport, Connecticut & London: Praeger, 1999. – P. 17.

⁶³ Linz J. L. Authoritarianism / J. L. Linz // The Oxford Companion to the Politics of the World. Ed. By Kreiger Joel. – New York: Oxford University Press, 1993. – P. 60.

⁶⁴ Конструювання ідеального типу авторитарного режиму вимагає спеціального дослідження. Запропонований у цій роботі перелік ознак авторитарного режиму є

Основний концепт – консолідований авторитаризм

Ознаки:

- Концентрація і централізація влади в руках однієї політичної сили.
- Низька масова, але прихована висока елітарна політична конкуренція.
- Низька політична участь (активність).
- Відсутність конституціоналізму (Rule of Law) і вибіркоче використання закону (Rule by Law).

Характеристики ознак:

- Невизначений час повноважень правителя або правлячої партії.
- Маніпулювання під час виборів.
- Непрозоре прийняття політичних рішень необраними чиновниками.
- Незалежність бюрократії від законів.
- Неформальне і нерегульоване законом використання політичної влади.
- Керівництво є самопризначеним або навіть обраним, але таким, яке не може бути зміненим громадянами в результаті вільних виборів.
- Постійна спроба обмежити громадянські права і свободи та діяльність опозиції.
- Послаблення «громадянського суспільства».
- Забезпечення політичної стабільності контролем над військовими і їхньою підтримкою.

Такий дедуктивний, аналітичний шлях реконструкції основного концепту є загальновизнаним і чи не єдино можливим у випадку авторитаризму⁶⁵. Індуктивний або емпіричний шлях виявлення істотних ознак авторитарного режиму ускладнений величезною кількістю історичних і сучасних форм авторитаризму.

робочим варіантом, що не претендує на вичерпність і повноту, а складений з метою відповіді на поставлене у заголовку запитання.

⁶⁵ Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии / Дж. Сартори // Полис. – 2003.; Munck G. L., Drowning Boundaries: the Crafting of Intermediate Regime Categories / G. L. Munck // Measuring Democracy. A Bridge Between Scholarship and Politics. – The Johns Hopkins University Press. – 2009. – P. 38-52.

Рух куди?

У цій частині роботи простежимо взаємозумовлюючий вплив інститутів і акторів – дії Президента і його команди в ситуації інституційної невизначеності. Також з'ясуємо, чи далеко Україна відійшла від «дефектної демократії» і чи наблизилася до (якого?) авторитаризму.

Зміна формальних інститутів.

– Зі вступом на посаду, В. Янукович почав дії у напрямі розширення своїх повноважень. Першим кроком було створення пропрезидентської коаліції у парламенті. На початку березня парламент змінив правила формування коаліції, допускаючи до її складу, крім фракцій, окремих депутатів. За зміну регламенту, ініційовану Партією регіонів, проголосувало 235 нардепів, із них, крім 172 регіоналів, – 27 комуністів, 19 представників Блоку Литвина і четверо позафракційних – Тарас Чорновіл, Інна Богословська, Ігор Рибаків, Василь Кисельов. Крім них, зміну регламенту підтримали 7 представників БЮТ – Віталій Барвіненко, Володимир Каплієнко, Геннадій Задирко, Григорій Омельченко, Юрій Полунеев, Ігор Савченко, Олег Черпіцький та 6 нардепів від НУ-НС – Юрій Бут, Станіслав Довгий, Олександр Омельченко, Ігор Палиця, Іван Плющ та Володимир Поляченко⁶⁶. 11 березня 2010 р. в парламенті була створена коаліція «Стабільність і реформи», куди увійшли фракції Партії регіонів, Комуністичної партії України, «Блоку Литвина» й окремих депутатів. У квітні 2010 р. Конституційний Суд узакопив це рішення, незважаючи на суперечності зі своїм роз'ясненням від 17.09.2008 р., де він чітко заявив, що коаліція формується лише парламентськими фракціями⁶⁷. Це рішення призвело до розпаду «Помаранчевої коаліції» і переходу депутатів, названих «тушками», в пропрезидентську коаліцію. Із поновленням первинної редакції Конституції України 1996 р. поняття коаліції взагалі зникло. Парламент повернувся до моделі парламентської більшості – опозиції і став підконтрольний Президентові.

⁶⁶ Рада погодилася підтримати запропоновані Партією регіонів зміни до регламенту Верховної Ради, що дозволяють входити у коаліцію окремим депутатам. ТСН. 09.03.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/rada-ostatochno-zminila-pravila-formuvannya-koalitsiyi.html>. – Назва з екрану.

⁶⁷ Див. рішення Конституційного Суду від 17.09.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v016p710-08> – Назва з екрану.

– Сьомого вересня 2010 р. Верховна Рада України прийняла зміни до Закону «Про столицю України – місто-герой Київ». Відповідно до змін Київська міська рада отримала право ліквідувати районні ради. Зміненим був також порядок призначення голови міськдержадміністрації. Якщо раніше його обирали кияни, адже мер міста був водночас головою адміністрації, то після змін до закону право призначення міського голови м. Києва стало винятково прерогативою Президента⁶⁸.

– 30 вересня 2010 р. Конституційний Суд одним рішенням скасував зміни до Конституції від 08.12.2004 р. і повернув у дію Конституцію 1996 р., чим не тільки перевищив свої повноваження, але й зруйнував залишки власної легітимності⁶⁹. Правники відзначали порушення процедури зміни Основного Закону. Так, М. Коцюбра, суддя Конституційного Суду в першому його складі, вказував, що у двох випадках, затвердження змін у 2004 році та їх скасування у 2010, спостерігалось порушення механізму правового захисту Основного Закону держави. Нову редакцію Конституції Верховна Рада ухвалила без отримання висновку Конституційного Суду щодо їх конституційності, а Суд прийняв рішення про повернення до старого зразка Конституції без наступного його схвалення законодавчим органом влади⁷⁰.

Конституційний переворот⁷¹, як його кваліфікували експерти, дозволив В. Януковичу спочатку повернути, а потім розширити свої повноваження. Ухвалення нової редакції закону про Кабінет Міністрів від

⁶⁸ Закон України Про внесення змін до Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ» щодо порядку утворення районних рад [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2500-17>. – Назва з екрану.

⁶⁹ Балан С. Конфлікт легітимностей [Електронний ресурс] / С. Балан // Критика. – 2010. – Режим доступу: http://krytyka.com/cms/upload/Okremi_statti/2010/2010-09-10/Balan_2010_9-10.pdf. – Назва з екрану.; Северин О. Реформа, рефлексії і революція [Електронний ресурс] / О. Северин // Критика. – 2010. – Режим доступу: http://krytyka.com/cms/upload/Okremi_statti/2010/2010-09-10/Severyn_2010_9-10.pdf. – Назва з екрану.

⁷⁰ Прес-конференція: Наслідки скасування політреформи-2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.glavred.info/archive/2010/10/05/090138-6.html>. – Назва з екрану.

⁷¹ Про те, чому події 30 вересня 2010 р. варто вважати конституційним переворотом, див. Мельник М. Конституційна афера. Дзеркало тижня, 14.02.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/LAW/konstituciyna-afeta.html>. – Назва з екрану.

07.10.2010 р., що також відбулося з порушенням процедури, закріпило домінуючий статус Президента в системі органів державної влади і майже повну залежність Кабінету Міністрів від Глави держави. Так, Кабінет Міністрів, хоча і визнаний вищим органом у системі органів виконавчої влади, знову звітував перед Президентом України та був підконтрольний і підзвітний Верховній Раді. Президент повернув собі право призначати прем'єр-міністра (за згодою більшості Верховної Ради) і за його поданням членів уряду, а також відправляти уряд у відставку. Разом з цим законом Верховна Рада внесла зміни ще до 32 законів, що були відповідними до рішень Конституційного Суду про скасування політреформи 2004 р. Сам факт прийняття такого рішення свідчить про залежне становище цього органу судової влади від Адміністрації Президента.

– З поверненням в дію Конституції у редакції 1996 р. форма правління змінилася з парламентсько-президентською на президентсько-парламентську, але практика здійснення влади тяжіла до суперпрезиденталізму. Внаслідок Указу Президента «Про оптимізацію системи центральних органів влади» від 10.12.2010 р., який з'явився в руслі анонсованої адміністративної реформи, В. Янукович отримав право призначати керівників «центральных органів виконавчої влади», а також їхніх заступників, що перевищило повноваження Л. Кучми і стало свідченням гіперцентралізації влади⁷². Індекс президентської влади (ІПВ) в Україні, розрахований за методикою Йохансена-Норгарда, з приходом до влади В. Януковича становив 52,7 бала з 100 можливих, тоді як у період президентства Л. Кучми він був на рівні 52,2 бала, а під час президентства В. Ющенко – 47,8 бала. Якщо показник індексу потрапляє в інтервал 60–100 балів, це вказує на максимальну концентрацію президентських повноважень. Для порівняння, ІПВ Росії (Д. Медведева) становив 56,3, США (Б. Обама) 54,6, а Туркменістану (Г. Бердимухамедова) – 60,7 бала⁷³.

⁷² Колиушко І. Главный недостаток реформы-гиперцентрализация власти [Электронный ресурс] / Коилушко И. // Зеркало недели. – 2010. – Режим доступа: http://zn.ua/POLITICS/glavnyu_nedostatok_reformy__gipertsentralizatsiya_vlasti-61670.html. – Название с экрана.

⁷³ Пугач М. Динаміка президенталізму на пострадянському просторі (На прикладі України, Росії, Білорусі, Грузії): дипломна робота подана на здобуття освітньо-

– Президент, через реформу судової системи, встановив контроль над судовою гілкою влади, зокрема над Конституційним Судом, а також домогся звільнення з посади глави Верховного суду Василя Онопенка, який прийшов на цю посаду з фракції БЮТ. Хоча в останні дні 2011 р. пленум суддів обрав на посаду глави Верховного суду колишнього заступника В. Онопенка – Петра Пилипчука, який вважався компромісною фігурою⁷⁴, вплив Адміністрації Президента на судову владу залишався значним. У квітні 2010 р. Верховна Рада прийняла закон про судову реформу, згідно з якою Верховний суд позбувся значної частини своїх повноважень, які перейшли до спеціальних судів, контрольованих Партією регіонів. Крім того, спеціально створена Вища рада юстиції, головою якої був давній соратник В. Януковича регіонал С. Ківалов, контролювала призначення і звільнення суддів нижчих інстанцій. Із восьми членів Конституційного Суду, які голосували проти змін правил формування парламентської коаліції, четверо пішли у відставку. На запит журналістів про кількість суддів, які проголосували «за» і «проти» скасування конституційної реформи і повернення до Конституції 1996 р., Конституційний Суд відповів, що інформація, що стосується процедури прийняття рішень, є службовою і не може бути оприлюднена⁷⁵. 26 грудня 2011 р. Конституційний Суд узаконив право Кабінету Міністрів вносити зміни до бюджету, тобто на свій розсуд визначати розмір соціальних виплат, мотивуючи це тим, що передбачені Конституцією соціально-економічні права громадян не є абсолютними⁷⁶, а Кабмін повинен забезпечувати економічну безпеку держави і діяти виходячи з доступних ресурсів. Однак, вже майже через тиждень було офіційне повідомлення Держказначейства про перевищення показників наповнення дохідної частини бюджету за листопад-грудень 2011 р. на 58,3 млрд грн, або на 28,1% більше, ніж за відповідний пе-

кваліфікаційного рівня бакалавра політології. – Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2013. – С. 28-29.

⁷⁴ Чого чекати від нового глави Верховного суду? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,15624296,00.html>. – Назва з екрану.

⁷⁵ Див. «КС засекретил количество судей, проголосовавших за отмену Конституции» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2011/11/1/6719468/>. – Название с экрана.

⁷⁶ Див. рішення Конституційного Суду від 26.12.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=166235>. – Назва з екрану.

ріод 2010 р.⁷⁷ Очевидно, це рішення було прийнято на перспективу, надаючи уряду М. Азарова можливість у ручному режимі використувати соціальне маневрування напередодні та після парламентських виборів 2012 р.

– Уже за перший рік президентства В. Януковича в Україні суттєво погіршилася ситуація зі свободою слова, діяльності ЗМІ та незалежності правосуддя. Міжнародні організації зафіксували зниження зазначених та інших показників⁷⁸. Судові процеси щодо дій лідерів опозиції і засудження Ю. Тимошенко викликали звинувачення у вибірковому правосудді, погіршенні демократичних стандартів, що призвело до кризи взаємин Адміністрації Президента В. Януковича із Заходом.

Неформальні інститути:

– Посилилася практика непрозорого і непублічного прийняття рішень. Так, лише протягом 2010 р. різними органами влади було видано 77 умовно-легітимних актів. З них – після обрання Президентом В. Януковича 68 документів з грифом «Для службового користування». Зокрема, Президентом – 9, Кабінетом Міністрів – 19, Службою безпеки України – 15, іншими структурами – 34⁷⁹.

– Клієнтелізм та непотизм стали визначальними принципами призначення на політичні й адміністративні посади. Зі зміною влади В. Янукович особисто курував формування виконавчої вертикалі влади починаючи з міністрів і закінчуючи головами районних і міських адміністрацій. Мета у Президента тут була та сама, що й в усіх його попередників – створити якомога ширшу клієнтелістську мережу, де б «клієнти» перебували у прямій чи опосередкованій залежності від «патрона». Мережа, яка була створена Л. Кучмою, базувалась на противагах між кількома політико-економічними групами, що забезпечувало йому

⁷⁷ Див.: Україна отримала 266 млрд доходу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/01/5/6890579/>. – Назва з екрану.

⁷⁸ Див. звіт міжнародної правозахисної організації «Репортери без кордонів» про стан свободи слова в Україні у 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://en.rsf.org/press-freedom-index-2010,1034.html>; Звіт Freedom House// http://freedomhouse.org/images/File/fiw/FIW_2011_Booklet.pdf; Звіт фонду Бертельсманна «Transformation index 2010»// http://www.bertelsmann-transformation-index.de/fileadmin/pdf/Anlagen_BTI_2010/BTI_2010_Ranking_Table_E_web.pdf. – Назва з екрану.

⁷⁹ Северин О. «Службове користування»: підсумки року [Електронний ресурс] / О. Северин. – Режим доступу: <http://stop-x-files-ua.org/?p=4243> – Назва з екрану.

роль головного брокера. В. Ющенко намагався покладатися на близьке оточення, але не зумів, тому швидко втратив підтримку. До того ж йому бракувало формальних повноважень. Із перемогою В. Януковича на президентських, а Партії регіонів на місцевих виборах, владна вертикаль замкнулася і стала жорстко централізованою. Клієнтелізм виявився ближчим і зрозумілішим способом виживання, ніж раціонально-бюрократична організація влади. Можна стверджувати, що з приходом до влади В. Януковича Україна повернулася до системи «патронатного президентства» у термінах Г. Хейла⁸⁰, чи наблизилась до «суперпрезиденціалізму» у формулюваннях С. Фіша⁸¹.

– Підготовка (починаючи з прийняття закону про місцеві вибори, який надавав перевагу провладним парламентським партіям і обмежував права опозиційних і непарламентських партій у формуванні ТВК) та проведення місцевих виборів відбулося з безліччю порушень⁸². Прийняття парламентом 17.11.2011 р. закону про повернення до змішаної виборчої системи, з одного боку, можна інтерпретувати як черговий неформальний пакт між парламентською більшістю і опозицією⁸³ («за» проголосували 336 депутатів із 450), а з іншого – як типовий приклад «гри з правилами».

Низька легітимність, ефективність і дієвість попереднього уряду в умовах домінування неформальних правил стали полегшувачими умовами для демонтажу нестабільної дефектної демократії та спробою встановлення авторитаризму під гаслами відновлення стабільності та наведення порядку. Стабільності, як і авторитаризму, досягти не вдало-

⁸⁰ Hale H. Democracy or Autocracy on the March? The Colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism / H. Hale // Communist and Post-Communist Studies – 2006. – Vol. 39. Issue 3. – P. 305-329.; Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия // Pro et Contra. – 2008. – № 1. – С. 6-21.

⁸¹ Fish M. Steven. Democracy derailed in Russia: The Failure of Open Politics / M. Fish. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

⁸² Див. звіти Комітету виборців України про спостереження за ходом місцевих виборів у різних регіонах України. – Режим доступу: http://cvu.org.ua/activity.php?lang=ukr&mid=activity&aid=4&lim_beg=0; Див. звіти спостерігачів від Європейського парламенту. – Режим доступу: <http://euobserver.com/24/31176>; Див. заяви Кетрін Ештон – Високого представника ЄС із закордонних справ та політики безпеки. – Режим доступу: http://www.kyivpost.com/ua/news/opinion/op_ed/detail/88749/.

⁸³ Рахманін С. Ничья в пользу проигравших [Электронный ресурс] / С. Рахманин. – Режим доступа: http://zn.ua/POLITICS/nichya_v_polzu_proigravshih-91879.html (2011). – Название с экрана.

ся. На це вказують результати спеціального дослідження з вимірювання стабільності режиму в Україні⁸⁴. З цією метою автором був розроблений індекс політичної стабільності, що складається з п'яти показників: легітимності, ефективності, дієвості, а також вертикальних (потенціал протесту) і горизонтальних (лояльність оточення) загроз. Емпіричними референтами зазначених показників, крім останнього, стали дані соціопитувань. Значення індексу лежать в інтервалі від 0 до 1 (чим вище значення, тим менша стабільність). Станом на грудень 2011 р. індекс становив 0,76, що вказувало на досить нестабільний стан режиму. Ці значення індексу зрівнялися зі значенням кризового 2008 р. (0,76) і майже досягли показника «революційного» 2004 р. (0,77).

Зазначені тенденції засвідчили спроби влади запровадити в Україні практику російської «керованої демократії», але вони не досягли мети. Якщо дивитися на приклади Росії чи Білорусі, то достатніми умовами встановлення авторитаризму варто було б вважати закріплення практики виборчих маніпуляцій на наступних виборах, монополізацію політичного простору, перетворення змагальної партійної системи на незмагальну, монополізацію економічного простору, маргіналізацію опозиції, ліквідацію плюралізму в інформаційній сфері і врешті атомізацію суспільства та перетворення громадян на спостерігачів.

Падіння В. Януковича засвідчило, що забезпечити виконання цих умов йому не вдалося. Його формальні повноваження і неформальний вплив давали можливість домагатися прийняття потрібних рішень, проте в самій Партії регіонів були різні групи інтересів, які швидко відхрестилися від патрона після його падіння. Оточення В. Януковича не бажало, щоб уся повнота влади перебувала тільки у його руках. Зрештою, В. Янукович не мав ні політичного чуття Л. Кучми, ні харизми Ю. Тимошенко, ні контролю над спецслужбами, як у випадку В. Путаїна, ні суміші цих рис, як у О. Лукашенка. Найбільшою проблемою В. Януковича було забезпечення легітимності. Він володів негативною харизмою, яка пов'язана з його кримінальним минулим. Така його характеристика, як: «Він сучий син, але він наш сучий син», яку авторові доводилося часто чути від мешканців Донецької області, може

⁸⁴ Мацієвський Ю. Від хаосу до порядку: чи стабільний політичний режим у постпомаранчевій Україні? / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2011. – № 5. – С. 93-100. Детальніше про це дивіться параграф 6.2.

свідчити про сприйняття негативної харизми мешканцями регіону. Хоч як би там було, поєднавши у собі всю вертикаль влади, Президент став особисто відповідальним за внутрішню і зовнішню політику. Тому зростання соціального невдоволення стало серйозною «вертикальною» загрозою, яка виявилася недооцінена ні Президентом, ні його оточенням⁸⁵.

Щоб виразніше помітити ступінь наближення/віддалення, існуючого в Україні гібридного режиму до консолідованого авторитаризму пропонуємо порівняти, реконструйований аналітичним шляхом, ідеальний тип авторитарного режиму з тим, що існував в Україні через рік після приходу до влади В. Януковича і на кінець його президентства⁸⁶.

Таблиця 5.3.1. Наближення гібридного режиму до консолідованого авторитаризму

Ознаки консолідованого авторитарного режиму	Наявність/ Відсутність 2011	Наявність/ Відсутність 2014
Концентрація і централізація влади в руках однієї політичної сили	Так	Так
Відсутність верховенства права (Rule of Law) і вибіркоче використання закону (Rule by Law)	Так	Так
Постійне намагання обмежити громадянські права і свободи та діяльність опозиції	Так	Так
Слабке «громадянське суспільство»	Частково	Частково
Маніпульовані вибори	Частково	Так
Непрозоре прийняття політичних рішень невибраними чиновниками	Частково	Так
Низька масова, але прихована висока елітарна політична конкуренція	Частково	Частково
Керівництво є самопризначеним або навіть вибраним, але таким, що не може бути зміненим громадянами в результаті вільних виборів	Ні	Ні

⁸⁵ За результатами грудневого (2011 р.) опитування Центру Разумкова частка тих, хто вважає, що у випадку суттєвого погіршення умов життя потрібно вийти на вулицю і протестувати, становила 52% (уперше за останні десять років), тоді як частка тих, хто готовий терпіти погіршення матеріальних умов задля збереження порядку, становила 23%. Див. Громадська думка про підсумки 2011 р. // http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=386.

⁸⁶ Мацієвський Ю. Чи можливий авторитарний режим в Україні? / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2011. – № 1. – С. 51-64.

Таблиця 5.3.1. Наближення гібридного режиму до консолідованого авторитаризму (продовження)

Невизначений час повноважень правителя чи правлячої партії	Ні	Ні
Забезпечення політичної стабільності контролем над і підтримкою військових	Ні	Ні

Джерело: розробка автора на основі (Linz, 1993, 2000; Bunce 1990).

З таблиці видно, що станом на середину 2011 р. три з десяти показників відповідають ознакам авторитарного режиму, у чотирьох присутні зміни у напрямі авторитаризму, або збереглися авторитарні практики ще з комуністичних часів, а три останні не виявляють себе в Україні. На кінець 2013 р. ситуація погіршилась у частині виборів і прийняття рішень, проте усі інші показники залишилися без змін. Попри відчутний авторитарний тренд, рух до консолідованого авторитаризму був ускладнений обмеженим терміном перебування на посаді, необхідністю проведенням виборів і відсутністю традиції втручання «силовиків» (військових) у політичний процес. Сказати про те, що три останні ознаки в Україні не можливі зовсім, було б надто категорично, проте вважати, що вони могли бути легко знівельовані командою Президента, було б наївно. Попри те, що В. Янукович уперше в історії незалежної України був обраний Президентом меншістю українців, він усе-таки був обраний. Спроби «правильно провести вибори» були, про що свідчать результати парламентських виборів, але вони не забезпечили Партії регіонів одноосібного панування в парламенті.

Низька легітимність уряду Ю. Тимошенко і Президента В. Ющенка на фоні слабких формальних інститутів – конституції, партій, парламенту, опозиції стали полегшуючими умовами для демонтажу нестабільної дефектної демократії і спробою встановлення авторитаризму, але вони не забезпечили цього. З дев'яти достатніх умов, які ми визначили у попередньому параграфі (5.2.), більшість так і не були виконані.

Структурні обмеження на шляху до авторитаризму

Досягнення повного контролю над суспільством є мрією кожного автократа, проте цей стан, замість очікуваної стабільності, містить у собі приховані загрози. Намагаючись копіювати російські зразки,

українська влада не врахувала кількох структурних обмежень, які відрізняють Україну від Росії, не кажучи вже про Білорусь, кавказькі чи середньоазійські республіки колишнього СРСР.

По-перше, навіть після розширення президентських повноважень і встановлення контролю над ключовими інститутами держави в країні існували політико-економічні групи (ПЕГ), діяльність яких через корупцію, влада не могла контролювати. Намагання унезалежитися від підтримки «олігархів» виявилось у швидкому нарощенні активів «Сім'ї», але це не врятувало Президента. Крім того, в країні залишилося близько мільйона дрібних і середніх підприємців, що потрапляють до категорії «середнього класу», і більше півтора мільйона самозайнятих громадян. Дії влади у здійсненні податкової реформи засвідчили, що «соціального контракту» з найбільш активною частиною суспільства вона не досягла. Податкова інспекція активно використовувалася як інструмент контролю, але сама ця структура була глибоко корумпована, тому забезпечити ефективний контроль вона не змогла.

По-друге, посилення тиску на ЗМІ не забезпечило монополії над інформаційним простором і суспільними настроями українців. Не зважаючи на всі медіа-заходи, повна підтримка діяльності Президента протягом 2010 р. впала майже на половину. Якщо серед мотивів порушення кримінальної справи проти Л. Кучми був контроль над медіа-активами В. Пінчука, то влада, очевидно, намагалася щільніше контролювати інформаційний простір перед парламентськими виборами. Навіть під час протестів кін. 2013 р. влада не змогла контролювати весь телевізійний простір, не кажучи вже про альтернативні мережі комунікації, які були тим дієвішими, чим більшим був тиск на традиційні канали комунікації.

По-третє, падіння В. Януковича засвідчило, що у влади не було інструментальної опори у вигляді сильного апарату примусу і професійної бюрократії, без яких не те що авторитаризм, а й будь-який режим не може існувати. Спроба Служби безпеки України (СБУ) встановити контроль над керівниками університетів загалом виявилась невдалою. Крім того, СБУ не змогла шантажувати тисячі дрібних держслужбовців і переслідувати десятки тисяч «незгодних». А без ефективних спецслужб і лояльної бюрократії неможливо забезпечити повний контроль у державі. Незважаючи на масштабну кадрову чистку, здійснену в рус-

лі адміністративної реформи, лояльність держслужбовців не вдалося забезпечити. Основою лояльності був доступ до корупційних схем, а не професійний етос, ідейні переконання чи навіть страх. Накази з центру просто «провисали» на місцях тому, що лакейство, непрофесіоналізм і хабарництво роз'їли державну службу. Кампанія по боротьбі з корупцією мала б оздоровити державну службу, якби не здійснювалась вибірково. Але як це часто трапляється у пострадянських країнах, прихована мета політики домінує над явною. Тому замість наведення ладу в держслужбі влада хотіла послабити опозицію, заповнити «своїми» людьми звільнені посади, нагнати страху на «чужих», щоб боялися «свої».

По-четверте, на заваді поверненню до авторитаризму стали традиційні розколи в Україні – регіональний, між Сходом і Заходом, релігійний – між кількома конфесіями і церквами, національно-ідеологічний – між національно державним та постколоніальним статусом України, геополітичний – між проєвропейським і проросійським центрами тяжіння і нарешті політичний – між конкуруючими бізнес-групами та їх політичними надбудовами. За півтора року команда В. Януковича не те що не пододала ці розколи, але, на угоду Кремлю, ще більше їх посирила. В. Ющенко можна звинувачувати не в тому, що він не об'єднав націю, а в тому, що своїми останніми указами він допоміг Д. Табачнику її далі розколювати. Протиставлення Заходу і Сходу не допомогло В. Януковичу виграти вибори у 2004 р., але допомогло В. Путіну вже у 2014 р. анексувати Крим і дестабілізувати ситуацію на Сході України. Рейтинг Президента та його партії падав у всіх регіонах України, але найбільше на Сході і Півдні, що було зафіксовано ще під час місцевих виборів.

Роз'єднана нація і фрагментовані еліти ускладнювали рух до демократії. Ті ж самі причини заважали В. Януковичу створити єдиний політичний простір, що є необхідною умовою встановлення авторитаризму.

По-п'яте, в Україні не було й немає соціальної бази авторитаризму, як то певна суспільна чи етнічна група або військові. Хоч Партія регіонів і отримала перевагу на місцевих виборах, ця перевага була швидше результатом маніпуляцій, ніж результатом вільного вибору громадян.

Більшість громадяни справді прагнули приходу « сильного лідера », але ці сподівання вони пов'язували з відновленням законності, безпеки і впевненості у майбутньому. Попри виражені патерналістські настрої,

лише 15% громадян були готові змиритись з обмеженням своїх прав на користь «порядку»⁸⁷. Тому уявлення про те, що народ чекає на Піночета виявилось помилковим. У виборі між демократичною та авторитарною владою українці віддавали однозначну перевагу демократії (62,1%) над авторитаризмом (28,1%)⁸⁸. Слабкою соціальною базою режиму залишалось апатичне населення, і то доки не відчуло суттєвого погіршення матеріального становища. Масові протести у Північній Африці, викликані економічним та демографічним тиском на фоні відсутності соціальних перспектив, вже тоді підштовхували до певних паралелей. Проте Майдан 2013-2014 рр. мав не так економічне, як ціннісне підґрунтя⁸⁹.

Врешті ні ЄС, ні США не прагнули встановлення авторитарного режиму в Україні. Якщо ЄС на словах був зацікавлений у поширенні демократії та ліберальних цінностей, а насправді співпрацював із диктаторами, аби забезпечити себе нафтою та газом, то поява ще однієї авторитарної країни на своїх кордонах була б таки вкрай не бажана. Тому в Брюсселі хоч і «втомились від України», цілком усвідомлювали, що їх чекає у випадку перетворення Росії у «Євразійську Нігерію», а України у лукашенківську Білорусь.

У США після хвилі масових протестів у Північній Африці задумались, як не допустити подібного розвитку подій в Україні. США підтримували українську владу, доки та не вдалася до розстрілу демонстрантів 18-20 лютого 2014 р. Лише після того, як влада в Україні перейшла «червону межу», погрози санкцій почали здійснюватися.

Росія, насправді, також не була зацікавлена у тому, щоб у Києві з'явився другий Лукашенко. Попри початкове «потепління» у відносинах Києва і Москви, епізодичні конфлікти виникали постійно, зважаючи на хижацьку природу та рентоорієнтовані бізнес-інтереси українського та

⁸⁷ Кириченко І. Нестійкий «кентавр» нашої демократії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3050/69027/>. – Назва з екрану.

⁸⁸ «Автопортрет. Україна 2010» Київський інститут проблем управління імені Горшеніна [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kipu.org.ua/Projects/files/2010/2010%20ukr.pdf>. – Назва з екрану.

⁸⁹ Мацієвський Ю. Протестний потенціал та політична мобілізація в Україні: чинники взаємодії [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський, В. Ковалко // Центр політичних досліджень НаУОА. – Режим доступу: http://cpr.oa.edu.ua/wp-content/uploads/2015/11/Protestnyi_potencial_ta_pol_mobilizaciya_chynnyky_vzayemodiyi_Matsiyevsky_Kovalko.pdf – Назва з екрану.

російського капіталів⁹⁰. Теперішнім господарям Кремля потрібно, щоб Україна і надалі залишалась у тіні Росії, перебуваючи у постійних кризах і з купою проблем. Такій країні завжди можна прийти на допомогу і порадити її керівництву, як варто вчинити. Врешті, «країна-невдаха» – добрий приклад для мобілізації і маніпуляції власним населенням.

Що стосується зовнішнього тиску з боку Заходу, то, як ми і передбачали, він призвів до протилежного від очікуваного ефекту. В. Янукович не пішов на «демократичні» поступки Заходу напередодні підписання угоди про політичну асоціацію і зону вільної торгівлі з ЄС. Логіка авторитарного стилю лідерства не передбачає таких «слабостей». Навпаки, зрив угоди з ЄС розв'язав Президенту руки і штовхнув його на шлях диктатури. В. Путіну необхідно було будь-що заблокувати рух України на зближення з ЄС, чи то через залучення України до Митного союзу, чи то шляхом політики «керуваної дестабілізації» унеможливити підписання угоди.

Перелічені чинники вказують на те, що авторитаризм, як і демократію, не можна розглядати як проекти. Попри те, що авторитаризм історично є найбільш поширеним типом організації влади, він укорінився там, де авторитарний стиль управління мав підтримку з боку суспільства. Соціокультурні чинники, зокрема політична культура, або те, що Х. Лінц називав «ментальністю», мають таке ж значення, як і зусилля акторів. Якщо авторитарна «ментальність» влади доповнюється авторитарною «ментальністю» підданих – режим може залишатися легітимним і стабільним тривалий час. Ці два елементи є найважливішими в сукупності інших, які прийнято називати «авторитарним синдромом». Попереднє керівництво України виявляло риси авторитарної «ментальності» й авторитарного стилю управління, хоча вони не так визначали його суть, як зневага до формальних процедур і права

⁹⁰ Ілюстрацією цієї тези є пародія на В. Януковича, що з'явилась на телевізійному рупорі Кремля – каналі ОРТ 30.10.2010 р. у сатиричній програмі «Большая разница» напередодні проведення місцевих виборів в Україні. В. Янукович там зображений у вигляді тупого і переляканого голосами виборців суб'єкта. Наступного дня програма з'явилась на українському каналі ICTV, але без цього сюжету. Коментатори пов'язують появу пародії з незадоволенням Москви наміром транспортування венесуельської нафти через трубопровід Одеса-Броди в аверсному режимі до Білорусі. Див. коментарі на сайті: <http://www.analitik.org.ua/current-comment/ext/4cd919f5edc32/>, та коментар А. Мотиля http://www.worldaffairsjournal.org/new/blogs/motyl/Is_Yanukovich_in_Putins_doghouse.

взагалі. У суспільстві ж майже не було авторитарних настанов та орієнтації, тому авторитарні механізми соціального контролю, як у випадку Росії чи Білорусі, тут постійно наштовхувалися на пасивний опір. Більшість структурних і процедурних чинників, що гальмували рух України до демократії, утримували її і від сповзання до авторитаризму.

Отже, беручи до уваги перелічені структурні обмеження, білоруський чи російський варіанти формування персоналістського чи однопартійного режиму в Україні стали неможливі. У гібридних режимах, таких як в Україні, говорити про демократизацію або авторитаризацію взагалі проблематично. Більш продуктивним є, на наш погляд, дослідження процесів реформатування «політичних машин»⁹¹ і механізмів утримання влади.

У цьому ключі президентство В. Януковича краще розглядати крізь призму відновлення системи «патронатного президентства». Намір В. Януковича провести адміністративну реформу варто розглядати як усвідомлене бажання сформувати професійну і лояльну бюрократію, яка повинна була б стати однією з основ режиму, а через право призначення керівників та заступників «центрального органу виконавчої влади» отримати ще більші можливості контролю за діями чиновників. Реформа не сприяла збільшенню ефективності державної служби, але це і не було її метою. Наступним кроком мало б бути суттєве реформування РНБО, Адміністрації Президента, СБУ та МВС. Без цих силових структур у В. Януковича був обмежений (до спецпідрозділів МВС, судів і прокуратури) арсенал ресурсів для контролю над опозицією і суспільством. Так чи інакше проміжок між парламентськими і президентськими виборами, як автор і передбачав раніше⁹², став критичним як для влади, так і для країни в цілому.

Інволюція конституціоналізму

Отже, чому так швидко був зупинений імпульс демократизації, а В. Янукович протягом одного року отримав повноваження, яких не мав

⁹¹ Див. D'Anieri, (2005); Hale, (2010).

⁹² Мацієвський Ю. Зазираючи у майбутнє: сценарії інволюції дефектної демократії в Україні // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 137. Т. 149. Політологія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 14-20.

навіть Кучма? Відповідь на це питання варто шукати не так у самих діях нової команди, як у звичних для більшості українських політиків способах прийняття рішень і формах взаємодії. Тобто причина не в людях, а в інститутах. Іншими словами, формальні інститути – конституція, партії, парламент, опозиція – вкотре виявились слабшими ніж неформальні – патронаж, клієнтелізм, непотизм. Корупція набула системного характеру⁹³. Вона стала не просто мастилом державного механізму, але й значною частиною суспільних відносин, позаяк роз'їдає слабке громадянське суспільство, меркантилізує соціальні зв'язки, посилює споживацькі цінності і породжує апатію.

Спільним для усіх чотирьох президентів було намагання «погратися з правилами», хоч В. Янукович тут очевидно тримав першість. Без дотримання правил, або визнаних усіма гарантій, електоральна демократія не могла перетворитися у ліберальну. Порушення чинних правил, що проявилось у способі формування парламентської коаліції, зміна терміну місцевих виборів і спосіб їх проведення, врешті повернення в дію Конституції в редакції 1996 р. і майже негайне внесення змін щодо продовження термінів повноважень Президента та депутатів усіх рівнів вказує на занепад чи інволюцію конституціоналізму в Україні.

Інволюція або рух у зворотному напрямі, у нашому випадку означає систематичне порушення принципу верховенства права, вибіркоче використання закону і порушення як самих законів, так і процедури їх ухвалення. Загалом це виявляється у небажанні «грати за правилами», постійних спробах змінити правила і домінуванні неформальних правил (патронату, непотизму, клієнтелізму) над формальними.

Американський політолог Крістоф Стіфс (Christoph Stefes) звертає увагу, що верховенство права тримається на трьох взаємно залежних «стовпах»: ефективних державних інститутах і горизонтальній відповідальності (механізмові стримувань і противаг), вертикальній відповідальності, що можлива за наявності громадянського суспільства, і

⁹³ Відмінність епізодичної корупції від системної полягає в її інституціоналізації – проникненні останньої в усі сфери життя суспільства. Обґрунтування системного характеру корупції в Україні див. Vitvitsky B. Corruption, Rule of Law and Ukraine / B. Vitvitsky // Open Ukraine. Changing Course Towards a European Future. – Washington: DC.: Center for Transatlantic Relations. – P. 41-65.

демократичної політичної культури⁹⁴. Наявність цих трьох стовпів робить державу сильною, тобто здатною приймати і впроваджувати рішення незалежно від інтересів різних груп, а їх відсутність, навпаки, сприяє «захопленню» держави бізнесом чи криміналом.

В Україні руйнування верховенства права набуло обертів після 8 грудня 2004 р., коли зміни до Конституції були внесені з порушенням процедури⁹⁵. Ухвалення змін до Конституції в «пакеті» зі змінами закону про вибори Президента, ініціатором яких була Партія регіонів, стало результатом політичних торгів між «помаранчевими» і регіоналами, які погодилися поміняти пост Президента на обмеження його повноважень⁹⁶. Тоді це здавалося великим компромісом, винаходом, що допоміг мирно вирішити кризу. Не стільки сам факт цього рішення, як спосіб його ухвалення, замість послаблення недовіри у трикутнику Президент, парламент, Кабінет Міністрів, її тільки посилив. Політичний режим за В. Ющенка був «дефектною демократією», де слабкість конституціоналізму виявилась найбільшим її дефектом. З приходом В. Януковича формальні правила руйнуються остаточно, їх замінюють стійкі радянські та нові пострадянські неформальні практики, що на фоні збільшення президентських повноважень, політичної помсти, тиску на ЗМІ, а над усе нахабства і цинізму «донецьких» мало вигляд як сповзання до авторитаризму.

Визнання Конституційним Судом законним формування парламентської коаліції не лише фракціями, а окремими депутатами (рішення від 6.04.2010), яке суперечило його ж рішенням від 17.09.2008⁹⁷,

⁹⁴ Stefes C. Clash of Institutions: Clientelism and Corruption vs. Rule of Law / C. Stefes, P. M. Weters (eds) // The State of Law in the South Caucasus. New York: Palgrave Macmillan, 2005. – P. 5-7.

⁹⁵ Так, наприклад, Ю. Ключковський зауважив, що абсолютна більшість невідповідностей між положеннями Законопроекту та Закону № 2222 є наслідком відмови від внесення (невнесення) відповідних змін до Конституції України. Див. Ключковський Ю.: Чого не врахував Конституційний Суд. [Електронний ресурс] / Ю. Ключковський. – Режим доступу: <http://www.3republic.org.ua/ua/analytics/12548>. – Назва з екрану.

⁹⁶ Див. Зміна Конституції України через Конституційний Суд України. Центр політико-правових реформ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravo.org.ua/arkhiv/152-holovne/2010-03-02-15-16-48/227-changing-the-constitution-of-ukraine-by-the-constitutional-court-of-ukraine-ua.html>. – Назва з екрану.

⁹⁷ Див. рішення Конституційного Суду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v016p710-08>. – Назва з екрану.

стало своєрідним рубіконом між політичною пристойністю та «політичною доцільністю». Зміна регламенту Верховної Ради виявила три негативні наслідки. Перший. Створилися зручні умови для неправового, корупційного утворення більшості шляхом прямого перекуповування депутатів. Так після зміни регламенту крім фракцій Партії регіонів, Комуністичної партії України та Блоку Литвина до більшості увійшли позафракційні депутати В. Кисельов та І. Богословська (які обиралися за списками регіоналів, але були виключені) та депутати, обрані за списками БЮТ – І. Савченко, А. Веревський, В. Іваненко, О. Шепелев, П. Кузьменко. В. Литвин засвідчив про перехід з фракції НУНС до його блоку депутата С. Довгого⁹⁸. Згодом регіоналами стали й інші депутати, серед яких «бютівці» С. Березкін, Ю. Полунуєєв, А. Яценко, О. Фельдман, С. Глусь, «нунсівці» Д. Жванія, В. Борисов, В. Марущенко, В. Шемчук, О. Новіков, С. Харовський⁹⁹. Другий. Надання позафракційним депутатам права входити до складу більшості негативно позначилося на структуруванні парламенту по лінії влада – опозиція і на рівні партійної дисципліни. Структурування ускладнювалося постійною небезпекою зміни кількісного складу фракцій і супроводжувалося укладанням непрозорих, неформальних, прихованих угод. Третій. Парламент втратив значення незалежної гілки влади і перетворився на інструмент його підтримки. Головне завдання, яке на нього покладалось – формування уряду, підконтрольного президентові, було виконано успішно.

Ці та наступні дії політичних гравців руйнували залишки конституціоналізму. Якщо формальні правила не діють, то їх доповнюють, заміщують чи витісняють неформальні¹⁰⁰. В Україні неформальні інститути фактично витіснили формальні. Їх вплив проявився таким чином:

– Практика непрозорого і непублічного прийняття рішень, яка була характерною для всього періоду існування незалежної України, продовжувала діяти. Ми вже зазначили, що лише у 2010 р. різними органами

⁹⁸ У парламенті почалася міграція «тушок» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/10/5/5444739/>. – Назва з екрану.

⁹⁹ Шестеро депутатів на чолі з Жванією перейшли до коаліції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/shestero-deputativ-na-choli-z-zhvaniyeyu-uviyshli-do-koalitsiyi.html>. – Назва з екрану.

¹⁰⁰ Helmke G. Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda / G. Helmke, S. Levitsky // Perspectives on Politics. – 2004. – № 2(4).

влади було видано 77 умовно-легітимних актів¹⁰¹. За дев'ять місяців 2011 р. гриф ДСК був присвоєний 41 документів. Якщо президентських указів з таким грифом не було виявлено, то Кабінет Міністрів, Служба безпеки України та інші держустанови продовжували цю практику, незважаючи на чинність від 10.05.2011 р. закону «Про доступ до публічної інформації»¹⁰². Загальна кількість законодавчих актів із грифом «ДСК», виданих у період з серпня 1991 р. до березня 2012 р. становить 869 одиниць. З них із позначкою «Опублікуванню не підлягає» – 137 документів, та з позначкою «Не для друку» – 5 документів. Після законодавчого закріплення грифу «ДСК» незаконними залишилися щонайменше 142 документи¹⁰³.

– В Україні продовжував діяти клієнтелістський принцип призначення на політичні та адміністративні посади. Якщо в постпомаранчевий період клієнтелістська мережа була розділеною між В. Ющенком і Ю. Тимошенко¹⁰⁴, то з приходом до влади В. Януковича мережа знову стала централізованою. В. Янукович особисто курував формування виконавчої вертикалі влади, починаючи з міністрів і закінчуючи головами районних та обласних адміністрацій. Так, з 29 членів Кабінету Міністрів М. Азарова 8 були вихідцями з Донбасу, а ще 3 почали там свою професійну діяльність. Після приходу до влади В. Януковича 19 з 24 голів обласних адміністрацій були членами Партії регіонів. З перемогою президентської партії на місцевих виборах Партія регіонів отримала більшість місць у 10 обласних і міських радах та створила більшість за допомогою мажоритарних кандидатів у ще 12 областях. Клієнтелістська вертикаль замкнулася і стала жорстко централізованою. Сама Партія

¹⁰¹ Северин О. «Службове користування»: підсумки року (2011) [Електронний ресурс] / О. Северин. – Режим доступу: <http://stop-x-files-ua.org/?p=4243>. – Назва з екрану.

¹⁰² Северин О. Знати «нізя» (2011) [Електронний ресурс] / О. Северин. – Режим доступу: <http://stop-x-files-ua.org/?p=6292>. – Назва з екрану.

¹⁰³ Северин О. В Україні діють принаймні 142 незаконно засекречені акти законодавства [Електронний ресурс] / О. Северин // Право знати. – Режим доступу: <http://stop-x-files-ua.org/v-ukrajini-diyut-prynajmni-142-nezakonno-zasekrecheni-akty-zakonodavstva/>. – Назва з екрану.

¹⁰⁴ Fisun A. Ukrainian Teeter-Totter: The Vices and Virtues of Neopatrimonial Democracy [Electronic resource] / A. Fisun // PONARS Eurasia Policy MEMO No 120. – 2010. – Accessed: http://www.gwu.edu/~ieresgwu/assets/docs/pepm_120.pdf; Hale H. Eurasian politics as hybrid regimes: The case of Putin's Russia / H. Hale // Journal of Eurasian Studies. – Vol. 1. – Issue 1. – 2010. – P. 33-41.

регіонів з приходом до влади В. Януковича поповнилася на 400 тис. членів і досягла 1,4 млн. осіб, що порівняно з 2,7 млн. членів «Єдиної Росії» було удвічі більше за кількістю членів партії на душу населення¹⁰⁵. Збільшення кількості членів партії відбулося з допомогою адміністративного тиску, а іноді й відвертого шантажу. Автору не раз доводилося чути, що керівникам державних підприємств, освітніх установ, бізнесу певні особи пропонували на вибір підписати два документи – заяву про вступ до Партії регіонів або заяву про звільнення. Зазначена практика виявилася не так свідченням консолідації системи «домінуючої влади»¹⁰⁶, про що пишуть деякі дослідники¹⁰⁷, як поновлення системи «патронатного президентства»¹⁰⁸. Так чи інакше створена таким чином структура розсипалась, як тільки влада виявилася нездатною ефективно використовувати силу.

Чи могло бути інакше? Іншими словами, чи можна було подолати хаос, створений В. Ющенком і Ю. Тимошенко, конституційним шляхом? Теоретично так, прикладів подолання інституційних криз достатньо, але для цього було потрібно, щоб ключові гравці відмовилися від спроб встановити свої правила і пішли на свідоме самообмеження, тобто обрали «гру за правилами». Досвід демократичних транзитів показує, що демократія є побічним продуктом демократизації, а не свідомим вибором демократів. Коли в ситуації глибокого конфлікту, високої невизначеності і відносної рівноваги сил еліти відмовляються від знайомої для них «гри без правил» чи дуже привабливої, але дуже ризикової «гри на випередження» і обирають «гру за правилами», демократія має шанс.

¹⁰⁵ Див. Партія регіонів обошла Единую Россию по количеству членов на душу населения [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://news.zn.ua/POLITICS/partiya_regionov_oboshla_edinuyu_rossiyu_po_kolichestvu_chlenov_na_dushu_naseleniya-87751.html. – Название с экрана. Детальний аналіз проявів клієнтелізму і непотизму за президентства В. Януковича поданий у параграфі 5.4.

¹⁰⁶ Карозерс Т. Конец парадигмы транзита / Т. Карозерс // Политическая наука. – 2003. – № 2. – С. 42-65.

¹⁰⁷ Kudelia S. Politics and Democracy in Ukraine / S. Kudelia; eds. T. Kuzio, D. Hamilton // Open Ukraine. Changing Course Towards a European Future. – Washington DC: Center for Transatlantic Relations, 2011. – P. 14.

¹⁰⁸ Hale H. E. Democracy or Autocracy on the March? The Colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism / H. E. Hale // Communist and Post-Communist Studies – 2006. – № 3. – P. 267-294.

Політичний клас часів президентства В. Януковича переважно складався з представників бізнесу, колишніх партійних (комсомольських) функціонерів та радянських управлінців. Професійних політиків у вищих ешелонах влади, які не належали до жодної з цих груп, було близько 6%¹⁰⁹. Успадкована з попередніх років фрагментація еліти не була подолана спробою нав'язати новий консенсус. Та частина політичного класу, яка зайняла нішу опозиції з одного боку намагалася апелювати до народу і Заходу із закликами про загрозу авторитаризму, а з іншого – намагалася «вижити» у несприятливих умовах. Приклади конструктивної взаємодії обох частин політичного класу знайти дуже важко. Їхнє сприйняття політики відтворювало архаїчне, шміттівсько-більшовицьке протиставленням на «ми» і «вони». Якщо такі протиставлення вже сприймаються як пережитки у консолідованих демократіях, то в Україні часів президентства В. Януковича вони були виразною ознакою політичного дискурсу.

Висока непевність, посилена високою ціною перемоги чи поразки у боротьбі за владу, зумовила конфліктну поведінку еліт. Спроби досягнення порозуміння (пакту) в часи В. Ющенко були неефективними через недовіру гравців один до одного, непрозорий характер угод, та, як наслідок, їх постійне порушення. Втративши значну частину повноважень, В. Ющенко втратив і роль «головного гравця», тому не мав ні достатніх ресурсів, ані авторитету, щоб змусити своїх конкурентів прийняти його умови. Вся історія відносин у трикутнику Ющенко, Тимошенко, Янукович нагадує гру двох проти одного з постійною зміною сторін. Спікер парламенту В. Литвин грав з усіма і водночас проти всіх, намагаючись зберегти свою посаду.

Якщо пакт не вдався, а «гра за правилами», тобто самообмеження, виявилась менш привабливою, ніж намагання отримати все, то В. Янукович зробив вибір саме на користь цієї опції з тим, щоб припинити хаос. Якби перемогу на президентських виборах отримала команда Ю. Тимошенко, ситуація штовхала б її у той самий бік. Методи концентрації повноважень, напевно, були б більш гнучкіші, але від того, можливо, ще більш згубні.

¹⁰⁹ Андрусів В. Українська еліта: хто вона? [Електронний ресурс] / В. Андрусів. – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/348/5716.html>. – Назва з екрану.

Свідоме порушення процедур ухвалення рішень і концентрація повноважень – дві взаємопов'язані риси президентства В. Януковича. Перша вказує на те, що «гра з правилами» стала головною стратегією поведінки правлячої групи. Друга свідчить, що попри незначну зміну форми правління (з парламентсько-президентської на президентсько-парламентську), практика здійснення влади змінилася суттєво (з напівпрезиденціалізму на суперпрезиденціалізм). Монополізація влади фактично призвела до нівеляції ролі парламенту, зведення законотворчої гілки влади до урядового адміністративного додатку, який мав узаконювати ініціативи Президента. Результати голосування в парламенті по трьох питаннях – призначення М. Азарова главою уряду, ратифікація т. зв. «Харківських угод» і подання до Конституційного Суду про неконституційність політичної реформи 2004 року отримали підтримку 242, 236 і 252 депутатів відповідно (попри те, що Партія регіонів, КПУ та Блок Литвина разом могли зібрати максимум 207 голосів).

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що протягом чотирьох років президентства В. Януковича режим в Україні залишився гібридним, тобто таким, де конкурентні вибори співіснували з глибоко вкоріненим клієнтелізмом. Очевидно, що рівень конкурентності істотно знизився з часів В. Ющенко, але весь «Blitzkrieg» Януковича щодо розширення повноважень призвів не до встановлення авторитаризму, а до його квазіформи – гіпертрофованої виконавчої вертикалі без надійної інституційної основи та підтримки знизу.

Допускаючи руйнування парламентською більшістю і Конституційним Судом формальних правил політичної гри, В. Янукович досяг вочевидь небажаного, але цілком очікуваного результату – кількість і обсяг його повноважень виявились обернено пропорційними до кількості прихильників. Якщо на початку президентства його повністю підтримували від 35% до 48% громадян (результати першого і другого туру президентських виборів), то до кінця першого року президентства кількість його прямих прихильників зменшилося до 18,6%, а під кінець другого – до 7,3%¹¹⁰.

¹¹⁰ Див. Чи підтримуєте Ви діяльність Президента України (Динаміка 2000-2015 р). Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=67. – Назва з екрану.

Разом з імітацією дій В. Путіна, В. Янукович повторював його стратегічні помилки. Залишаючи корупцію як «машинне масло» вертикалі влади, В. Янукович услід за Путіним «вбивав» адміністративний потенціал держави. Без ефективної бюрократії керованість сучасною державою знижується. Держава повертається до традиційних патримоніальних витоків або звужується до фіскальних і репресивних функцій, тобто перетворюється на «поліцейську» державу. Ні про який «соціальний контракт» тут не могло бути мови, тому владі залишалося сподіватися на апатію українців, разом з територією передати управління країною зовнішнім суб'єктам, або ж зіграти «ва-банк», сподіваючись з допомогою сили зберегти владу і територію. Підписання Угоди про Асоціацію з ЄС могло б змінити суспільний і міжнародний імідж Президента, але страх втрати влади на президентських виборах і тиск з боку Росії унеможливили цей сценарій. Причини і наслідки таких дій будуть розглянуті в останній частині роботи.

Твердження про гібридний тип режиму вимагає прикінцевого уточнення. Отже, якщо у період президентства В. Ющенко цей гібридний режим мав більше демократичних ознак, ніж авторитарних (більш вільні вибори, відсутність тиску на ЗМІ і висока політична конкуренція), то з приходом В. Януковича пропорції змінилися і ми стали свідками повернення до практики маніпульованих виборів, посилення тиску на ЗМІ і звуження політичної конкуренції. Зміни, що відбувалися у формальних і неформальних інститутах та їх вплив на поведінку гравців до і після «Помаранчевої революції», можна розглядати як коливання у межах гібридного режиму. Вектор трансформацій політичного режиму має зигзагоподібний вигляд – від змагального чи електорального авторитаризму часів Кучми, через «дефектну демократію» президентства Ющенко до «квазіавторитаризму» Януковича. Україна ніколи не була повністю авторитарною, як і (ще) ніколи повністю демократичною країною. Чим завершиться цей транзит і в якій точці, поки що говорити рано.

5.4. Клієнтелізм і непотизм в Україні у період президентства В. Януковича¹¹¹

У цьому параграфі зосередимося на тому, як неформальні інститути, зокрема клієнтелізм та непотизм, проявили себе у період президентства В. Януковича. Ми, зокрема, покажемо, як формувалась клієнтелістська мережа за президентства Януковича, чому вона стала моноцентричною і спробуємо пояснити чи така її структура була зумовлена особистими мотивами Президента, чи логікою розбудови партії.

Крім відзначених вище інволюції конституціоналізму і швидкої концентрації влади президентство В. Януковича вирізнялося ще одним явищем, яке раніше не було присутнє в українській політиці. Йдеться про посилення впливу близького оточення і родичів Президента, що набуло назви «Сім'я». Останнє вказує на те, що клієнтелізм, який ми успадкували ще від радянських часів, доповнюється непотизмом. Простежити цей вплив спробуємо крізь призму патрон-клієнтських взаємодій.

У попередніх розділах ми відзначали, що головним принципом циркуляції еліт після здобуття незалежності була репродукція, а не зміна чи заміщення. Механізм взаємодії еліт також залишився незмінним. Президентство Л. Кучми спиралося на розгалужену клієнтелістську мережу. Політична конкуренція між представниками старої партійної номенклатури та новою промисловою елітою велася за доступ до каналів зв'язку з патроном – Л. Кучмою. З президентством В. Ющенко пов'язувались сподівання на повне переформатування політичних відносин в країні. За умови зміни еліт очікувалось встановлення нових, а по суті утвердження формальних правил гри. Ці очікування не виправдались принаймні з двох причин. По-перше, навіть тоді коли до влади приходили нові люди, вони швидко переймали домінуючі практики (як, наприклад, лідер «Пори» Владислав Каськів), а по-друге, сам Президент не виявляв рішучості у впровадженні реформ, втягнувся у боротьбу

¹¹¹ В основі цього розділу є таке дослідження: Мацієвський Ю. Клієнтелізм в українській політиці у період президентства Віктора Януковича [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський, І. Собчук // Центр політичних досліджень. – Режим доступу: http://cpr.oa.edu.ua/wp-content/uploads/2015/06/Clientelism_Matsiyevsky_Sobchuk.pdf. – Назва з екрану.

за повноваження з прем'єром Ю. Тимошенко, зумовив розчарування у «демократії» серед більшості українців, чим полегшив повернення В. Януковича до влади. Неформальні практики виявились більш тривкими, ніж формальні правила. Замість зникнення, моноцентрична клієнтелістська мережа перетворилася на двоцентричну, що було викликано конкуренцією між Президентом та прем'єром¹¹². З приходом до влади В. Януковича клієнтелістська мережа знову набула моноцентричного вигляду.

Український, як і більшість пострадянських «пактів еліт», спрямований не на закріплення конкуренції, а на її звуження через обмеження доступу опонентів до публічних ресурсів чи їхнього «вичавлювання» з політичного поля¹¹³. Прикладом такого обмеження стали призначення на державні та адміністративні посади родичів чи людей із близького оточення Президента. У найширшому розумінні такий варіант міжелітних взаємодій можна описати поняттям клієнтелізму.

Мережевий підхід у дослідженні клієнтелістських зв'язків

Щоб реконструювати клієнтелістську мережу, побудовану В. Януковичем, звернемось до методології дослідження соціальних мереж. Аналіз соціальних мереж є усталеним підходом до вивчення політичних структур і відносин між політичними акторами. Основним компонентом мережі є зв'язки, які визначають відносини між її учасниками. С. Вассерман і К. Фауст виділяють такі принципи мережевого аналізу:

- дії акторів аналізують під кутом їхньої взаємозалежності один від одного;
- зв'язки між акторами є каналами передачі матеріальних чи нематеріальних ресурсів;
- мережева модель визначає структурне оточення як таке, що уможливорює або забороняє індивідуальну соціальну дію;
- мережі зображуються як структури або зразки тривалої взаємодії між акторами¹¹⁴.

¹¹² Hale H. Ukraine: The Uses of Divided Power / H. Hale // Journal of democracy – 2010. – Vol. 21. – № 3. – P. 84-98.

¹¹³ Гельман В. Из огня да в польмя? (Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе) / В. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 81-108.

¹¹⁴ Wasserman S. Social Network Analysis: Methods and Applications // Cambridge University Press. – 1994. – 825 p.

Мережевий підхід дозволяє відтворити соціальну структуру у вигляді мережі: через акторів та зв'язки між ними. Кількість та якість зв'язків учасників мережі визначають ступінь її щільності, солідарності та міцності.

Важливим поняттям у мережевому аналізі є «керівні вузли». Ще Чарльз С. Мілз зауважив, що через рішення у політичній сфері визначаються дії в економічній та військовій сферах. Тобто, під вузлами можна розуміти точки перетину представників політичної, економічної чи освітньої еліти¹¹⁵.

Для реконструкції клієнтелістської мережі до уваги візьмемо акторів з найближчого оточення Президента, тобто людей, які займали керівні посади в Адміністрації Президента, а також кадровий склад органів виконавчої влади – міністри Кабінету Міністрів України та голови обласних державних адміністрацій. У характеристиці бізнес-зв'язків звернемо увагу на окремих осіб зі сфери бізнесу.

Так, до уваги візьмемо три різновиди зв'язків:

1. Політичні зв'язки – через збіг періоду роботи у державних установах чи членство в одній політичній партії.
2. Бізнесові зв'язки – через спільне володіння бізнесом, спільну роботу на підприємстві (наприклад, генеральний директор, заступник), через входження підприємств до однієї бізнес-групи.
3. Родинні зв'язки – «кровні» та «некровні» родичі.

Таким чином, за умови збігу періодів роботи, назви компанії чи згадки про спільне володіння бізнесом, наявності родинних зв'язків будемо вважати, що два актори є пов'язаними.

Аналіз

З лютого 2010 р. до лютого 2014 р. року в Україні тривало президентство В. Януковича. Після повернення в дію Конституції 1996 року посада Президента знову стала центральною в системі органів виконавчої влади. Індекс президентських повноважень (ІПВ) Л. Йохансена та О. Норгаарда показує значне збільшення президентської влади (від 47,3% у 2004 році до 52,2% за Конституцією 1996 року). Беручи до

¹¹⁵ Костюченко Т. Політична еліта України: застосування мережевого підходу для аналізу зв'язків [Електронний ресурс] / Т. Костюченко – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/.../02_kostyuchenko_ts.PDF/. – Назва з екрану.

уваги факт, що за умови максимальної концентрації президентської влади, яка оцінюється у 60 балів, збільшення показника на п'ять відсотків вказує на суттєве збільшення повноважень глави держави.

Здобувши розширені президентські повноваження і встановивши контроль над законодавчою та судовою гілками влади, Президент розпочав розбудову мережі, яка мала стати одним зі стовпів режиму. Відбувалося це у двох формах – шляхом кадрових призначень та через прийняття політичних рішень, орієнтованих на вузьке коло клієнтів. Так, главою Адміністрації Президента став С. Львовичкін. У 2002-2005 роках він працював на посаді першого помічника Президента Л. Кучми і був добре обізнаний зі специфікою діяльності цього органу. С. Львовичкін безпосередньо пов'язаний із групою «РосУкрЕнерго» та її очільником Д. Фірташем¹¹⁶.

Радники Президента в Адміністрації – І. Акімова, Г. Герман, О. Лукаш також пов'язані із провладною командою. І. Акімова – бізнес-партнер Р. Ахметова, О. Лукаш – є людиною Президента, одна із ключових постатей у справі приватизації земельної ділянки для В. Януковича у Межигір'ї¹¹⁷, Г. Герман – від 2005 року персональний радник В. Януковича¹¹⁸.

У формуванні Уряду чітко проявився вже знайомий в Україні квотно-коаліційний характер. Проте цього разу йшлося не стільки про квоти в уряді М. Азарова учасників пропрезидентської більшості (КПУ і Блоку Литвина), скільки про квоти окремих впливових угруповань із самої Партії регіонів¹¹⁹. У таблиці 5.4.1. показаний розподіл впливів у першому уряді М. Азарова на момент його формування.

¹¹⁶ Фесенко В. Аналітична доповідь «Перший місяць президентства Віктора Януковича» [Електронний ресурс] / В. Фесенко, І. Попов та ін. – Режим доступу: <http://penta.org.ua/content/files/final%20copy.pdf>. – Назва з екрану.

¹¹⁷ Лещенко С. «Межигір'я»: Рай для Януковича. Частина II. УП [Електронний ресурс] / С. Лещенко. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/04/19/4946080>. – Назва з екрану.

¹¹⁸ Фесенко В. Аналітична доповідь «Перший місяць президентства Віктора Януковича» [Електронний ресурс] / В. Фесенко, І. Попов та ін. – Режим доступу: <http://penta.org.ua/content/files/final%20copy.pdf>. – Назва з екрану.

¹¹⁹ Фесенко В. Аналітична доповідь «Перший місяць президентства Віктора Януковича» [Електронний ресурс] / В. Фесенко, І. Попов та ін. – Режим доступу: <http://penta.org.ua/content/files/final%20copy.pdf>. – Назва з екрану.

Таблиця 5.4.1. Групи впливу у першому уряді М. Азарова (станом на 11 березня 2010 р.)

Найближче оточення Януковича	Група Фірташа	Група Ахметова	Група Литвина
О. Попов, Ю. Хіврич, А. Близнюк, В. Слаута, В. Тихонов, М. Єжель, А. Толстоухов. Ю. Ященко, А. Ключев, М. Кулиняк, Д. Табачник, В. Балого, Д. Саламатін, А. Могильов, В. Яцуба	В. Хорошковський К. Грищенко Ю. Бойко О. Лавринович	Б. Колесніков Д. Колесніков Р. Сафіуллін Р. Богатирьова	В. Бойко В. Надрага К. Єфименко
Група Ключева В. Сівкович, Н. Шуфрич, А. Близнюк.			
«Сім'я» Е. Ставицький, В. Захарченко, Ю. Колобов, М. Присяжнюк			

Джерело: Гунько Д., (2014).

Людьми самого В. Януковича вважалися віце-прем'єр А. Ключев, міністр освіти Д. Табачник, міністр юстиції О. Лавринович, міністр охорони здоров'я О. Аніщенко, міністр аграрної політики М. Присяжнюк¹²⁰. Перших трое входили до складу всіх урядів, очолюваних В. Януковичем. Перед О. Аніщенком міністерство охорони здоров'я очолювали З. Митник та І. Ємець, люди, близькі до М. Азарова. Їх звільнення пояснювали відсутністю професіоналізму, незадовільним виконанням програми реформ, незгодами всередині провладної партії та наближення парламентських виборів. Протягом не цілих двох років із 29 міністрів, призначених 11 березня 2010 р., на початку 2012 р. залишилося 9¹²¹. Ми це пояснюємо тим, що в Партії регіонів В. Янукович намагався збудувати свою власну мережу. Про це свідчить і звільнення з посади міністра фінансів Ф. Ярошенка, людини, яка мала досвід спільної роботи з М. Азаровим. Ф. Ярошенко ще в 1997 році прийшов до Миколи Азарова на посаду заступника голови Державної

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Звиглянич С. Уряд Азарова: Два роки кадрових перестановок [Електронний ресурс] / С. Звиглянич // РБК-Україна. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/top/show/pravitelstvo-azarova-dva-goda-kadrovyyh-perestanovok-25022012165400>. – Назва з екрану.

податкової адміністрації. У червні 2004 року був призначений головою ДПАУ та пропрацював на цьому місці до приходу «помаранчевих». М. Присяжнюк на виборах 2010 р. керував Житомирським штабом В. Януковича. На початку 1980-х років він працював у Єнакієво на підприємстві «Орджонікідзевугілля», де В. Янукович тоді керував автобазою.

Представником інтересів так званої «групи Росукренерго» в Уряді був міністр палива та енергетики Ю. Бойко. Бойко входив до найближчого кола головного акціонера «РосУкрЕнерго» (РУЕ) Д. Фірташа. Свого часу, перебуваючи на посаді голови «Нафтогазу України», Юрій Бойко розробив усю схему діяльності посередника і навіть входив у координаційну раду РУЕ. Крім суто ділових зв'язків, Д. Фірташа з Ю. Бойком пов'язували майже родинні стосунки. Близькими до цієї групи були міністр закордонних справ К. Грищенко, який після «Помаранчевої революції» вступив у Республіканську партію Ю. Бойка, і міністр фінансів В. Хорошковський. Утім, останній, будучи одним із медіа-магнатів України, став корисним і для самого Президента¹²².

Безпосереднім представником інтересів Р. Ахметова в уряді був Б. Колесніков (віце-прем'єр з питань Євро-2012). Його призначення в експертних колах розглядалося як перший крок Р. Ахметова до усунення із футбольного олімпу родини Суркісів¹²³.

Формування особистої мережі Президентом чітко простежується на прикладі призначень у силових структурах. Міністром внутрішніх справ став В. Захарченко – близький друг старшого сина В. Януковича – Олександра. Раніше на цій посаді перебував А. Могильов, до призначення його Головою Ради Міністрів АРК. А. Могильов – людина впливового у свій час регіонала, нині покійного Василя Джарти¹²⁴. На останніх виборах Президента Могильов очолював кримський штаб Януковича, куратором якого був Джарти. До цього Могильов керував міліцією автономії, звідки був звільнений Юрієм Луценком. ТанDEM Джарти-Могильов бере початок з Макіївки, коли Джарти був мером міста, а Могильов – начальником міської міліції. Тоді ж міським про-

¹²² Сфери впливу уряду Микола Азарова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.ukrhome.net/content/633106/>. – Назва з екрану.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Там само.

курором Макіївки був Ренат Кузьмін, перший заступник Генерального прокурора України у період президентства Януковича. Міністром оборони став М. Єжель – колишній заступник міністра оборони, командувач ВМС України за президентства Л. Кучми. Єжель пройшов своє становлення у Севастополі, мав тісні стосунки з Чорноморським флотом Росії. За свідченнями окремих джерел, він став міністром оборони після рекомендації з Москви¹²⁵. Замикає силову вертикаль влади посада Генерального прокурора України, яку зайняв кум В. Януковича – В. Пшонка.

24 грудня 2012 р. Президент призначив новий склад уряду, який відобразив підсумки внутрішньої боротьби у владі. Так, у другому уряді М. Азарова посилюється вплив «Сім'ї» та групи Р. Ахметова, але послабився вплив т. зв. «газового лобі». До найближчого оточення В. Януковича належали 9 членів уряду, з них 6 – були висуванцями «Сім'ї». З цього найближчого оточення членами Партії регіонів було 4 урядовців: О. Лукаш, Е. Ставицький, О. Лавринович та М. Присяжнюк. Прихід в уряд людей, які не були членами Партії регіонів, підтверджує нашу тезу про те, що Президент намагався вбудувати власну мережу в партійну структуру. Таблиця 5.4.2. показує зміну конфігурації груп впливу в другому уряді М. Азарова

Таблиця 5.4.2. Групи впливу у другому уряді М. Азарова

Найближче оточення Януковича	Група Ахметова	Група Фірташа
Л. Кожара	О. Вілкул	Ю. Бойко
О. Лавринович	Г. Темник	К. Грищенко
О. Лукаш	І. Прасолов	О. Лавринович
«Сім'я»	П. Лебедев	
С. Арбузов	Н. Королевська	
Ю. Колобов	В. Козак	
М. Присяжнюк	М. Короленко	
О. Клименко	Р. Сафіуллін	
В. Захарченко		
Е. Ставицький		

Джерело: Гунько Д. (2014).

¹²⁵ Сфери впливу уряду Микола Азарова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.ukrhome.net/content/633106/>. – Назва з екрану.

Призначення в уряді та Адміністрації Президента чітко вказують на тенденцію монополізації владного простору представниками однієї політичної сили. Особливістю цих призначень було те, що конкуренція відбувалась не між різними політичними силами, а між різними групами впливу у самій Партії регіонів.

На обласному та районному рівні спостерігались подібні процеси. Головами обласних державних адміністрацій стали не просто члени Партії регіонів, а ті з них, хто керував виборчими штабами кандидата В. Януковича на останніх виборах (М. Круглов – голова Миколаївської ОДА, Е. Матвійчук – голова Одеської ОДА, В. Берташ – голова Рівненської ОДА, С. Тулуб – голова Черкаської ОДА, А. Близнюк – голова Донецької ОДА та інші). Головами Вінницької, Волинської, Житомирської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Запорізької, Чернівецької областей стали найвпливовіші регіонали, підібрані на посади В. Януковичем. Голови Івано-Франківської та Чернівецької ОДА вступили до Партії регіонів після призначення на посади. Голова Дніпропетровської ОДА – Олександр Вілкул, генеральний директор ВАТ «Північний гірничо-збагачувальний комбінат», був призначений за квотою Р. Ахметова. Бізнес-партнер Ю. Бойка, А. Присяжнюк, призначений головою Київської адміністрації. Квоту на призначення Ю. Бойко отримав у зв'язку з тим, що був керівником Київської обласної організації Партії регіонів. Голови ОДА Закарпаття – Олександр Ледида та Луганщини – Валерій Голенко, рекомендовані на посади, відповідно, В. Балогою та В. Тихоновим, які пов'язані між собою бізнесовими інтересами¹²⁶. Як бачимо, критерієм для кандидатів на посаду голови адміністрації була належність до Партії регіонів або наявність зв'язку із впливовими особами з середовища Президента. Із 24 голів обласних адміністрацій 21 були членами Партії регіонів до призначення, 3 – вступили в партію після призначення.

На рівні районів виявилися схожі тенденції. Для аналізу були відібрані області з усіх частин України. Так, для східних, північних та південних областей було характерним повне заміщення голів районних державних адміністрацій представниками Партії регіонів. Для прикладу, в Донецькій області з вісімнадцяти районів шістьнадцять потрапили

¹²⁶ Аналітична доповідь «Перший місяць президентства Віктора Януковича» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://penta.org.ua/research/1382/>. – Назва з екрану.

під контроль регіоналів. У двадцяти п'яти районах Київської області влада повністю належала Партії регіонів. У Херсонській області всі вісімнадцять райдержадміністрацій очолили члени пропрезидентської партії. Дещо іншою була ситуація у Центральній та Західній Україні. Переважна більшість голів районних держадміністрацій (РДА) були членами Партії регіонів, проте повністю встановити контроль їм не вдалося. Розподіл посад голів РДА у різних регіонах мав такий вигляд. У Вінницькій області – із 26 – 23 отримали представники Партії регіонів, у Львівській – із 20 – 11, у Рівненській – із 16 – 13, а у Закарпатській – із 13 – 10 були членами Партії регіонів.

Таким чином, у рекрутуванні політичних еліт чітко простежується два критерії: особиста лояльність і партійна належність. Про це свідчать такі факти: призначення здійснювалися під безпосереднім контролем Президента, більше половини керівного складу вищих органів державної влади були членами Партії регіонів (9 із 17 міністрів Кабінету Міністрів України, 23 із 24 голів ОДА, більшість голів РДА), кадровий корпус формувався з урахуванням інтересів найбільш впливових гравців та бізнес-політичних угруповань Партії регіонів. На керівні посади призначалися лояльні до влади управлінці середньої ланки, а не публічні політики чи потенційні реформатори.

Якщо особиста відданість патрону стає головним критерієм призначення на державну посаду, то крайній прояв цього принципу – призначення на державні посади родичів. Така модель управління відома як султанізм, що, за Вебером, є крайньою формою патримоніалізму. Найвиразніше ця практика проявилася саме в період президентства В. Януковича¹²⁷. Ось кілька прикладів. Сергій Герман, чоловік Ганни Герман, став одним з керівників департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення СБУ. Серед кумів Ганни Герман є колишній віце-прем'єр-міністр Юрій Бойко та співвласник «РосУкрЕнерго» Дмитро Фірташ. Хресним батьком онука Г. Герман став С. Львовичкін – тоді Глава Адміністрації Президента і безпосередній керівник Герман. Григорій Ілляшов, чоловік Олени Лукаш – першого заступника глави Адміністрації Президента, а згодом міністра юстиції у другому уряді Азарова був призначений керівником Служби зовнішньої розвідки. Сестра Олени

¹²⁷ Motyl A. The New Political Regime in Ukraine. Toward Sultanism Yanukovich-style? / A.J. Motyl // Cicero Foundation. Great Debate Paper. – 2010. – № 10/06. – P. 1-8.

Лукаш – Тетяна залишилася членом Центральної виборчої комісії від Партії регіонів. Після призначення кума Президента Віктора Пшонки генеральним прокурором його брат – Микола Пшонка став заступником голови Вищого спеціалізованого суду з розгляду кримінальних та цивільних справ. Двоюридний брат першого заступника генпрокурора Рената Кузьміна Рафаель Кузьмін за розпорядженням Миколи Азарова став заступником глави Антимонопольного комітету. Син голови Конституційного Суду Євген Головін став заступником голови Київської обласної державної адміністрації¹²⁸. Ці приклади яскраво ілюструють ураження центральних органів влади «хворобою» непотизму. Детальний аналіз непотичних зв'язків у вищих органах державної влади поданий нижче.

Окремі автори стверджують, що обмежена кількість таких призначень може бути виправданою, посилаючись на те, що Президент підбирав для себе команду, яка була б готова дотримуватись спільного порядку денного. Оцінити те, наскільки В. Янукович вибудовував вертикаль влади для проведення ефективних реформ, можна на прикладі окремих рішень.

Перед місцевими виборами 2010 року були змінені процедури їх проведення. Змін зазнав і закон про місцеві вибори, у якому з'явилися положення, які можна оцінювати як спроби запровадження механізмів електорального клієнтелізму. Зокрема, до мажоритарних кандидатів у депутати районних та обласних рад, а також голів міських, сільських та селищних рад висувалася вимога наявності підтримки від певної політичної партії або членства у ній.

Друга група рішень – це ті, що створювали економічну ренту для впливових клієнтів патрона. Патронат стимулює поширення рентних мотивів у поведінці політичної еліти. Проявляється це через формування класу рентоорієнтованих підприємців, які переслідують економічні цілі, що досягаються через політичні можливості злиття влади та власності. Рентоорієнтовані політичні діячі зацікавлені в тому, щоб розділити вигоди, що не сприяє економічно продуктивній діяльності. Формами

¹²⁸ Лещенко С. Українська політика як декорація до серіалу «Династія» [Електронний ресурс] // Українська правда – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/12/9/5656770/>. – Назва з екрану.

державного втручання, які створюють економічну ренту, є ліцензування, корупція, спеціальні податки, бізнес-субсидії та тарифи¹²⁹.

Для прикладу, 18 серпня 2011 року Національна рада з питань телебачення та радіомовлення визначила переможців конкурсу з ліцензування багатоканальних телемереж. Група «Інтер» В. Хорошковського отримала майже третину від усього ресурсу частот. Нацрада задовольнила заявки на всі 8 чинних каналів групи, включаючи ті, що до цього часу були доступні тільки в кабельних та супутникових пакетах – MTV, K2, «Мега», Enter-music «Enter-фільм». Медіагрупа «Україна» Р. Ахметова отримала три ліцензії (канали «Україна», «Кіноточка» і «НЛО-ТБ»), група каналів «1+1» І. Коломойського і StarLightMedia В. Пінчука зберегли попередні позиції. StarLightMedia отримала ліцензії на мовлення для Нового каналу, СТБ, М1 і ICTV. Група «1+1» отримала лише дві ліцензії на канали «Студія 1+1» і ТЕТ, тоді як «2+2» і «УНІАН-ТБ» ліцензій не отримали. Можна припустити, що запити І. Коломойського не були повністю задоволені через давні зв'язки із Ю. Тимошенко. Ще одну ліцензію отримав канал «Голдберрі», власником якого за власною заявою є народний депутат Партії регіонів Едуард Прутнік, який свого часу заснував телеканал НТН¹³⁰.

Варто відзначити, що з приходом до влади регіоналів посадовий склад Національної ради був змінений. Другого квітня 2010 року головою структури став В. Манжосов. Доти він був віце-президентом з розвитку ТРК «Україна», яка належить бізнесмену Ринату Ахметову. 25 червня 2010 року Верховна Рада України обрала чотирьох членів Нацради, серед яких не було жодного опозиціонера¹³¹.

Наведений приклад показує, як у процедурі розподілу ліцензій на частоти мовлення проявилася клієнтелістська практика. Наближені до Президента власники медіа-ресурсів отримали широкі права у

¹²⁹ Mushtaq H. Patron-Client Networks and the Economic Effects of Corruption in Asia [Electronic resource] / H. Mushtaq – Accessed: <http://www.palgrave-journals.com/ejdr/journal/v10/n1/abs/ejdr19982a.html>. – Title from the screen.

¹³⁰ Підсумки 2011 року. ТОП 10 подій у сфері телебачення за версією ТелеПростора [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://teleprostir.com/exclusive/show-14394-pidsumki-2011-roku-top-10-podii-u-sferi-telebachennia-za-versieiu-teleprostora>. – Назва з екрану.

¹³¹ ВР обрала 4 членів Нацради з питань телебачення і радіомовлення: жодного опозиціонера [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/29jun2010/nacrada4.html>. – Назва з екрану.

телевізійному просторі, а він – лояльне інформаційне середовище. Контент-аналіз, проведений Академією української преси у 2011 році, показав, що в телеефірі про владу говорили значно більше і значно краще, ніж про опозицію. Увага на всіх провідних каналах, як і раніше, – залишалася на боці правлячої коаліції (64% проти 26% опозиції та 10% інших політиків). У цілому 76% синхрону належало представникам влади, 14% – опозиції, 10% – іншим політикам. Пряма мова представників влади та правлячої коаліції на Першому національному становила 98%¹³².

Ще одним прикладом клієнтелістських зв'язків в органах влади був механізм продажу Р. Ахметову енергетичних компаній «Донецькобленерго» та «Дніпроенерго», що відбувся 11 січня 2012 року. Ззовні схема мала такий вигляд. Ціна продажу лише трохи перевищувала стартову, а в конкурсі реальну участь взяло тільки підприємство олігарха, конкуренти були суто технічні, щоб створити враження ринкового торгу. Перед цим 25 листопада 2011 року при повній відсутності конкурентів компанія ДТЕК Рината Ахметова купила контрольний пакет акцій компанії «Західенерго». Дев'ятого грудня майже за таким же сценарієм ДТЕК стала власником «Київенерго»¹³³.

Таким чином, повертаючись до проблеми встановлення межі між клієнтелізмом та звичайною логікою формування працевдатної команди варто відзначити таке. В українському випадку централізація влади стала підґрунтям формування клієнтелістської мережі. Мережа, зі свого боку, мала стати неформальним інституційним запобіжником збереження влади в руках В. Януковича і його оточення. Наведені приклади показують, що політичні рішення приймалися не з метою задоволення суспільних потреб, а з метою забезпечення політичного виживання. Приклади рішень у сфері бізнесу свідчать, що отримання політичного захисту (дачу) було надійним джерелом для отримання ренти.

¹³² Лігачова Н. Курс на стерильність [Електронний ресурс] / Н. Лігачова та ін. // Дзеркало тижня. – 2011. – № 36. – Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/kurs_na_sterilnist-89245.html. – Назва з екрану.

¹³³ Черніков А. Розпродаж енергетики триває: Ахметов поглинув ще дві компанії [Електронний ресурс] / А. Черніков, С. Лямець // Економічна правда. – 2012. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/publications/2012/01/11/312484/>. – Назва з екрану.

З'ясувати, наскільки клієнтелістська мережа В. Януковича була вразливою до загроз, можна на основі трьох показників: єдності (наявності чи відсутності внутрішніх конфліктів у мережі), легітимності (ступінь її визнання/толерування суспільством та політичними конкурентами) та перспектив виживання патрона. Наростання напруги в середині Партії регіонів відзначали як політичні експерти (В. Небоженко), так і самі члени Партії регіонів (Тарас Чорновіл)¹³⁴. Для прикладу, в центрі публічних сварок на початку 2012 року опинилися регіонали – голова комітету Верховної Ради з питань правосуддя С. Ківалов та одеський мер О. Костусев. Причина конфлікту – розподіл посад. У середині партії раз по раз виявлялися бізнесові суперечки, як, наприклад, між міністром юстиції О. Лавриновичем та депутатом Верховної Ради В. Коновалюком. Коновалюк був публічним лобістом інтересів депутата Василя Грицака і його бізнесу – консорціуму з виготовлення документів ЄДАПС. Сам Грицак мав напружені стосунки з Лавриновичем через свій бізнес. Конфлікт загострився після ухвалення Верховною Радою закону, що вповноважив ЄДАПС виготовляти біометричні паспорти українцям. Інший приклад – зіткнення інтересів голови Федерації профспілок регіонала В. Хари та голови комітету Верховної Ради з питань охорони здоров'я Тетяни Бахтеевої. Причина – боротьба за профспілкові майно і фінансові потоки у соціальній сфері. Якщо «дрібні» суперечності вдавалося «гасити» шляхом перерозподілу посад чи потоків, то глибинне невдоволення «старих» регіоналів, викликане появою «Сім'ї», стримувати було досить важко. Приховані образи вийшли на поверхню у момент найбільшої вразливості патрона. Протягом 18-20 лютого 2014 р., у момент найбільш драматичних подій у Києві, з фракції Партії регіонів у парламенті вийшло 74 депутати. Лише протягом трьох днів фракція зменшилася на майже 40% (з 205 до 131 депутата).

Критерій легітимності показує, що починаючи з лютого 2010 року рівень підтримки Президента та його дій постійно падав. На початку президентства В. Януковича повністю підтримували 33% громадян, а не підтримували 39%. Менш ніж через два роки від вступу на посаду, станом на кінець грудня 2011 р., відсоток тих, хто повністю

¹³⁴ Тамкова О. «Регіони» проти «регіонів» [Електронний ресурс] / О. Тамкова. – Режим доступу : <http://www.volfoto.inf.ua/pagesi/istomist/statti/2012rik/dm120112/t120115/regiony/regiony.html>. – Назва з екрану.

підтримував, упав до 7,8%, а тих, хто повністю не підтримував, зріс до 64,6%¹³⁵. Суттєво зменшилась кількість прихильників Партії регіонів. У квітні 2010 року за партію готові були проголосувати 39,1% виборців, а в грудні – 13,9%¹³⁶. Лише за півтора року перебування при владі регіонали втратили дві третини своїх прихильників. Ці факти вказують на те, що за відсутності нематеріальних джерел єдності мережа не мала шансів на виживання після втечі В. Януковича з країни. Це, однак, не означає, що клієнтелізм зник разом з колишнім Президентом. Зі зміною влади більшість колишніх членів мережі переорієнтовуються на нового патрона, що свідчить про стійкість цього інституту до навіть таких масштабних стресів, як революція.

У контексті довіри-недовіри до Партії регіонів варто звернути увагу на факт збільшення чисельності партії або ж на причини розростання її структури. Станом на вересень партія налічувала 1 мільйон 400 тисяч членів, тобто членом партії був кожен 32-й громадянин України. За результатами журналістських розслідувань почалась кампанія примусового залучення до Партії регіонів. Зокрема, в Маріуполі низка підприємств змушувала працівників вступати до Партії регіонів через різного роду тиск¹³⁷. У Харківському університеті імені Сковороди студентам погрожували нескладанням іспитів, викладачам – невиплатою заробітку або звільненням з роботи у разі відмови від вступу до Партії регіонів¹³⁸. Керівників обласних телерадіокомпаній також змушували вступати в партію Президента¹³⁹. Ці та багато інших подібних фактів

¹³⁵ Чи підтримуєте Ви діяльність Віктора Януковича? (динаміка 2002-2013) : соціологічне опитування [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=90. – Назва з екрану.

¹³⁶ Якби найближчим часом знову відбувалися вибори до Верховної Ради України, за яку партію чи виборчий блок Ви проголосували б? (динаміка, 2010-2013) [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=115. – Назва з екрану.

¹³⁷ Дідушок І. Методом батога і ПР-Яника [Електронний ресурс] / І. Дідушок // Україна молода. – 2011. – № 193. – Режим доступу: http://www.ukrrudprom.ua/digest/Metodom_batoga_PRYAnika.html. – Назва з екрану.

¹³⁸ Ніколаєнко Т. Партія регіонів. Хай живе адмінресурс! [Електронний ресурс] / Т. Ніколаєнко // Українська правда. – 2011. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/10/26/6704860/>. – Назва з екрану.

¹³⁹ Керівників обласних телерадіокомпаній змушують вступати у ПР? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-393423.html>. – Назва з екрану.

свідчать, що Партія регіонів свідомо використовувала адміністративний ресурс для мобілізації електорату.

Попри екстенсивний ріст кількісного складу Партії регіонів, наш аналіз показує, що за показниками єдності та легітимності партійна мережа зіткнулася зі значними труднощами. Виживання мережі фактично впиралося у факт перебування патрона на посаді Президента. Як тільки депутати Партії регіонів у парламенті відчували, що В. Янукович може не втриматися на посаді, фракція розсипалася протягом двох діб.

Аналізуючи процедури призначень та розширення чисельності Партії регіонів, актуальним залишається питання про те, чи вибудована мережа була персональною мережею В. Януковича, чи партійною? Ми знаємо, що призначення на посади відбувалося за квотним принципом. Окремі фігури з оточення Президента отримали своїх міністрів в Кабінеті Міністрів України, а також голів обласних державних адміністрацій, що дає підстави стверджувати про існування кількох центрів впливу у межах однієї партії. Цим президентство В. Януковича відрізняється від часів його попередника, коли існувало дві мережі – Президента і прем'єра, які конкурували між собою. До розподілу посад були залучені фракції НУНС, БЮТ та Блоку Литвина. За президентства В. Януковича мережа знову стала моноцентричною, але в самій мережі існували різні центри впливу, що також ускладнювало її виживання.

Ступінь централізації мережі відображає відповідний індекс (Network Centralization Index). Він показує, наскільки мережу можна контролювати з одного центру. Індекс розраховується як відношення сум різниці між найбільшим числом зв'язків, наявних у конкретного суб'єкта, та числом зв'язків в інших суб'єктів, послідовно, до максимально можливої суми різниць. Зв'язки подаються у вигляді матриці, де, за умови наявності зв'язку між суб'єктами, їх відносинам присвоюється 1, а за відсутності – 0.

Формула розрахунку індексу є такою.

C (Centralization) = $100 * \Sigma(C^* - C_i) / \text{Max } \Sigma(C^* - C_i)$, де

C^* – найбільше число зв'язків у мережі між суб'єктом політики та його оточенням.

C_i – число зв'язків, наявних в інших суб'єктів політики.

$\text{Max } \Sigma(C^* - C_i) = (n-1) \cdot (n-2)$ – максимально можливе значення суми різниць, яке досягається завдяки наявності в одного актора важелів впливу на всіх інших, та відсутності будь-яких зв'язків між останніми.

Значення індексу розрахуємо на основі аналізу урядової еліти. Для порівняння візьмемо перший уряд Ю. Тимошенко за президентства В. Ющенка та перший уряд М. Азарова (зв'язки в уряді подані у додатках В і Г). Значення індексу для двох урядів виявилось таким.

$$\text{Centralization (В. Янукович)} = (252/342) \cdot 100\% = 73,7\%$$

$$\Sigma(C^* - C_i) = 252$$

$$\text{Max } \Sigma(C^* - C_i) = 342$$

$$\text{Centralization (В. Ющенко)} = (444/650) \cdot 100\% = 68,3\%$$

$$\Sigma(C^* - C_i) = 444$$

$$\text{Max } \Sigma(C^* - C_i) = 650$$

Індекс показує, що в обох випадках мережа була сильно централізованою. Вищі значення індексу у випадку В. Януковича підтверджують тезу про моноцентризм мережі. Але чи показує індекс «силу» обох патронів (з огляду на приблизно однаковий обсяг повноважень¹⁴⁰), чи ступінь проникнення клієнтелізму в Україні? Ми схильні вважати, що свідченням вкоріненості клієнтелізму в Україні є збереження клієнтелістських практик після революції 2013-2014 рр.

З 2006 року формальні повноваження Президента зменшилися. Це відображає також Індекс президентської влади. У В. Ющенка залишився номінальний вплив на урядову політику, внаслідок чого в серпні 2006 року був утворений уряд В. Януковича, до якого увійшли представники опозиційної до Президента партії – Партії регіонів, а з грудня 2007 року Кабінет Міністрів України вдруге очолила Ю. Тимошенко і міністерські портфелі були розділені вже між її найближчим оточенням. З лютого до жовтня 2010 року В. Янукович мав такі ж повноваження як і його попередник. Маючи конституційно-правовий статус аналогічний тому, що був у В. Ющенка, В. Янукович сформував пропрезидентську більшість у парламенті, а згодом і власний уряд. Це вказує на те, що за одного набору повноважень дві особи по-різному їх використовували. В. Ющенко втрачав політичну вагу, а В. Янукович, навпаки, її нарощу-

¹⁴⁰ На момент формування уряду Ю. Тимошенко, тодішній Президент В. Ющенко мав повноваження, визначені Конституцією 1996 року, адже політична реформа 2004 року набрала чинності 1 січня 2006 р.

вав. Проте це не варто пояснювати ціннісними чи психологічними відмінностями обох президентів. Пояснити це можна тим, що В. Ющенко не мав консолідованої команди, але мав сильну опозицію як в середині «помаранчевого блоку» (Тимошенко), так і ззовні (Партія регіонів). В. Янукович, натомість, мав зовні монолітну команду, якій не протистояла сильна опозиція. Маємо дві ситуації – «помаранчевий» період, де Президенту не вдалося стати сильним патроном, через обмежені формальні повноваження і внутрішню конкуренцію, і «постпомаранчевий» період, де навколо Президента об'єдналися однорідні клієнти. Отже, відповідь на останнє питання є такою: незважаючи на те, що Індекс централізації мережі був високим, В. Янукович залишався залежним від партійної мережі. Усе свідчить про те, що Президент вибудовував власну мережу у партійній, але його плани зі зменшення залежності від партії і побудови власної мережі навколо «Сім'ї» не здійснилися через низку особистих помилок, структурних обмежень і, головне, бажання суспільства «дихати вільно».

Непотизм у центральних органах влади¹⁴¹

Наостанок детальніше поглянемо на прояви непотизму у вищих органах державної влади. До уваги візьмемо Адміністрацію Президента, Кабінет Міністрів України та Верховну Раду України. На основі показників кількості родичів у центральних органах виконавчої та законодавчої влади ми визначимо відсоток непотичних зв'язків у кожному них. Так ми побачимо, який з органів влади виявився найбільше уражений непотизмом.

Матеріалом для аналізу стали результати журналістських розслідувань, які дозволяють стверджувати про те, що близько сотні керівників різних рівнів, починаючи з Президента і членів уряду і закінчуючи представниками обласних та місцевих адміністрацій, були пов'язані між собою родинними зв'язками¹⁴². Як мінімум у сорока людей з

¹⁴¹ Мацієвський Ю. Непотизм в українській політиці у період президентства В. Януковича [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський, Р. Мацієвський // Центр політичних досліджень. – Режим доступу: http://cpr.oa.edu.ua/wp-content/uploads/2015/09/ nepotyzm_v_ukr.polityci_zh_Yanukovycha.pdf. – Назва з екрану.

¹⁴² Кумівство. Кого привів Янукович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=06HeHWfUn-Q>. – Назва з екрану; Ніколаєнко Т. Парламентський непотизм. Родинні підряди штурмують Раду

найближчого оточення Президента (родичі) займали різні посади в органах державної влади, судах чи стали депутатами Верховної або місцевих рад¹⁴³.

Непотизм виразно проявився в Адміністрації Президента (АП). В АП 2010 року ми виявили п'ятьох осіб, котрі мали родичів в інших органах влади. Це Сергій Львовочкін (колишній глава АП), Геннадій Васильєв (колишній заступник Львовочкіна), Олена Лукаш (І заступник глави АП), Ганна Герман (заступник глави АП), Олег Рафальський (заступник глави АП). Ці люди мали родичів у ВРУ, СБУ, ЦВК та інших органах державної влади. У період другого уряду Азарова в АП залишилися тільки Сергій Львовочкін та Олег Рафальський, які зберегли і свої зв'язки.

На основі цих даних ми розрахували відсоток непотичних зв'язків. Для цього була складена пропорція: кількість родичів, виявлених в окремій установі, була помножена на 100 і поділена на загальну кількість осіб, котрі працюють у цій установі.

Результати виявились такими:

В Адміністрації Президента станом на 2010 рік із 34 осіб (загальний склад Адміністрації враховуючи лише голів відділів) виявлено 5 осіб, які мали родичів в інших органах влади. Відсоток непотичних зв'язків становить 14,7%. Станом на 2012 рік в Адміністрації Президента виявилось 2 родичів. Показник непотизму зменшився до 5,8%. Таке зменшення ми пояснюємо не зростанням кількості професіоналів, а посиленням впливу «Сім'ї» як на АП, так і на уряд.

У першому уряді М. Азарова (грудень 2010 – березень 2012 рр.) із 29 осіб (22 міністри, 7 віце-прем'єр-міністрів) 14 мали родичів в інших органах влади. Це Микола Азаров, Юрій Притика, Василь Мармазов, Андрій Бондаренко, Олександр Черпіцький, Олександр Лавринович, Анатолій Толстоухов, Світлана Толстоухова, Федір Ярошенко, Юрій

[Електронний ресурс] / Т. Ніколаєнко. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/09/11/6972487/>. – Назва з екрану.; Лещенко С. Українська політика як декорації до серіалу «Династія» [Електронний ресурс] / С. Лещенко // Українська правда. – 2010. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/12/9/5656770/>. – Назва з екрану.; Руденко С. Хто кому кум в українській політиці [Електронний ресурс] / С. Руденко. – Режим доступу: <http://fromua.com/pocomments/dac136f8aa810.html>. – Назва з екрану.

¹⁴³ За рівнем кумівства у владі Янукович перевершив Ющенка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/za-rivnem-kumivstva-u-vladi-yanukovich-perevershiv-yuschenka.html>. – Назва з екрану.

Луценко, Віктор Балоба, Андрій Ключев, Петро Порошенко та Юрій Бойко. Показник непотичних зв'язків між Кабінетом Міністрів та іншими органами влади становив 48,2%. У другому уряді М. Азарова (2012 рік) із 24 міністрів 4 осіб мали родичів в інших органах влади. Це Микола Азаров, Юрій Бойко, Олександр Вілкул та Олена Лукаш. Показник непотизму зменшився до 16,6%. Найбільше члени Кабінету Міністрів України були пов'язані з Верховною Радою України.

Верховна Рада VII скликання вирізняється тим, що туди потрапило найбільше родичів. Журналісти вказують на існування 7 родинних кланів у Верховній Раді України. Ключову роль відігравали такі особи як Віктор Вікторович Янукович, Олексій Азаров та Юлія Львовочкіна. Наш аналіз виявив 55 осіб, які пов'язані між собою родинними зв'язками, що становить 12,2%. Перелік сімейних кланів у Верховній Раді України поданий нижче¹⁴⁴.

1. Микола Азаров – Олексій Азаров.
2. Брати Ключеві. Андрій (секретар РНБО) та Сергій – бізнесмен.
3. Брати Балоби. Колишній глава МНС Віктор Балоба, Павло Балоба та Василь Петьовка.
4. Сім'я Калетників. Ігор – колишній голова Митної служби України, його батько – Григорій (нардеп IV скликання) та двоюрідна сестра Ігоря – Оксана (народний депутат України від КПУ).
5. Брати Тягнибоки. Олег – лідер ВО «Свобода» та його брат-бізнесмен Андрій.
6. Сім'я Кацубів. Володимир Кацуба (колишній голова Дергачівської РДА), його старший син Сергій (голова правління НАК «Нафтогаз») та молодший – Олександр (заступник голови правління ДАК «Чорноморнафтогаз»).
7. Юхим Звягільський (власник шахти ім. Засядька) та його зять Володимир Вечерко – бізнесмен.

Проникнення непотизму в законодавчий орган влади свідчить про непублічний характер здійснення політики, лобіювання одних законів і блокування інших. Очевидно, що наявність родичів у парламенті країни прямо впливала на ефективність державної політики та на якість прийняття політичних рішень.

¹⁴⁴ Верховна Рада нового скликання створила 7 сімейних кланів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.0352.com.ua/article/210929>. – Назва з екрану.

Непотизм в українській політиці свідчить про недомодернізований характер держави, у якій неопатримоніальні практики не дають утвердитись раціонально-бюрократичній моделі організації державної влади. Наостанок наведемо декілька аргументів-причин того, чому непотизм посилюється в Україні у період президентства В. Януковича. На жаль, ці причини продовжують діяти в Україні і після зміни влади.

1. Зростання непотичних зв'язків варто пояснювати персоналізацією політики, яка пов'язує Україну з патримоніальними системами організації влади. Корупція, непотизм, клієнтелізм – три складові політичного режиму Януковича, які призвели до колапсу системи державного управління уже після зміни влади.

2. До причин технічного характеру, які сприяють непотизму, можна віднести такі:

- відсутність законодавства щодо заборони працевлаштування дітей чиновників у ті самі установи, де працюють їхні батьки;
- домінування неформальних інститутів над формальними у здійсненні політики;
- поєднання клієнтелізму з непотизмом у період президентства В. Януковича свідчить про поглиблення «хвороби» управління, яка з усією очевидністю з'явилася вже після президентських виборів 2014 р. Ситуація не зміниться до того часу, доки суспільство не змусить чиновників змінити своє ставлення до цієї проблеми.

Висновки

У цьому розділі ми показали, чому на уламках «дефектної» демократії часів В. Ющенка В. Янукович зумів швидко сконцентрувати владу, але не зміг встановити ні авторитарного режиму, ані втриматися при владі.

Перші два параграфи є теоретичними, а два наступні емпіричними. Розділ починається з оцінки стану держави, що стала жертвою рентоорієнтованих політико-економічних груп. За президентства В. Ющенка держава не звільнилася з «полону» ПЕГів, а лише відчула незначне зменшення їхнього тиску через конкуренцію між двома групами впливу. З приходом до влади В. Януковича конкуренція зникає, а

держава опинилася майже повністю в руках однієї ПЕГ. Емпіричними ознаками «захоплення» є регуляторне законодавство, відсоток тіньової економіки і показник корупції. За усіма цими показниками, станом на 2010 р., Україна перебувала на останніх сходинках міжнародних рейтингів. Ми показали, що команда В. Януковича, як і попередня, не визнавала базового принципу досягнення стабільності – побудови національного консенсусу шляхом відмови від ідеї «переможець отримує все». Між 2010 і 2014 рр. Україна залишалася погано керованою територією, що зберігала формальні ознаки держави. У 2010 р. автор стверджував, що за збігу несприятливих чинників і деструктивної поведінки керівництва така «занепадаюча держава» може припинити своє існування. Драматичні події кінця 2013 р. і поч. 2014 р. показали, що Україна опинилася на краю виживання.

У другому параграфі ми порівнюємо прогнози українських політичних коментаторів з реальним ходом подій. У фокусі уваги питання про ймовірність повернення до авторитаризму. Ми виділили три сценарії змін у державі і в режимі. Більшість українських експертів воліла прямо не говорити про авторитаризм, а звертала увагу, що концентрація влади у руках Президента свідчить про фактичну зміну форми правління (В. Фесенко, В. Небоженко, Ю. Якименко). Інша частина спостерігачів таку можливість також допускала, але в обмеженій формі «керованої демократії» (В. Карасьов, Є. Головаха). Врешті була й така думка, що свобода слова і конкурентні вибори трансформації не зазнають (І. Жданов). Так чи інакше, два з трьох сценаріїв зміни політичної ситуації (режиму) передбачали ймовірність повернення до авторитаризму чи то у м'якій формі «керованої демократії», чи у формі жорсткої централізації влади з домінуючою партією. Те, що ці прогнози не справилися, підтверджує нашу тезу про відсутність у них теоретичної основи. З метою заповнення цієї прогалини ми використали три підходи до пояснення умов занепаду демократії, встановлення авторитаризму і внутрішньої динаміки гібридних режимів.

Перший підхід (модель Х. Лінца) ми назвали класичним, де автор виділяє три основні і кілька додаткових умов занепаду демократії: низька легітимність, дієвість і ефективність уряду, а також партійна система поляризованого плюралізму і домінування несистемної опозиції над системною. Модель Лінца визначає необхідні умови розпаду

демократії, проте вона не може прогнозувати подій. Тим не менше, цінність цієї моделі в тому, що вона визначає три мінімально необхідні умови для занепаду демократії. Присутність цих умов у випадку України свідчила про потенційну можливість її повернення до авторитаризму, але виконання лише двох-трьох з семи, виділених нами достатніх умов (розширення повноважень, закріплення практики маніпульованих виборів, одноосібна перемога на парламентських виборах 2012 р., монополізація політичного й економічного простору, маргіналізація опозиції і атомізація суспільства) пояснює, чому цього не трапилося.

Другий підхід ми назвали транзитологічним. Тут ми спираємося на модель М. Макфола, який відзначив, що так звана «четверта» хвиля, крім демократизації, веде також і до диктатури. Це ще раз підтверджує, що традиційний транзитологічний підхід мало придатний для відповіді на питання про умови розпаду демократії, можливість повернення до авторитаризму чи перспектив виходу з «сірої зони».

У руслі «потсттранзитологічного» підходу вчені шукали нових пояснень динаміки режимів на пострадянському просторі. Так, наприклад, Генрі Хейл стверджує, що запропоноване ним поняття (патронатного президентства) дозволяє розглядати зміни на пострадянському просторі не як «транзит», а як циклічні коливання режимів між демократією й автократією. Цей підхід каже нам, що у випадку України, Грузії і Киргизстану чинні президенти наприкінці своїх повноважень не змогли визначити спадкоємців, або не змогли забезпечити їм підтримку еліт. Це спричинило розкол у середовищі еліт, формування опозиційних рухів і масову мобілізацію населення після сфальсифікованих виборів.

Стосовно пояснювального потенціалу моделі Хейла у випадку України і його тези про те, що «Помаранчева революція» знищила систему патронатного президентства і перервала циклічні процеси суперництва і консолідації еліт в Україні, ми звертаємо увагу на потребу врахування двох змінних – ролі неформальних інститутів і структури еліт. У попередніх розділах ми показали, що практики клієнтелізму, корупції, неформальних угод не були знищені протягом президентства В. Ющенка, тому їх збереження стало інституційним містком між періодом президентства Л. Кучми та В. Януковича. Щодо структури еліт, то вона залишилася фрагментованою у вказаний період, до того ж ци-

ркуляція еліт відбувалося не шляхом оновлення чи заміщення, а радше репродукції і квазізаміщення.

Ми відзначили, що дії В. Януковича цілком відповідають фазі консолідації режиму, що виявляється у виражених авторитарних методах управління. Звідси, теза про «вихід» України з кола циклічних коливань режиму, очевидно було передчасною, але модель загалом виявила найбільший пояснювальний потенціал.

Як ми й передбачали, за фазою консолідації наступила фаза суперництва, що штовхнуло еліти у бік демократії. З усіх трьох пояснень ця модель, на наш погляд, може дати хоч і не вичерпну, але прийнятну відповідь на наше питання – відновлення чи утворення консолідованого авторитарного режиму, як і консолідованої демократії у гібридному режимі, мало ймовірно.

Основними причинами невдачі В. Януковича на цьому шляху слід вважати такі: 1) наявність в Україні щонайменше п'яти структурних чинників, які ускладнювали рух як до демократії, так і авторитаризму; 2) здобувши шляхом конституційного перевороту розширені президентські повноваження, В. Янукович порушив баланси, які давали можливість кільком ПЕГ безперешкодно отримувати ренту; 3) ув'язнивши Ю. Тимошенко, відмовившись від Угоди про Асоціацію з ЄС і поступившись на шантаж В. Путіна, В. Янукович зробив три стратегічні помилки, які спровокували протести; 4) поставивши судову гілку влади під свій контроль, Президент позбавив себе і країну незалежного інституту, який зміг би стати посередником під час кризи к. 2013 р., а ставши на шлях силового вирішення кризи, позбавив себе залишків легітимності; 5) втікаючи до Росії, дозволив В. Путіну поставити під сумнів існування самої країни й анексувати Крим.

У третьому параграфі ми детальніше зупинилися на двох питаннях: причинах швидкої концентрації повноважень В. Януковичем і структурних обмеженнях, які ускладнили сповзання до авторитаризму. З метою обґрунтування тези про відсутність авторитарного режиму в період президентства В. Януковича ми реконструювали ідеальний тип авторитарного режиму, виділивши у ньому десять ознак. Шляхом зіставлення відповідності чи невідповідності цих ознак ситуації станом на початок (2011 р.) і кінець (2014 р.) президентства В. Януковича ми показали, що в Україні виявилися лише три з десяти ознак

консолідованого авторитаризму: концентрація влади, відсутність верховенства права, обмеження діяльності опозиції і громадських прав. У чотирьох були присутні зміни у напрямі авторитаризму (слабке громадянське суспільство, маніпульовані вибори, непрозоре прийняття рішень, прихована елітарна конкуренція), а три ознаки не виявлялися взагалі (самопризначене керівництво, невизначений час повноважень, опора на військових). Доповнивши пояснення цих ознак аналізом змін у формальних і неформальних інститутах, ми стверджуємо, що змінити напівконкурентну плюралістичну систему неконкурентною Президентіві не вдалося. Попри відчутний авторитарний тренд, рух до консолідованого авторитаризму був ускладнений обмеженням терміном перебування на посаді, необхідністю проведенням виборів і відсутністю традиції втручання «силовиків» (військових) до політичного процесу. Навіть залучивши «силовиків» для придушення Майдану в к. 2013 р. – поч. 2014 р., Президент не зміг втриматися при владі.

Якщо падіння В. Януковича було зумовлене поєднанням структурних чинників, його власних помилок і рішучості людей протистояти грубій силі, то швидке зосередження влади ми пояснюємо слабкістю інституційних обмежень або інволюцією конституціоналізму. Занепад верховенства права набув оберті після 8 грудня 2004 р., коли зміни до Конституції були внесені з порушенням процедури. Ця неформальна угода дозволила вирішити кризу, але посирила недовіру між ключовими гравцями, що спричинило кілька нових криз під час президентства В. Ющенка. З приходом до влади В. Януковича формальні правила руйнуються остаточно. Так, визнання Конституційним Судом права формувати коаліцію не лише фракціями, а й самими депутатами мало три негативні наслідки: корупційне формування більшості, ускладнене структурування парламенту і перетворення його на залежну від Президента гілку влади.

Послаблення формальних правил (конституціоналізму) призвело до їх фактичного поглинання неформальними, що виявилось у збільшенні кількості не публічних рішень, прийнятих вищими органами державної влади, і патронатному принципі призначень на державні посади. Ми відзначаємо, що свідоме порушення процедур ухвалення рішень і концентрація повноважень є двома виразними рисами президентства В. Януковича. Перша вказує на те, що «гра з правилами» стала

головною стратегією поведінки правлячої групи. Друга – свідчить, що спосіб здійснення влади, за незначних змін форми правління, змінився досить суттєво (з напівпрезиденталізму на суперпрезиденталізм). І все ж, концентрації повноважень виявилось замало як для встановлення авторитаризму, так і для забезпечення політичного виживання. Падіння В. Януковича стало емпіричним підтвердженням нашого дослідження від 2012 р. про нестабільний стан діючого владного угруповання в Україні.

В останньому параграфі ми звертаємо увагу на вплив клієнтелізму і непотизму на гібридизацію режиму. Тут ми висуваємо тезу про те, що шляхом кадрових призначень та через прийняття політичних рішень Президент будував власну мережу у партійній. Свідченням цього стала поява і швидке зміцнення «Сім'ї» – кола родичів і найближчих соратників Президента. В часи президентства В. Януковича особливо виразною стала боротьба за вплив на уряд, який контролював розподіл державних видатків – головне джерело збагачення «Сім'ї». Президент особисто курував персональний склад Кабінету Міністрів, у якому менш ніж за два роки змінилося 20 з 29 міністрів, призначених у березні 2010 р. Із 33 членів першого уряду М. Азарова 23 мали неформальні зв'язки з В. Януковичем. З них лише 2 не були членами Партії регіонів. У другому уряді М. Азарова, призначеному у грудні 2012 р., до найближчого оточення В. Януковича належали 9 представників, з них 6 вважалися висуванцями «Сім'ї». У новому складі уряду посилювався вплив «Сім'ї» і групи Р. Ахметова, а вплив групи Д. Фірташа, В. Литвина і М. Азарова зменшився. Головами обласних державних адміністрацій на місцях стали не просто члени Партії регіонів, а переважно ті з них, хто керував виборчими штабами В. Януковича на останніх виборах.

Призначаючи на посади близьких чи лояльних до себе та «Сім'ї» людей в регіонах, Президент мав дві цілі. З одного боку, використовуючи керівних осіб (субпатронів) регіональних мереж, забезпечував електоральну підтримку Партії регіонів. З іншого боку, спираючись на субпатронів, В. Янукович захищав політичні та бізнес-інтереси «Сім'ї» в регіонах. Цей план не вдався не лише через посилення внутрішньої напруги у партії, але передусім через посилення внутрішньо-суспільного протистояння, викликаного зривом підписання Угоди про Асоціацію з ЄС.

У рекрутуванні політичних еліт чітко простежуються два принципи: партійна належність і особиста лояльність, про що свідчать такі факти: призначення здійснювалися під безпосереднім контролем Президента, більше половини керівного складу нової влади було членами Партії регіонів (9 із 17 міністрів КМУ, 23 із 24 голів ОДА, більшість голів РДА), кадровий корпус формувався з урахуванням інтересів найбільш впливових гравців та бізнес-політичних угруповань Партії регіонів. На керівні посади призначалися не публічні політики чи потенційні реформатори, а слухняні виконавці. Якщо особиста відданість мала компенсувати відсутність довіри, то найбільшою довірою користувалися родичі. Так, клієнтелізм доповнився непотизмом, про що свідчить присутність семи сімейних кланів у Верховній Раді і родинні зв'язки між Адміністрацією Президента, урядом і парламентом. Відсоткові значення непотичних зв'язків у центральних органах влади вказують на їхню трансформацію у родинні підприємства. Управління, за якого «патрон» спирається на родичів і найближче оточення та самостійно наглядає за усіма призначеннями відоме, як «султанізм».

В українському випадку централізація влади стала підґрунтям формування власної мережі Президента. Мережа, зі свого боку, мала стати неформальним інституційним запобіжником збереження влади в руках В. Януковича і його оточення. Наведені приклади показують, що політичні рішення приймалися не з метою задоволення суспільних потреб, а з метою забезпечення політичного виживання. Приклади рішень у сфері бізнесу свідчать, що отримання політичного захисту (даху) було надійним джерелом для отримання ренти.

На основі трьох показників аналізу мережі: єдності (наявності чи відсутності внутрішніх конфліктів у мережі), легітимності (ступінь її визнання/толерування суспільством та політичними конкурентами) та перспективи виживання патрона ми показуємо, що за першими двома показниками партійна мережа Партії регіонів зіткнулася зі значними труднощами. Виживання мережі фактично забезпечувалося самим фактом перебування патрона на посаді Президента. Як тільки депутати Партії регіонів у парламенті відчували, що В. Янукович може не втриматися на посаді, фракція Партії регіонів розсипалася протягом двох днів.

Значення індексу централізації мережі показують, що більш централізованою мережа була в період президентства В. Януковича

(73,7%), ніж у періодом президентства В. Ющенко (68,3%). І все ж Президент залишався залежним від мережі. Його плани зі зменшення цієї залежності шляхом побудови власної мережі навколо «Сім'ї» не здійснювалися через низку особистих помилок, структурних обмежень і, головне, не бажання суспільства залишатися у стані занепаду.

Проведений аналіз свідчить, що клієнтелізм (поряд з корупцією і непотизмом) став визначальним принципом політичних взаємодій у період президентства В. Януковича. Зміна влади у 2014 р. призвела до розпаду мережі, але не до зникнення клієнтелізму з української політики. Принцип лояльності, а не професійності зберігає свій вплив у призначеннях на державні посади. Тяглість патронажу в історії українських владних відносин є головною причиною його інституціоналізації.

Однак ні значні повноваження, ні посилення впливу «Сім'ї» не забезпечили утримання влади. Друга спроба встановлення авторитарного режиму в Україні також виявилася невдалою. З «електорального» чи «змагального» авторитаризму часів Л. Кучми, через «дефектну демократію» президентства В. Ющенко ми дійшли до їх виродження у квазі-авторитарну модель В. Януковича.

У 2014 р. ми стали учасниками найдовшої і найгострішої політичної кризи за всю історію незалежної України. Однак зі зміною влади дії нового керівництва викликають застереження. Якщо еліти і далі намагатимуться «гратися з правилами», а суспільство дозволить їм такі ігри, Україна залишатиметься у «сірій зоні» хаосу і дестабілізації. Якщо ж у результаті глибокого шоку українські еліти погодяться грати за правилами і ми відчуємо позитивні зміни, Україна отримає шанс «вислизнути» з інституційної пастки. Дуже хочеться, щоб це позитивне сподівання стало дійсністю.

Розділ VI. Від «стабільності» до розпаду: криза і революція в Україні

6.1. Політична стабільність, криза і конфлікт: динаміка політичного циклу

Чому попри концентрацію повноважень і значний неформальний вплив «Сім'ї» В. Янукович втратив владу? Іншими словами, чому зусилля, спрямовані на стабілізацію режиму, обернулися кризою і революцією? Для цього нам потрібно уважніше поглянути на сутність і зв'язок таких явищ, як стабільність, криза і конфлікт.

У цьому параграфі мова буде йти про кризи у політичній сфері, тому поняття «криза» буде обмежене до змін у політичній системі та політичному режимі. У такому разі, очевидно, що поза увагою залишаються такі важливі аспекти політичного процесу, як прийняття рішень чи «кризовий менеджмент» у внутрішній та зовнішній політиці, не кажучи вже про соціальні, економічні, екологічні, моральні чи інші прояви кризи.

Насамперед важливо встановити зв'язок між такими явищами як криза і конфлікт. Ми вважаємо, що **криза є наслідком порушення стабільності й умовою виникання масштабного політичного конфлікту (такого як революція, громадянська війна чи переворот), а не навпаки.** Тому, в полі уваги будуть такі питання:

- У чому суть політичної кризи?
- Чи відсутність стабільності означає кризу?
- Як визначити та вимірювати стабільність?
- Що вказує на наявність кризи?
- Які наслідки може мати криза?

У фокусі уваги буде понятійний аналіз кризи та таких суміжних явищ, як стабільність, конфлікт і розпад. Саме чітка концептуалізація поняття кризи є необхідною умовою наступних дій – емпіричної перевірки, конструювання моделі чи теорії кризи.

Чим є і чим не є політична криза?

В українському суспільствознавстві, що успадкувало значну частину радянської діалектико-матеріалістичної традиції, поняття

політичної кризи чітко не визначено. Найчастіше кризою вважають крайнє загострення суперечностей, що виникає в результаті розбіжностей інтересів політичних суб'єктів. Разом з тим стверджується, що криза означає «тимчасове призупинення» або припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи. З цього погляду криза є останньою фазою розвитку конфлікту, його кульмінацією, після подолання якої конфлікт може бути вирішений або ж руйнація набуває незворотного характеру¹. Таке розуміння кризи стало наслідком подвійної помилки. Першою стала помилка дедуктивного узагальнення про те, що гострий конфлікт – це криза. Друга помилка полягає в ототожненні тієї частини конфлікту, коли сторони не можуть чи не хочуть продовжувати боротьбу, але й не можуть знайти вихід із ситуації – з кризою. Звідси, невирішений конфлікт – це також криза. У спеціальній літературі остання ситуація найчастіше описується такими англійськими термінами, як «Stalemate», «Impasse» чи «Deadlock», що українською можуть перекладатися як «глухий кут».

Аналіз довідкових статей, що містяться у кількох російських та українських академічних наукових виданнях, свідчить про існування принаймні трьох методологічних проблем².

Перша. У пострадянській традиції вивчення політичних явищ досі домінує спрощений системний підхід. При всій очевидності використання цього підходу для пояснення макросуспільних та макрополітичних проблем варто пам'ятати, що він зазнав глибокої критики з боку теоретиків конфлікту ще у другій половині 50-х рр. ХХ ст.³ Сучасні міждисциплінарні дослідження пішли значно далі у дослідженні політичних явищ. Тому, використання системного підходу до пояснення кризи навіть у західних авторів є не більш ніж історіографічним фактом у розвитку політичної теорії.

¹ Шемшученко Ю. С. Політологічний енциклопедичний словник: довідник / Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

² Див. Політологічний енциклопедичний словник. – С. 298.; Политическая энциклопедия / ред. Г. Ю. Семигина. – В двух томах. – Т. 1. – М.: Мысль, 2000. – 750 с.; Аверьянов Ю. И. Политология. Энциклопедический словарь / Ю. И. Аверьянов. – М.: Изд-во Московского коммерческого университета, 1993. – 750 с.

³ Мацієвський Ю. Між функціоналізмом і нормативізмом: академічна політологія в Україні на поч. ХХІ ст. / Ю. Мацієвський // Людина і політика. – К., 2004. – № 5. – С. 61-69.

Друга. Політична криза розглядається окремо від таких явищ, як політична стабільність, політична нестабільність (напруга) і розпад. Щоправда, з одного боку, автори українських та російських енциклопедичних видань пов'язують кризу із загостренням і поглибленням суперечностей та конфліктів, що не є одним і тим же, надаючи кризі значення змінної величини у розвитку конфлікту. На помилковість такого пояснення ми звернули увагу вище.

З аксіологічної точки зору, криза вважається позитивним явищем навіть якщо вона веде до занепаду системи. «В усіх випадках, навіть у випадку руйнування системи, кризу можна розглядати як перехід системи в нову якість або утворення якісно нової системи, іншими словами, як момент розвитку. В цьому значенні криза принципово відрізняється від катастрофи, тобто остаточного руйнування системи і утворення нової системи гіршої якості або взагалі повного припинення розвитку»⁴.

Наголос на винятково позитивних наслідках кризи є методологічно не коректним, позаяк не підтверджений емпіричними даними. Протиставлення кризи і катастрофи без визначення сутнісних рис двох явищ може містити значну частку суб'єктивізму при аналізі окремих випадків і тому не може вважатися достатньо обґрунтованим.

Попередньо визначені методологічні проблеми підводять до висновку про те, що серед дослідників (творчих колективів), що займалися вивченням кризи, немає єдності щодо розуміння сутності цього явища. Це третя, фундаментальна проблема, яка була лише частково досліджена окремими авторами. Жодна з аналізованих статей не містить чіткого визначення кризи і переліку її сутнісних рис. Проте спільним у всіх аналізованих текстах є твердження про кризу як процес, що проходить три фази: 1) латентну або передкризову; 2) кульмінації; 3) завершення. Щоправда вітчизняні автори звертають увагу на два варіанти завершення кризи а) подолання кризи і відновлення рівноваги чи б) остаточна руйнація і припинення розвитку, а російські – визначають три: а) руйнація системи; б) перехід системи у новий стан (який?); в) створення нової системи.

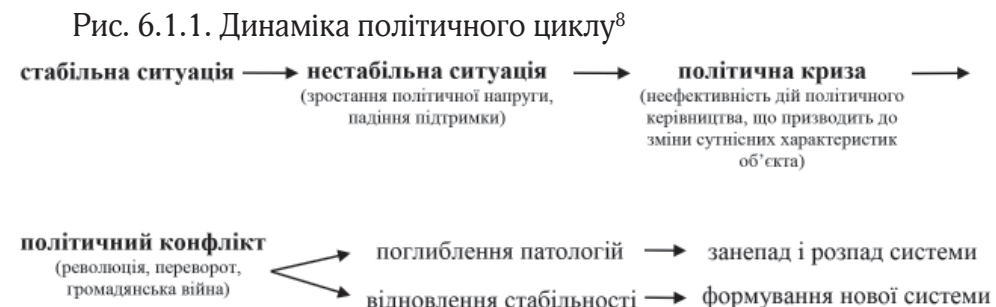
⁴ Див. Политология. Энциклопедический словарь / под ред. Аверьянова Ю. И. – М.: Изд-во Московского коммерческого университета, 1993. – 431 с.

Загалом, цей попередній аналіз дозволяє стверджувати, що довідкові статті про кризу є надто описовими, внутрішньо суперечливими, емпірично не обґрунтованими і тому не можуть вважатися задовільними для пояснення феномену політичної кризи.

Сучасні емпіричні дослідження численних внутрішніх конфліктів виявили хибність уявлення про те, що криза є похідним явищем чи наслідком конфлікту. Більш коректне пояснення зв'язку між кризою і конфліктом може бути сформульоване так: **внутрішній конфлікт є наслідком занепаду держави. Занепад чи колапс держави є наслідком глибокої кризи.** Занепад держави – це процес, що закінчується нездатністю держави самостійно підтримувати свою безпеку, законність, контролювати територію, збирати податки та виконувати інші внутрішні чи зовнішні функції⁵. Це пояснення, яке здійснене шляхом емпіричного аналізу чисельних конфліктів, тобто індуктивним шляхом, відштовхується від того, що визначальними причинами (underlying causes) внутрішнього конфлікту є чотири групи чинників: структурні, економічні, політичні і культурні, а безпосередніми (proximate causes) – поведінка еліт.⁶ Серед структурних чинників – занепад держави або нездатність підтримувати власну безпеку вважається визначальною умовою виникнення не лише внутрішнього конфлікту, а й революції.⁷ Тому політична криза повинна розглядатись як необхідна умова виникнення внутрішнього конфлікту, а не навпаки.

Якщо кризу розглядати з цієї перспективи, то це дає можливість умістити це явище в ширший теоретичний контекст і створити модель (схему) політичного циклу.

Схематичне зображення моделі подане на Рис. 6.1.1.

Ця модель сконструйована аналітичним шляхом. Вона базується на таких вихідних принципах:

1. Модель є причинно зумовленою. Це означає, що кожна, починаючи від початкової, ситуація є наслідком змін, які відбулися у попередній ситуації. Водночас, кожна попередня ситуація є причиною змін у наступній ситуації.
2. Ця модель є інваріантною. Це означає те, що політичний процес (розвиток, затримка чи занепад) відбувається не лінійно, і кожен його етап, що відповідає певній ситуації, може мати більше ніж один варіант розвитку. Проте для спрощення пояснення на схемі зображений лише один, «негативний» варіант політичних змін.
3. Криза є причиною (умовою), а не наслідком (проявом) політичного конфлікту. Ця теза була обґрунтована вище.

Як видно зі схеми, запропонована модель відрізняється від домінуючого у пострадянській традиції уявлення про динаміку політичних змін і дає можливість зробити висновок про те, що криза може мати декілька варіантів розвитку, одним з яких є політичний конфлікт. Невирішення конфлікту може призвести до розпаду системи, поглиблення патологій і нерегульованого політичного суперництва.

Проблеми визначення ознак кризи у науковій літературі

Ознаки кризи будуть виділені аналітичним шляхом, тобто шляхом аналізу текстів українських і російських вчених та досліджень західних авторів. Емпірична перевірка ознак кризи буде здійснена у параграфі 6.4.

⁵ Див. Baker P. An Analytical Model of Internal Conflict and State Collapse. A Manual for Practitioners / P. Baker, A. Weller. – Washington DC: The Fund for Peace, 1998. – 58 p.

⁶ Brown M. The Causes of Internal Conflict / M. Brown // Nationalism and Ethnic Conflict. Revised edition. Edited by Michael E. Brown. The MIT Press. – 2001. – P. 3-25.

⁷ Goldstone J. Towards a Fourth Generation of Revolutionary Theory / J. Goldstone // Annual review of Political Science. – 2001. – Vol. 4. – P. 139-187.

⁸ Політичний цикл тут визначений як причинно зумовлений процес зміни політичних ситуацій, що охоплюють період від порушення до відновлення стабільності. Політичний цикл є частиною політичного процесу. Його особливість у тому, що він відображає не лінійний і не поступальний спосіб суспільних змін.

Оскільки як українські, так і російські автори в поясненні феномену кризи відштовхуються приблизно від однієї методологічної традиції, їхні думки, для зручності, будуть об'єднані в категорію «пострадянські автори».

На початку зауважимо, що ні пострадянські, ані західні дослідники спеціально не виділяли ознак кризи. Проте у текстах як однієї, так і іншої групи авторів можна знайти певні відповідники того, що можна вважати ознаками кризи.

Так, пострадянські автори найчастіше називають такі характеристики (ознаки) кризи: призупинення або припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи, загострення політичних конфліктів, зростання політичної напруженості, нестабільність, зниження рівня керованості всіма сферами життя суспільства, зростання соціально – політичної активності мас.

Виходячи з тези про похідний від суперечностей та конфліктів характер кризи, пострадянські автори намагалися обґрунтувати значення суперечностей, які призводять до появи кризи. Так було виділено три групи суперечностей, кожна з яких має бути свідченням глибини кризи.

До першої групи потрапили функціональні суперечності, суть яких полягає у функціональному розладі механізмів управління суспільством, невідповідності методів діяльності органів державної влади зміненним зовнішнім і внутрішнім умовам життя. При цьому не вказується, що свідчить про настання такої невідповідності і що мається на увазі під механізмами управління. Проте для подолання функціональних суперечностей достатньо проведення реформ, спрямованих на вдосконалення тих самих механізмів управління. Якщо ж керівництво країни виявляється нездатним реформувати суспільство (*підкреслення моє*), але не механізми управління – це може призвести до перетворення функціональних суперечностей у структурні, що є ознакою поглиблення кризи.

Структурні суперечності, що становлять другу групу, визначаються як невідповідність форм державного устрою умовам життя суспільства. Тоді настає «криза структур влади» та її легітимності. Влада у такій ситуації нездатна долати наявні суперечності і вирішувати суспільні проблеми. Структурні кризи супроводжуються значними соціальними

збуреннями, але й можуть протікати мирно. Для їх подолання потрібні структурні реформи в різних сферах суспільного життя, якісне оновлення політичної системи. (Напевно, тут йдеться про зміну форми державного устрою).

Третя група суперечностей – це системні суперечності, які «означають, що головні елементи суспільства прийшли до такої взаємної невідповідності, що їх вже неможливо вирішити в рамках наявної політичної системи»⁹. Їх можна вирішити лише змінивши систему – революційним або «ненасильницьким шляхом».

Системна криза – це параліч «державно – політичних структур», втрата керівництвом стратегічної ініціативи розвитку суспільства. Як відзначає автор статті, на цій стадії кризи, як правило, виникає революційна ситуація, повна втрата легітимності, залучення нових суб'єктів до політичного життя. Причинами виникнення вказаних суперечностей вважається надмірна пасивність (не усвідомлення владою наявних проблем) або ж надмірна активність влади (проведення радикальних реформ, що не сприймається суспільством, визначення завищених цілей тощо)¹⁰.

Попри, на перший погляд, раціональний та зрозумілий спосіб пояснення, запропонований підхід, при уважнішому прочитанні, виявляє кілька методологічних проблем.

По-перше, він має упередження стосовно потреби відповідності одних умов іншим (методів діяльності органів державної влади новим умовам життя, форми державного устрою соціально-економічним умовам життя, взаємній невідповідності головних елементів суспільства одне одному). Така відповідність теоретично можлива лише у жорстко контрольованому суспільстві, яке або не змінюється зовсім, або змінюється дуже повільно.

По-друге, пояснення насичене поняттями, які залишилися не визначеними, а тому фактично порожніми. Для прикладу «розлад суспільно-політичних механізмів суспільства», «структури влади», «бурхливі соціальні збурення», «структурні реформи», «революційна ситуація». Ці

⁹ Политология. Энциклопедический словарь / Ю. И. Аверьянов. – М.: Изд-во Московского коммерческого университета, 1993. – С. 148-149.

¹⁰ Див. Политическая энциклопедия: В 2 т. / Национальный общественно-научный фонд; Рук. проекта Г. Ю. Семигин; Науч.-ред. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин. – Т. 2. – М.: Мысль, 1999. – С. 590.

поняття мають вигляд наукових евфемізмів, що покликані замаскувати відсутність чіткого розуміння автором суті аналізованого питання.

По-третє, підхід виказує марксистську методологічну настанову про суспільний розвиток як боротьбу суперечностей між базисом і надбудовою, або продуктивними силами і виробничими відносинами, що завершується їх подоланням шляхом революції. Марксистська соціологія аналізу суспільних процесів виявила свою неадекватність в умовах індустріального та постіндустріального суспільства, де традиційні дихотомічні класові лінії поділу були замінені плюралістичними ідентичностями, чії носії конфліктують і співпрацюють між собою в різних конфігураціях.

Що стосується західної політології, то й там стан вивчення явища політичної кризи описується такими термінами як «надмірне використання», «непевність», «абстрактність» тощо¹¹. Попередній аналіз англійської літератури показує, що феномен політичної кризи залишається значно менше вивченим як на теоретичному, так і на емпіричному рівні, ніж проблема стабільності чи конфлікту. Ми не брали до уваги дослідження з теорії управління та похідного від неї «кризового менеджменту», оскільки вони мають іншу, переважно прикладну, вузько визначену орієнтацію. Тому далі, при аналізі ознак кризи, ми підемо шляхом виокремлення ознак політичної стабільності, які розроблені глибше, надавши їм протилежного значення. Це дозволить встановити зв'язок не стабільності, кризи та її наслідків.

Визначення політичної стабільності

На початку поглянемо на поняття «політична стабільність». Попри досить значну кількість досліджень на цю тему, це поняття залишається розмитим, тому, що як відзначає датський дослідник Палле Свенссон (Palle Svensson), різні дослідники використовують його стосовно різних об'єктів та властивостей цих об'єктів¹². Більше того, серед дослідників немає згоди щодо властивостей чи ознак політичної стабільності. Одні автори це поняття пов'язують з відсутністю певних

¹¹ Див. Robinson J. A. Crisis / J. A. Robinson // International Encyclopedia of the Social Sciences. – New York: The Macmillan Company and The Free Press. – 1968. – Vol. 3. – P. 10-518.

¹² Svensson P. Stability, Crisis and Breakdown: Some Notes on the Concept of Crisis in Political Analysis / P. Svensson // Scandinavian Political Studies. – 1986. – Vol. 9. – № 2. – P. 130.

ознак (таких як насилля чи зміни), тоді як інші наголошують на присутності таких ознак, як тривале існування об'єкта, здатність до адаптації тощо. Так Леон Гурвіц (Leon Hurwitz) визначає, щонайменше, п'ять підходів до розуміння політичної стабільності: 1) відсутність насилля; 2) тривалість існування уряду (владних структур); 3) наявність легітимного конституційного режиму; 4) відсутність структурних змін та 5) стабільність як сукупна соціальна характеристика. Сам автор схиляється до останнього розуміння стабільності на підставі того, що цей підхід є спробою об'єднати та інтегрувати усі інші підходи¹³. Стабільність тут розглядається у сенсі «системної стабільності», вимірювання якої можливе через такі сукупні макропоказники, як суспільний добробут, рівень економічного зростання, накопичувальна та розподільна здатність уряду тощо.

Деяко відмінний підхід до аналізу стабільності пропонує Клод Ейк (Claude Ake). Цей вчений, працюючи в рамках істонівського аналізу, використовує ролевий підхід до пояснення політичних взаємодій та політичної структури. Політичними ролями він називає сукупність «стандартизованих очікувань, що є основою передбачуваної поведінки». Мережа політичних ролей у певному суспільстві формує політичну структуру суспільства. Якщо політичні ролі розглядати з погляду їхніх функцій щодо контролю політичних взаємодій, тоді, як стверджує Ейк, ми можемо говорити про політичну структуру як систему політичних обмінів. Мережа очікуваних політичних ролей, або політична структура, становить систему каналів, які контролюють потік політичних взаємодій між політичними акторами. Політична структура – це «зразок потоку політичних обмінів». Звідси політична стабільність є регулярністю потоку політичних взаємодій¹⁴.

Відштовхуючись від системного аналізу політичного життя, К. Доудінг і Р. Кімбер (Dowding and Kimber) намагалися сформувати загальне поняття стабільності, яке можна було б використати до аналізу урядів, режимів, інститутів тощо. Вони визначають політичну стабільність як «стан, за якого певний політичний об'єкт здатний запобігати

¹³ Hurwitz L. Contemporary Approaches to Political Stability / L. Hurwitz // Comparative Politics. – 1973. – Vol. 5. – № 3. – P. 458.

¹⁴ Ake C. A Definition of Political Stability / C. Ake // Comparative Politics. – 1975. – Vol. 7. – № 2. – P. 272.

загрозливим випадковостям, що можуть спричинити вимушене неживання, тобто вимушену зміну одного чи більше критеріїв його ідентичності¹⁵. Як бачимо, політичну стабільність ці автори визначають не лише крізь призму відсутності чи присутності змін у політичному об'єкті чи лише його виживання. Вони відзначають, що відсутність змін не є обов'язковою умовою стабільності і що не кожна зміна визначальних характеристик політичного об'єкта є свідченням нестабільності. Лише зміни, що є відповіддю на виклики, які необхідні для уникнення неживання об'єкта, є свідченням нестабільності.

Отже, можемо скласти перелік найбільш поширених ознак політичної стабільності і, відштовхуючись від цього, підійти до ознак політичної кризи:

- 1) відсутність насилля;
- 2) тривале існування уряду (інститутів влади);
- 3) наявність легітимного конституційного (політичного) режиму;
- 4) відсутність структурних змін;
- 5) регулярність потоку політичних взаємодій;
- 6) сукупність макропоказників, що свідчить про сталий розвиток суспільства.

Останній показник є характеристикою системної стабільності, що певною мірою об'єднує усі попередньо перелічені ознаки. Очевидно, що запропонований перелік не є вичерпним, ані універсальним. Він відображає найбільш типові ознаки політичної стабільності, що наголошуються західними дослідниками.

Підсумовуючи, відзначимо, що перелічені ознаки стабільності стосуються різних властивостей різних об'єктів. Тому 1, 4, 5, 6 характеристики є макропоказниками, що вказують на стабільність політичної системи, а 2 і 3 є мікропоказниками, які стосуються окремих елементів системи. Вони є визначальними для цих об'єктів, але не критичними для системи в цілому.

Перелічені вище ознаки є сукупними показниками стабільності. Вони стосуються різних об'єктів і відображають різні підходи. Тому операціоналізація цих ознак (тут надання числових значень) з

¹⁵ Dowding K. The Meaning and Use of «Political Stability» / K. Dowding, R. Kimber // European Journal of Political Research. – 1983. – № 11. – P. 238-239.

метою вироблення формули політичної стабільності у такому переліку неможлива.

Перші чотири ознаки можуть бути визначені через числові показники. Шоста ознака сама є інтегрованим показником, вона не може бути виражена якоюсь однією числовою величиною, а лише формулою чи індексом. Тому включення цієї ознаки до формули стабільності може бути ускладненим.

Нарешті визначення стабільності через поняття регулярності потоку політичних взаємодій є цілком відмінним уявленням про стабільність, що відштовхується від пропозиції вимірювання випадків дотримання чи порушення існуючого (визнаного) зразка політичних обмінів (взаємодій). Вимірювання стабільності з погляду К. Ейка можливе таким чином:

Рівень політичної стабільності на цей час = p_i / p_{ii} , де p_i – це кількість політичних акторів (суб'єктів), що порушують існуючу систему політичних взаємодій, а p_{ii} – загальна кількість політичних суб'єктів. Рівень політичної стабільності за певний період часу = $1/N * \sum_{i=1}^N x_i$, де N означає кількість, а x – оцінка.

Усі інші елементи є рівними $1/N * \sum_{i=1}^N x_i$ є більш точними, ніж $N \rightarrow \infty$.

При всій елегантності запропонованої формули, її практичне використання можливе лише за умови, коли ми будемо мати чітко визначену загальну кількість політичних суб'єктів та, відповідно, ту кількість суб'єктів, що порушують ustalений порядок політичних взаємодій. У такому разі труднощі виникають з визначенням кількості політичних суб'єктів. Залишається можливість обмежити кількість, але тут виникає проблема критеріїв та способів відбору. Отже, такий відбір можливий, але об'єктивність тут буде порушена, тому висновки також можуть бути неточними.

Що ми маємо у залишку? Визначення емпіричних (кількісних) показників окремих елементів політичної стабільності можливе, але труднощі виникають з їх сукупною інтерпретацією.

Скільки показників брати до уваги і які вони повинні мати значення, щоб ми могли стверджувати про існування стабільної ситуації у певній політичній системі? Якщо ж стабільність розглядати за Ейком,

то її вимірювання буде ускладнене суб'єктивним визначенням політичних акторів.

Залишається визнати той факт, що принаймні на сьогодні не всі політичні явища, зокрема стабільність, можуть бути виміряні емпірично.

Достатні та необхідні умови кризи

Повернімося до ознак кризи. Перш за все ми повинні пам'ятати про те, що стабільність, як і криза, є характеристикою стану певних об'єктів. Тому коли ми говоримо про кризу, то повинні визначити об'єкт, який зазнав кризи, а потім визначити, як цей об'єкт опинився у стані кризи. А відсутність стабільності певного об'єкта автоматично не означає кризу цього об'єкта. З системної точки зору, зміни в системі призводять до зміни усєї системи. Проте у випадку кризи це правило не діє. Криза одного елемента політичної системи не обов'язково повинна спричинити кризу в інших елементах системи, або системи в цілому. Пояснення може бути таким. Або одне з двох тверджень не правильне, або системи (володіючи здатністю до самоорганізації) з метою виживання локалізують кризу в менш складних елементах – не допускають її поширення на елементи більш складні. Наприклад, парламентська криза може виникати досить часто, не загрожуючи існуванню демократичного політичного режиму. З іншого боку, як вказує П. Свенссон, мало ймовірно, що криза демократичного режиму не буде негативно впливати на функціонування парламенту чи інших інститутів влади.

Стосовно визначення того, які загрози виникають перед певним об'єктом, важливо розуміти, що проблеми, навіть дуже значні, не означають кризи. Те ж саме стосується змін. Лише поєднання загроз, що можуть призвести до розпаду об'єкта або до фундаментальних змін структури об'єкта, становить кризу¹⁶. В іншому разі ми можемо говорити про нестабільне функціонування (існування) об'єкта, яке може призвести до кризи або відновлення стабільності.

¹⁶ Svensson P. Stability, Crisis and Breakdown: Some Notes on the Concept of Crisis in Political Analysis / P. Svensson // Scandinavian Political Studies. – 1986. – Vol. 9. – № 2. – P. 134.

Розглядаючи об'єкти кризи, ми можемо говорити про урядову кризу, парламентську кризу, кризу режиму, кризу політичної системи. Проте такі означення кризи, як конституційна, інституційна, системна, міжнародна чи криза легітимності мають інше смислове навантаження, бо стосуються не стільки стану цих об'єктів, як їх якостей, і тому в наукових дослідженнях повинні використовуватись зважено.

Якщо ми надамо негативних значень переліченим вище ознакам стабільності, то найбільше, на що вони будуть вказувати, це нестабільний стан певного об'єкта чи системи в цілому.

Отже, наявність випадків політичного насилля (політичні вбивства, замахы, теракти, перевороти тощо), нетривале існування інститутів влади (уряду, парламенту, Президента), відсутність легітимної влади, наявність структурних змін є проявами загроз, що можуть бути визнані ознаками політичної нестабільності, іншими словами, необхідними умовами кризи.

Якщо сукупні макропоказники матимуть негативне значення (низький добробут населення, висока соціальна мобілізація, високі показники економічного занепаду, несправедливий розподіл доходів, низька дієздатність уряду), то вони свідчатимуть про загрозові тенденції для усєї політичної системи. Проте, щоб нестабільність переросла у кризу, потрібні додаткові або достатні умови. Ці умови, на наш погляд, пов'язані з поведінкою суб'єктів, що безпосередньо приймають політичні рішення, тобто еліт. **Неефективність дій політичного керівництва у нестабільній ситуації, тобто політично помилкові рішення, і є тією додатковою умовою, що може призвести до виникнення кризи.** Ця теза вказує на те, що криза може бути визначена не за фактом, а за наслідками.

Якщо ж політичне керівництво знаходить у собі сили і здатність приймати ефективні рішення у нестабільній ситуації, то криза може бути відвернута. Отже, зовнішньою ознакою кризи, тобто такою, яку ми можемо спостерігати ззовні, буде нездатність політичного керівництва приймати ефективні рішення і тим самим контролювати хід подій. Зрозуміло, що у нестабільній ситуації, а тим більше під час кризи, часу на прийняття рішень є значно менше, ніж у стабільній. Крім того, коло питань, з яких повинні бути прийняті рішення, збільшується

лавиноподібно. Це стресова ситуація, з якою можуть впоратися психічно стійкі лідери, які мають здібності і (чи) досвід кризового управління.

Підсумовуючи, відзначимо:

- Криза є складним явищем, для виникнення якої потрібний збіг необхідних і достатніх умов.
- Необхідними умовами кризи є політична нестабільність/напруга.
- Достатніми умовами кризи є неефективність дій (прийняття рішень) політичного керівництва у нестабільній ситуації.
- Криза є суб'єктивно-зумовленим явищем, тому може бути спровокована/створена штучно.
- Криза може бути подолана ефективними діями політичного керівництва або поглиблена і призвести до колапсу чи розпаду об'єкта.

Наслідки кризи

Криза не є останньою фазою політичного циклу. Як було зображено на рис. 6.1., криза може бути відвернута, якщо політичне керівництво здатне приймати ефективні рішення, що нейтралізують загрозу зміни визначальних характеристик об'єкта (політичної системи, держави тощо). Якщо ж політичне керівництво не може запобігти зміні усіх визначальних характеристик, настає розвал (breakdown) або колапс об'єкта. Як стверджує П. Свенссон, «лише вимушена зміна усіх визначальних характеристик об'єкта становить розвал»¹⁷.

Коли ж одна чи декілька визначальних характеристик об'єкта зазнають вимушеної зміни, тобто коли політичне керівництво нездатне відвернути такі зміни, ми матимемо форму нестабільності, яку можна визначити як трансформація об'єкта.

Запропоноване П. Свенссоном розрізнення розвалу і трансформації є важливим, оскільки воно веде до класичного питання про те, коли стара система трансформується та коли стара система розпадається й утворюється нова. Це розрізнення стосується також і питання про сутність і важливість визначальних характеристик об'єкта. Це, як вказує

П. Свенссон, справа дефініцій. Якщо питання стосується кризи демократії чи демократичного режиму, то є сенс використовувати поняття режиму, яке передбачає кілька різновидів (авторитарного чи тоталітарного).

Вимушена зміна визначальних характеристик демократичного режиму є трансформацією режиму, якщо зберігається його демократична суть, наприклад, перехід від парламентської до президентської форми правління. Це буде свідченням подолання кризи. Якщо ж політичне керівництво виявилось не в змозі прийняти необхідні рішення і погодилось на зміну визначальних характеристик об'єкта (режиму), можливо заради власного політичного виживання, то можемо говорити про розпад/розвал демократичного режиму і встановлення/повернення до гібридного чи авторитарного режиму.

Щоправда П. Свенссон не пише про те, хто чи що спричинює «вимушені» зміни визначальних характеристик об'єкта. Можна припустити, що ці зміни йдуть із внутрішнього чи зовнішнього середовища. Тобто, можуть бути викликані/створені свідомо. Визначення суб'єктів, що викликають такі зміни, може бути предметом окремого дослідження.

У результаті проведеного аналізу можна стверджувати таке:

- криза може бути визначена не за фактом, а за наслідками;
- наслідки кризи можуть бути функціональними, якщо об'єкт (керівництво) здатний відновити стабільність, частково функціональними, коли об'єкт трансформується, але зберігає визначальні характеристики, і дисфункціональними – коли настає розпад або вимушена зміна всіх визначальних характеристик об'єкта;
- трансформація режиму означає, що одна або кілька суттєвих характеристик режиму змінюється, проте режим продовжує існувати. Трансформація можлива у напрямі демократизації, гібридизації чи авторитаризації. Лише вимушена зміна усіх суттєвих характеристик режиму буде означати розпад (розвал/колапс) режиму.

¹⁷ Svensson P. Stability, Crisis and Breakdown: Some Notes on the Concept of Crisis in Political Analysis / P. Svensson // Scandinavian Political Studies. – 1986. – Vol. 9. – № 2. – P. 136.

6.2. Емпірична перевірка стабільності режиму за президентства В. Януковича¹⁸

Подолання політичного «хаосу» і відновлення стабільності стало однією з головних ідеологем команди В. Януковича. Якщо припинення політичного протистояння можна розглядати як вимушене визнання елітами В. Януковича у статусі «головного гравця», то чітка тенденція зниження підтримки і збільшення протестного потенціалу свідчила про те, що «соціального контракту» з суспільством досягнути не вдалося.

Відтак виникає очевидне питання: чому, попри централізовану вертикаль влади, слухняний парламент і роздроблену опозицію, чинне владне угруповання не змогло утримати влади?

З літератури нам відомо, що однопартійні режими є найбільш стійкими (25-30 р.), персоналістські менш стійкі (10-15 р.), а військові диктатури найбільш вразливі й існують у середньому 10 років¹⁹. Досвід одноосібних режимів Х. Мубарака, М. Каддафі чи сім'ї Асадів вказує, що їхнє тривале існування (29, 42 і 45 років) забезпечувалось традицією і зовнішньою підтримкою. Крім того, особиста харизма, лояльне корумповане оточення і пасивне населення полегшували їм перемогу на виборах.

У В. Януковича не було таких переваг, крім того, майже до кінця 2013 р. він намагався зберігати пристойний вигляд як перед власним населенням, так і на Заході. Беручи до уваги в цілому позитивні (для влади) результати місцевих і парламентських виборів, Президент намагався закріпити своє перебування при владі двома способами. З одного боку – шляхом «м'яких» і добре перевірених засобів: соціального маневрування (обіцянок підвищення соціальних виплат), політичного маневрування (кооптації, дискредитації і клонування потенційних лідерів від опозиції) та використання інформаційних ресурсів

¹⁸ Основою для цього параграфа стало дослідження Мацієвський Ю. Від хаосу до порядку: чи стабільний політичний режим у постпомаранчевій Україні? / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2011. – № 5. – С. 93-100.

¹⁹ Hadenius A. Authoritarian regimes: Stability, Change and Pathways to Democracy, 1972-2003. [Electronic resource] / A. Hadenius, J. Teorell // Working Paper #331. – 2006. – Accessed: <http://nd.edu/~kellogg/publications/workingpapers/WPS/331.pdf/>. – Title from the screen.

для маніпуляцій громадською думкою, а з іншого – шляхом силового варіанту придушення Майдану, що свідчило про вибір на користь диктатури²⁰.

На початку одне зауваження. У цьому параграфі увага зосереджена на вимірюванні стабільності владного угруповання, що у вузькому значенні можна ототожнити з поняттям режиму. Останнє поняття вужче, ніж поняття «політична стабільність», до якого стабільність режиму входить як один з показників²¹. Отож поглянемо, наскільки режим В. Януковича був стабільним? За Х. Лінцом стабільність режиму визначається його легітимністю, дієвістю і ефективністю²².

Якщо легітимність виявляється у підтримці влади, що є кількісним показником, то дієвість (efficacy), або здатність знаходити рішення для важливих проблем, і ефективність (effectiveness), або здатність впроваджувати політики з бажаними результатами, кількісними параметрами визначити дещо складніше. Тим не менше, усі три поняття виявляються через ставлення людей до дій влади.

Це дозволяє операціоналізувати ці поняття через відповіді на питання про довіру/підтримку президента, ставлення до розвитку подій в Україні та ставлення до реформ (політик), які ініціює президент. Якщо відповіді перевести у шкалу від 0 до 100, що вимірюється у відсотках, то умовною межею, що відділяє дієвість від недієвості, буде

²⁰ Дії В. Януковича тут в цілому відповідають стратегіям виживання автократів, які спираються, між іншим, на легітимацію, репресії та кооптацію. Теоретичне обґрунтування трьох перелічених основ авторитарної стабільності запропонував німецький дослідник Йоханнес Герчевскі. Див. Gerschewski J. The Three Pillars of Stability: Legitimation, Repression and Cooptation in Autocratic Regimes / J. Gerschewski // Democratization. – 2013. – № 20 (1). – P. 13-38.

²¹ Hurwitz L. Contemporary Approaches to Political Stability / L. Hurwitz // Comparative Politics. – 1973. – Vol. 5. – № 3. – P. 458. Порівняння підходів до пояснення політичної стабільності запропоновано у попередньому параграфі, а також в окремій публікації. Див. Мацієвський Ю. Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський // Наукова бібліотека періодичних видань НАН України. – Режим доступу до статті: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pome/2008_6/PDF/Matsievskiy.pdf. – Назва з екрану.

²² Тут автор спирається на підхід Х. Лінца, який є ширшим і стосується не лише «стовпів» автократичної стабільності, про які пише Й. Герчевскі, а бере до уваги структурні показники, які краще підходять для визначення стабільності різних типів режимів, зокрема і гібридних. Див. Linz J. The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Reequilibration. / J. Linz, A. Stepan // The Johns Hopkins University Press. Baltimor and London. – 1978. – Vol. 1. – № 3. – P. 16-23.

показник у 50 і більше відсотків відповідей на питання про те, що дії розвиваються у правильному напрямі. Так само можна оцінювати ефективність. Якщо більше 50% респондентів схвалюють дії уряду у тій чи іншій сфері, то можна вважати, що ефективність переважає неефективність. Очевидно, що реалізація реформ є більш важливою від їх кількості.

В Україні виявляється цікава тенденція – чим більше повноважень у Президента, тим меншою є його підтримка. Динаміка підтримки Л. Кучми і В. Януковича це добре ілюструє. Так, якщо на початку президентства Л. Кучми баланс підтримки був від'ємним і склав (– 10,5), то наприкінці він зменшився до (– 35,2). В. Янукович почав президентство з додатнім балансом (+ 31,8), але вже до середини другого року повноважень баланс став від'ємним (– 8,7)²³, а далі тільки знижувався.

Перелічені елементи є важливими індикаторами стабільності демократичних режимів. Режим в Україні (ще) ніколи не був повністю демократичним, як і повністю авторитарним. Він завжди був гібридним, тобто таким, де окремі формальні (і демократичні інститути) спотворюються неформальними (і автократичними практиками) – неформальними угодами, клентелізмом, непотизмом, виборчими фальсифікаціями, порушенням громадських прав тощо. Пропорції між демократичними й автократичними елементами в різні періоди коливалися, але з приходом до влади В. Януковича ми побачили виражене бажання обмежити демократичні інститути і повернути авторитарні практики. Як показано вище, зусилля В. Януковича щодо розширення повноважень призвели не до встановлення російської моделі «керованої демократії», а до її квазіформи – гіпертрофованої виконавчої вертикалі без чіткої інституційної основи і підтримки знизу²⁴.

²³ Власні підрахунки автора на основі даних Центру Разумкова. Див. Чи підтримуєте Ви діяльність Президента України? (динаміка, 2000-2013) 6 соціологічне опитування [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=67. – Назва з екрану. Баланс довіри/недовіри, визначений як різниця між відсотком тих, які повністю та швидше довіряють політику, та відсотком тих, які повністю та швидше не довіряють йому.

²⁴ Див. параграфи 5.1. та 5.3., а також Мацієвський Ю. Чи можливе відродження авторитаризму в Україні? / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – К., 2011. – № 1. – С. 51-63.

З огляду на гібридний характер режиму, варто брати до уваги не так особливі чинники стабільності авторитарних чи гібридних режимів, як загрози, які притаманні авторитарним (та гібридним) режимам. Такі загрози поділяють на вертикальні (ті, що йдуть знизу) і горизонтальні (ті, що йдуть від оточення). Вважається, що ймовірність втечі (defection) від патрона є більшою загрозою, ніж соціальний протест²⁵. Втеча може мати різний прояв – від зради до змови, тому кожен автократ намагається запобігти можливості втечі усіма доступними засобами. Прихована боротьба за владу є характерною рисою усіх недемократичних режимів, і вона тим більша, чим більш недемократичним був прихід до влади.

Горизонтальні загрози, як і попередні поняття, викликають труднощі з операціоналізацією. Їх можна спробувати вимірювати кількісно, наприклад, через кількість згадок про внутрішні розбіжності чи конфлікти у владній команді. Найважче тут виробити шкалу й отримати надійні дані. Режим в Україні поступово ставав більш закритим порівняно з президентством Ю. Ющенка, тому тут, напевно, можна скористатись якісним показником – експертним опитуванням, а у випадку його відсутності – власними оцінками. Очевидно, що останні можуть бути дуже відносними.

В оточенні В. Януковича були три групи впливу, які змагалися за домінування. З одного боку, – це групи Р. Ахметова-Б. Колеснікова і Д. Фірташа-В. Бойка-С. Львовичкіна, а з іншого, – оточення його старшого сина Олександра, відоме як «Сім'я». Наявні конфлікти в оточенні В. Януковича ретельно приховувалися, але це не означає, що їх не було. Вони вийшли на поверхню у момент найбільшої вразливості «патрона», коли погрозами і підкупом Президентові не вдалося зберегти єдність його фракції у парламенті.

Мета «донецьких» після приходу до влади полягала у швидкій концентрації повноважень, закріпленні свого впливу на місцях, перемозі на парламентських виборах з метою формування однопартійної більшості і забезпечення перемоги на наступних президентських виборах. Для цього вони, як автор і передбачав, намагались

²⁵ Schedler A. The New Institutionalism in the Study of Authoritarian Regimes [Electronic resource] / A. Schedler // Social science research network. – Accessed: <http://www.cide.edu/publicaciones/status/dts/DTEP%20215.pdf>. – Title from the screen.

розіграти варіант 2002 р. коли за змішаної виборчої системи блок За-ЄДУ сформував пропрезидентську більшість із допомогою мажоритарних депутатів. Президентові довгий час вдавалося нейтралізувати оточення і запобігти розколу в команді, чим, фактично, нівелювати «горизонтальні» загрози. Менш передбачуваною виявилася реакція громадян, які організувалися самі після зриву Угоди про Асоціацію з ЄС. В Україні наростали протестні настрої, які, щоправда, були пов'язані не так з політичним невдоволенням, як з соціальним. Щоб невдоволення вилилось у протестну активність, потрібна подія або чинник, який запустить механізм колективної мобілізації. Іншими словами, необхідні умови повинні доповнитись достатньою. Якщо необхідні умови в цілому це високе соціальне невдоволення, низькі показники легітимності, дієвості та ефективності, які можуть бути виявлені *a priori*, то достатня (безпосередня) умова часто виявляється лише *a posteriori*, тобто за фактом події. Це означає, що режим може бути внутрішньо нестабільним, але виживати у несприятливих умовах так довго, аж поки не виявиться цей полегшуючий чинник (trigger), який переважить вплив стримуючих чинників (страху негативних санкцій, апатії). Необхідною умовою соціальних/політичних протестів чи революцій вважається масова мобілізація. Хто чи що здатне об'єднати масове невдоволення людей і виштовхнути їх на вулицю, наперед було виявити неможливо. Проте ми зважили значення перелічених показників із допомогою відомого у статистичних розрахунках індексу концентрації. Отриманий результат показав нам стан режиму. Ми його назвали індексом стабільності влади – GSI (Government Stability Index)²⁶. Значення індексу, які лежать у межах від 0 до 1, ми розраховували за формулою $GSI = 1 - \sum_{i=1}^n p_i^2$, де p_i – зважена частка (відсоток) i – показника. Значення індексу, які тяжіють до нуля, мають вказувати на збільшення стабільності, а якщо ж до одиниці – то, навпаки, на збільшення нестабільності. Умовною межею, що відділяє стабільність від нестабільності, буде значення індексу на рівні 0,5. Кількісні показники стабільності, їх пояснення і значення GSI наведені у таблиці 6.2.1.

²⁶ Очевидно, що значення індексу не можуть вважатися достатньо інформативними, доки не будуть перевірені на більшій кількості випадків. Така перевірка, однак, вимагає окремого дослідження, що виходить за межі цієї роботи.

Таблиця 6.2.1. Складові індексу стабільності влади

Показники стабільності у %	Значення GSI
Легітимність – 16,9% ²⁷ (низька)	0,68
Дієвість – 13,4% ²⁸ (низька)	
Ефективність – 44,1% ²⁹ (низька)	
Вертикальні загрози – соціальне задоволення (готовність до участі в акціях протесту) – 45,3% ³⁰ (низьке)	
Горизонтальні загрози-лояльність оточення – 50% (середня)	0,76

Джерело: складено автором.

Закладаючи перші чотири показники у розрахунок, ми отримали індекс політичної стабільності на рівні 0,68, а додавши п'ятий показник – лояльність оточення із середнім, суб'єктивно визначеним значенням на рівні 50%, індекс зріс до 0,76, що вказує на збільшення не-стабільності. Навіть якщо не брати останній показник до уваги, то GSI на рівні 0,68 вказав нам на нестабільний стан режиму. Таке значення індексу збігається зі значенням постпомаранчевого 2005 р., і трохи вище, ніж у кризовий 2008 р. (0,73)³¹. Для порівняння погляньмо, як виглядала ситуація в Україні в оцінках міжнародних дослідницьких установ. Дивіться таблицю 6.2.2.

²⁷ Тут і далі показані дні станом на середину 2011 р. Див. Президентсько-електоральні рейтинги політичних лідерів України [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/ua/news/view-43.html>. – Назва з екрану.

²⁸ Хмелько В. Очікування громадян щодо політики влади [Електронний ресурс] / В. Хмелько // Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступу до матеріалів: www.kiis.com.ua/pub/2011/Khmelko_holos.ua.doc. – Назва з екрану.

²⁹ Там само.

³⁰ «Протестні настрої українців». Дослідження Інституту Горшеніна, проведене у березні 2011 р. [Електронний ресурс] // Інститут імені Горшеніна. – Режим доступу: http://institute.gorshenin.ua/researches/67_protestnie_nastroeniya_ukraintsev.html. – Назва з екрану.

³¹ Див. Дзюба А. Політична стабільність у гібридних режимах: випадок України (2005-2010 рр.): дипломна робота подана на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра політології. – Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2011. – С.47-49.

Таблиця 6.2.2. Стабільність влади в Україні в оцінках міжнародних дослідницьких установ

Назва індексу	Значення індексу (2010-2013) або останній рік, на який доступні дані)	Місце в рейтингу/ група країн
Failed State Index (Індекс невіддатності держав)	69,5 з і 120 (2010) Чим вищий індекс, тим більша ймовірність виникнення внутрішнього конфлікту	109 зі 177 країн (група країн зі значною ймовірністю виникнення конфлікту)
State Fragility Index (Індекс крихкості (стабільності) держав)	7 з 25 (2009), де 0 – «відсутність крихкості», а 25 – «максимальна крихкість»	98 зі 163 країн (група країн з низькою крихкістю)
Political Instability Index (Індекс політичної нестабільності)	7,6 (2009-2010), де 0 – відсутність уразливості (vulnerability), 10 – максимальна уразливість	16 зі 165 країн (група ризику)
Index of State Weakness (Індекс державної слабкості)	7,38 (2008), де 0 – найгірший показник, а 10 – найкращий	107 зі 141 країни (група країн з відносно низькою слабкістю держави)
Political Stability and Absence of Violence (Показник політичної стабільності) World Governance Indicators	34,4 (2009), де 0 – найнижчий показник стабільності, 100 – найвищий	Рейтинг не створюється

Джерела: Failed State Index, State Fragility Index, Political Instability Index, Index of State Weakness, Worldwide Governance Indicators (Political Stability and Absence of Violence) 2010-2013.

З таблиці видно, що за двома з п'яти індексів широко зрозуміла «стабільність» України протягом 2010-2013 рр. була порушена або перебувала у критичному стані.

Перелічені вище показники стабільності мають негативні значення, тому їх можна вважати необхідними умовами падіння режиму. Проте без достатньої умови режим міг би виживати досить довго. На етапі підготовки цього дослідження ми припускали, що ця достатня умова у нашому випадку зводиться до двох змінних – лояльності оточення і масової мобілізації. Теоретично за збігу необхідних і достатніх умов, або низької легітимності, дієвості й ефективності та втрати лояльності оточення і масової мобілізації знизу, режим не мав шансів на виживання. Тоді ми не знали, як будуть розвиватися події, тобто чи збережеться лояльність оточення і чи матимуть місце масові протести. Крім

того, ми не знали, у якій залежності перебуватимуть ці змінні і яка з них, у випадку появи, посилить чи послабить значення іншої. Спроби зважити, як поведуть себе ці змінні, вимагали використання надійної прогностичної моделі, якої у нас на цей момент не було. Тим не менше, наші припущення повністю підтвердилися, а здійснене у середині 2011 р. дослідження показало реальний стан режиму, який влада подавала у зовсім іншому світлі. Вже тоді ми припускали, що у нестабільній ситуації режим буде мати набагато більше труднощів із забезпеченням виживання, ніж у стабільній, що підштовхнуло до роздумів про сценарії дій влади і їх можливі наслідки.

Який вплив мали зовнішні чинники на виживання режиму в несприятливих умовах? Ідеально було б, якби легітимність, ефективність і дієвість режиму посилювалася зовнішньополітичними успіхами, але в Україні вони послаблюють одна одну. Зовнішня політика України за президентства В. Януковича залишалася дуалістичною, що вносило напругу у відносини з ЄС та Російською Федерацією. Відтак геополітичний тиск як із Заходу (США та ЄС), так і Росії постійно зростає³². Внутрішня напруга, зумовлена погіршенням добробуту громадян, могла б бути понижена успіхами у зовнішній політиці. Проте відсутність консенсусу як серед еліт, так і мас щодо напряму інтеграції, ускладнила можливість маневру. Коли у Кремлі зрозуміли, що підписання Україною Угоди про Асоціацію з ЄС може насправді відбутись, В. Путін і Д. Медведєв наввипередки кинулися в Київ. Необхідною умовою реінтеграції пострадянського простору стало блокування руху України у бік ЄС. Для вирішення цього завдання Росія використовувала увесь свій арсенал – від шантажу і компромату до військових провокацій і диверсій. Три мільярди доларів від Росії мали дещо підняти рейтинг, але це тільки відтягнуло б економічну катастрофу. Натомість досягнення Угоди про Асоціацію з ЄС було б кращою альтернативою, тому що несприйняття ЄС у східних і південних областях країни було на порядок нижче, ніж несприйняття ідеї інтеграції з Росією на Заході України. Під тиском В. Путіна Президент відмовився від підписання Угоди про Асоціацію з ЄС, що спровокувало кризу, яка переросла в революцію.

³² Детальний аналіз західного та російського впливу здійснений у наступному параграфі.

Якби влада у Києві знайшла в собі силу нейтралізувати російські спецоперації, рейтинг В. Януковича однозначно б піднявся, внутрішня напруга на якийсь час би понизилась, що відкривало б можливість маневру в період між парламентськими і президентськими виборами. Натомість В. Янукович піддався на тиск Кремля і спробував силою утримати владу. Такий вибір став однозначно програшним, бо ціна тут не тільки влада, а цілісність держави. Зберегти одне і друге виявилось занадто складно.

6.3. Зовнішній тиск чи внутрішні ресурси: що зумовило зміну влади у 2014 р.?³³

Західна, зокрема європейська політика залучення (Engagement) і висування умов (Conditionality) в обмін на перспективу підписання Угоди про Асоціацію з ЄС у відносинах з В. Януковичем зазнала невдачі. Чи зовнішній тиск у вигляді санкцій міг змінити хитку рівновагу між західним ресурсом і організаційним потенціалом влади? Іншими словами, які ресурси мав Захід, щоб зупинити В. Януковича, і чи вплинули вони на зміну влади в Україні? Для відповіді на ці питання ми будемо спиратися на теорію виживання і зміни режимів С. Левітскі і Л. Вея³⁴ і тим самим перевіримо її придатність для пояснення політичних змін в Україні.

Параграф поділений на три частини. На початку описаний політичний контекст міжнародної ізоляції керівництва України і пояснені причини недовісти західної політики щодо України. Далі стисло подана модель виживання і зміни режимів з аналізом показників, а наприкінці пояснені причини та наслідки тривалого зволікання Заходу з впровадженням санкцій щодо керівництва України.

³³ В основі цього параграфа є такі публікації автора: Мацієвський Ю. Західний тиск і сценарії виживання політичного режиму в Україні / Ю. Мацієвський // Наукові записки НаУКМА. Серія «Політичні науки». – К., 2013. – Т. 147. – С. 3-8.; Мацієвський Ю. Западное давление или внутренние ресурсы: санкции и сценарии выживания политического режима в Украине / Ю. Мацієвський // Перед вибором. Будущее Украины в условиях системной дестабилизации. Институт Центрально-Восточной Европы. – Люблин-Львов-Киев, 2013. – С. 139-165.

³⁴ Levitsky S. Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War / S. Levitsky, L. Way // Problems of International Politics: Cambridge University Press. – 2010. – 517 p.

Політичний контекст

Згортання демократизації в Україні вперше було відзначено у звіті Freedom House у березні 2011 р., вже через рік після приходу В. Януковича до влади. У звіті зафіксували зміну статусу «вільної» країни на попередньо існуючий – «частково вільної» країни. Через місяць організація підготувала спеціальний звіт про погіршення стану демократії в Україні³⁵. З того часу негативні оцінки тільки посилювались, аж доки не досягли піку у виступі А. Меркель у Бундестазі, яка 10 травня 2012 р. прирівняла Україну до Білорусі, назвавши її диктатурою³⁶. Майже через місяць, 5 червня 2012 р., в інтерв'ю радіо «Свобода» колишній посол США в Україні Стівен Пайфер у більш стриманому тоні заявив таке: «Я не виключаю, якщо ситуація із демократією, із правами та свободами в Україні погіршуватиметься – офіційний Вашингтон повернеться до питання санкцій проти України»³⁷. 22 вересня 2012 р. Сенат США ухвалив резолюцію, в якій закликав керівництво України негайно звільнити Ю. Тимошенко та інших політичних в'язнів. У резолюції було звернення до Держдепартаменту США запровадити заборону на видачу віз «для усіх відповідальних» за ув'язнення і погане поводження з Ю. Тимошенко та іншими опозиційними політиками³⁸. Врешті 10 грудня 2012 р. Рада ЄС ухвалила резолюцію щодо України, де поряд із визнанням регресу в стандартах проведення виборів підтвердила готовність підписати з Україною Угоду про Асоціацію за умови «відчутного прогресу» у трьох, раніше визначених сферах – відповідність парламентських виборів міжнародним стандартам, подолання вибіркового правосуддя і здійснення раніше визначених реформ, зокрема прийняття з участю

³⁵ Б'ючи на сполох: на захист демократії в Україні. Звіт Freedom House щодо стану демократії та захисту прав людини в Україні. [Електронний ресурс] // Freedom House. – Режим доступу: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/Freedom%20House_UKR.pdf. – Назва з екрану.

³⁶ Меркель: в Україні – диктатура та репресії [Електронний ресурс] // «5 канал». – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=3zxPs9QzcoY>. – Назва з екрану.

³⁷ Костюк Б. Україна рухається до російського авторитаризму – Стівен Пайфер [Електронний ресурс] / Б. Костюк // Радіо Свобода – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24604785.html>. – Назва з екрану.

³⁸ S. Res. 466 Calling for the release from prison of former Prime Minister of Ukraine Yulia Tymoshenko [Electronic resource] // USA Congress. – Accessed: <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/BILLS-112sres466ats/pdf/BILLS-112sres466ats.pdf>. – Title from the screen.

опозиції Виборчого кодексу, реформування судової системи і впровадження конституційної реформи³⁹.

На фоні цих заяв погіршення усіх показників демократизації, що були відзначені у звіті Freedom House за 2012 р., тільки посилили градус напруги навколо України⁴⁰. В українських медіях суть дискусій переважно зводилася до питання – будуть санкції чи ні? Зосередження уваги лише на факті санкцій не давало можливості поглянути далі – які є мотиви санкцій і яких наслідків очікує Захід від застосування чи не застосування санкцій?

На початку одне зауваження. У коментарях українських спостерігачів домінувала думка про те, що Захід не піде на оголошення санкцій чи то з економічних міркувань, щоб, мовляв, не втратити свій бізнес⁴¹, чи з геополітичних міркувань, щоб не втратити Україну⁴². Ця думка є надто поверхневою тому, що: 1) відштовхується від хибного уявлення про геополітичну вагу України у протистоянні Заходу і Росії, 2) санкції (ізоляцію) розглядає лише як демонстраційний засіб тиску чи ресурс у досягненні стратегічних переваг.

Україна перестала бути пріоритетом для США ще наприкінці другого президентського терміну Джорджа Буша. Попри включення України до Європейської політики сусідства, європейці не дали Україні чітких перспектив вступу до ЄС, як вони це зробили для Болгарії, Румунії чи Хорватії. Крім того, європейська політика висунення умов (conditionality) в обмін на потенційні переваги від підписання Угоди про Асоціацію у випадку В. Януковича не спрацювала, що яскраво

³⁹ Висновки Ради ЄС щодо України (повний текст документу) [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/67242>. – Назва з екрану.

⁴⁰ Freedom House. Nations in Transit. Ukraine [Electronic resource] // Freedom House. – Accessed: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2012/ukraine>. – Title from the screen.

⁴¹ Стратієвський Є. Україна Януковича: Європа не покарає, Росія не приборкає. [Електронний ресурс] / Є. Стратієвський // Zaxid.net. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?ukrayina_yanukovicha_yevropa_ne_pokaraye_rosiya_ne_priborkaye&objectId=1256375. – Назва з екрану.

⁴² Фесенко В. США навряд чи введуть санкції проти України, – політолог [Електронний ресурс] / В. Фесенко // Zaxid.Net. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?ssha_navryad_chi_vvoditimusanktsiyi_proti_ukrayini__politolog&objectId=1256163. – Назва з екрану.

демонструє відмова Президента звільнити Ю. Тимошенко⁴³. Ця непослідовність послабила західний демократичний вплив і дозволила проросійськи налаштованим елітам в Україні педалювати тему безспішності вступу до ЄС. Україна залишилася у «сірій зоні», а «втома від України» скінчилася роздратуванням за недотримання обіцянок В. Януковичем «вирішити справу Тимошенко». Після закінчення «Євро-2012» вся увага західних ЗМІ була прикута до парламентських виборів в Україні. Їх результат – 177 місць опозиції в парламенті засвідчив збереження «вимушеного плюралізму» (pluralism by default) у Верховній Раді і переважив негативні оцінки процесу виборів і підрахунку голосів. Таким чином, Захід зважив на результат, а не на процес, і хоч визнав, що ці вибори були «кроком від демократії», прийняв їх результати. Після виборів режим в Україні все частіше почали називати авторитарним, але санкції так і не були накладені. Емоційні оцінки ситуації в Україні мало зачепили Януковича. Його близьке оточення на чолі з сином Олександром усе глибше проникало у суспільство. Це, однак, не дає підстав називати режим В. Януковича авторитарним.

Авторитаризм чи здирство: інволюція гібридного режиму

Політичний режим часів В. Януковича, як і більшість режимів на пострадянському просторі, не варто розглядати в термінах «демократія» чи «авторитаризм». Суть діяльності владного угруповання, або «Сім'ї», – встановлення контролю над усіма діючими галузями господарства задля одноосібного отримання ренти. Мета – збереження влади після 2015 р. Для означення такого режиму найкраще підходить поняття «здирицький», але оскільки це поняття більше стосується практик, ніж типу⁴⁴, то найширшим поняттям, яке включає ці практики, є

⁴³ Kudelia S. When External Leverage Fails. The Case of Yuliya Tymoshenko's Trial / S. Kudelia // Problems of Post-Communism. – 2013. – Vol. 60. – № 1. – P. 29-42.

⁴⁴ Див., наприклад, Шайо А. Клієнтелізм і здирство: корупція в перехідному періоді / А. Шайо // Політична корупція перехідної доби / за ред. С. Коткіна та А. Шайо; пер. з англ. – К.: «К.І.С.», 2004. – С. 1-20. Інший спосіб означення режиму в Україні можливий через поняття неопатримоніалізму чи султанізму. Проблеми тут виникають тому, що патримоніалізм чи його різновиди своєю протилежністю мають раціонально-бюрократичну організацію влади. Отже ці поняття більше стосуються практик державного управління, а не практик здійснення влади (режиму). Та сама проблема з використанням поняття «здирицький» – воно стосується практик і немає своєї протилежності для побудови типології.

поняття «гібридний». Гібридність, як було сказано вище, не означає змішання якихось демократичних і авторитарних елементів, а вказує на наявність конкурентних виборів, глибоко вкоріненого клієнтелізму і неповагу до закону. Ці ознаки підпадають під визначення «електорального» чи «змагального» авторитаризму, які вважаються різновидами гібридного режиму. Отже, «гібридним» ми вважаємо не зменшений різновид демократії чи авторитаризму, а окремий тип режиму. З приходом до влади В. Януковича неповага до закону зростала, а концентрація повноважень не призвела ні до збільшення легітимності, ні дієвості, ані ефективності режиму. Хижацька природа владного угруповання, штовхала його до спрощення – вибіркового правосуддя, вибіркового фальсифікацій на виборах, використання закону в приватних цілях, вибіркового санкцій проти ЗМІ, громадських активістів чи політичних опонентів. Ці дії коментаторами в Україні і на Заході сприймалися як сповзання до авторитаризму. Але ні концентрація повноважень, ні встановлення контролю над судовою гілкою влади, ні посилення тиску на ЗМІ і громадянське суспільство не призвели до встановлення авторитаризму. Авторитаризм не був метою Президента. Метою було збереження контролю над країною після 2015 р. Авторитаризм міг би стати інструментом для досягнення мети, але встановленню авторитаризму заважали такі структурні чинники, як фрагментована структура еліт, регіональні поділи, відсутність інструментальної опори – дієвої бюрократії, відданих силових структур і лояльного оточення, низька економічна ефективність, що підриває легітимність владної команди, і, чи не найважливіше, – відсутність соціальної опори та неприйняття українцями самої ідеї авторитаризму⁴⁵. Крім того, результати парламентських виборів 2012 р. засвідчили, що в політичному просторі і в парламенті зберігається «вимушений плюралізм». У такій складній міжнародній і напруженій внутрішній ситуації влада могла піти білоруським шляхом – розпустити парламент,

⁴⁵ Детальніше про це див. параграф 5.3. та окреме дослідження Мацєвський Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг. / Ю. Мацєвський // Поліс. – 2010. – № 5. – С. 17-37. Для порівняння див. Горбатенко Е. Украина. От авторитаризма к демократии: путь необратим / Е. Горбатенко // Перед выбором. Будущее Украины в условиях системной дестабилизации / ред. А. Гиль, Т. Стемпневски. – Люблин-Львов-Киев: Институт Центрально-Восточной Европы, 2013. – С. 121-139.

через референдум позбавити депутатів імунітету, потім провести контрольовані вибори, паралельно збільшуючи тиск на опозицію, ЗМІ та громадські організації. Проте сумнівно, чи за наявних структурних обмежень такі дії могли мати очікуваний ефект. Білоруський варіант міг закінчитись накладанням санкцій. У цих умовах владі важче було б зберігати лояльність оточення, стримувати опозицію і громадян. Президент усвідомлював ці загрози, тому й не намагався форсувати події. Режим в Україні до останніх днів президентства Януковича залишався не більше ніж квазіавторитарним⁴⁶ – тобто намагався імітувати авторитаризм в умовах наявних обмежень. Отже, якими були шанси виживання В. Януковича у несприятливій внутрішній і міжнародній ситуації?

Західний тиск чи внутрішні ресурси?

Досі дискусія про причини падіння і виживання гібридних режимів не дала однозначних відповідей⁴⁷. Якщо актороцентричні теорії пропонують пояснення вже наявних випадків, то структурні – намагаються прогнозувати події. Одне з таких пояснень запропонували Стівен Левіцкі і Лукан Вей. У своїй праці про стабільність і зміни гібридних режимів вони беруть до уваги три чинники: інтенсивність зв'язків режиму з Заходом (linkage), організаційний потенціал держави чи правлячої партії (organizational power) і вразливість держави до західного тиску (leverage). Аналізуючи ці чинники у випадку 35 країн протягом 1990-2008 рр., вони виявили таке.

Коли зв'язок із Заходом був значний, як у Східній Європі, гібридні режими демократизувались. Збільшення тиску на владу, підтримка опозиції вели до зміни балансу ресурсів, а це збільшувало ціну утримання влади. Висока інтенсивність зв'язків підштовхувала авторитарів до відмови від влади замість її утримання будь-якою ціною.

⁴⁶ Мацєвський Ю. Псевдо, квази или полу: какой политический режим формируется в Украине? / Ю. Мацєвський // Ойкумена. – 2011. – № 8. – С. 128-145.

⁴⁷ Див., наприклад, Geddes B. What do we know about Democratization after 20 years? / B. Geddes // Annual Review of Political Science. – 1999. – № 2. – P. 115-144.; Gandhi J. Authoritarian Institutions and the Survival of Autocrats / J. Gandhi, A. Przeworski // Comparative Political Studies. – 2007. – Vol. 40. – № 11. – P. 1279-1301.; Bunce V. Defeating Authoritarian Leaders in Post-Communist Countries / V. Bunce, S. Wolchik. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 386 p.

Там, де зв'язок був низький, як у країнах колишнього СРСР, зовнішній демократичний тиск виявився слабшим. У цих країнах режими формувалися відповідно до організаційних можливостей еліт. Якщо держава і правляча партія були добре організовані, правлячі групи змогли подолати опозицію і втримати владу. Якщо ж держава і правляча партія були слабкими, виживання режимів було під загрозою. Коли адміністративний потенціал влади був недостатній щоб запобігти відступництву еліт чи придушити протести, вона була вразлива навіть на слабкі дії опозиції. В таких країнах третій чинник – уразливість держави до західного демократичного тиску, часто був вирішальним. Там де стратегічний чи економічний потенціал держави стримував такий тиск (як у випадку Росії), або там, де був значний антидемократичний тиск (Росії на Білорусь), навіть слабкі режими збереглися без змін.

Якщо ж західний ресурс виявлявся сильнішим, ті режими не встояли. Так і в Україні після «Помаранчевої революції» виникла слабка «дефектна демократія». Проте за відсутності тісних зв'язків із Заходом нові лідери часто ставали авторитарними (як у Грузії), а там, де Захід діяв непослідовно, слабка демократія не могла консолідуватись (як в Україні). Перелічені чинники є важливими, але на результат – збереження чи падіння гібридного режиму – вплив мають й інші чинники – економічні, історичні, структурні⁴⁸. Тому деякі режими змінюються в іншому напрямі, ніж передбачала теорія. Так, наприклад, авторам здавалося, що після 2004 р. Україна починає рухатись у демократичному напрямі, але протягом п'яти років президентства В. Ющенка українські еліти не змогли виробити принципи демократичної політичної гри, що й дозволило його наступнику швидко розширити повноваження і встановити контроль над законодавчою і судовою гілками влади. Крім того, теорія недооцінює ролі агентів – дій опозиції, громадських організацій чи мас у зміні влади. Варіанти взаємодії зовнішнього тиску і організаційного потенціалу влади подані у таблиці 6.3.1.

⁴⁸ Slayter D. State Power or Staying Power: Infrastructural Mechanisms and Authoritarian Durability / D. Slayter, S. Fenner // Journal of International Affairs. – 2011. – Vol. 65. – № 1. – P. 15-29.

Таблиця 6.3.1. Зовнішній вплив та організаційний потенціал режиму

	Сильний вплив	Слабкий вплив
Сильний потенціал	Нестабільний авторитаризм	Стабільний авторитаризм
Слабкий потенціал	Зміна влади (Не завжди демократизація)	Режим виживає

Джерело: Таблиця складена автором на основі Levitsky S., Way L., (2010).

Дискусія, що виникла в результаті аналізу «кольорових революцій», підштовхує до врахування як структурних чинників, так і ролі агентів при вивченні динаміки гібридних режимів. Останнє, тобто дії влади в умовах структурних обмежень будуть розглянуті після емпіричного аналізу даних у світлі структурних пояснень Левітські і Вея.

Аналіз даних⁴⁹

У цій частині простежимо, як змінилися значення трьох показників – зв'язків із Заходом, організаційного потенціалу влади і сили західного тиску порівняно з даними, виявленими Левітські і Веєм.

Зв'язки із Заходом

Для обчислення зв'язків із Заходом автори теорії використовують чотири індикатори: економічні зв'язки (обсяг торгівлі країни з ЄС та США – тут і далі – на основі рейтингу, що не включає західні країни); суспільні зв'язки (кількість громадян країни, що подорожують до ЄС та США); комунікативні зв'язки, названі «voice traffic» (кількість телефонних розмов громадян країни з країнами ЄС та США і частка населення, що має доступ до Інтернету); міжурядові зв'язки – членство в Об'єднаних американських державах чи потенційне членство в ЄС. Кожен індикатор оцінюється за шкалою від 1 до 5 (де 1 – найнижчий показник, 5 – найвищий), оцінки додаються і переводяться у шкалу від 0 до 1. Критерії для оцінки місця в рейтингу такі: місця з 1 до 15 – 5 балів, з 16 до 31 – 4 бали, з 32 до 47 – 4 бали, з 48 до 63 – 3 бали, з 64 до 79 – 2 бали, з 80 і нижче – 1 бал.

Для обчислення торговельних зв'язків був використаний обсяг торгівлі України з державами-членами ЄС (станом на 2011 рік⁵⁰, за

⁴⁹ Автор вдячний Денисові Великожону за допомогу в пошуці й обробці даних.

⁵⁰ International trade [Electronic source] // Eurostat. – Accessed: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/international_trade/introduction. – Title from the screen.

яким Україна була на 17 місці серед усіх незахідних країн світу). Для визначення комунікативних зв'язків була використана частка населення країни, що користується Інтернетом⁵¹ (станом на 2012 р. Україна займала 66 місце серед усіх незахідних країн світу). Це означає, що торговельні зв'язки можна оцінити у 4 бали, комунікативні зв'язки – у 2 бали. Передбачений теорією показник телефонних розмов не врахований через постійне скорочення абонентів традиційного наземного зв'язку і розширення каналів комунікації у порівнянні з минулим десятиліттям⁵². Через відсутність даних суспільні зв'язки не оцінюємо. Потенційне членство в Європейському Союзі оцінено в 2 бали (за шкалою від 1 до 5, де 1 – немає ймовірності вступу, 5 – кандидат на вступ в ЄС). Під час президентства В. Януковича Україна не входила до офіційно визнаних країн «потенційних членів ЄС»⁵³, не підписала Угоди про Асоціацію з ЄС та не відповідала більшості економічних та політичних критеріїв для вступу в ЄС. Однак оцінка не є найнижчою, оскільки країна є ближчою до ЄС через інструмент Європейської політики сусідства та спільний кордон з чотирма країнами ЄС, чого не мають більшість пострадянських країн, деякі балканські країни та країни неєвропейського континенту. Якщо три вищевказані оцінки перевести у співвідношення від 0 до 1, отримуємо показник зв'язків із Заходом на рівні 0,53.

Організаційний потенціал влади

Організаційний потенціал влади визначається здатністю держави до здійснення примусу (state coercive capacity) і силою правлячої партії (party strength). Обидва показники вимірюються через масштаб (score) і згуртованість (cohesion) держави і партії. Масштаб держави виявляється через проникнення державного апарату примусу в суспільство. Це те, що інші автори називають інфраструктурною владою

⁵¹ Percentage of Individuals using the Internet 2000-2012 [Electronic resource] // International Telecommunication Union. – Accessed: <http://www.itu.int/ITU-D/ict/statistics/material/excel/Individuals%20using%20the%20Internet2000-2011.xls>. – Title from the screen.

⁵² Українцы отказываются от домашних телефонов [Электронный ресурс] // UBR. – Режим доступа: <http://ubr.ua/ukraine-and-world/society/ukraincy-otkazvautsia-ot-domashnih-telefonov-175633>. – Название с экрана.

⁵³ Glossary: Country codes [Electronic source] // Eurostat. – Accessed: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Glossary:Country_codes. – Title from the screen.

(infrastructural power). Фактично це кількість і якість внутрішнього апарату безпеки держави або її силовий блок – армія, поліція, служба безпеки, їх спецпідрозділи й інші контролюючі служби, наприклад, фінансова міліція чи податкова інспекція. Згуртованість влади виявляється через ступінь готовності підлеглих виконувати накази керівників (compliance), тобто демонструє силу зв'язків між керівництвом держави, керівництвом силових структур та їх підлеглими. Масштаб партії показує обсяг партійної інфраструктури або ступінь проникнення партії у суспільство. Згуртованість партії демонструє здатність лідера забезпечити співпрацю членів партії в уряді, парламенті і на місцях. Важливим показником для визначення згуртованості влади та партії є те, що автори називають нематеріальними джерелами зв'язку – спільне етнічне походження, належність до однієї суспільної групи чи спільна участь у недавньому збройному конфлікті.

Кожен показник оцінюється за шкалою від 0 до 2 балів, бали сумуються. Оцінки від 6 до 8 балів свідчать про високий організаційний потенціал влади, 5 – вище середнього, 4 – середній, 3 – нижче середнього, від 0 до 2 – низький. Наявність прямого державного контролю над економікою підвищує рівень організаційного потенціалу на одне значення (наприклад, якщо потенціал влади оцінено в 1 бал («низький»), то наявний державний контроль над економікою підвищує показник до «нижче середнього»). У таблиці 6.3.2. показані оцінки показників у порівнянні з 2008 р., так як вони були визначені Левітські і Веєм.

Таблиця 6.3.2. Зміни показників організаційного потенціалу влади

Організаційний потенціал влади	2008 р.	2013 р.
Масштаб	Високий (2 бали)	Високий (2 бали)
Згуртованість	Низька (0 балів)	Середня (1 бал)
Потенціал партії		
Масштаб партії	Низький(0 балів)	Високий (2 бали)
Згуртованість партії	Низька (0 балів)	Низька (0 балів)
Прямий державний контроль над економікою	Відсутній	Відсутній
Сумарний бал	2 – низький	5 балів – вище середнього

Джерело: Розраховано автором на основі Levitsky S., Way L., (2010).

Організаційний потенціал влади станом на 2013 р. оцінено у 5 балів – «вище середнього». Про високий показник масштабу влади свідчить наявність та присутність на всій території держави органів примусу: СБУ (33,5 тис. осіб), МВС (357 тис. осіб), їх спецпідрозділів, податкової служби (55 тис. осіб), судів, прокуратури. Про наміри збільшити примусовий потенціал влади свідчить стійке зростання витрат на МВС (із 13, 1 млрд грн. у 2010 р. до 16 млрд грн. у 2013 р.⁵⁴) та ідея створення служби фінансових розслідувань, або фінансової поліції, яка мала б напряду підпорядковуватися Президентові. Після того як прем'єр М. Азаров висловився, що створення такої структури «не на часі», розмови про фінансову поліцію тимчасово припинились⁵⁵. Попри значну чисельність силових структур, ці органи успадкували радянську систему управління. Часті зміни керівництва свідчать про невпевненість Президента у слухняності своїх підлеглих. Використання цих структур у кримінальних справах проти лідерів опозиції⁵⁶, представників малого та середнього бізнесу, громадських активістів⁵⁷, ЗМІ були відзначені у звітах міжнародних організацій. Так, зокрема, експерти Freedom House у своєму звіті в липні 2012 року відзначають низку позитивних зрушень у сфері третього сектору, але водночас згадують факти адміністративного тиску на активістів та ініціативи громадян⁵⁸.

Свідчень високої згуртованості влади ми не виявили. Чинне владне угруповання не мало спільної ідеології, спільної етнічної ідентичності, а належність до спільного регіону (що згадується авторами як спільна основа для згуртування – «Cleavage») не була визначальною, оскільки

⁵⁴ Бурлакова В. Товаріщі поліцейські / В. Бурлакова // Тиждень. – К., 2013. – № 16 (284). – С.16-19.

⁵⁵ Зануда А. Фінансова поліція – детектив з багатьма невідомими [Електронний ресурс] / А. Зануда // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/inozmi/bbc/2013/04/4/6987287/>. – Назва з екрану.

⁵⁶ Міліція розіграла акцію під Генпрокуратурою [Електронний ресурс] // День. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/news/180313-miliciya-rozignala-akciyu-pid-genprokuraturoyu>. – Назва з екрану.

⁵⁷ За графіті з Януковичем активісти отримали по кілька років в'язниці [Електронний ресурс] // Gazeta.ua. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/life/_za-grafiti-z-yanukovichem-aktivisti-otrimali-po-kilka-rokiv-v-uznitsi/477028. – Назва з екрану.

⁵⁸ Б'ючи на сполох – раунд 2: на захист демократії в Україні. Продовження звіту Freedom House [Електронний ресурс] // Freedom House. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/Ukraine%202012%20Ukrainian%20FINAL.pdf>. – Назва з екрану.

ні російську мову, ані походження не можна визнати домінуючим кліважем у країні⁵⁹. Чи не єдиним елементом єдності можна вважати страх бути вилученим з системи патронажу. З іншого боку, ми не виявили доказів непідпорядкування особового складу силових структур та армії керівництву, суттєвої заборгованості у заробітній платі не було, що вказувало б на низьку згуртованість влади. Більше того, були свідчення постійного розростання кількісного складу органів безпеки⁶⁰ та підвищення їхньої заробітної плати⁶¹. Усе це відповідає критеріям середньої згуртованості влади.

Масштаб Партії регіонів можна вважати високим. Правляча партія була найбільшою партією країни, кількість її членів перевищила 1,4 млн. членів⁶². Більшість мажоритарних округів (113 з 225) на останніх парламентських виборах були виграні представниками Партії регіонів, що вказує на широкі мобілізаційні можливості⁶³. Широке застосування партією «адміністративного ресурсу» (місцеві осередки партії очолювалися керівниками чи заступниками місцевих адміністрацій, вони ж мали можливість розподіляти на місцях кошти з державного бюджету⁶⁴) свідчить про високий масштаб проникнення партії у суспільство.

Партія не мала нематеріальних джерел єдності (спільної ідеології, спільної етнічності), тобто не мала джерел високої згуртованості,

⁵⁹ Linguistically challenged. How Ukraine falls between political, economic and linguistic camps [Electronic resource] // The Economist. – Accessed: <http://www.economist.com/news/europe/21575786-how-ukraine-falls-between-political-economic-and-linguistic-camps-linguistically-challenged>. – Title from the screen.

⁶⁰ Видатки бюджету – 2013: силовикам додали, а чиновників обділили [Електронний ресурс] // ТВІ. – Режим доступу: http://tvi.ua/new/2012/12/04/vydatky-byudzhetu_2013_sylovykam_dodaly_a_chynovnykiv_obdilyly. – Назва з екрану.

⁶¹ Графік дня: на скільки за останніх 5 років зросли витрати на силовиків? [Електронний ресурс] // Texty.org.ua. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/news/devrand/read/33050/GRAFIK_DNa_na_skilky_za_ostannih_5. – Назва з екрану.

⁶² Дідушок І. Методом батога і ПР-Яника. Партія влади не лише змушує вступати до своїх лав, а й вибиває жертви? [Електронний ресурс] / І. Дідушок // Україна Молода. – 2011. – № 193 – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1969/180/70086/>. – Назва з екрану.

⁶³ Список депутатів нової Верховної Ради [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/11/11/6977259/>. – Назва з екрану.

⁶⁴ Бютівець про тиск адмінресурсом: «Такого не було навіть при Кучмі» [Електронний ресурс] // Gazeta.ua. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/politics/_byutivets-pro-tisk-adminresursom-takogo-ne-bulo-navit-pri-kuchmi/450406. – Назва з екрану.

що підтверджує її розкол і значна втрата кількості членів після падіння В. Януковича. Тим не менше, партія мала розгалужену мережу і брала участь в останніх чотирьох парламентських кампаніях. Важливим показником єдності партії є визначення того, чи є вона правлячою? До кінця президентства В. Януковича Партія регіонів контролювала усю виконавчу вертикаль влади, хоча найбільший вплив у другому уряді М. Азарова мали представники «Сім'ї», члени якої не належали до Партії регіонів⁶⁵. Партія регіонів не мала одноосібної більшості у парламенті (фракція Партії регіонів до розколу мала 208 депутатів), і навіть з допомогою фракції комуністів вона не могла ефективно приймати рішення. Більше того, голосування про недовіру уряду, ініційоване опозицією, хоч і не отримало достатньої кількості голосів, було підтримане 21 комуністом. Із наведеного вище видно, що єдиною правлячою партією Партію регіонів вважати не можна. Це була домінуюча, але не єдина правляча партія. Президент зробив ставку не на партію, а на «Сім'ю»⁶⁶. У відносинах між партією і представниками «Сім'ї» існувала напруга, тому згуртованість партії визначена на низькому рівні.

Західний ресурс

Західний ресурс (тиск) визначається розміром економіки цільової держави. Економіка вважається великою, якщо річний ВВП перевищує 100 млрд дол. (за курсом 1995 р.) Чим більшим є обсяг ВВП, тим менша ймовірність здійснення тиску. Країни з економікою понад 100 млрд дол. мало вразливі до західного тиску.

Країни з малою економікою також можуть уникати тиску з допомогою зацікавлених країн – «темних лицарів». Якщо цільова країна отримує фінансову чи товарну допомогу від впливової незахідної держави в розмірі не менше 1% від ВВП країни, що надає таку підтримку, то така країна уникає сильного західного тиску. «Темними лицарями» в різний час були Франція, Китай, Росія. Так Білорусь довгий час стримувала західний тиск із допомогою Росії.

⁶⁵ Формирование Кабмина встревожило украинскую общественность [Електронний ресурс] // Podrobnosti.ua. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/podrobnosti/2012/12/24/878546.html>. – Назва з екрана.

⁶⁶ «Сім'я» Януковича розширила свій вплив – експерт [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24805612.html>. – Назва з екрана.

За оцінкою Міжнародного валютного фонду в 2012 р. ВВП України становив 180 млрд дол., або 120 млрд дол. за курсом 1995 року⁶⁷, що перевищує поріг у 100 млрд. Отже, за цим критерієм, Україна має велику економіку, що вказує на низький вплив на країну. Але економіка України значною мірою залежить від кон'юнктури цін на продукцію металургії та хімічної промисловості, що становить до 30% ВВП країни та дає близько 40% усіх валютних надходжень до країни⁶⁸. Крім того, Україна є великим позичальником. У 2012 р. зовнішній борг сягнув 74% річного ВВП⁶⁹ на фоні скорочення золотовалютних резервів⁷⁰. Насамкінець питання персональних санкцій залишалося відкритим, що робило їх відкладеним у часі засобом тиску на керівництво країни. Ці три чинники не враховуються авторами, але на практиці здатні суттєво збільшити уразливість влади до зовнішнього тиску. Отже, номінальний потенціал західного тиску перебував на низькому рівні, хоча три відзначені чинники вказують на потенційно середній тиск на країну.

Підсумки

У таблиці 6.3.3. показані узагальнені значення показників у порівнянні з 2008 роком.

Таблиця 6.3.3. Динаміка показників 2008-2012 рр.

Показник	2008 р.	2012 р.
Західний тиск	Високий рівень	Низький/середній
Організаційний потенціал	Низький рівень	Середній рівень
Зв'язки із Заходом	Низький рівень	Середній рівень

⁶⁷ World Economic and Financial Surveys. World Economic Outlook Database [Electronic resource] // International monetary fund. – Accessed: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/02/weodata/index.aspx>. – Title from the screen.

⁶⁸ Спад в металургії обвалить економіку? [Електронний ресурс] // Економічна правда. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2011/09/6/297213/>. – Назва з екрана.

⁶⁹ Зовнішній борг України перевищив \$132 млрд [Електронний ресурс] // ТВІ. – Режим доступу: http://tvi.ua/new/2012/12/20/zovnishniy_borh_ukrayiny_dosyah_mayzhe_129_milyardiv. – Назва з екрана.

⁷⁰ НБУ сам собі суперечить: витрачається на підтримку гривні, але резерви при цьому зростають, – економіст [Електронний ресурс] // Finance.ua. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~1/2013/03/13/298357>. – Назва з екрана.

Таблиця 6.3.4. Динаміка показників у порівнянні з 2008 роком

Показник	2008 р.	2012 р.
Західний тиск	Високий	Низький/ середній
ВВП, млрд дол.	137	180
Організаційний потенціал влади	2 (низький)	5 (вище середнього)
Масштаб влади	2	2
Згуртованість влади	0	1
Масштаб партії	0	2
Згуртованість партії	0	0
Зв'язки із Заходом	0,31 (низький рівень)	0,53 (середній рівень)
Економічні зв'язки	–	4
Суспільні зв'язки	–	–
Комунікативні зв'язки	–	2
Міжурядові зв'язки	–	2

Джерело: Розраховано автором на основі Levitsky S., Way L., (2010).

Що нам показує цей аналіз? За низького/середнього тиску і середнього організаційного потенціалу режим залишається нестабільним, але виживає. У випадку В. Януковича маємо середній організаційний потенціал (концентрація влади врівноважувалася структурними обмеженнями і зростаючою напругою в середині правлячої групи) і середній тиск (у зв'язку з процесом підписання Угоди про Асоціацію Україна перебувала у постійному полі зору ЄС, а внутрішній борг і погана економічна ситуація робили її залежною від кредитів МВФ). Зв'язки з Заходом також перебували на середньому рівні. У цій ситуації один чинник врівноважується іншим. Санкції – це різновид західного ресурсу, який, у випадку застосування, мав би показати, наскільки український режим вразливий до західного тиску. Теоретично персональні санкції мали б змінити хитку рівновагу на користь Заходу – послабити організаційний потенціал і посилити західний вплив. З іншого боку, санкції, напевно, змусили б режим захищатися, що могло розкрутити хвилю насилля. Отже, щоб санкції були ефективними – змусили Януковича дотримуватись демократичних правил гри, принаймні три умови мали б бути виконані: санкції повинні були впроваджуватись у момент найбільшої вразливості режиму (умова часу); санкції повинні були бути масштабними (умова обсягу) і, врешті, санкції повинні були бути спільними,

тобто відображати єдину позицію США і ЄС (умова єдності). Дотримання кожної з цих умов, а особливо умови єдності, мало б означати, що ЄС і США мають спільні мотиви для прийняття такого рішення. Попри визнання ліберальних цінностей, спільною платформою для США і ЄС у гру вступили стратегічні мотиви, що підірвало єдність на тільки у діях США та ЄС, а й у середині самого ЄС. Далі поглянемо, як суперечності між ціннісними і стратегічними мотивами не дозволили Заходу діяти злагоджено у стосунках з В. Януковичем.

Санкції: мотиви і наслідки

Чому США і ЄС так довго відтягували накладання санкцій? У Вашингтоні і Брюсселі були свої мотиви. У США склалося два погляди щодо санкцій: експертний і урядовий. Міжнародні організації та їх представники, такі як Девід Кремер (президент Freedom House) чи Стівен Пайфер (експерт близького до демократів Інституту Брукінгса, посол США в Україні (1997-2000 рр.) уже в листопаді 2012 р. схилилися до введення санкцій⁷¹. Натомість урядовці вважали, що краще здійснювати тиск через «залучення» (engagement) – відновлення співпраці з МВФ, участі американських компаній в енергетичних проектах тощо. Такі дії, з точки зору урядовців, мали б стримати Україну від подальшого сповзання до авторитаризму і в орбіту Росії.

У сум'яттях ЄС суперечності між демократичними цінностями і геополітичними інтересами були примирені у резолюції по Україні від 12.12.2012. «Стара Європа» сприйняла аргументи дипломатів із «Нової Європи», які були більше стурбовані геополітичними наслідками вступу України до Митного союзу, і підтвердила готовність підписати Угоду про Асоціацію, розуміючи, що її виконання буде проблематичним⁷².

Метою санкцій є зміна політики цільової країни. Проте у США та ЄС розуміли, що навіть персональні санкції – це дуже непевний

⁷¹ Екс-посол Пайфер: У США більше не сприймають Україну як демократичну державу [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство УНІАН. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/535602-eks-posol-payfer-u-ssha-bilshe-ne-spriymayut-ukrajinu-yak-demokratichnu-derjavu.html>. – Назва з екрану.

⁷² European Parliament resolution on the situation in Ukraine (2012/2889(RSP)) [Electronic resource] // European Parliament. – Accessed: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=P7-RC-2012-0544&language=EN>. – Title from the screen.

інструмент і ефект може бути зворотнім. Крім того, у ЄС рішення про накладання санкцій ускладнювалося процедурними, але передусім політичними міркуваннями, головне з яких – вичерпання усіх позитивних стимулів. Тому на Заході не самі санкції, а погрозу використання санкцій розглядали як засіб тиску на В. Януковича. Попри розбіжності в мотивах, питання персональних санкцій залишалося у порядку денному і розглядалося як засіб «м'якого тиску» аж до останніх днів перебування В. Януковича при владі.

Якби персональні санкції – заборона в'їзду, замороження рахунків та інші обмеження були застосовані ще до масового розстрілу людей у Києві, це могло б пришвидшити падіння В. Януковича і відвернути кровопролиття. Санкції означали б жорстку міжнародну ізоляцію не лише Президента, а і його оточення. Залишаючи можливість лідерам Партії регіонів вільно подорожувати на Захід, у ЄС і США помилково вважали, що кризу в Україні можна буде розв'язати компромісним шляхом. В. Янукович користувався західною поступливістю, але потрапивши під тиск Путіна, допустив кілька стратегічних помилок і втратив не лише владу, а й спровокував захоплення Росією Криму.

Довгий час у ЄС намагалися подолати роздратування від дій В. Януковича і дали йому шанс у вигляді Угоди про Асоціацію. В. Янукович, здавалося, також це усвідомив. Але після провалу саміту у Вільнюсі Захід далі використовував політику залучення, хоче експерти і дипломати заявляли, що питання санкцій залишається відкритим⁷³. Попри те, що для Заходу Україна не була важливою у геополітичному сенсі, для США, а особливо ЄС, втрата України була б відчутною іміджевою поразкою. Питання санкцій довгий час залишалося засобом тиску на українську владу верхівку, а їх запізниле впровадження показало перевагу інтересів над цінностями у взаємодії між США та ЄС.

Отже, не накладання санкцій ні після фальсифікованих виборів, ні після зриву Угоди про Асоціацію з ЄС з вини В. Януковича, ні навіть після двох спроб силового розгону Майдану вказує на те, що Захід не мав спільного мотиву в ситуації, коли не всі дипломатичні механізми

⁷³ Див., наприклад, заяву Джона Гербста, колишнього посла США в Україні у газеті The New York Times від 29.03.2013 «Ukraine Can't Have It Both Ways» [Electronic resource] // The New York. – Accessed: http://www.nytimes.com/2013/03/30/opinion/global/ukraine-cant-have-it-both-ways.html?_r=0. – Title from the screen.

були вичерпані (умови єдності і часу не були дотримані, що робило умову обсягу не релевантною). Простіше кажучи, Захід не хотів робити «холодий постріл». Додатковими факторами відсутності санкцій слід вважати такі: збереження політичного плюралізму в українському парламенті, суперечливі сигнали від української опозиції щодо визнання виборів і небажання погіршувати і так погане становище громадян. Результат опозиції – 177 місць у Верховній Раді дуже контрастував з Росією і Білоруссю, де опозиція і близько немає подібного представництва.

Санкції – це вказівка на те, що з керівництвом країни не можна вести мову у форматі демократичного діалогу. У Вашингтоні і Берліні розуміли, що санкції не зроблять українську владу демократичною. Навпаки, санкції лише посилити б антизахідну пропаганду, віддалили б Україну від ЄС, але найгірше, що вони були б використані В. Путіним для блокування зближення України з ЄС і втягнення її у свою орбіту. Отже, санкції могли б послабити організаційний потенціал режиму, але посилити «системну уразливість»⁷⁴ країни, тобто мати протилежний ефект. Попри те, що західні політики та експерти майже в унісон заявляли, що дотримання ліберальних цінностей є умовою відновлення діалогу і ключем до розмороження процесу підписання Угоди про Асоціацію з ЄС, стратегічні міркування так і не стали пережитком ні в Москві, ні Берліні чи Вашингтоні. Ліберальні цінності є важливими, але не менш важливими є стратегічні інтереси. Санкції щодо недемократичних лідерів дуже рідко мали оздоровчий ефект – повернення до демократичних правил гри. Частіше бувало навпаки – посилення репресій, особливо у персоналістських режимах, як у випадку А. Лукашенка⁷⁵.

Це добре усвідомлювали у західних столицях, тому існуюча ситуація використовувалася як інструмент «м'якого тиску» з метою: а) збереження впливу на керівництво України; б) зменшення «системної

⁷⁴ Про поняття «Системна уразливість» див. Richard F. Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective [Electronic resource] / F. Richard, R. Doner, B. Ritchie, D. Slater // World Bank. – Accessed: http://info.worldbank.org/etools/docs/library/207464/doner_ritchie_slater_systemic_vulnerability.pdf. – Title from the screen.

⁷⁵ Escribà-Folch A. Authoritarian Responses to Foreign Pressure: Spending, Repression, and Sanctions [Electronic resource] / A. Escribà-Folch // Social Science research network. – Accessed: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1475214. – Title from the screen.

уразливості» країни на початку нової хвилі рецесії; в) сподівання на те, що криза 2014 р., як і криза 2004 р. може бути врегульована політичним шляхом. На що тут розраховував Захід? Очевидно, на 1) власний потенціал; 2) переконання про те, що В. Янукович не піде на зближення з В. Путіним у стратегічних питаннях. Якщо ж В. Янукович і пішов на стратегічні поступки В. Путіну (про які ми вже, напевно, не дізнаємося) ця зміна у зовнішній політиці України не вважалася стратегічною втратою для Заходу в поточній ситуації.

У західних столицях добре розуміли, наскільки напруженими є стосунки між Москвою і Києвом, перш за все у питаннях газу. Допуск американської Chevron і англо-нідерландської Shell на український ринок подавали як намір В. Януковича звільнитися від газового зашморгу В. Путіна, хоча версія про забезпечення за «Сім'єю» надійного ресурсу для вирішення питання 2015 р. має більш переконливий вигляд⁷⁶.

Попри перерозподіл ресурсів на користь «сім'ї», стабільність режиму була низькою. Індекс стабільності, що був складений з п'яти показників – легітимності, дієвості, ефективності режиму та вертикальних і горизонтальних загроз, виявив внутрішню слабкість правлячої команди⁷⁷. Низька стабільність, або нездатність реагувати на внутрішні і зовнішні виклики, є свідченням уразливості режиму. Введення санкцій тільки посилювало б уразливість. У таких умовах вплив «непередбачуваних змінних» – новий виток економічної кризи, обвал гривні, техногенна чи екологічна катастрофа, могли б стати чинником, що порушить керованість усередині країни. Отже, санкції залишалися відкладеним у часі інструментом тиску з метою збереження впливу на ситуацію в країні, аж до останніх днів президентства В. Януковича. Лише тоді, коли, підписавши угоду від 21 лютого, В. Янукович втік із Києва, США оголосили про введення санкцій проти 20 українських урядовців.

⁷⁶ Про це див. Романенко Ю. Shell. Важный стратегический ход Януковича [Електронний ресурс] / Ю. Романенко, А. Комаров // Хвиля. – Режим доступа: <http://hvylya.org/analytics/economics/shell-vazhnyiy-strategicheskiiy-hod-yanukovicha.html>. – Название с экрана.

⁷⁷ Детальніше про це див. у попередньому розділі та Мацієвський Ю. Від хаосу до порядку: чи стабільний політичний режим у постпомаранчевій Україні? / Ю. Мацієвський // Наукові записки НаУКМА. Серія «Політичні науки». – К., 2011. – Том 121. – С. 17-20.

Якби В. Янукович не зробив стратегічних помилок, він міг би втриматися при владі принаймні до кінця 2014 р. Підписавши Угоду про Асоціацію з ЄС, В. Янукович міг би залишатися Президентом ще довше – до весни 2015 р. Угода означала б збільшення потенціалу західного тиску, тобто фактично втрату влади на виборах 2015 р., але без юридичних наслідків (судового процесу). Непідписання, по суті, призвело до того ж самого, і втеча в Росію не гарантує імунітету від юридичної відповідальності за вчинення низки злочинів. Піддавшись на тиск В. Путіна, В. Янукович обрав білоруський варіант силового вирішення кризи. Але, як вже було відзначено вище, Президент допустився стратегічних помилок, не врахувавши здатності українців протистояти силі.

Спроба «білорусизації» країни однаково не врятувала б Президента, через те, що у нього не було ні державної економіки, як в Лукашенка, ні природних ресурсів, як у Путіна, ні підтримки низів, як у них обох. Проте в Януковича були олігархи, опозиція, більш динамічні ЗМІ, громадські організації і невдоволене суспільство, яких немає в Білорусі і Росії. Вибір білоруського шляху однозначно викликав би санкції, які були б більш відчутними, ніж у Білорусі. Рано чи пізно це спровокувало б розкол в оточенні Президента і масові протести знизу. Так чи інакше, міжнародна ізоляція, у яку себе загнав Президент – це ресурс, яким не могли не скористатися ні на Заході, ні в Росії. Гра й далі тривала на українському полі, але В. Янукович тут був не суддя і навіть не гравець. Українські еліти, якого б кольору вони не були, на жаль, не бачать далі власних маєтків. Тому ними й далі грають, як м'ячем на футбольному полі. Біда в тому, що такі ігри завжди є програшними для країни, яка щоразу стає трофеєм у чужих руках.

Оцінки сценаріїв

Отже між «м'яким» та «жорстким» сценаріями розвитку подій підтвердився «жорсткий», хоч цей сценарій не входив ні у плани Заходу, ні Росії, ні тим більше самого В. Януковича. Пояснення того, чому В. Янукович втратив владу, запропоноване в останній частині дослідження. Тут відзначимо лише те, що усі зацікавлені гравці, включно з лідерами опозиції, не бажали перетворення кризи у революцію. Цього бажав лише Майдан, учасники якого чітко усвідомлювали, що назад

дороги немає. Втрата контролю над ситуацією, що сталася внаслідок збігу кількох чинників, призвела до перемоги Майдану і формування тимчасового уряду. Однак недієздатність нової влади і стримуючий вплив Заходу призвели до втрати Криму і контролю над Донбасом. Увійшовши в революцію, країна стала полем протистояння Заходу і Росії.

Запропонований аналіз спирається на теорію виживання і зміни режимів С. Левітські і Л. Вея. Аналіз виявив чинники, які не були враховані при визначенні організаційного потенціалу влади – концентрація повноважень (у трьох гілках влади) та структурні обмеження, а у визначенні західного ресурсу – санкції. У цьому параграфі стверджується, що саме санкції могли б посилити західний ресурс і тим самим послабити організаційний потенціал режиму, тобто змусити його відмовитись від «жорсткого» сценарію утримання влади. Проте санкції могли стати реальною загрозою для влади лише за дотримання умови часу, обсягу і єдності. Як підтвердив попередній досвід, досягнення останньої умови виявилось найважчим. Санкції були впроваджені з запізненням, фактично тоді, коли Президент втратив опору в парламенті і не мав впливу на силові структури. До останніх днів президентства В. Януковича питання санкцій залишалося відкладеним у часі інструментом контролю і тиску на українську владу. Політика «м'якої ізоляції» вказує на те, що Захід намагався діяти розсудливо – використовував позитивні стимули («більше за більше»), залучаючи Україну до співпраці. Така політика, однак, виявилась неефективною у стосунку до В. Януковича. М'яка ізоляція з перспективою потепління залишала йому шанс вирішити питання особистого політичного майбутнього. Умовою збереження влади було підписання Угоди про Асоціацію з ЄС. Ця стратегічна поступка Заходу фактично означала б відхід від влади у 2015 р, але вона не означала б автоматичного повернення України на демократичний шлях розвитку. Події в Україні пішли іншим – революційним шляхом. Пояснення цих подій у порівнянні з подіями 2004 р. запропоновано у наступній частині роботи.

6.4. Дві кризи і революція: події 2004 та 2014 років в Україні у порівняльній перспективі⁷⁸

Масштабні політичні кризи вибухають в Україні приблизно раз у десять років, причому кожна наступна є гострішою, ніж попередня. Проте якщо кризи 1994 і 2004 рр. тягли за собою швидку і відносно «м'яку» зміну влади, то криза кінця 2013 – початку 2014 р. – ні. До цього часу вибори, хоч би які недосконалі, були важливим інституційним механізмом як подолання криз, так і зміни влади в Україні. Сама відсутність виборів ще не дає повної відповіді на питання, чому В. Янукович зміг утримувати владу довше, ніж Л. Кучма, але, врешті, її втратив, і як можна визначити суть подій 2014 р.?

У цій частині роботи спробуємо виявити чинники, які вплинули на тривалу боротьбу режиму за своє виживання у 2014 р., але призвели до його швидкого падіння у 2004 р. Крім того, спираючись на виділені аналітичним шляхом ознаки революції, пояснимо, чому події 2014 р. можна вважати політичною, але поки що не соціальною революцією.

Спочатку поглянемо, що про виживання автократів нам каже теорія, потім порівняємо кризу 2004 і 2014 рр. за кількома параметрами, і врешті-решт, спираючись на виділені ознаки революції, сформулюємо декілька узагальнень.

Теорія

У науковій літературі є кілька пояснень, які можуть пролити світло на порушену проблему. Так, наприклад, Генрі Хейл (Henry Hale) стверджує, що зміни правлячих осіб на пострадянському просторі треба пояснювати «кризою наступництва» (succession crisis), яка настає тоді, коли чинний президент у сприйнятті оточення перетворюється на «кульгаву качку»⁷⁹. Йдеться про те, що в певний момент владні еліти перестають вбачати у президентові «патрона», здатного продовжити

⁷⁸ Цей параграф є зміненою і доповненою версією статті Мацієвський Ю. Сила влади чи сила народу: порівняння кризи 2004 і 2014 рр. в Україні / Ю. Мацієвський // Економічний часопис XXI. – К, 2014. – № 1-2(1). – С. 15-18. З огляду на брак місця тут ми не беремо до уваги міжнародний контекст української кризи і наслідків російської анексії Криму.

⁷⁹ Hale H. Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia / H. Hale // World Politics. – 2005. – 58(1). – P. 133-165.

своє перебування при владі або запропонувати наступника. Найбільш уразливим глава держави стає у період виборчого циклу, коли оточення починає шукати нового «патрона», який і приходиться до влади.

Інший погляд пропонує структурна теорія динаміки гібридних режимів С. Левітські і Л. Вея (Levitsky & Way). Теорія, зокрема, каже, що за умови середнього чи значного організаційного потенціалу влади й середнього західного демократичного тиску гібридні режими залишаються нестабільними, але виживають⁸⁰. У попередньому параграфі ми показали, що організаційний потенціал влади за роки президентства В. Януковича зріс і перебував на рівні вище середнього, а західний демократичний тиск залишався на рівні нижчому від середнього⁸¹. Захід мав змогу посилити свій тиск на Президента та його оточення через механізм персональних санкцій, але США та ЄС надто довго зволікали з їх впровадженням.

Деякі автори – Барбара Геддес (Barbara Geddes)⁸², Андреас Шедлер (Andreas Schedler)⁸³ та Майкл Макфол (Michael McFaul)⁸⁴ – звертають увагу на такі фактори виживання режиму, як «вертикальні загрози», «горизонтальні загрози» і наявність чи відсутність виборів. Тепер поглянемо, як наведені вище пояснення та чинники виявляли себе у ситуації кризи 2013-2014 років.

Аналіз

У цілому політичну кризу 2004 року, так само, як і 2013-2014 рр., добре пояснює актороцентрична теорія Г. Хейла. Перед В. Януковичем, на відміну від Л. Кучми, не стояла проблема продовження повноважень чи пошуку наступника. Криза 2013 р., на відміну від кризи 2004 р., вибухнула не в кінці, а в середині першого терміну президентства В. Януковича. Незважаючи на протистояння всередині владного угруповання

⁸⁰ Levitsky S. Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes After the Cold War / S. Levitsky, L. Way. – Cambridge: University Press, 2010. – P. 23-24.

⁸¹ Крім того, див. Мацієвський Ю. Україна після Вільнюса: як виживатиме режим / Ю. Мацієвський // Критика, 2013. – № 7-8. – С. 6-9.

⁸² Geddes B. What do we know about Democratization after 20 years? / B. Geddes // Annual Review of Political Science. – 1999. – № 2. – P. 115-144.

⁸³ Schedler A. The Institutionalism in the Study of Authoritarian Regimes / A. Schedler // CIDE. – 2009. – № 215. – P. 4.

⁸⁴ McFaul M. Transitions from Post-Communism / M. McFaul // Journal of Democracy, 2009. – 16(3). – P. 5-19.

(«Сім'ї» – з групами Р. Ахметова і Д. Фірташа-С. Львовчкіна) та масові протести, у сприйнятті владної еліти В. Янукович залишався повноправним «патроном» аж до третьої, невдалої спроби силового розгону Майдану (19-20 лютого 2014 р.). Лише після цього частина оточення Президента, в першу чергу фракція Партії регіонів у парламенті побачила серйозну внутрішню (революція) і зовнішню (санкції) небезпеку, що підштовхнуло його до переходу на бік опозиції. Отже, протести, які припадають на середину терміну президентських повноважень, є менш загрозливими, ніж ті, які припадають на кінець каденції.

«Вертикальні загрози» – це єдність та організованість опозиції і масова мобілізація знизу. У 2004 р. опозиція діяла більш злагоджено, а головне – мала єдиного лідера, що виступав опонентом чинної влади. У 2013-2014 рр. опозиція діяла неефективно (не мала ні плану виходу з кризи, ні плану відсторонення В. Януковича від влади), тобто не налагодила альтернативної координації і не зберегла внутрішньої єдності. У 2013-2014 рр. рушієм протестів був Майдан, що найбільш виразно проявилось 21 лютого 2014 р., коли протестувальники відкинули черговий компроміс із В. Януковичем і наполягали на негайній відставці Президента.

Здатність людей масово вийти на вулицю як у 2004 р., так і в 2013 р. не була врахована ні владою, ні опозицією, ані експертами. Проте якщо у 2004 р. опозиція та молодіжні організації до протестів готувалися, то у 2013 р. перший спалах масових протестних акцій відбувся спонтанно. Якби влада не застосувала силу в ніч на 30 листопада, то невідомо, чи Майдан мобілізував би таку велику кількість людей і був би таким тривалим. Отже, масова мобілізація 2013 р., на відміну від 2004 р., не була зумовлена ні розколом еліт (аргумент Пола Д'Анері⁸⁵), ні «вкраденими» виборами, ані погіршенням матеріального становища громадян. Але якщо Євромайдан став наслідком «вкрадених очікувань», тобто розчаруванням від непідписання Угоди про Асоціацію з ЄС, то перетворення його на антивладний масовий протест стало наслідком спроби силового розгону Майдану.

Так опитування учасників протесту, проведене фондом «Демократичні ініціативи» 7-8 грудня 2013 р., виявило, що майже 70%

⁸⁵ D'Anieri P. Explaining the Success and Failure of Post-Communist Revolutions / P. D'Anieri // Communist and Post-Communist Studies. – 2006. – № 39 (3). – P. 336-338.

протестувальників основною причиною виходу на Майдан назвали побиття студентів в ніч на 30 листопада⁸⁶.

«Горизонтальні загрози» – це розкол в оточенні чинного Президента і перехід силових структур на бік опозиції. Для виживання автократів горизонтальні загрози вважаються більш важливими, ніж вертикальні. За умови масових протестів знизу здатність автократа залишатися при владі значною мірою залежить від позиції оточення і силових структур – поліції, армії, органів безпеки. Важливими складовими успіху «Помаранчевої революції» були три чинники: а) розкол в оточенні Президента Л. Кучми, зокрема перехід Київського міського голови О. Омельченка та «олігархів» на бік опозиції; б) відмова частини керівництва СБУ, армії і міліції силою придушувати протести; в) розпад пропрезидентської більшості у парламенті. У 2013 р. опозиція виявилася нездатною запропонувати умови, на яких олігархи, «силовики» та частина фракції Партії регіонів у парламенті, а також залежні від неї позафракційні депутати, змогли б перейти на її бік. Очікуваного «бунту олігархів»⁸⁷, як і масового виходу депутатів із фракції Партії регіонів у парламенті, не відбулося аж до провалу третьої спроби силової «зачистки» Майдану.

Додатковими чинниками тривалого виживання режиму слід вважати відсутність єдиного опозиційного лідера й підтримку єдності оточення Президента загрозою покарання за зраду. Ні Майдан, ані опозиція не висунули єдиного харизматичного лідера, який міг би дати достатні гарантії безпеки «олігархам», силовикам і провладним депутатам для переходу на бік опозиції. Крім того, залякування депутатів із фракції Партії регіонів, про що повідомляли її колишні члени⁸⁸, довгий

⁸⁶ Див. Майдан - 2013: хто стоїть, чому і за що? (2014) [Електронний ресурс] //Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва». – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/events/gvkrigkaeths.htm>. – Назва з екрану.

⁸⁷ Скок А. Бунт олигархов [Электронный ресурс] /А. Скок // Завтра. – Режим доступа: <http://www.zavtra.ru/content/view/bunt-oligarhov/>. – Название с экрана.

⁸⁸ Регионал Марков: Фракция Партии регионов держится лишь на страхе [Электронный ресурс] // Лига. – Режим доступа: http://news.liga.net/video/politics/898867regional_markov_fraktsiya_partii_regionov_derzhitsya_lich_na_strakhe.htm. – Название с экрана.; Богословська: Із Партії регіонів хочуть вийти 60 людей, але їм погрожують [Електронний ресурс] // ТВІ. – Режим доступу: http://tvi.ua/new/2013/12/21/bohoslovska_iz_partiyi_rehioniv_khochut_vyyty_60_lyudey_ale_yim_pohrozhuut/. – Назва з екрану.

час стримувало розкол фракції. Іншими словами, доки ціна переходу на бік опозиції здавалася вищою, ніж ціна виходу з патронажної мережі Президента В. Януковича, доти цілісність трьох стовпів влади – фракції Партії регіонів у парламенті, силових структур і «олігархів» залишалася непорушною. В основі піраміди влади Януковича була партія, яка фактично до розколу домінувала в парламенті і яка донедавна контролювала більшість обласних і районних рад на сході України. Л. Кучма, навпаки, не мав власної парламентської партії та спирався на кілька олігархічних кланів. Розкол в оточенні Президента Л. Кучми, як і невтручання «силовиків» у протести, підштовхнув депутатів у Верховній Раді до переформатування більшості і прийняття рішення щодо визнання другого туру президентських виборів недійсним, що відкрило шлях до політичного компромісу. Натомість збереження цілісності фракції Партії регіонів, лояльність «олігархів» і «силовиків» більш тривалий час забезпечували В. Януковичу підґрунтя для збереження влади.

Нарешті, третя умова – вибори. З одного боку, «вкрадені» вибори полегшують мобілізацію, а з другого – дають можливість розв'язати кризу. «Вкрадені» вибори стали поштовхом до масових акцій протесту в 2004 р., а рішення Верховного суду про повторне голосування другого туру президентських виборів, на яке погодились обидва кандидати, дозволило подолати кризу мирним шляхом. У 2013 р. поштовхом до протестів стало рішення уряду М. Азарова призупинити підготовку до підписання Угоди про Асоціацію з ЄС. Це рішення, як і спроба силового розгону Майдану, спровокувало кризу, але відсутність виборів та повна залежність судової влади від Адміністрації Президента не дозволили вирішити її інституційним шляхом. Якщо в суспільстві бракує інституційних механізмів виявлення невдоволення громадян і розв'язання конфліктів, то таке невдоволення, як і перебіг конфліктів, може набувати насильницьких форм. Саме це трапилося 19 січня та 19-20 лютого 2014 р., коли протестувальники вдалися до актів політичного насилля. Однак важливо пам'ятати, що доки влада не розв'язала системного терору⁸⁹ проти учасників протестів і не вдалася до застосування вогнепальної зброї, протест відбувався у мирній формі.

⁸⁹ Обґрунтування тези про системний терор влади проти демонстрантів здійснив Сергій Дацюк. Див. Дацюк С. Терор в Україні та його перспективи [Електронний

Події в Україні підтвердили попередні висновки автора про нестабільність режиму Януковича і те, що найбільш загрозливим для режиму буде період між 2012 і 2015 рр.⁹⁰. Цей аналіз ще раз показав, що організаційний потенціал режиму, що спирався на Партію регіонів і її фракцію у парламенті, репресивний апарат і олігархічне оточення, виявився недостатнім для збереження влади. Здирницька природа чинного, на той час владного угруповання, не дозволила провести анонсовані реформи, а низька легітимність, дієвість і ефективність влади, як і відсутність надійної інструментальної (бюрократії) та соціальної (етнічної групи чи класу) опори⁹¹, зробили Януковича залежним від цілісності його фракції у парламенті і єдності силових структур.

Від кризи до революції

Під тиском Росії В. Янукович допустив кілька стратегічних помилок, які коштували йому влади, країні – втрати частини території, а суспільству – можливості вийти з кризи мирним шляхом. Відмовившись підписувати Угоду про Асоціацію, він спровокував кризу, а своїми наказами про проведення «антитерористичної операції» в центрі Києва та прийняттям «законів про диктатуру» призвів до її переростання у революцію. Після провалу третьої насильницької спроба «зачистки» Майдану події в Україні вийшли з-під контролю влади, Кремля і Заходу.

Спочатку новопризначений голова Київської міської державної адміністрації, член Партії регіонів В. Макеєнко заявив про підтримку киян, потім «посипалася» фракція президентської Партії регіонів у парламенті. 19 лютого сім депутатів-мажоритарників заявили про перехід на бік народу, а пізніше – про вихід із фракції Партії регіонів заявили ще одинадцять депутатів. Більше двадцяти депутатів із Партії регіонів просто виїхали з країни. Того ж дня США ввели візові санкції проти двадцятьох українських чиновників. Лише протягом 18-20 лютого

ресурс] / С. Дацюк // Українська правда. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/52e0d98694129/>. – Назва з екрану.

⁹⁰ Див. Мацієвський Ю. Від хаосу до порядку: чи стабільний політичний режим у постпомаранчевій Україні? / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент., – К., 2011. – № 5. – С. 93-100.

⁹¹ Про вплив цих структурних факторів на труднощі консолідації авторитаризму в Україні див. Мацієвський Ю. Спокуси авторитаризмом [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський // Критика. – № 5-6. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/spokusy-avtorytarizmom>. – Назва з екрану.

74 депутати президентської Партії регіонів заявили, що вони припиняють своє членство у фракції. Відтоді фракція скоротилася більш ніж на 40% (з 205 до 127 депутатів).

Фактичний колапс влади стався 20-21 лютого. Тоді Президент намагався продовжити свої дні при владі, співвідношення сил у Верховній Раді було вже не на його користь. 21 лютого Рада зупинила проведення антитерористичної операції, що дозволило повернути спецпідрозділи Міністерства внутрішніх справ у місця постійної дислокації, прийняла рішення про повернення до Конституції 2004 р. і відсторонила міністра внутрішніх справ В. Захарченка від виконання обов'язків. Тим часом європейські посередники досягли з В. Януковичем і опозицією компромісу, але Майдан відмовився його прийняти після розстрілу більше 90 людей. Того ж дня спочатку представник Російської Федерації на переговорах В. Лукін відмовився підписати досягнуту угоду, а після вимоги Майдану про відставку, позбавлений важелів впливу на ситуацію, В. Янукович утік з Києва. Заявою про свою відставку він міг би врятувати цілісність країни, але, не зробивши цього, штовхнув країну у вир революційного хаосу.

Чому В. Янукович, урешті-решт, утратив владу?

Падіння В. Януковича зумовлене збігом щонайменше п'яти чинників:

1) доки три ключові стовпи влади (фракція Партії регіонів у парламенті, «силовики» й «олігархи») були міцними, «вертикальні загрози» (Майдан) не становили небезпеки для режиму. Владна вертикаль похитнулася після третьої невдалої спроби силового розгону Майдану 19-20 лютого 2014 р. Після того як фракція Партія регіонів розкололася у парламенті, була створена нова більшість, яка своїм рішенням про припинення «антитерористичної операції» позбавила міліцію та армію підстав використовувати насилля;

2) після прийняття «законів про диктатуру» (16.01.2014 р.) 11 областей України фактично вийшли з-під контролю влади. У країні виникла ситуація «множинного суверенітету», або двовладдя, яка після зміни влади не була подолана і дозволила спровокувати збройний конфлікт на Донбасі;

3) попри чергову зміну керівництва Збройних сил України існувала постійна небезпека того, що офіцери не виконають наказу. Однак армія

не була втягнута у конфлікт, а спецпідрозділи «Беркуту» і внутрішніх військ виявилися менш дієздатними, ніж оборонці Майдану;

4) режим програв інформаційну війну. Протягом усього періоду політичної кризи в Україні діяли принаймні три інформаційні ТВ-канали і два Інтернет-канали, що вели постійну трансляцію з Майдану. Завдяки мобільному зв'язку та Інтернету мітингувальники мали можливість підтримувати постійну комунікацію;

5) сила духу людей виявилася сильнішою за весь апарат безпеки режиму і підтримку В. Путіна. Ця «впертість в істині» відіграла вирішальну роль у перемозі Майдану.

Яка революція?

Теза про революцію вимагає уточнення. Чи справді події 2014 р., наслідки яких Україна переживає ще й досі, є революцією? Якщо так, то якою?

На початку два зауваження. Перше. Революцію слід відрізнити від державного перевороту та повстання. Останні поняття часто використовуються для характеристики обох випадків в Україні. І все ж, події 2004 р., як і події 2014 р., не були ні державним переворотом, ані повстанням⁹². Обґрунтування цієї тези буде запропоновано далі. Друге. Серед багатьох типів революцій найчастіше зустрічається поділ на політичні і соціальні революції. Хоча цей поділ умовний і неоднозначний, але тут він може бути доречним. Політичними вважають революції, які призводять до зміни влади і зміни політичного режиму. Соціальними є ті революції, які призводять до глибоких соціальних змін, тобто зміни соціального ладу.

Ознаки революції

Хоча вивчення феномену революції триває ще з часів Аристотеля, тут візьмемо до уваги досвід двох останніх генерацій дослідників революції, які написали свої праці впродовж останніх 30-40 рр. Спочатку

⁹² Енциклопедичне визначення каже, що державний переворот – це швидке, незаконне і насильницьке захоплення влади групою змовників. Останні, як правило, є представниками чинної влади і намагаються її повалити з метою встановлення нової – військової чи цивільної влади. Див. *Coup d'état* [Electronic resource] // Wikipedia. – Accessed: http://en.wikipedia.org/wiki/Coup_d'état. – Title from the screen. Натомість повстання – це відмова від покори і невизнання існуючого ладу.

виділимо суттєві ознаки (умови) революції, а потім поглянемо, як вони виявляли себе у випадку 2004 і 2014 рр.

Так, Чарльз Тілі (Ch. Tilly) такими ознаками вважає: конфлікт між елітами, масову мобілізацію і «множинний суверенітет», або втрату центральною владою монополії на легітимне використання сили⁹³. Остання ознака у нас більш відома як «двовладдя». Теда Скокпол (Th. Skocpol) звернула увагу на те, що революції починаються не з «низу», а «згори», тобто з розвалу держави. Коли держава з відсталою економікою зазнає тиску з боку міжнародного середовища, відбувається занепад державних інститутів, що може призвести до революції. Такі держави не здатні самостійно підтримувати свою безпеку, контролювати територію і населення. Неопатримоніальні держави, такі як Україна, особливо вразливі до зовнішнього тиску⁹⁴.

Крім цих ознак, найчастіше називають наявність ідеології, харизматичне лідерство, насильницьку зміну політичної влади (режиму), зміну соціальної структури суспільства⁹⁵. Дж. Голдстоун (J. Goldstone) підсумував досвід вивчення революцій і доповнив теорію Скокпол економічними і демографічними чинниками. Він, зокрема, відзначає, що поява «молодіжної хвилі», тобто прихід молодого, освіченого покоління у політику, може підірвати усталений порядок і спровокувати протести⁹⁶.

Перелічені ознаки та їх оцінки підсумовані у таблиці 6.4.1.

Таблиця 6.4.1. Ознаки революції у подіях 2004 та 2014 рр. в Україні

Ознаки	2004 р.	2014 р.
Міжнародний тиск	ні	так
Економічний занепад	ні	так
Параліч держави	ні	так

⁹³ Див. Tilly Ch. *European Revolutions, 1492-1992* / Ch. Tilly. – Oxford: Blackwell, 1999. – P. 49-50.

⁹⁴ Skocpol Th. *States and Social Revolutions: A comparative Analysis of France, Russia and China* / Th. Skocpol. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1979. – 386 p.

⁹⁵ Див. Goldstone J. *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies* / J. Goldstone. H. Jovanovich. – Publishers. – 1986. – P. 483.

⁹⁶ Див. Революция 4.0 [Электронный ресурс] // *Gazeta.ru*. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/politics/2013/12/13_a_5802573.shtml. – Название с экрана.

Таблиця 6.4.1. Ознаки революції у подіях 2004 та 2014 рр. в Україні (продовження)

Конфлікт між елітами	так	так
«Множинний суверенітет»	ні	так
Масова мобілізація	так	так
Революційна ідеологія	ні	ні
Харизматичні лідери	так	ні
Насилля	ні	так
Зміна політичного режиму	ні	?
Зміна соціальної структури / соціального ладу	ні	?

Джерело: розробка автора на основі Skocpol (1979), Tilly (1993), Goldstone (1986).

З таблиці видно, що лише три з одинадцяти перелічених ознак революції мали місце у 2004 р., тоді як у 2014 р. їх уже є сім, а дві останні теоретично можливі. Це вказує на те, що у 2004 р. ми мали революційну ситуацію – політичну кризу, розкол між елітами і масову мобілізацію, тоді як у 2014 р. політична криза, що виникла в результаті структурних (міжнародний тиск, втрата адміністративного потенціалу держави) і людських чинників (боротьба за владу і насилля), призвела до революції (колапсу влади⁹⁷), втечі Президента і того, що його повноваження прийняв парламент. Тепер погляньмо на ці ознаки уважніше.

Міжнародний тиск. У 2004 р. Україна перебувала у «шпагаті» між Заходом і Росією. У «Помаранчевій революції» В. Путін вбачав загрозу, але тоді не йшлося ні про Асоціацію України з ЄС, ані про вступ до НАТО. На початку нового тисячоліття лише окреслювалися контури нового порядку в Євразії, тому Україна не відчувала значного геополітичного тиску. У 2014 р. геополітичний тиск з обох боків виявився на порядок вищим. Євромайдан в Україні виник як реакція на тиск Росії⁹⁸. Рішення уряду М. Азарова зупинити підготовку до підписання Угоди

⁹⁷ Goldstone J. The Revolution in the Ukraine [Electronic resource] / J. Goldstone // New population bomb. – Accessed: http://newpopulationbomb.com/2014/03/02/the-revolution-in-the-ukraine/?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+Newpopulationbomb+%28NewPopulationBomb%29. – Title from the screen.

⁹⁸ Пастухов В. Украина как горящая шина между Россией и Западом [Электронный ресурс] / В. Пастухов // Colta. – Режим доступа: <http://www.colta.ru/articles/society/2139>. – Название с экрана.

про Асоціацію з ЄС було результатом цього тиску. З іншого боку, тиск з боку ЄС і США, спрямований на виконання Україною попередніх умов для підписання Угоди про Асоціацію з ЄС, виявився занадто болючим для українських клептократів. Тиск з обох боків призвів до помилкового рішення Януковича зупинити зближення з ЄС, що й спровокувало протести. Цим ми не хочемо сказати, що криза 2013-2014 рр. в Україні була спричинена ззовні. Зовнішній тиск лише загострив проблеми, які нагромаджувалися роками. Щодо ролі «молодіжної хвилі», про яку каже Дж. Голдстоун, то Євромайдан є яскравим проявом приходу в політику нового покоління, яке виросло у незалежній Україні. Такого покоління у 2004 р. ще не було.

Економічний занепад. У 2004 р. економічна кон'юнктура сприяла рекордному росту українського ВВП (12%). Після спаду в 2009 р. (на 15%) відновлення відбувалося дуже повільно. За підсумками 2013 р. ВВП показав нульове зростання. Увесь період президентства В. Януковича не стихали розмови про можливість дефолту. На цьому фоні ситуація 2014 р. різко контрастує з ситуацією 2004 р. Хоча протести в обох випадках були зумовлені не матеріальними проблемами, саме останні постійно отримують найбільше відсотків у відповідях на питання про те, що може виштовхнути людей на вулиці.

Параліч держави. Попри гостру політичну кризу 2004 р. колапсу у функціонуванні ключових державних інститутів не було. Поза впливом Л. Кучми залишався парламент і, найважливіше, Верховний суд, який прийняв рішення про визнання II туру президентських виборів недійсними і призначив повторне голосування. Конфлікт був вирішений компромісним шляхом. Натомість у 2014 р. усі гілки влади опинились під контролем Президента. Держава фактично стала захоплена «Сім'єю», а довіра до всіх державних інститутів не перевищувала статистичної похибки. Через те, що у 2014 р. в Україні не було інституту, який міг би вирішити конфлікт між владою і народом, він переріс у криваве протистояння.

Конфлікт між елітами. Протести 2004 відрізняються від протестів 2014 р. зокрема тим, що в останньому випадку владі протистояла не так опозиція, як Майдан. У 2004 р. опозиція була краще організована і мала єдиного лідера, натомість у 2014 р. опозиція була «триголова», діяла не рішуче, що також вплинуло на радикалізацію протесту. Загалом

конфлікт між елітами і масова мобілізація хоч і мали різну природу, залишаються чи не єдиним спільним чинником в обох випадках.

Множинний суверенітет. Події 2014 р. виразно відрізняються від подій 2004 р. саме тим, що в останньому випадку втрати державою монополії на легітимне використання сили не було. З'їзд у Сєвєродо-нецьку прихильників Януковича закінчився провалом, натомість криза, яку Росія спровокувала в Криму і поширила на схід України, вказує на те, що нова влада якийсь час була не здатна контролювати територію. Це яскраве свідчення «множинного суверенітету» і чи не найбільш виразна ознака революції.

Насилля довго вважалося необхідною умовою революції. Проте якщо досвід оксамитових та кольорових «революцій» виніс питання насилля за дужки аналізу, то події «арабської весни» його повернули. У 2014 р. в Україні ми стали свідками державно вмотивованого насилля, з одного боку⁹⁹, яке викликало радикалізацію протесту, і політичне насилля, з іншого боку. Спостерігачі відразу зауважили, що присутність насилля у подіях 2013-2014 рр. відрізняє їх від «кольорових революцій»¹⁰⁰. І все ж, російські і багато західних коментаторів не розуміють чи не хочуть бачити зв'язку між державним терором і реакцією на нього з боку протестувальників.

Наостанок, «Помаранчева революція» не змінила ні політичного режиму, ні соціального ладу в Україні. Змінилися люди, але визначальні правила залишилися ті ж самі¹⁰¹. Десятиліття, яке минуло з того часу, не пройшло даремно, і це вселяє надію на те, що суспільство таки змусить політиків «грати за правилами». Врешті еліти це також зрозуміли, тому що вони самі, як і вся країна, цього разу стоять на межі виживання. Час покаже, чи шок, який переживає країна, підштовхне еліти до

⁹⁹ Дацюк С. Терор в Україні та його перспективи [Електронний ресурс] / С. Дацюк // Українська правда. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/52e0d98694129/>. – Назва з екрану.

¹⁰⁰ Applebaum A. Ukraine shows the 'color revolution' model is dead [Electronic resource] // Washington Post. – Accessed: http://www.washingtonpost.com/opinions/anne-applebaum-ukraine-shows-the-color-revolution-model-is-dead/2014/01/24/c77d3ab0-8524-11e3-8099-9181471f7aaf_story.html. – Title from the screen.

¹⁰¹ Більш детально про це див. параграф 4.1., а також Мацєвський Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг. / Ю. Мацєвський // Полис. – 2010. – № 5. – С.17-37.

перетворення України на нормальну державу, чи збереження її у стані неефективної рівноваги.

Підсумок цього порівняння такий. Події 2004 р., як і події 2014 рр., мають кілька спільних рис, проте їх контекст та динаміка суттєво відрізняються. Спільним є те, що в обох випадках Майдан виник як протест проти дій влади, яка у 2004 р. «вкрала» вибори, а у 2014 р. – «вкрала» європейську мрію. В обох випадках протести спровокували глибоку політичну кризу, в обох випадках відбулася зміна влади і в обох випадках Україна ставала полем протистояння Заходу і Росії. Відмінним є те, що Революція гідності не потрапляє в категорію електоральних чи кольорових революцій – вона не була мирною і не скінчилася політичним компромісом. Події в Україні відповідають ознакам політичної революції, яка викликала спробу контрреволюції з боку Росії. Як показав Ч. Тіллі, війни часто змушували еліти модернізувати державу¹⁰², однак в Україні війна використовується як привід для внутрішньої боротьби і зволікання з реформуванням країни. Суть революції не у завоюванні влади, а у здатності революціонерів здійснити радикальні зміни. Особливість «небажаної» української революції в тому, що еліти, які опинилися при владі, дбають не про «перезавантаження» країни, а про своє виживання. Це вказує на те, що революція не закінчилася виборами президента і парламенту. Якщо нова влада не витягне країну з кризи і не здійснить очікуваного перезавантаження, нова хвиля революції може змести її швидше, ніж змела стару владу. Ці виклики влада усвідомлює, але замість справжніх реформ намагається нейтралізувати нові «вертикальні» загрози.

Наостанок ще раз наголосимо на тому, чому події 2004 р., як і 2014 р. не були ні державним переворотом, як це подають більшість російських ЗМІ, ані повстанням, як про це пишуть деякі західні видання. У 2004 р. політична криза закінчилась компромісом, що дало змогу опозиційному кандидату перемогти на виборах. У 2014 р. умови компромісу (угода від 21 лютого) виявились неприйнятними ні для Майдану, який вимагав негайної відставки Президента, ні для самого Януковича, який підписав угоду, але не наважився її виконувати. Парламент, у якому після втечі Януковича сформувалася нова більшість,

¹⁰² Tilly Ch. War Making and State Making as Organized Crime / Ch. Tilly. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 169-186.

328 голосами прийняв постанову про самоусунення Януковича від виконання своїх повноважень (22.02.2014) і призначив позачергові вибори на 25 травня 2014 р. Владний вакуум, який виник у результаті втечі Президента, був заповнений парламентом. Саме тому ці дії потрібно розглядати не як силове захоплення влади, про що пишуть деякі коментатори¹⁰³, а як перехід повноважень Президента до парламенту.

Стислий підсумок дискусії подано у таблиці 6.4.2.

Таблиця 6.4.2. Порівняння кризи 2004 і 2013-2014 рр. в Україні

Чинник	Криза 2004	Криза 2013-2014
Привід	«Вкрадені» вибори	«Вкрадені» очікування
Мобілізація	Організована опозицією, молодіжними громадськими організаціями; політизована	Спонтанна; неполітична/згодом політизована
Реакція влади	Ненасильницька	Насильницька
Учасники	Переважно середній клас	Спочатку студенти, згодом різні верстви населення
Провладна еліта	Розколота	Цілісна
Опозиційна еліта	Цілісна	Роз'єднана («триголова»)
Харизматичний конкурент	Був	Не було
Тривалість	17 діб (від 22.11.2004 до 08.12.2014)	90 діб (від 22.11.13 до 22.02.2014 - найбільш тривала за всю історію незалежної України)
Масштаб	Переважно столиця	Столиця і регіони
Вирішення	Шляхом політичного компромісу за міжнародного посередництва	Шляхом переформатування парламенту після втечі Президента з країни
Посткризова ситуація	Зміна влади, але збереження режиму	Зміна влади з перспективою зміни режиму

Джерело: власна розробка автора.

Отже, у 2014 р. ми стали учасниками політичної, але не соціальної революції. Свідченням перемоги останньої мало б бути тотальне

¹⁰³ Див. Ramas R. Ukraine's Euromaidan: A Tyllian Revolution that can lead to the second Crimean War [Electronic resource] / R. Ramas // Political Studies Associations. – Accessed: www.psa.ac.uk/insight-plus/blog/ukraine%E2%80%99s-euromaidan-tyllyan-revolution-can-lead-second-crimean-war#comment-6701. – Title from the screen.

«перезавантаження» системи, тобто зміна не лише людей, але й визначальних правил політичної гри.

Висновки

У цьому розділі ми повернулися до моделі інституційної пастки, щоб показати її наслідки. Стан «гібридності» і процес руйнування формальних правил, передусім принципу верховенства права, призвів до зростання синдрому проблем. Спроба подолання цих проблем шляхом балансування між двома центрами впливу (ЄС і МС) і різкий поворот до одного з них (Росії), імовірно з метою передачі країни у зовнішнє управління, спровокував гостру політичну кризу. Нездатність керівництва прийняти правильні рішення під тиском внутрішніх і зовнішніх факторів призвела до переростання кризи у революцію. Остання викликала контрреволюцію з боку Росії у вигляді «російської весни» – анексії Криму і сепаратизму на Донбасі.

Революція і війна є чинниками, що згідно з теорією «системної уразливості» мали би підштовхнути еліти до подолання впливу неформальних інститутів, утвердження принципу верховенства права і системних реформ. Станом на кінець 2015 р. шанси на вихід з інституційної пастки вбачаються як 50/50.

У першому параграфі ми запропонували модель політичного циклу, де ключовими поняттями є стабільність, криза і конфлікт. Ця модель виходить з того, що криза є умовою виникнення масштабного політичного конфлікту (революції чи громадянської війни), а не навпаки. Серцевиною моделі є теза про те, що **неефективні дії політичного керівництва у нестабільній ситуації, тобто політично помилкові рішення, є умовою виникнення кризи**. Цю тезу ми ілюструємо прикладами стратегічно помилкових рішень, допущених В. Януковичем у листопаді 2013 р. – лютому 2014 р.

У наступному параграфі ми спробували перевірити, наскільки стійким було владне угруповання (режим) у період президентства В. Януковича. Ми взяли до уваги п'ять показників: легітимність, дієвість, ефективність влади (показники стабільності Х. Лінца) і вертикальні (ті, що йдуть від суспільства) та горизонтальні загрози (ті, що йдуть від оточення). Горизонтальні загрози, або ймовірність зради у близькому

оточенні (defection), вважаються більшою небезпекою, ніж масовий протест. Ці показники ми заклали у формулу (індекс концентрації), що дало нам можливість сформувати індекс стабільності влади. Значення індексу лежать у шкалі від 0 до 1, де 0 означає максимальна стабільність, а 1 – максимальна нестабільність.

Емпірична перевірка стабільності режиму вже після першого року президентства В. Януковича дала негативний результат. Беручи до уваги чотири показники (без врахування горизонтальних загроз), ми отримали значення індексу на рівні 0,68, що вказувало на нестабільний стан чинного владного угруповання. Додавши до цього п'ятий показник – горизонтальні загрози із середнім значенням 50%, ми отримали зростання значення індексу до 0,76. Хоча запропонований індекс вимагає перевірки на більшій кількості випадків, він чітко показав нестабільний стан режиму, який влада намагалася приховати.

Як ми й прогнозували, найбільші труднощі для виживання режиму припали на період між осінню 2012 р. та весною 2015 р., тобто між парламентськими і очікуваними президентськими виборами. Саме тоді низькі показники легітимності, дієвості й ефективності посилились вертикальними і горизонтальними загрозами, що й призвело до чергової зміни влади, але не факт, що до зміни режиму. У цій роботі ми наголошуємо, що режим – це не люди, а інститути, тому зміна людей не гарантує зміни режиму.

У третьому параграфі ми доповнюємо наше пояснення про те, чому режим у період президентства В. Януковича не коректно називати авторитарним, тезою про здирницький характер поведінки головних політичних гравців. Метою Президента і його оточення було збереження влади задля одноосібного доступу до ренти. Режим вироджувався, але його інволюція відбувалася не у бік авторитаризму, а в бік подальшого нівелювання правил, здирництва і хижацького використання ресурсів у власних інтересах. Таким чином, режим в Україні до останніх днів президентства Януковича залишався гібридним (квазіавторитарним), намагаючись імітувати авторитаризм в умовах наявних обмежень.

Спираючись на теорію динаміки гібридних режимів С. Левітські і Л. Вея, ми підійшли до виявлення структурних причин падіння В. Януковича. Беручи до уваги три показники – інтенсивність зв'язків із Заходом, західний демократичний тиск та організаційний потенціал влади,

ми виявили, що станом на 2013 р. (у порівнянні з 2008 р.) потенціал західного тиску зменшився, а організаційний потенціал влади і зв'язки із Заходом зросли з низьких до середніх значень. Теорія каже, що за низького/середнього тиску і середнього організаційного потенціалу влади режим залишається нестабільним, але виживає. Ми стверджуємо, що з допомогою санкцій Захід міг змінити ситуацію на свою користь, якби він хотів змінити владу в Україні. Проте, щоб санкції були ефективними – змусили Януковича дотримуватись демократичних правил гри, принаймні три умови мали б бути виконані: санкції повинні бути впроваджені у момент найбільшої вразливості режиму (умова часу); санкції повинні бути масштабними (умова обсягу) і, врешті, санкції повинні бути спільними, тобто відображати єдину позицію США і ЄС (умова єдності). Жодна з цих умов не була виконана повністю, що зробило ціну усунення Президента від влади занадто високою для суспільства. Наш аналіз виявив дві обставини щодо західної реакції на дії В. Януковича. Перша. Захід не мав цілісної політики щодо В. Януковича після зриву Вільнюського саміту. Друга. Не самі санкції, а погрозу використання санкцій Захід розглядав як засіб тиску на В. Януковича. Отже, санкції залишалися відкладеним у часі інструментом тиску аж до останніх днів президентства В. Януковича. Лише після того, коли В. Янукович залишив Київ, США оголосили про введення санкцій проти 20 українських урядовців.

Наш аналіз також показав, що ні Захід, ні Росія, ані лідери опозиції, не хотіли революції в Україні. Революції хотів Майдан, який усвідомлював, що назад дороги немає. Втрата контролю над ситуацією, що сталася внаслідок стратегічних помилок В. Януковича та нерозуміння Заходом суті подій в Україні, призвели до переростання кризи у революцію і переходу влади до тимчасового уряду. Однак недієздатність нової влади і стримуючий вплив Заходу призвели до втрати Криму та контролю над Донбасом. Увійшовши в революцію, країна опинилася в епіцентрі протистояння Заходу і Росії.

В останньому параграфі ми порівнюємо два кризові епізоди – 2004 і 2014 рр. за кількома параметрами. Спираючись на сучасні теорії динаміки гібридних режимів і революції, ми обґрунтовуємо декілька тез.

1. Масова мобілізація є необхідною, але недостатньою умовою зміни влади. Порівняння подій 2004 і 2014 рр. в Україні показують, що

організаційний потенціал влади на початку кризи виявився вищим, ніж зовнішній демократичний тиск та «сила народу». Лише після третьої невдалої спроби силового розгону Майдану владна вертикаль розкололася, що призвело до створення нової парламентської більшості й фактичної втрати влади Президентом України В. Януковичем.

2. На відміну від кризи 2004 р. криза 2014 р. не закінчилася компромісом і переросла в революцію. З одинадцяти виділених аналітичним шляхом ознак революції у 2004 р. виявилися три, тоді як у 2014 р. їх було сім (развал держави, міжнародний тиск, економічний занепад, конфлікт між елітами, масова мобілізація, «множинний суверенітет» і насилля), а дві інші (зміна політичного режиму і зміна соціальної структури) теоретично можливі. Наявність цих ознак дає підстави визначити події 2014 р. як політичну, але не соціальну революцію.

3. Революції в Україні не хотіли ні зовнішні гравці, ні влада, ані опозиція. Революції хотів Майдан, а опозиція намагалася стримати революційний порив мас і, як це часто буває, скористалася перемогою Майдану. Про це свідчать такі факти: 1) лідери трьох опозиційних партій послідовно уникали конфронтації з владою, починаючи від появи Майдану і закінчуючи угодою від 21 лютого 2014 р; 2) після створення Народної Ради – представництва альтернативної до провладного парламенту частини депутатського корпусу, її діяльність була фактично віртуальною. Тоді коли активісти пропонували визнати Народні ради на місцях легітимними органами влади, опозиція спустила цей процес «на гальмах». Мотиви таких дій лідерів опозиції ще не отримали ні належного пояснення, ні громадської оцінки; 3) під тиском Заходу трійка опозиціонерів вела постійний діалог з владою; 4) опозиція не запропонувала єдиного лідера, якого вимагав і готовий був підтримати Майдан, не мала чіткого плану дій і поводитися нерішуче. Ця нерішучість опозиції, як і її вплив на радикалізацію протесту, може стати предметом окремого дослідження. Загалом опозиція не знала, що робити з Майданом, але намагалася використати його енергію у власних цілях. Після того, як ключові посади опинилися в руках опозиційних політиків, а не представників Майдану, політична революція в Україні почала згортатися.

4. Революція почалася, але, з огляду на невиконання діючою владою вимог Майдану, є підстави вважати, що вона не закінчена. Повер-

нення до Конституції 2004 р., проведення дострокових президентських і парламентських виборів були спробою нової влади ввести суспільство в еволюційне русло. Однак зволікання з проведенням системних реформ і неефективні дії на сході країни створюють потенціал для продовження революції. Від того, чи зможе український народ зробити висновки з попередніх помилок і не допустити розпаду країни, залежатиме, які оцінки української кризи і революції увійдуть у підручники історії.

Післямова

Рух по колу чи вихід із пастки?

Два роки, що минули від Революції гідності, – достатній час, щоб поставити кілька очевидних питань: чи змінився режим, чи є вихід із пастки і як розуміти процеси, пришвидшені Революцією гідності? Відповіді на ці питання підсумують головні аргументи дослідження й окреслять перспективи України на найближчі роки.

Згідно з прийнятим тут визначенням режим змінюється тоді, коли: а) з'являться нові гравці; б) вони визнають нові правила гри. Режим, звичайно, не змінюється за одну ніч. Ознаками зміни режиму в напрямі демократії є збільшення конкуренції (під час виборів), зростання демократичної участі (під час і між виборами) та посилення верховенства права. У нашому випадку це означає відмову еліт від звичних практик (неформальних угод, корупції, клієнтелізму) і згода «грати за правилами». Тепер поглянемо, чи виявляються ці ознаки після зміни влади і якою мірою.

Формальні інститути та неформальні практики після зміни влади

Після розколу фракції Партії регіонів у парламенті і втечі Віктора Януковича з країни у Верховній Раді сформувалася нова більшість. Ця більшість прийняла кілька постанов, серед яких постанова про відновлення дії Конституції України у редакції 2004 р.¹ Формально Україна повернулася до прем'єр-президентської моделі правління, а фактично – до моделі конкуруючих клієнтелістських пірамід², які вона мала у постпомаранчевий період. Після падіння В. Януковича вбудована у Партію регіонів одноосібна клієнтелістська мережа розсипалася, однак клієнтелізм як принцип взаємодії еліт (поряд із непотизмом і корупцією) нікуди не зник. У період між 21.02.2014 р. і 25.05.2014 р. (від втечі В. Януковича з країни до позачергових виборів Президента) влада в Україні опинилася в руках однієї політичної сили – «ВО Батьківщина», хоча вплив на прийняття рішень також здійснювали лідери вчорашньої опозиції (О. Тягнибок, В. Кличко), олігархи і навіть

¹ Про відновлення дії окремих положень Конституції України : Закон України від 21.02.2014 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 11. – С. 143. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/742-18>. – Назва з екрану.

² Див. Hale H. Patronal Politics... – P. 422-436.

представники старої влади. Обраний 22.02.2014 р. на посаду голови Верховної Ради Олександр Турчинов, поєднував також обов'язки Президента України та Верховного головнокомандувача. Із призначенням на посаду прем'єр-міністра А. Яценюка (27.02.2014 р.) і формуванням нового уряду, вирішальний вплив на прийняття рішень у країні отримав дуумвірат Турчинов-Яценюк.

Призначення на ключові державні посади відбувалися за квотами трьох політичних сил: «ВО Батьківщини», «ВО Свободи» та «УДАР», які виставляли себе опонентами В. Януковича, але фактично були посередниками між владою і Майданом. Хоча «УДАР» офіційно не брав участі у формуванні уряду, Сергій Лещенко написав про це так: «Портфелі ділять лідери трьох сил, а також Мартиненко з Іванчуком від «Батьківщини», Кривецький від «Свободи» і ...Ковальчук від «УДАР». При цьому посади роздають за квотним принципом, який не оголошений нікому в державі»³. Посилаючись на публікацію в австрійській газеті, журналіст оприлюднив факт двох таємних зустрічей П. Порошенка, В. Кличка і В. Ковальчука з С. Львовичем та Д. Фірташем у Відні. Результатом цих зустрічей стала відмова В. Кличка від участі у президентській кампанії на користь П. Порошенка, фактичне поглинання малопомітною президентською партією («Солідарність») добре структурованої партії В. Кличка і підтримка Д. Фірташем П. Порошенка на президентських виборах. Згодом усі троє визнали факт зустрічі, хоча П. Порошенко заперечував будь-яку підтримку, надану йому затриманим в Австрії олігархом. Однак сам Фірташ на слуханнях у суді Відня заявив: «Можу сказати, що ми добилися, чого хотіли. Порошенко став президентом, Кличко – мером»⁴. Виконання «віденських угод» виявилось уже після президентських виборів. Так, за квотою «УДАР» були призначені заступники міністра юстиції, голови СБУ, служби зовнішньої розвідки, міграційної служби, а також голови щонайменше п'яти державних адміністрацій (Київської, Чернівецької, Черкаської, Хмельницької та Запорізької)⁵.

³ Лещенко С. Порошенко – Кличко. Віденський альянс під патронатом Фірташа [Електронний ресурс] / С. Лещенко // Українська правда. – 2014. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/04/2/7021142/>. – Назва з екрану.

⁴ Фірташ відмовився розкрити суду деталі зустрічі з Порошенком і Кличком [Електронний ресурс] // Insider. – 2014. – Режим доступу: <http://www.theinsider.ua/politics/5542364961b1d/>. – Назва з екрану.

⁵ Там само.

Відразу після зміни влади більшість посад у центрі і регіонах були розділені між «ВО Батьківщина» та «ВО Свобода». У першому уряді А. Яценюка «ВО Батьківщина» отримала портфелі першого віце-прем'єра, п'яти міністрів, а також посади семи голів обласних державних адміністрацій. «ВО Свобода» отримала посади віце-прем'єр-міністра, трьох міністрів, Генерального прокурора, голови Державного агентства земельних ресурсів⁶ та шести голів ОДА.

Наприкінці серпня 2014 р. з «ВО Батьківщина» вийшла впливова група політиків на чолі з А. Яценюком і О. Турчиновим. Суперечності з приводу лідерства, що вилилися на поверхню після звільнення Ю. Тимошенко з ув'язнення, скінчилися розколом, яким більше скористалися лідери новоствореного «Народного фронту». Так на позачергових парламентських виборах «Народний фронт» здобув 82 місця, а «ВО Батьківщина» лише 19 місць (втратила 93).

Кількість гравців, що брала участь у формуванні другого уряду А. Яценюка, збільшилася, хоча принцип призначень залишився той самий. Цікаво, що сам прем'єр, презентуючи склад нового уряду в парламенті, запропонував «вносити пропозиції щодо політично відповідального уряду, а не того, що був поділений за принципом квот»⁷. Із заяв окремих політиків і журналістів ми дізналися, що за квотою «ВО Батьківщина» були призначені міністри екології (Ігор Шевченко)⁸ та молоді і спорту (Ігор Жданов), за квотою Радикальної партії віце-прем'єр Валерій Вощевський, за квотою «Самопоміч» міністром аграрної політики став Олексій Павленко. Якщо у першому «постмайданному» уряді 16 з 20 міністрів були позапартійними, то у другому лише 10 з 19, з яких троє стали громадянами України напередодні своїх призначень. Таким чином, «квота Майдану» фактично була ліквідована новими учасниками «торгів».

У порівнянні з попередніми, обидва уряди Яценюка справді є молодшими (середній вік 38 р.) і професійнішими (лише двоє міністрів у

⁶ Заступник Льоні-Космоса одержав посаду по квоті «Свободи» [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2014. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/9/7021918/>. – Назва з екрану.

⁷ Рада проголосувала новий Кабмін [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2014. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/12/2/7046214/>. – Назва з екрану.

⁸ Аронець О. Квоти Яценюка і Ко. Оголосить весь список, будь ласка [Електронний ресурс] / О. Аронець // Висновки. – 2015. – Режим доступу: <http://vysnovky.com/blogs/2037-kvoti-yacenyuka>. – Назва з екрану.

другому уряді не розмовляють англійською). Проте спосіб формування уряду свідчить, що «правила гри» в українській політиці змінюються дуже повільно. Квотний принцип призначень на посади, який був виявлений ще у 2002 р. при формуванні першого уряду В. Януковича, і досі регулює взаємодію еліт. Квотний принцип є протилежністю до конкурсного (меритократичного) заповнення вакансій, що сприяє оновленню еліти. Логіка квот, навпаки, працює на обмеження доступу до джерел ренти, які відкривають державні посади. Учасники «торгів» змушені «ділитися» посадами, але квоти дозволяють дотримуватися паритету між ними і не допускають проникнення «чужих» до державних посад. Так квотний розподіл забезпечує баланс у «системі конкуруючих пірамід». Квотний принцип не працює у відкритій, конкурентній системі, а також і в «системі одноосібної влади», за якої контроль над усіма призначеннями перебуває в руках одного патрона чи групи.

Клієнтелізм у системі «конкуруючих пірамід»

Після вступу на посаду Президента Петро Порошенко почав будувати власну мережу, розхитуючи дуумвірат Турчинова-Яценюка. Клієнтелізм у формі лояльності-фаворитизму залишився вагомим чинником призначень на державні посади. Так протягом року президент звільнив 22 з 24 голів обласних державних адміністрацій, призначених О. Турчиновим⁹. Головою Адміністрації Президента став давній партнер П. Порошенка зі сфери медіа-бізнесу Борис Ложкін¹⁰, його першим заступником – Геннадій Зубко, керівник виборчого штабу П. Порошенка у Житомирі, який до цього тимчасово виконував обов'язки керівника Державного управління справами. З липня до грудня 2014 р. ще одним заступником Б. Ложкіна був мільярдер Юрій Косюк, який став позаштатним радником Президента. Відновивши посаду першого помічника Президента, П. Порошенко призначив туди Юрія Оніщенка, який працював

⁹ Станом на липень 2015 р. на своїх посадах залишилися тільки Володимир Шандра (у Київській ОДА) і Юрій Ткаченко (у Черкаській ОДА). Обое в минулому були членами НСНУ і, імовірно, пов'язані з В. Ющенком – кумом П. Порошенка.

¹⁰ Почему Борис Ложкин стал правой рукой президента [Електронний ресурс] // Insider. – 2014. – Режим доступа: <http://www.theinsider.ua/politics/53982c3033069/>. – Название с экрана.

з П. Порошенком, коли той очолював МЗС¹¹. З обранням П. Порошенка Президентом експерти та журналісти заговорили про прихід «Вінницького клану» у столицю¹². Так головою Верховної Ради став колишній мер Вінниці Володимир Гройсман, першим заступником голови Апарату Верховної Ради – Володимир Слишинський, головою Державного управління справами – Сергій Березенко, першим заступником міністра регіонального розвитку – Володимир Кістіон. Провалом клієнтелістської кадрової політики П. Порошенка спостерігачі назвали призначення В. Гелетея міністром оборони і В. Гонтаревої головою Нацбанку¹³.

Чи відбулася зміна еліт?

У цій роботі стверджується, що ні у 1991 р., ні у 2005 р. кількісні зміни у складі політичного класу не призводили до його якісної трансформації – перетворення у національну еліту. Що ж трапилось цього разу? Очевидно, що революція призводить до зміни людей при владі. Політична революція 2014 р. тут не є винятком. Але що означає ця зміна? Якщо за критерій оновлення еліт взяти відсоток тих, хто у своїй діяльності має на меті суспільні, а не приватні (партійні) інтереси, тобто є носієм нових цінностей, то оновлення відбулося лише у меншості депутатського корпусу¹⁴, уряді і керівництві виконавчої гілки влади¹⁵.

¹¹ Порошенко призначив дипломата Юрія Оніщенка своїм першим помічником, відновивши посаду в АП [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – Режим доступа: http://dt.ua/POLITICS/poroshenko-priznachiv-diplomata-yuriya-onischenka-svoyim-pershim-pomichnikom-vidnovivshi-posadu-v-ap-144842_.html. – Назва з екрану.

¹² Вінницький клан на Печерських пагорбах. Кого привів до влади Президент України [Електронний ресурс] // Слово і діло. – 2015. – Режим доступа: <http://www.slovoidilo.ua/2015/05/27/infografika/polityka/vinnyczkyj-klan-na-pecherskykh-pahorбах.-kohopryviv-do-vlady-prezydent-ukrayiny>. – Назва з екрану.

¹³ Сто дней Порошенко – военные неудачи на Востоке и популярность на Западе [Электронный ресурс] // РИА Новости. – 2014. – Режим доступа: <http://rian.com.ua/politics/20140913/357052745.html>. – Название с экрана.

¹⁴ Точних даних про якісне оновлення еліт у цих гілках влади, на жаль, немає. Аналіз голосувань у Верховній Раді за найбільш дискусійні законопроекти – 2217а (про децентралізацію), 1558-1 (про валютні кредити) і 2831-3 (про місцеві вибори) показують, що кількість відповідальних народних обранців, які голосували проти, утримались чи не голосували за ці законопроекти, коливається між 45 до 67 депутатів, що становить 10-15% від складу парламенту. Проте на відміну від 2005 р., присутність навіть 10% нових людей у різних гілках влади створює шанс для повернення країни на шлях сталого розвитку.

¹⁵ Vox Ukraine вказує, що оновлення держслужбовців охопило 100% очільників, 84% заступників і 77% керівників департаментів. Середнє скорочення центрального апарату

Партія регіонів формально усунута від влади, але 29 її колишніх членів потрапило до парламенту під прапором «Опозиційного блоку» (фракція «Опозиційного блоку» у парламенті має 42 депутати). Новим Президентом став один із засновників Партії регіонів, мільярдер¹⁶, який є далеко не новою людиною у системі. Так само не новими у системі є О. Турчинов, А. Яценюк, значна частина заступників міністрів та урядовці вищої ланки управління.

Погоджуючись на дострокові парламентські вибори, П. Порошенко, з одного боку, прагнув закінчити процес формального оновлення влади, а з іншого, – створити «свою» коаліцію і уряд. У випадку формування керованої коаліції і уряду новий президент отримував інструмент для повернення в дію Конституції у редакції 1996 року, що давала розширені повноваження¹⁷. Обидві мети Президента не були задоволені повною мірою. Хоч альянс з «УДАРом» і дозволив «Блоку Петра Порошенка» отримати більше місць у парламенті, ніж його конкуренти, але перемога «Народного фронту» у пропорційній частині позбавила П. Порошенка ролі ключового гравця у формуванні коаліції. Сам парламент, за різними даними, оновився від 56%¹⁸ до 67%¹⁹, але до Ради

виконавчих органів влади становить 5%. Найбільші зміни відбулися на рівні керівництва уряду, Нацбанку, Державної Податкової служби та Генеральної прокуратури Див. Чи Привела Революція Без Лідерів До Влади Нових Лідерів [Електронний ресурс] // Vox Ukraine 29.10.2015. – Режим доступу: <http://voxukraine.org/2015/10/29/did-the-leaderless-revolution-bring-new-leadership-ua/>. – Назва з екрану.

¹⁶ Так, статки П. Порошенка у 2014 р. зросли у сім разів. Див. Порошенко за рік заробив 368 мільйонів – доходи зросли в 7 разів [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2015. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/04/7/7064018/>. – Назва з екрану.

¹⁷ Юлія Мостова ще у вересні 2014 р. написала, що деякі судді Конституційного Суду повідомили її редакцію про зондування уповноваженими представниками президента можливості скасування чинної Конституції (2004 року) і відновлення Конституції 1996 року. Див. Мостова Ю. Пролітаючи над гніздом фенікса [Електронний ресурс] / Ю. Мостова // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/prolityayuchi-nad-gnizdom-feniksa-.html>. – Назва з екрану.

¹⁸ Такі цифри подає ГО «Чесно». Див. Українці оновили Раду на 56% [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2014. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/10/31/7042837/>. – Назва з екрану.

¹⁹ Як оновлювався склад Верховної Ради України від скликання до скликання [Електронний ресурс] // Слово і діло. – 2014. – Режим доступу: <http://www.slovoidilo.ua/articles/5767/2014-11-17/kak-obnovlyalsya-sostav-verhovnoj-rady-ukrainy-ot-sozyva-do-sozyva.html>. – Назва з екрану.

пройшли 64 депутати, що голосували за «закони про диктатуру» і ще 37 фігурантів журналістських розслідувань.

Попередній парламент мав сім «сімейних кланів», що склалися з родичів та «клієнтів» кількох бізнес-груп на чолі з «Сім'єю» В. Януковича. Принаймні 55 депутатів колишнього парламенту (12%) мали родичів у Раді або в органах виконавчої влади²⁰. На жаль, новий парламент не очистився від непомитого, корупції та клієнтелістських зв'язків. Так, Олексій Порошенко, Ірина Луценко, не кажучи про клан В. Балогі, потрапили до парламенту завдяки родинним зв'язкам. А новий прем'єр і Президент, як у своєму інтерв'ю для німецького журналу Der Spiegel заявив засновник інвестиційного банку Dragon Capital в Україні Томас Фіала, продавали місця у списку своїх партій за 3-10 млн доларів²¹.

Глибоке «очищення» парламенту було заблоковане самими депутатами, які зберегли змішану систему проведення виборів. Новий закон про місцеві вибори Рада прийняла лише у липні 2015 р., але й той був скопійований із російського зразка, що створював ілюзію альтернативного голосування²².

Попри наявність у коаліції конституційної більшості, ефективність роботи парламенту залишається низькою. Основна лінія протистояння у новому парламенті пролягає не між проросійськими та прозахідними силами, а між про- та антиреформаторами. Останні, як не дивно, становлять досить впливову групу, розсіяну між усіма фракціями. Відсутність на засіданнях і неголосування стали новими формами саботажу в парламенті. Так, громадська мережа «Опора» виявила, що показник відсутності і неголосувань у кожній фракції становить від 28% у «Народному фронті» до майже 90% в «Опозиційному блоці». Результатом стало те, що за перших півроку діяльності нового парламенту з майже трьох тисяч зареєстрованих законопроектів лише 451 (13%) став законом²³.

²⁰ Більше про це див. параграф 5.4.

²¹ Порошенко та Яценюк продавали місця в парламенті, – Der Spiegel [Електронний ресурс] // Телеканал новин «24». – 2015. – Режим доступу: http://24tv.ua/news/showNews.do?poroshenko_ta_yatsenyuk_prodavali_mistsya_v_parlamenti_der_zpiegel&objectId=605854&tag=ukrayina. – Назва з екрану.

²² Айвазовська О. Обирати по-справжньому [Електронний ресурс] / О. Айвазовська // Дзеркало тижня. Україна. – 2015. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/obirati-po-spravzhnomu-.html>. – Назва з екрану.

²³ Звіт Опори. Верховна Рада України: півріччя діяльності [Електронний ресурс] // ОПОРА. – 2015. – Режим доступу: <http://opora.org/news/7678-zvit-opory>.

У парламенті існує прореформістське ядро²⁴, але його діяльність ускладнена орієнтацією частини депутатів на Президента, а іншої частини – на прем'єра, відвертим чи прихованим саботажем частини депутатів²⁵ та імовірним тиском олігархів на прийняття рішень²⁶. Вплив останніх хоч і зменшився порівняно з попереднім скликанням парламенту, але нікуди не зник²⁷.

Таким чином, в цілому вільні вибори Президента та парламенту легітимізували постреволюційну зміну влади, але глибоке оновлення влади було загальмоване змішаною системою проведення виборів, впливом олігархів, клієнтелізмом та квотним принципом призначень на державні посади. Доповнені корупцією і неформальними угодами, ці практики є головними перешкодами України на шляху до сталого розвитку.

Одна з тез цього дослідження полягає у тому, що зміна самих лише людей при владі не свідчить про зміну режиму. Достатньою умовою зміни режиму є визнання акторами нових правил. Правила, як і режим, не змінюються за одну ніч. Впродовж двох років, що минули після зміни влади, були закладені інституційні передумови змін, проте саботаж з боку керівництва держави у створенні Спеціалізованої антикорупцій-

verhovna-rada-ukrajiny-pivrichchja-dijalnosti. – Назва з екрану.

²⁴ Звіт Vox Ukraine Про Голосування у Верховній Раді. Справжня Коаліція: Чи є «Самопоміч» Дисидентом? [Електронний ресурс] // VoxUkraine. – 2015. – Режим доступу: <http://voxukraine.org/2015/04/15/yak-vygliadae-koaliciya/>. – Назва з екрану.

²⁵ У публікації Vox Ukraine стверджується, що закон про реструктуризацію валютних кредитів не був би схвалений, якби частина опозиції, яка голосує врозріз з коаліцією, його не підтримала. Проте автори дослідження не додають того, що сам факт результативного голосування за суперечливий законопроект свідчить про популістську орієнтацію більшості членів парламенту. Див. Милованов Т., Остапчук Д. Закон 1558-1 Був Прийнятий Опозицією [Електронний ресурс] / Т. Милованов, Д. Остапчук // Vox Ukraine. – 2015. – Режим доступу: <http://voxukraine.org/2015/07/08/law-1558-1-was-passed-by-the-opposition-ukr/>. – Назва з екрану.

²⁶ Милованов Т. Незвичні голосування у Верховній Раді [Електронний ресурс] / Т. Милованов // Vox Ukraine. – 2015. – Режим доступу: [http://voxukraine.org/2015/11/27/nezvychni-golosuvannya-u-verhovniy-radi-ua/?ct=t\(VoxUkraine_Newsletter_2411_26_2015\)](http://voxukraine.org/2015/11/27/nezvychni-golosuvannya-u-verhovniy-radi-ua/?ct=t(VoxUkraine_Newsletter_2411_26_2015)). – Назва з екрану.

²⁷ Konończuk W. Oligarchs After the Maidan: the Old System in a 'New' Ukraine [Electronic resource] / W. Konończuk // OSW Commentary. – 2005. – Accessed : <http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2015-02-16/oligarchs-after-maidan-old-system-a-new-ukraine>. – Title from the screen.

ної прокуратури та Національного антикорупційного бюро²⁸, зволікання з прийняттям податкового кодексу свідчать, що ключові гравці не бажають системних змін.

Тим часом легкість ведення бізнесу дещо поліпшилася порівняно з минулим і попередніми роками²⁹, проте індекс економічної свободи погіршився³⁰. Системна корупція змінилася хаотичною, але залишається на тому ж рівні³¹ чи навіть зростає³². Дотримання прав і свобод громадян навіть на материковій частині країни залишається проблемним, а нова влада «часто нехтує принципом верховенства права, ...керуючись політичною доцільністю»³³. Центр соціальних і трудових досліджень, який здійснює моніторинг протестів з 2009 р. виявив, що з квітня до червня 2015 р. на кожні сто протестів відбулося 57 негативних реакцій влади. «Порівняння з попередніми роками вказує на збільшення частоти репресій порівняно з часом правління Януковича навіть для ненасильницьких протестів, а також на згортання позитивних тенденцій кінця 2014 року», – відзначають експерти Центру. Влітку 2015 р. негативна реакція на протести була вдвічі більша, ніж під час Майдану³⁴.

²⁸ Transparency International: Керівництво України руками Шокіна «приручає» антикорупційний блок [Електронний ресурс] // Українська правда. – 02.11. 2015. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/11/2/7087155/> – Назва з екрану.

²⁹ Doing Business. Ukraine [Electronic resource] // World Bank Group. – 2015. – Accessed: <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/ukraine>. – Title from the screen.

³⁰ У 2015 р. Україна опустилася на 162 місце зі 186 країн і опинилася на останньому місці з 43 країн Європи. Погіршення було зафіксоване у 8 з 10 економічних свобод, особливо відчутно у правах власності, державних видатках та свободі інвестицій. Див. 2015 Index of Economic Freedom. Ukraine [Electronic resource] // The Heritage Foundation. – 2015. – Accessed: <http://www.heritage.org/index/country/ukraine>. – Назва з екрану.

³¹ І через рік після Майдану Україна лишається найкорумпованішою країною Європи [Електронний ресурс] // Transparency International Україна. – 2014. – Режим доступу: <http://ti-ukraine.org/corruption-perceptions-index-2014/press-release.html>. – Назва з екрану.

³² Український бізнес заявляє, що корупція в державних органах і в 2015-му залишається незмінною [Електронний ресурс] // Transparency International Україна. – 2015. – Режим доступу: <http://ti-ukraine.org/news/oficial/5206.html>. – Назва з екрану.

³³ Права людини в Україні в березні–листопаді 2014 р.: основні тенденції [Електронний ресурс] // Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – 2014. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1432190190>. – Назва з екрану.

³⁴ Яка ймовірність, що ви зазнаєте репресій? [Електронний ресурс] // Центр соціальних і трудових досліджень. – 2015. – Режим доступу : <http://cslr.org.ua/yaka>

За показником індексу верховенства права (вимірюється від 0 до 1) у 2015 р. Україна виявилася на 70 місці зі 102 країн із показником 0,48³⁵. Хоча показник демократизації Freedom House у 2015 р. дещо поліпшився порівняно з 2014 р. (з 4,93 до 4,74), але він гірший від того, який Україна отримала через рік після «Помаранчевої революції» (4,21).

Непослідовність у проведенні реформ підриває довіру до ключових державних інститутів (крім армії)³⁶. Стрімке падіння довіри до Президента³⁷, парламенту³⁸ і уряду³⁹ не є звичним поствиборчим трендом. Високі очікування українців швидко змінилися невдоволенням від різкого підвищення цін, беззаконня і корупції. Байдужість влади до потреб громадян або повторна зрада цінностей Майдану, схоже, стає синдромом. Розрив між владою і суспільством протягом двох років після Революції гідності так і не став подоланий. Відповіддю суспільства на таку «політичну амнезію» влади може стати нова масова мобілізація. Перезавантаження системи у цих умовах може знову не відбутися.

ymovirnist-shho-vi-zaznayete-represiy/. – Назва з екрану.

³⁵ Rule of Law Index, 2015. Ukraine [Electronic resource] // World Justice Project. – 2015. – Accessed: <http://data.worldjusticeproject.org/>. – Title from the screen.

³⁶ У весняному (2015 р.) опитуванні Pew Research Center 72% опитаних в Україні визнали, що армія здійснює позитивний вплив на ситуацію в країні. Див. Simmons K., Stokes B., Poushter J. Ukrainian Public Opinion: Dissatisfied with Current Conditions, Looking for an End to the Crisis [Electronic resource] / K. Simmons, B. Stokes, J. Poushter // Pew Research Center. – 2015. – Accessed: <http://www.pewglobal.org/2015/06/10/3-ukrainian-public-opinion-dissatisfied-with-current-conditions-looking-for-an-end-to-the-crisis/>. – Title from the screen.

³⁷ Довіра до президента впала з 54,7% на час президентських виборів 2014 р. до 12,6% на березень 2015 р. Див. Соціологічне опитування: Чи підтримуєте Ви діяльність Президента України? (динаміка, 2000-2015 р.) [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=67. – Назва з екрану.

³⁸ Довіра до новообраного парламенту станом на грудень 2014 р. була 4,4%, а у березні 2015 р. знизилася до 3,9%. Вказаний відсоток стосується варіанту «повністю підтримую». Див. Соціологічне опитування: Чи підтримуєте Ви діяльність Верховної Ради України? (динаміка, 2000-2015) [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=68. – Назва з екрану.

³⁹ Довіра до уряду з 5,1 % станом на грудень 2014 р. знизилася до 4,5 % у березні 2015 р. Див. Соціологічне опитування: Чи підтримуєте Ви діяльність Уряду України? (динаміка, 2000-2015) [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=75. – Назва з екрану.

Щоб виразніше поглянути, чи змінюється режим, скористаємось тим самим переліком індикаторів⁴⁰, який був використаний для оцінок постпомаранчевої ситуації в Україні.

Колишнє керівництво відсторонено?	Так.
Підтримуючі структури (бюрократія) реформовані?	Частково, на рівні вищої ланки.
Наслідки існування колишнього режиму усунені?	Частково, на рівні людей, але не на рівні практик.
Створена нова структура еліт?	Кількісне оновлення парламенту (від 56% до 67%) не переросло у якісні зміни. Парламентська еліта залишається фрагментованою.
Економічна влада розосереджена?	Практично ні.
Громадянське суспільство зміцніло?	Суттєво ні.
Політична система змінилася?	Формально, але старі проблеми залишилися.
Загальна оцінка	Чергова зміна людей при владі не призвела до формування демократичних правил гри.

Отже, відповідь на перше питання негативна. Попри більші, порівняно з 2005 р., зміни у частині гравців (в уряді і парламенті) і формальних інститутах, неформальні практики зберігають свій вплив. Повернення до Конституції у редакції 2004 р. сприятиме більшій конкуренції серед еліт, але збереження старого операційного коду взаємодії між ними залишає інституційне ядро режиму без змін.

Цей висновок може здатися надто категоричним для тих, хто схильний оцінювати режим за стилем президентства, взаємодії еліт з масами чи впливом соціокультурних чинників⁴². У цій роботі увага зосереджена на інститутах і акторах – двох складових, які були взяті за основу операціоналізації поняття режиму. Такі чинники, як цінності/політична

⁴⁰ Gough R. Regime Change: It's Been Done Before [Electronic resource] / R. Gough // Policy Exchange. – 2003. – Accessed: <http://www.policyexchange.org.uk/images/libimages/157.pdf>. – Title from the screen.

⁴¹ Стрімке економічне падіння веде до звуження середнього класу – основи громадянського суспільства, а законодавчі обмеження діяльності волонтерських організацій – до виснаження соціальної активності громадян.

⁴² А. Аслунд та А. Мотиль, наприклад, у своїх оцінках виявляють стриманий оптимізм. Див. Aslund A. Ukraine Two Years After Euromaidan: What Has Been Accomplished? [Electronic resource] / A. Aslund // Atlantic Council. – 30.11.2015. – Accessed: <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/ukraine-two-years-after-euromaidan-what-has-been-accomplished>.

культура, громадянське суспільство чи економічний розвиток звісно впливають на успіх чи невдачу демократизації, але вони не визначають суті режиму. Так само стиль здійснення влади ключовим гравцем відрізняє одне президентство від іншого, але його не слід змішувати з типом режиму. За стилем президентство Леоніда Кравчука відрізнялося від президентства Леоніда Кучми, так само як президентство Віктора Януковича відрізнялося від усіх його попередників. Спираючись на аргумент Г. Хейла, у цій роботі підтверджено, що система одноосібної влади (single pyramid system) призводить до зменшення конкуренції і більшої закритості режиму, тоді як система розділеної виконавчої влади (divided executive) веде до збільшення змагальності (competing pyramid system) і більшої відкритості режиму. Кравчук, Ющенко і навіть Кучма не змогли вибудувати одноосібну піраміду влади, але Янукович зміг, проте не зміг її втримати. Звідси можливе помилкове уявлення про різні типи режимів, що мали місце в Україні, хоча, як показано у цій роботі, з середини дев'яностих років ХХ ст. і дотепер режим в Україні залишається гібридним.

Чи може Україна вислизнути з інституційної пастки?

Якщо протягом двох років після революційної зміни влади країна й далі залишається у пастці неефективних інститутів, то чи є з неї вихід? Чи достатнім для цього є незначне оновлення еліти? Вважається, що зміна траєкторії руху може настати внаслідок еволюційних змін (сталого економічного зростання та збільшення довіри у суспільстві)⁴³ або ж у результаті сильного внутрішнього чи зовнішнього шоку, коли правлячі групи опиняються перед загрозою втрати ренти чи навіть фізичного існування. Автори теорії «системної уразливості» (systemic vulnerability) стверджують, що поява «держави розвитку» (developmental state) можлива лише тоді, коли еліти опиняються у ситуації потрійної загрози: 1) імовірності некерованого масового протесту на фоні погіршення умов життя населення; 2) зростаючої потреби в іноземній валюті і військово-муніципальному оснащенні в умовах національної небезпеки; 3) жорстких бюджетних обмежень, що зумовлені недостатністю легких джерел отримання

⁴³ Polterovich V. Institutional Trap. The New Palgrave Dictionary of Economics [Electronic resource] / V. Polterovich // MPRA. – 2010. – Accessed: http://mpra.ub.uni-muenchen.de/20595/1/MPRA_paper_20595.pdf. – Title from the screen.

доходу⁴⁴. Якщо еліти не відчують одночасної загрози з трьох боків, вони знаходять спосіб, щоб залишитися при владі без суттєвого оновлення інститутів.

Теорія була розроблена для країн Південно-Східної Азії, проте вона має сенс і для пострадянських країн. У доповнення до використаної тут перспективи (суспільства «обмеженого доступу») ця теорія добре пояснює причини відсутності реформ в Україні. Українські еліти протягом усього періоду незалежності залишаються фрагментовані, тобто зберігають певний ступінь автономії від президента, але й не мають спільних цінностей, що заважає об'єднатися задля проведення реформ. З іншого боку, відсутність зовнішньої загрози і дешеві енергоносії дозволяли елітам без жодних інноваційних змін отримувати ренту і залишатися при владі.

Незакінчена революція, російська агресія, втрата частини території і глибоке економічне падіння свідчать, що з кінця 2013 р. і дотепер усі три умови «системної уразливості» в Україні присутні. Українські еліти, як і все суспільство, постали перед екзистенційним викликом. Досвід південно-азійських (Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру) чи прибалтійських країн, а тим більше Грузії, свідчить, що у подібних ситуаціях еліти повинні почати системні реформи. В Україні анонсована амбітна програма реформ. Питання, однак, стоїть про те, чи матимуть вони системний характер і чи будуть доведені до кінця.

Уважніший погляд на ситуацію в Україні і реакцію на неї еліт свідчить, що вихідна умова – «ефективні інститути, які є ключем економічного зростання»⁴⁵ – в Україні відсутня. Ці інститути – це, перш за все, дієздатна держава і раціональна, у веберівському сенсі, бюрократія. Спираючись на дослідження Б. Гарасиміва, на початку цієї роботи ми відзначили, що протягом першої декади незалежності Україна перетворилася з квазідержави на квазімодерну державу⁴⁶. Хижацькі дії еліт, особливо за президентства В. Януковича, не посилили, а послабили державу. Із шести ознак бюрократичної (раціональної) державної

⁴⁴ Doner R. Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective / R. Doner, B. Ritchie, D. Slater // International Organization. – 2005. – Vol. 59. – № 2. – P. 327-361.

⁴⁵ Ibid., p. 327.

⁴⁶ Див. параграф 1.1.

організації⁴⁷ в Україні наявні лише три – поділ на керівництво та підлеглих, виписані правила, що визначають обов'язки посадовців та ієрархічна організація державної служби. Проте три інші, які становлять основу, – дотримання правил, меритократія і компенсація у вигляді заробітної плати – існують номінально. Величезна кількість службових інструкцій, що часто суперечать одні одним, робить їх виконання неможливим. Меритократичний принцип підбору на посади витіснений квотними і клієнтелістськими розрахунками, а низькі зарплати компенсуються «корупційним податком». «Захоплення» держави кланами, а в часи В. Януковича повне поглинання держави «Сім'єю», вже після зміни влади призвело до втрати нею монополії на використання примусу і контролю над територією та населенням.

Найпершим викликом для еліт і суспільства у цих умовах є відновлення адміністративного потенціалу держави, але без посилення повноважень президента. У цій роботі показано, що посилення повноважень президента спричинило не посилення адміністративного потенціалу держави, а формування системи одноосібної влади і «захоплення» держави. Як відзначив американський соціолог Пітер Еванс, «Хижацькі держави не можуть запобігти тому, аби правителі не переслідували свої приватні цілі... Хижацькі держави характеризуються браком бюрократії, як це визначив Вебер»⁴⁸.

Від уразливості до ураження

Тут поглянемо, якою була реакція українських еліт на виклики «системної уразливості». Автори теорії стверджують, що наявність зовнішньої загрози і відсутність ресурсів штовхає еліти до створення «широкої коаліції». Широка коаліція не означає лише коаліцію в парламенті. Широка коаліція – це створення суспільної бази для впровадження реформ. На практиці це означає відкриття доступу до економічної і політичної діяльності. В Україні, однак, це досі залишається привілеєм обмеженого кола осіб. Вибори з відкритими списками, системна люстрація, скасування привілеїв, відмова від неформальних змов, від-

⁴⁷ Lange M. States and Economic Development // Handbook of Politics: State and Society in Global Perspective / K. T. Leicht, J.C. Jenkins (eds.) – N.Y.: Springer Publishing, 2009. – P. 263-278.

⁴⁸ Evans P. Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation / P. Evans. – Princeton, NJ.: Princeton University Press, 1995. – P. 12.

криті конкурсні процедури торгів і призначень мали б стати першими кроками нового керівництва на шляху подолання розриву між владою і суспільством. В Україні, однак, відбувається щось протилежне. Еліти й далі покладаються на «вузьку коаліцію», а розрив між владою і суспільством зростає⁴⁹.

Друга умова – зовнішня загроза обернулася війною, тобто перевищила своє значення. Жодна з трьох країн Південно-Східної Азії, прибалтійські країни чи Грузія не перебували у стані війни на початку реформ. Південна Корея мала війну далеко позаду, Грузію війна спіткала через п'ять років після початку реформ, а Тайвань, Сінгапур, як і країни Прибалтики, відчували загрозу з боку ворожих сусідів, але уникли військових дій. Хижацька поведінка «Сім'ї» ще до зміни влади та непрофесійні дії нового керівництва в умовах війни з Росією у 2014 р. призвели до втрати 20% економіки, майже трикратного здешевлення гривні і загрози дефолту. На кінець 2015 р. економіка скоротилася ще на 11,5%⁵⁰, а річна інфляція з показником 51,9%, виявилася найвищою за останні двадцять років⁵¹.

Третя умова – відсутність ресурсів – стоїть дуже гостро, але керівництво країни втрати бюджету компенсує не обмеженням корупції, не полегшенням ведення бізнесу, не залученням інвестицій, а різким підвищенням тарифів на енергію, спробами реструктуризації боргів і залученням нових кредитів.

Таким чином, за відсутності ефективних інститутів, у першу чергу держави і державної бюрократії, відповіддю керівництва України на виклики «системної уразливості» стали не інноваційні реформи, а опора на «вузьку коаліцію» і пристосування до вимог зовнішніх гравців.

⁴⁹ Березневе (2015 р.) опитування Центру Разумкова виявило, що майже 67% населення вважає, що події розвиваються у неправильному напрямі, тоді як 15,9% не змогли відповісти, а 17,5% вважали навпаки. Див. Соціологічне опитування: Якщо говорити в цілому, як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.gazumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1019. – Назва з екрану.

⁵⁰ ЄБРР погіршив прогноз спаду ВВП України [Електронний ресурс] // Економічна правда. – 05.11.2015. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2015/11/5/566064/> – Назва з екрану.

⁵¹ Річна інфляція в Україні виявилася найвищою за 20 років – Пинзеник [Електронний ресурс] // Економічна правда. – 07.10.2015. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2015/10/7/562482/> – Назва з екрану.

Нове керівництво країни фактично переклало на Захід питання стримування Росії, проведення реформ, економічної та фінансової стабілізації, що виявилось у поступках Заходу (і Росії) у виконанні Мінських угод. Захід, звісно, вимагає реформ, надає фінансову допомогу, але й далі Україну розглядає лише як фактор у відносинах із Росією. Вплив зовнішніх гравців, як і негативний вплив неефективних інститутів – це змінні, які відрізняють ситуацію в Україні від згаданих вище країн. До них повернемося трохи далі, а зараз поглянемо, які процеси відбуваються в Україні і які вони можуть мати наслідки для держави.

Інволюція, революція чи еволюція?

Песимісти кажуть, що неомодернізована, неефективна і корумпована українська держава доживає свої останні дні. Економічний занепад, посилений російською агресією, штовхає Україну в прірву. Оптимісти, навпаки, відзначають небачений ріст патріотизму, самоорганізації і колективної взаємодії. Обидва пояснення неповні, тому що враховують лише частину дійсності. Що ж відбувається насправді? У вирі постреволюційних змін важливо розрізнати принаймні три процеси, які розгортаються одночасно. З одного боку, ми є свідками інволюції – занепаду, всихання і розпаду тих інститутів і структур, які країна успадкувала від СРСР. Неефективна і корумпована держава не змогла стримати агресію, зберегти територію і відвернути економічне падіння. Якщо російська агресія прискорила занепад пострадянської квазідержави, то вона спричинила абсолютно протилежні процеси у суспільстві. У лютому 2014 р. в Україні відбулася революція. Попри те, що революції не хотів ні Захід, ні Росія, ні колишня опозиція в Україні, вона почалася тому, що у суспільстві сформувалася критична маса тих, хто хотів змін. Політичний етап революції призвів до зміни влади. На черзі перетворення політичних здобутків у соціальні наслідки. Саме тут ми бачимо опір еліт, які намагаються зупинити революцію, саботуючи ухвалення суспільно-важливих законів і підтримуючи популістські. Якщо президент, парламент і уряд спробують вихолостити зміст важливих законів, так як вони це зробили із законом про люстрацію, вони навряд чи утримають свої посади до кінця каденцій. У такому разі процес знову може вийти з-під контролю, тобто революція закінчиться не відновленням стабільності, а новим соціальним вибухом, що може

мати катастрофічні наслідки для держави. Це те, чого так хоче Путін, і він неодмінно буде розхитувати ситуацію.

Врешті, третій процес, що має місце в Україні, свідчить про зміни у формах політичної участі, зміни у цінностях та появу нових форм соціальної взаємодії. Зниження електоральної участі супроводжується зростанням протестної⁵². Так, у подіях «Помаранчевої революції» з різних боків та у різних формах брали участь близько 18% громадян, а в подіях Революції гідності – близько 20%⁵³. З одного боку, ці цифри є доброю ілюстрацією того, що в Україні цінності самовираження/секулярності поступово беруть гору над традиційними/матеріальними цінностями⁵⁴. Пропоненти обох Майданів є носіями цих постматеріальних цінностей, де довіра, співпраця, соціальний активізм є досить вираженими. Добровольчий і волонтерський рух виявив свою ефективність саме завдяки співпраці людей у горизонтальних мережах.

Революція і війна з Росією прискорили формування нації. Анексія Криму і втрата контролю над частиною території Донбасу призвели до того, що кількість росіян і російськомовних українців на підконтрольній Україні території зменшилася, а кількість україномовних українців зросла⁵⁵. Україна зосереджується і має шанс перетворитися на повноцінну національну державу.

Перелічені факти мали б свідчити про стійкість громадянського суспільства. Проте «фактор Майдану», або вирішення гострих суспільних проблем шляхом масової мобілізації, становить загрозу для утвердження демократії в Україні. Здатність до мобілізації ні у 2004 р., ані у 2014 р. не перетворила Майдан на широкий суспільний рух, який зміг

⁵² Якщо ця тенденція збережеться, тобто вибори будуть мати ритуальне значення, слід чекати того, що Майдан може стати інструментом легітимації переможців у боротьбі за владу.

⁵³ В Майдані приймав участь кожен п'ятий українець – опитування [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – Режим доступу: http://dt.ua/UKRAINE/v-maydani-priy mav-uchast-kozhen-p-yatiy-ukrayinec-opituvannya-156946_.html. – Назва з екрану.

⁵⁴ Грицак Я. Цінності українців: pro et contra реформ в Україні / Я. Грицак // Zbruc. – 2015. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/37721>. – Назва з екрану.

⁵⁵ Див. Крамар О. На шляху до національної держави. Окупація Росією Криму та ОРДІЛО полегшує і пришвидшує трансформацію України в типову національну державу Європи [Електронний ресурс] //Український тиждень. – 21.10. 2015. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/148245>.

би взяти на себе відповідальність за долю країни. Майдан двічі перемагав у протистоянні з Януковичем, але він програє політикам. Активісти, які пройшли до парламенту, виявилися розпорошені між п'ятьма фракціями. Їхнє прагнення до горизонтальної взаємодії блокується досвідченими функціонерами, які вимагають дотримання фракційної дисципліни.

Ця сила протестної мобілізації, але слабкість у здатності генерувати широкі суспільні зміни, свідчить про «хвороби росту» громадянського суспільства в Україні. З одного боку, позитивна суспільна динаміка дає підстави сподіватися, що таке «спонтанне» громадянське суспільство перетвориться на організоване. Проте, з іншого – незадоволений запит на зміни може призвести до нової мобілізації, на ймовірність якої вказує високий показник протестних акцій, що мали місце вже після перемоги Майдану. Так, у серпні-жовтні 2014 р. кількість протестів та рівень насильства у 2-3 рази перевищував ці показники до початку Майдану⁵⁶.

Наведені спостереження вказують на те, що зміни в системі не обов'язково ведуть до зміни системи. Причин тут кілька. Як щойно було сказано, одні зміни можуть мати еволюційну спрямованість, тоді як інші – інволюційну. Так, одні суспільства модернізуються, інші застигають (як український політикум), а ще інші – занепадають. У роботі це пояснено тим, що за несприятливих структурних обмежень (слабкого адміністративного потенціалу держави, високої непевності, відсутності довіри між гравцями та слабкого нормативного примусу конституції) фрагментовані українські еліти керуються звичним для них кодом взаємодії. В основі цього коду лежить корупція, клієнтелізм і непотизм, що забезпечують виживання еліт. **Раціональною поведінкою у таких умовах є підтримка цих інститутів, а не їх руйнування.** Збереження і відтворення системи або те, що Т. Парсонс і його послідовники називали «функціональним імперативом», означає, що згенеровані з середини (революція) чи привнесені «ззовні» (війна) зміни не завжди переходять у якісний злам. У випадку України неформальні інститути виявляють-

⁵⁶ Див. Протести через рік після Майдану: менше соціальних питань, більше насильства [Електронний ресурс] // Центр соціальних і трудових досліджень. – 2014. – Режим доступу: <http://cslr.org.ua/protesti-cherez-rik-pislya-maydanu-menshe-sotsialnih-pitan-bilshe-nasilstva/>. – Назва з екрану.

ся сильнішими і більш життєздатними, ніж формальні. У цьому сенсі прийняття антикорупційного законодавства, створення нових структур для боротьби з корупцією має малу ефективність тому, що більшість авторів і виконавців нововведень самі не зацікавлені у їхній радикальній зміні.

Перспективи та загрози для України

Теоретично злам у системі (або ж її перезавантаження) можливий за умови зміни мотивів гравців і тіснішої «прив'язки» України до «здорових» інститутів і структур. Імовірність виконання цих умов залишається низькою, а небезпека того, що реформи знову не будуть реалізовані, – високою. Так індекс моніторингу реформ, сформований Vox Ukraine, впродовж 2015 р. коливався навколо одного бала, за можливого діапазону від -5,0 до +5,0⁵⁷. Тут ми повертаємося до впливу гальмівних чинників. У слабкій державі питання політичного виживання еліти сподіваються вирішити шляхом адаптації до вимог зовнішніх гравців та збереження «обмеженого доступу».

Інерційність неформальних інститутів, зокрема звичка покладатися на «вузьку коаліцію», а не будувати широку соціальну базу режиму, становлять найбільшу загрозу для виживання не тільки нової команди, а й перспектив виходу України на шлях сталого розвитку.

Ці спостереження дозволяють сформулювати кілька підсумкових тез. Перша. З погляду теорії опора на «вузьку коаліцію» є ірраціональною реакцією еліт на виклики «системної уразливості». Якщо теорія вірна, то діюче владне угруповання не зможе довго утриматися при владі. Еліти, які не відповідають запитам суспільства і викликам часу, змушені будуть поступитися більш відповідальним лідерам⁵⁸. Друга. Видима користь, яку українці отримали від зміни влади, полягає в тому, що моноцентрична мережа, створена В. Януковичем, зруйнована, а її зміною конкурентна поліцентрична структура, яка не дозволить швидко

⁵⁷ Індекс моніторингу реформ (ІМоРе) [Електронний ресурс] // Vox Ukraine. – 2015. – Режим доступу: <http://voxukraine.org/2015/12/11/index-for-reform-monitoring-imore-release-24-ua/>. – Назва з екрану.

⁵⁸ Грицак Я. Настав час припинити боятися нового Майдану, почавши свідомо його готувати. І ось чому [Електронний ресурс] // Новое время. – 12.12.2015. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/opinion/grytsak/ukrajintsjam-prijshov-chas-gotuvati-novij-majdan-85397.html> – Назва з екрану.

монополізувати владу. Для успіху демократизації важливо закріпити цю конкурентну структуру законами про державне фінансування політичних партій, відкрити систему виборів і місцеве самоврядування. Це, звісно, не подолає руйнівного впливу перелічених тут неформальних інститутів, але обмежить його обсяг.

Дві наступні тези менш оптимістичні. Особливість ситуації України в тому, що за відсутності вихідних умов – ефективною держави і бюрократії – незакінчена революція, глибоке економічне падіння і зовнішня агресія ступінь шоку піднімають на порядок вище, ніж у перелічених країнах. За помилкових дій старої і нової влади «системна уразливість» перетворилася на «системне ураження».

З такою якістю еліт і інститутів Україна навряд чи самостійно зможе вибратися з інституційної пастки. Який тут вихід? Потрібно тісніше «прив'язати» Україну до США, ЄС і НАТО, в інтересах яких не допустити колапсу України. Для України це шанс, але паразитичні очікування еліт про те, що Захід візьме нас на «причіп» лише тому, щоб ми не дісталися Путіну, можуть знову не виправдатися. Як показав А. Вільсон, «стара Європа» не розуміє причин «української кризи»⁵⁹. Україна повинна докласти зусиль, щоб змінити орієнтацію єврократів із Росії на Україну і демонструвати поступ у проведенні реформ. У цих умовах найважливіше завдання для суспільства – тиснути на президента, уряд і парламент, щоб вони довели реформи до кінця.

Що може зробити Захід?

Припустившись серії помилок у стосунках з В. Януковичем і В. Путіним, Захід, зокрема ЄС, повинен діяти одночасно у кількох напрямках.

1. Вироблення нової політики Східного партнерства з країнами, які підписали Угоди про Асоціацію (УА) є пріоритетним завданням. Самих лише угод не достатньо. Для посилення своєї безпеки Україна, разом з Грузією і Молдовою, повинна домагатися спеціального статусу у ЄС та НАТО⁶⁰. Інституційна «прив'язка» України до євро-

⁵⁹ Див. Вілсон Е. Сім смертних гріхів, або Сім причин, чому Європа неправильно розуміє російсько-українську кризу / Е. Вілсон // Критика. – 2015. – № 5-6 (211-212). – С. 2-7.

⁶⁰ Див. коментар Ira Straus, координатора США зі Східної Європи і Росії у НАТО, на статтю А. Умланд і К. Федоренка. Режим доступу: <https://www.academia.edu/s/313594f326>. – Назва з екрану.

атлантичних інституцій вирішить три проблеми: реформ, демократії і припинення російської агресії в Україні. Це те, що становить стратегічний інтерес Заходу. Такий погляд поділяють не всі західні політики й експерти, але від нас усіх залежить, щоб цей погляд переважив.

2. Ядром нової політики Східного партнерства повинна бути перспектива членства в ЄС⁶¹. Попередня політика «висунення умов» вже не актуальна, принаймні, у стосунку до України, через те, що остання опинилася у ситуації екзистенційної загрози з боку Росії. Україна уже два роки самотужки стримує російську агресію. Якщо Україна не встоїть, ціна відповіді на м'які та жорсткі загрози для Заходу зросте у рази. Звісно, в умовах наростання притоку мігрантів із Сирії, зростання євроскептицизму в самому ЄС і посилення агресії Росії, питання розширення ЄС у найближче десятиліття, напевно, не постане. Тим не менше, надання перспективи членства трьом країнам Східного партнерства, які підписали Угоди про Асоціацію з ЄС, стимулювало б їхні суспільства та еліти до реформ. Досвід східноєвропейських та балтійських країн свідчить, що там, де еліти бачили чітку перспективу вступу до ЄС, вони були більш послідовні у проведенні реформ. Більше того, перспектива членства в ЄС дозволить залучити прямі іноземні інвестиції (ПІІ) в країну. Перспектива припливу ПІІ змусить українську владу посилити дерегуляцію і забезпечити права власності. Це, як стверджує А. Аслунд, може дозволити Україні стати частиною європейської мережі постачання товарів і послуг і стимулювати економічне зростання⁶².

3. Відмовитися від інструментального погляду на Україну у відносинах з Росією. Російська агресія в Україні отримала назву «українська криза», хоча без прямого і прихованого втручання Росії сепаратизм на сході України був би неможливий. Від початку військових дій

⁶¹ Детальніше про це див. Умланд А. Десять (не)простих кроків назустріч Україні. Чому і як має змінитися західний підхід до Європейських прагнень Києва / А. Умланд, К. Федоренко // Критика. – 2015. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/desyat-neprostrykh-krokov-nazustrich-ukrayini-chomu-i-yak-maie-zmynytysya-zakhidnyu-pidkhid#sthash.fqVc9uce.dpuf>. – Назва з екрану.

⁶² Aslund A. Ukraine: What Went Wrong and How to Fix It. Peterson Institute for International Economics. Washington, DC. – 2015. – P. 50.

Бібліографія

- Захід шукав шляхів «замороження» конфлікту, орієнтуючись на інтереси Росії. Наслідком стали асиметричні поступки України своїм партнерам, а Росія отримала більшу можливість впливу на ситуацію.
4. Усвідомлюючи те, що в умовах деескалації Росія навряд чи буде визнана учасником конфлікту, Захід (насамперед ЄС) повинен виробити спільну позицію щодо збереження санкцій проти Росії і не допустити роз'єднання у цьому питанні. Послаблення санкцій буде сигналом для нових агресивних дій В. Путіна й остаточно зруйнує післявоєнну систему міжнародних відносин.
 5. Насамкінець, визнати, що справжнім рушієм реформ в Україні є не уряд, а громадські активісти. Звідси виникає потреба поглиблення діалогу з громадянським суспільством у справі ініціювання, ухвалення та імплементації реформ. Формула співпраці повинна бути такою: «подвійна увага до громадських ініціатив і подвійний тиск на керівництво України у питаннях реформ».
- Інституційна «прив'язка» України до Заходу заповнить інституційний вакуум, посилить дію нормативного примусу (конституції), що сприятиме зміні мотивів еліт. Вживання у такому разі буде забезпечуватися виконанням угод та дотриманням правил демократичної політичної гри. Дієвість верховенства права посилиться, що сприятиме виходу країни зі стану гібридності і переходу на шлях сталого розвитку. Якщо ж Захід продовжить дивитися на Україну як на інструмент у стримуванні Росії, конфлікт на сході країни буде заморожений, Україна буде утримана «на плаву», але залишиться у напівмодернізованому стані. Єдиним джерелом змін у такому разі знову залишиться суспільство.

1. Айвазовська О. Обирати по-справжньому [Електронний ресурс] / О. Айвазовська // Дзеркало тижня. Україна. – 2015. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/obirati-po-spravzhnomu-.html>. – Назва з екрану.
2. Акерман Б. Майбутнє ліберальної революції [Електронний ресурс] / Б. Акерман // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2004. – № 34. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n34texts/akerman.htm>. – Назва з екрану.
3. Андрусів В. Українська еліта: хто вона? [Електронний ресурс] / В. Андрусів // Персонал Плюс. – 2009. – № 46. – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/348/5716.html>. – Назва з екрану.
4. Аронець О. Квоти Яценюка і Ко. Оголосіть весь список, будь ласка [Електронний ресурс] / О. Аронець // Висновки. – 2015. – Режим доступу: <http://vysnovky.com/blogs/2037-kvoti-yacenyuka>. – Назва з екрану.
5. Афанасьев М. Клиентелизм и российская государственность : [монографическое исследование] / М. Афанасьев. – 2-е изд., доп. – М. : Московский общественный научный фонд, 2000. – 318 с.
6. Автопортрет. Україна 2010 [Електронний ресурс] // Київський інститут проблем управління імені Горшеніна. – Режим доступу : <http://www.kipu.org.ua/Projects/files/2010/2010%20ukr.pdf>. – Назва з екрану.
7. Адміністративна реформа від Президента В. Януковича не сприятиме підвищенню ефективності урядування в Україні [Електронний ресурс] // Український незалежний центр політичних досліджень. – 2011. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/5166>. – Назва з екрану.
8. Бакіров В. Політико-режимна еволюція України: від системи «переможець отримує все» до пакту еліт? / В. Бакіров, О. Фісун // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 152–157.
9. Балан С. Конфлікт легітимностей [Електронний ресурс] / С. Балан // Критика. – 2010. – Режим доступу : <http://krytyka.com/>

- cms/upload/Okremi_statti/2010/2010-09-10/Balan_2010_9-10.pdf. – Назва з екрану.
10. Балан С. Напівпрезидентський режим: можливості конституційної демократизації / С. Балан, С. Конончук // ШПА, УНЦПД. – К.: Лікей. – 2012. – 40 с.
 11. Банс В. Сравнительное изучение демократизации: широкие и ограниченные обобщения / В. Банс // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – 2007. – Вып. 5. – С. 102–103.
 12. Банс В. Элементы неопределенности в переходный период / В. Банс // Полис. – 1993. – № 1. – С. 45–50.
 13. Барінова М. «Проект Россия» [Електронний ресурс] / М. Барінова // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2004/11/26/3004676/>. – Назва з екрану.
 14. Бірюков О. Судова влада в сучасній Україні: Трансформація в Польщі і в Україні: Вибрані аспекти (укр. мовою) / за ред. А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика. – Вроцлав, 2010. – С. 467–478.
 15. Блохтур А. На сто днів ближче до авторитаризму [Електронний ресурс] / А. Блохтур // Главком. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/1011.html>. – Назва з екрану.
 16. Богословська: Із Партії регіонів хочуть вийти 60 людей, але їм погрожують [Електронний ресурс] // ТВІ. – Режим доступу: http://tvi.ua/new/2013/12/21/bohoslovska_iz_partiyi_rehioniv_khochut_vyyty_60_lyudey_ale_yim_pohrozhuuyut/. – Назва з екрану.
 17. Барсукова С. Реципрокные взаимодействия. Сущность, функции, специфика / С. Барсукова // Социс. – 2004. – № 9. – С. 20–30.
 18. Бурковський П. Народжена еволюцією / П. Бурковський // Компаньйон. – 2004. – № 14. – С. 46.
 19. Бурлакова В. Товаріщі поліцейські. Обіцяна реформа МВС не змінить суті української міліції / В. Бурлакова // Тиждень. – К., 2013. – № 16 (284). – С.16-19.
 20. Бютівець про тиск адмінресурсом: «Такого не було навіть при Кучмі» [Електронний ресурс] // Gazeta.ua. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/politics/_byutivec-pro-tisk-adminresursom-takogo-ne-bulo-navit-pri-kuchmi/450406. – Назва з екрану.
 21. Б'ючи на сполох: на захист демократії в Україні. Звіт Freedom House щодо стану демократії та захисту прав людини в Україні [Електронний ресурс] // Freedom House. – Режим доступу: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/Freedom%20House_UKR.pdf. – Назва з екрану.
 22. Б'ючи на сполох – раунд 2: на захист демократії в Україні. Продовження звіту Freedom House [Електронний ресурс] // Freedom House. – Липень 2012. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/Ukraine%202012%20Ukrainian%20FINAL.pdf>. – Назва з екрану.
 23. В Майдані приймав участь кожен п'ятий українець – опитування [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – Режим доступу: http://dt.ua/UKRAINE/v-maydani-priymav-uchast-kozhen-p-yatiy-ukrayines-opituvannya-156946_.html. – Назва з екрану.
 24. Валігурський П. Політологічні виміри української еліти / П. Валігурський, Ю. Валігурський // Віче. – 1998. – № 6. – С. 31-36.
 25. Верховна Рада нового скликання створила 7 сімейних кланів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.0352.com.ua/article/210929>. – Назва з екрану.
 26. Верховна Рада України: інформаційний довідник / авт.-упорядник М. Ярош – К: Парламентське вид-во. – 2002. – № 2. – 160 с.
 27. Верховная Бизнес-Рада. Один голос депутата стоит около \$10 тыс. [Электронный ресурс] // Контракты.ua.– Режим доступа: <http://kontrakty.ua/article/5617>. – Название с экрана.
 28. Вибори – 2010: чи можливий оптимістичний сценарій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/292409/>. – Назва з екрану.
 29. Видатки бюджету – 2013: силовикам додали, а чиновників обділили [Електронний ресурс] // ТВІ. – Режим доступу: http://tvi.ua/new/2012/12/04/vydatky_byudzhetu_2013_sylovykam_dodaly_a_chynovnykiv_obdilyly. – Назва з екрану.
 30. Висновки Ради ЄС по Україні (повний текст документу) [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/67242>. – Назва з екрану.
 31. Виттковски А. Пятилетка без плана: Украина: 1991-1996: Формирование национального государства, экономика, элиты /

- А. Виттковски; пер. с нем. Н. Комаровой // Ин-т сотрудничества и развития (НИСР). – К. : Сфера, 1998. – 240 с.
32. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах України [Електронний ресурс // ЦВК. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001>. – Назва з екрану.
 33. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вілсон; пер. з англ. – К.: «К.І.С.», 2004. – 552 с.
 34. Вілсон Е. Сім смертних гріхів, або Сім причин, чому Європа неправильно розуміє російсько-українську кризу / Е. Вілсон // Критика. – 2015. – № 5-6 (211-212). – С. 2-7.
 35. Вінницький клан на Печерських пагорбах. Кого привів до влади Президент України [Електронний ресурс] // Слово і діло. – 2015. – Режим доступу : <http://www.slovoidilo.ua/2015/05/27/infografika/polityka/vinnyczkij-klan-na-pecherskyx-pahorбах.-koho-pryviv-dovlady-prezydent-ukrayiny>. – Назва з екрану.
 36. Возняк Т. Між двох революцій / Т. Возняк // Економіст. – 2005. – № 1. – С. 12-15.
 37. Возняк Т. Природа провідних груп / Т. Возняк // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2006. – № 45. – С. 30-39.
 38. Волгов М. Олігархія, клан, група інтересів: знайдіть 10 відмінностей [Електронний ресурс] / М. Волгов. – Режим доступу: http://www.polittech.org/index.php?option=com_content&task=view&id=547&Itemid=31. – Назва з екрану.
 39. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М. Восленский. – М.: Советская Россия, МП «Октябрь», 1991. – 624 с.
 40. ВР обрала 4 членів Нацради з питань телебачення і радіомовлення: жодного опозиціонера [Електронний ресурс] // NEWSru.ua. – 2010. – Режим доступу : <http://www.newsru.ua/ukraine/29jun2010/nacrada4.html>. – Назва з екрану.
 41. Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада / А. Гальчинський. – К.: Либідь, 2005. – 368 с.
 42. Гальчинський А. Фази революції [Електронний ресурс] / А. Гальчинський. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/fazi-revoluciyi>. – Назва з екрану.
 43. Гельман В. «Подрывные» институты и неформальное управление в современной России / В. Гельман // Полития. – 2010. – № 2 (57). – С. 6-24.
 44. Гельман В. Из огня да в полымя. Российская политика после СССР / В. Гельман. – СПб.: БХВ-Петербург, 2013. – 256 с.
 45. Гельман В. Из огня да в полымя?: динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе / В. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 81-108.
 46. Гельман В. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике / В. Гельман // Полис. – 2003. – № 4. – С. 6-25.
 47. Гельман В. Как выйти из неопределенности? / В. Гельман // Pro et Contra, 1998. – Т. 3. – № 3. – С. 21-39.
 48. Гельман В. Россия в институциональной ловушке / В. Гельман // Pro et Contra. – 2010. – № 4-5. – С. 23-38.
 49. Гельман В. Уроки украинского / В. Гельман // Полис. – 2005. – № 1. – С. 36-49.
 50. Герасимчук Ю. Трансформація політичних еліт в Україні після «Помаранчевої революції»: дипломна робота подана на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра політології. – Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2010. – 99 с.
 51. Гетьман В. П. Як приймалась Конституція України: нотатки учасника розробки Основного Закону України / В. П. Гетьман. – К.: Янко, 1996. – 127 с.
 52. Глобальна статистика українського Інтернету [Електронний ресурс] / SputnikMedia.net. – 2004. – Режим доступу: http://i.bigmir.net/index/UAnet_global_report_122004.pdf. – Назва з екрану.
 53. Голяд І. Трансформації еліт в політичних системах України та Естонії [Електронний ресурс] / І. Голяд // Диалог. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=392. – Назва з екрану.
 54. Головаха Є. Революція очікувань. Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори-2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей / Є. Головаха // ІС НАНУ. – К., 2005. – С. 32–39.
 55. Горбатенко Е. Украина. От авторитаризма к демократии: путь необратим / Е. Горбатенко // Перед выбором. Будущее Украины в условиях системной дестабилизации / ред. А. Гиль, Т. Стемневски –

- Люблин-Львов-Київ: Інститут Центрально-Восточної Європи, 2013. – С. 121-139.
56. Горбач В. Боротьба законопроектів як спосіб ведення конституційної дискусії [Електронний ресурс] / В. Горбач // Інститут політики. – Режим доступу: <http://www.tomenko.kiev.ua/cgi/redirect?url=pc04-2003-04.html>. – Назва з екрану.
57. Горбулін В. Великий сусід визначився. Що Україні робити далі? [Електронний ресурс] / В. Горбулін, О. Литвиненко // Дзеркало тижня, 2009. – № 35. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/velikiy_susid_viznachivsia_scho_ukrayini_robiti_dali.html. – Назва з екрану.
58. Горбулін В. Конквістатор у панцирі залізім [Електронний ресурс] / В. Горбулін, В. Бадрак // Дзеркало тижня. – 2009. – № 34. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/konkvistador_u_pantsiri_zaliznim.html. – Назва з екрану.
59. Горобець А. Административний ресурс в действии: спикером Верховной Рады избран ставленник Кучмы [Електронний ресурс] / А. Горобець // Pravda.RU – Режим доступу: <http://www.pravda.ru/world/formerussr/ukraine/29-05-2002/819121-0>. – Название с экрана.
60. Гоцуенко Н. 27 президентських очей [Електронний ресурс] / Н. Гоцуенко, Є. Гуцул та ін. // Дзеркало тижня. – 2005. – № 6 – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ARCHIVE/27_prezidentskih_oshey.html. – Назва з екрану.
61. Грабовський С. Так, революція! [Електронний ресурс] / С. Грабовський // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2005/01/24/4385030/>. – Назва з екрану.
62. Графік дня: на скільки за останніх 5 років зросли витрати на силовиків? [Електронний ресурс] // Texty.org.ua. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/news/devrand/read/33050/GRAFIK_DNa_na_skilky_za_ostannih_5. – Назва з екрану.
63. Грицак Я. Настав час припинити боятися нового Майдану, почавши свідомо його готувати. І ось чому [Електронний ресурс] // Новое время. – 2015. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/opinion/grytsak/ukrajintsjam-prijshov-chas-gotuvati-novij-majdan-85397.html>. – Назва з екрану.
64. Грицак Я. Хто такі Українці і чого вони хочуть? / Я. Грицак // Критика. – 2011. – №7-8. – С. 10-14.
65. Грицак Я. Цінності українців: pro et contra реформ в Україні / Я. Грицак // Zbruc. – 2015. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/37721>. – Назва з екрану.
66. Громадська думка про підсумки 2011 р. [Електронний ресурс] // Центр Разумкова – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=386. – Назва з екрану.
67. Громадянське суспільство та його вороги [Електронний ресурс] // Український тиждень. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/46147>. – Назва з екрану.
68. Гунько Д. Партиїний клієнтелізм у період президентства В. Януковича: центральний і регіональний рівень: дипломна робота подана на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра політології. – Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2014. – 126 с.
69. Даль Р. Поліархія. Участь у демократичному житті і опозиція / Р. Даль. – Харків: Каравела, 2002. – 216 с.
70. Дані Державної служби статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. – Назва з екрану.
71. Дані офіційного сайту ЦВК [Електронний ресурс] // ЦВК. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>. – Назва з екрану.
72. Дацюк С. Терор в Україні та його перспективи [Електронний ресурс] / С. Дацюк // Українська правда. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/52e0d98694129/>. – Назва з екрану.
73. Дацюк С. Партії: минуле без майбутнього [Електронний ресурс] / С. Дацюк // Диалог. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=13178. – Назва з екрану.
74. Дембіцький С. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг [Електронний ресурс] / С. Дембіцький. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – Режим доступу: http://www.soceseach.info/blog/index_files/04f6ffc851e66915d6195b5f780bf8d9-0.html. – Назва з екрану.
75. Дерлугьян Г. Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение / Г. Дерлугьян // Полис. – 2000. – № 2. – С. 19-29.; № 3. – С. 18-30.

76. Дзюба А. Політична стабільність у гібридних режимах: випадок України (2005-2010 рр.): дипломна робота подана на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра політології. – Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2011. – 81 с.
77. Дідушок І. Методом батога і ПР-Яника. Партія влади не лише змушує вступати до своїх лав, а й вибиває пожертви? [Електронний ресурс] / І. Дідушок // Україна молода. – 2011. – № 193 – Режим доступу: http://www.ukrrudprom.ua/digest/Metodom_batoga__PRYAnika.html. – Назва з екрану.
78. Дмитрычева О. Шкура победившего медведя [Электронный ресурс] / О. Дмитрычева // Зеркало недели, 2002. – № 45. – Режим доступа: http://zn.ua/ARCHIVE/shkura_robodivshogo_medvedya-30295.html. – Название с экрана.
79. Дніпропетровська сім'я: Інформація станом на 25 листопада 1996 р.: [довідник] / укл. В. Піховшек, К. Михайличенко, С. Конончук та ін. – К. : Фонд Демократії, 1996. – 288 с.
80. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже.; пер. с франц. – М.: Академический Проект, 2000. – 538 с.
81. Екс-посол Пайфер: У США більше не сприймають Україну як демократичну державу [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство УНІАН – Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/535602-eks-posol-payfer-u-ssha-bilshe-ne-spriymayut-ukrajinu-yak-demokratichnu-derjavu.html>. – Назва з екрану.
82. Енциклопедія політичної думки: [довідник] / за ред. Девіда Міллера – К.: Дух і Літера, 2000. – 472 с.
83. ЄБРР погіршив прогноз спаду ВВП України [Електронний ресурс] // Економічна правда. – 2015. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2015/11/5/566064/>. – Назва з екрану.
84. Жданов І. Нова влада в Україні: виклики і тенденції [Електронний ресурс] / І. Жданов. – Режим доступу : <http://www.dt.ua/1000/1550/69289/>. – Назва з екрану.
85. Жданов І. Україна у ХХІ ст.: виклики для політичної еліти / І. Жданов, Ю. Якименко. – Дзеркало тижня. – 2003. – № 44. – С. 8.
86. Жорстка вертикаль виконавчої влади / укл. В. Піховшек, К. Михайличенко, С. Конончук та ін. – К. : Фонд Демократії, 1996. – С. 5-31.
87. За графіті з Януковичем активісти отримали по кілька років в'язниці [Електронний ресурс] // Gazeta.ua. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/life/_za-grafiti-z-yanukovichem-aktivisti-otrimali-po-kilka-rokiv-v-yaznici/477028. – Назва з екрану.
88. За рівнем кумівства у владі Янукович перевершив Ющенко [Електронний ресурс] // ТСН.ua. – 2010. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/za-rivnem-kumivstva-u-vladi-yanukovich-perevershiv-yuschenka.html>. – Назва з екрану.
89. Зазнаев О. Президенциализация полупрезидентской системы / О. Зазнаев // Вестник Новосибирского государственного университета. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 2006. – Т. 2. – Вып. 2. – С. 62-68.
90. Закон України Про внесення змін до Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ» щодо порядку утворення районних рад [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2500-17>. – Назва з екрану.
91. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 02.12.2012 №5463-17 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2591-17>. – Назва з екрану.
92. Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» від 01.01.2013 №3166-17 [Електронний ресурс] / Верховна Рада // Відомості Верховної Ради. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3166-17>. – Назва з екрану.
93. Зануда А. Бізнес-преса: Курс на Гондурас, або багаті і бідні в Україні [Електронний ресурс] / А. Зануда // BBC Ukrainian. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/business/story/2009/04/090403_business_press_oh.shtml. – Назва з екрану.
94. Зануда А. Фінансова поліція – детектив з багатьма невідомими [Електронний ресурс] / А. Зануда // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/inozmi/bbc/2013/04/4/6987287/>. – Назва з екрану.
95. Заступник Льоні-Космоса одержав посаду по квоті «Свободи» [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2014. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/9/7021918/>. – Назва з екрану.

96. Захаров Є. Усвідомлена необхідність правозахисту / Є. Захаров // Критика. – 2005. – № 12. – С. 7-9.
97. Заяви Кетрін Ештон – Високого представника ЄС із закордонних справ та політики безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kyivpost.com/ua/news/opinion/op_ed/detail/88749/. – Назва з екрану.
98. Звиглянич С. Уряд Азарова: Два роки кадрових перестановок [Електронний ресурс] / С. Звиглянич // РБК-Україна. – 2012. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/top/show/pravitelstvo-azarova-dva-goda-kadrovyyh-perestanovok-25022012165400>. – Назва з екрану.
99. Звіт Freedom House за 2010 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://freedomhouse.org/images/File/fiw/FIW_2011_Booklet.pdf. – Назва з екрану.
100. Звіт Vox Ukraine Про Голосування у Верховній Раді. Справжня Коаліція: Чи є «Самопоміч» Дисидентом? [Електронний ресурс] // VoxUkraine. – 2015. – Режим доступу: <http://voxukraine.org/2015/04/15/yak-vygliadae-koaliciya/>. – Назва з екрану.
101. Звіт Опори. Верховна Рада України: півріччя діяльності [Електронний ресурс] // ОПОРА. – 2015. – Режим доступу: <http://oporaua.org/news/7678-zvit-opory-verhovna-rada-ukrajiny-pivrichchja-dijalnosti>. – Назва з екрану.
102. Звіт світового банку Doing Business 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/~media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/AnnualReports/English/DB04-FullReport.pdf>. – Назва з екрану.
103. Звіт фонду Бертельсмана «Transformation index 2010» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bertelsmann-transformation-index.de/fileadmin/pdf/Anlagen_VTI_2010/VTI_2010_Ranking_Table_E_web.pdf. – Назва з екрану.
104. Звіти Комітету Виборців України про спостереження за ходом місцевих виборів у різних регіонах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cvu.org.ua/activity.php?lang=ukr&mid=activity&aid=4&lim_beg=0. – Назва з екрану.
105. Звіти спостерігачів від Європейського Парламенту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://euobserver.com/24/31176>. – Назва з екрану.
106. Зеленько Г. «Институциональные ловушки» в политической практике постсоветских государств (на примере Украины) / Г. Зеленько // Шестой Всероссийский конгресс политологов «Россия в глобальном мире: Институты и стратегии политического взаимодействия». Материалы. – М.: РАПН, 2012. – С. 191-192.
107. Зеленько Г. Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь / Г. Зеленько. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – 164 с.
108. Зміна Конституції України через Конституційний Суд України [Електронний ресурс] // Центр політико-правових реформ. – Режим доступу: <http://www.pravo.org.ua/arkhiv/152-holovne/2010-03-02-15-16-48/227-changing-the-constitution-of-ukraine-by-the-constitutional-court-of-ukraine-ua.html>. – Назва з екрану.
109. Зоткин А. «Львы» и «лисы» украинской политики / А. Зоткин. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2010. – 341 с.
110. Ильин М. Понятийная омонимия: конституции и режимы / М. Ильин // Полис. – 2007. – № 5. – С. 140-148.
111. І через рік після майдану Україна лишається найкорумпованішою країною Європи [Електронний ресурс] // Transparency International Україна. – 2014. – Режим доступу: <http://ti-ukraine.org/corruption-perceptions-index-2014/press-release.html>. – Назва з екрану.
112. Іванов А. Бюрократія безсмертна [Електронний ресурс] / А. Іванов. – Режим доступу : <http://weekly.com.ua/ukr/?art=1196097719>. – Назва з екрану.
113. Індекс моніторингу реформ (ІМоРе) [Електронний ресурс] // VoxUkraine. – 2015. – Режим доступу: <http://voxukraine.org/2015/06/26/index-for-monitoring-reforms-imore-release-12-ukr/>. – Назва з екрану.
114. Казаков В. Взаимодействие социологии и власти / В. Казаков // Соціологічне знання і влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики. – К.: ВД «Стилос»; ПЦ «Фоліант», 2005. – С. 92-94.
115. Кара-Мурза С. Революции на экспорт / С. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2006. – 310 с.

116. Карасьов В. Від «партії влади» до партійності влади, або адмінресурс у ролі партбудівничого / В. Карасьов // День. – 2001. – № 222.
117. Карасьов В. Ризиків установлення авторитарного режиму в Україні немає [Електронний ресурс] // В. Карасьов. – Режим доступу : <http://www.igls.com.ua/analytics/3944>. – Назва з екрану.
118. Карасёв В. Янукович пытается выстроить такую же жесткую систему, как во времена Кучмы, но времена уже не те [Электронный ресурс] // В. Карасёв. – Режим доступа : <http://www.igls.com.ua/analytics/3976/>. – Название с экрана.
119. Кармазіна М. Президентство: український варіант / М. Кармазіна // НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К.: Бланк-Прес, 2007. – 365 с.
120. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита / Т. Карозерс // Политическая наука. – М. – 2003. – № 2. – С. 42-65.
121. Керівників обласних телерадіокомпаній змушують вступати у ПР? [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2010. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-393423.html>. – Назва з екрану.
122. Кириченко І. Нестійкий «кентавр» нашої демократії [Електронний ресурс] / І. Кириченко. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3050/69027/>. – Назва з екрану.
123. Ключковський Ю. Чого не врахував Конституційний суд [Електронний ресурс] / Ю. Ключковський // Третя Українська Республіка. – 2014. – Режим доступу : <http://www.3republic.org.ua/ua/analytics/12548>. – Назва з екрану.
124. Колесников О. Еволюція виборчих технологій у контексті демократичного процесу в Україні. [Електронний ресурс] / О. Колесніков // Вісник ЦВК, 2011. – № 2 (21). – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2011_2/visnik_st_13.pdf. – Назва з екрану.
125. Колиушко И. Главный недостаток реформы – гиперцентрализация власти [Электронный ресурс] / И. Колиушко // Зеркало недели. – 2010. – Режим доступа : http://zn.ua/POLITICS/glavnyu_nedostatok_reformy_gipertsentralizatsiya_vlasti-61670.html. – Название с экрана.
126. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні / А. Колодій // Сучасність. – 1999. – № 7-8. – С. 84-96.
127. Колодій А. Випробування демократією: проблема інституційного «перезавантаження» в Україні [Електронний ресурс] / А. Колодій // Доповідь на VI Міжнародній конференції. Розвиток демократії та демократична освіта в Україні. – К. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=310>. – Назва з екрану.
128. Колодій А. Від «Сірої зони» до кольору сонця: помаранчева революція і демократичний перехід в Україні / А. Колодій // Агора. – К.: Стилос. – 2005. – Вип.1. – С. 9-23.
129. Колодій А. Про феномен революції в контексті сучасності / А. Колодій // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. – 2014. – № 5. – С. 133-143.
130. Колодій А. Революція, еволюція, трансформація: вибори 2004 і 2006 рр. як віхи на шляху становлення демократичної держави і політичної нації в Україні / А. Колодій // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні. Збірник наукових праць за матеріалами IV Міжнародної конференції. Ялта. 28-30 вересня 2006. – К.: 2007. – С. 26-34.
131. Колодій А. Транзитологічна парадигма суспільних змін у світлі Помаранчевої революції // Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004-2007 рр. – Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Політичні науки». – Острог: Вид-во НУ «Острозька академія». – 2008. – Вип. 3. – С. 7-24.
132. Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні / Трансформація в Польщі і Україні. Вибрані аспекти / ред. А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика. – Вроцлав: Oficyna Wydawnicza ATUT, 2010. – С. 385-400.
133. Колодій А. Загальмована трансформація і майбутнє української мрії про демократичну правову державу / А. Колодій // Агора. Українські перспективи. – Вип. 12. – К.: Стилос, 2013. – С. 5-20.
134. Колодяжний М. Чи була революція революцією? [Електронний ресурс] / М. Колодяжний. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/01/12/3006084/>. – Назва з екрану.
135. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та

- функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 28 червня 1996 р. № 30 // Верховна Рада України. – К.: Парламентське видавництво, 1996. – 142 с.
136. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. – К., 1978. – 49 с.
137. Королько В. Виборчі технології: порівняльний аналіз 1998-2002 років / В. Королько // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства. – К.: САУ, ІС НАНУ, 2002. – С. 488-496.
138. Королько В. Особливості виборчих технологій 2002 року / В. Королько // Політичний портрет України. Бюлетень фонду «Демократичні ініціативи». – 2002. – № 25. – С. 37-50.
139. Костюк Б. Україна рухається до російського авторитаризму – Стівен Пайфер [Електронний ресурс] / Б. Костюк // Радіо Свобода. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24604785.html>. – Назва з екрану.
140. Костюченко Т. Політична еліта України: застосування мережевого підходу для аналізу зв'язків [Електронний ресурс] / Т. Костюченко. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/.../02_kostyuchenko_ts.PDF/. – Назва з екрану.
141. Кравчук Л. Маємо те, що маємо: спогади і роздуми / Л. Кравчук. – К.: Століття, 2002. – 392 с.
142. Крамар О. На шляху до національної держави. Окупація Росією Криму та ОРДІЛО полегшує і пришвидшує трансформацію України в типову національну державу Європи [Електронний ресурс] // Український тиждень. – 21.10.2015. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/148245>. – Назва з екрану.
143. Крелянський А. Для чого нам Президент ? / А. Крелянський // Голос України. – 1991. – № 107. – С. 2.
144. Крысенко А. Трансформация украинского политического режима в исторической ретроспективе // Перед выбором. Будущее Украины в условиях системной дестабилизации / ред. А. Гиль, Т. Стемневски – Люблин-Львов-Киев: Институт Центрально-Восточной Европы, 2013. – С. 189-206.
145. Крыштановская О. Анатомия российской элиты / О. Крыштановская. – М.: Захаров, 2005. – 384 с.
146. КС засекретил количество судей, проголосовавших за отмену Конституции [Электронный ресурс] / Украинская Правда. – 2011. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2011/11/1/6719468/>. – Название с экрана.
147. Кузьо Т. Десять свідчень того, що Україна неорадянська держава [Електронний ресурс] / Т. Кузьо // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/03/25/2998846/?attempt=1>. – Назва з екрану.
148. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. Кулик. – К.: Критика, 2010. – 651 с.
149. Кулик В., Мотиль О., Рябчук М. Обирання післяминулого. Післявиборне опитування «Критики» / В. Кулик, О. Мотиль, М. Рябчук // Критика. – 2010. – № 1-2. – С. 2-5.
150. Кульчицький С. Визрівання помаранчевої революції / С. Кульчицький // День. – 2005. – № 54. – С. 56-58.
151. Кульчицький С. Помаранчева революція: розщеплення «адміністративного ресурсу» / С. Кульчицький // День. – 2005. – № 88. – С. 6.
152. Кульчицький С. Помаранчева революція / С. Кульчицький. – К.: Генеза, 2005. – 552 с.
153. Кучма – двократний ворог преси. Зараз №7 [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2001/05/3/2982522/>. – Назва з екрану.
154. Кучма звільнив Кінаха і вніс Януковича [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/11/16/2991600/>. – Назва з екрану.
155. Кучма Л. Про Найголовніше / Л. Кучма. – К.: [б. в.], 1999. – 351 с.
156. Кучма радить уряду Кінаха написати заяву і сказати «до побачення» [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/11/8/2991473/>. – Назва з екрану.
157. Лейн Д. Оранжевая революция: народная революция или революционный переворот / Д. Лейн // Полис. – 2010. – № 2. – С. 31-53.

158. Лещенко С. Межигірський синдром. Діагноз владі Віктора Януковича / С. Лещенко. – К.: Брайт Стар Паблішинг, 2014. – 248 с.
159. Лещенко С. «Межигір'я»: Рай для Януковича. Частина II. [Електронний ресурс] / С. Лещенко // Українська правда. – 2010. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/04/19/4946080/>. – Назва з екрану.
160. Лещенко С. Порошенко – Кличко. Віденський альянс під патронатом Фірташа [Електронний ресурс] / С. Лещенко // Українська правда. – 2014. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/04/2/7021142/>. – Назва з екрану.
161. Лещенко С. Українська політика як декорації до серіалу «Династія» [Електронний ресурс] / С. Лещенко // Українська правда. – 2010. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/12/9/5656770/>. – Назва з екрану.
162. Лещенко С. Уряд Сім'ї Януковича. Версія 1.0. [Електронний ресурс] / С. Лещенко // Українська правда. – 2012. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/12/25/6980434/>. – Назва з екрану.
163. Лещенко С. Американська сага Павла Лазаренка / С. Лещенко. – Незалежний культурологічний часопис «І», 2013. – 315 с.
164. Либман А. Институциональная конкуренция и постсоветская трансформация: (влияние неформальных институтов) // Общественные науки и современность. – 2006. – № 6. – С. 53-64.
165. Линц Х. Дж. Опасности президентства [Электронный ресурс] / Х. Дж. Линц // Антология. Пределы власти. – 1997. – № 2, 3. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem14.htm>. – Название с экрана.
166. Литвин В. Украина: политика, политики, власть: На фоне политического портрета Л. Кравчука / В. Литвин. – К.: Альтернатива, 1997. – 334 с.
167. Лігачова Н. Курс на стерильність [Електронний ресурс] / Н. Лігачова, В. Сюмар, В. Іванов, Н. Костенко // Дзеркало тижня. – 2011. – № 36. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/kurs_na_sterilnist.html. – Назва з екрану.
168. Лінецький С. Політичний режим в Україні (1991-1997) / С. Лінецький // Політологія. Посібник для студентів вузів / За ред. О. Бабкіної, В. Горбатенка. – К.: Академія, 1998. – С. 178-193.
169. Люта Г. Повертаються всі, крім тих, хто потрібен [Електронний ресурс] / Г. Люта // Дзеркало тижня. – 1997. – № 35. – Режим доступу: <http://www.zn.ua/2000/12862/>. – Назва з екрану.
170. Лясота Л. Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств / Л. Лясота // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 65-79.
171. Майдан-2013: хто стоїть, чому і за що? (2014) [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва». – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/events/gvkrigkaeths.htm>. – Назва з екрану.
172. Малинкович В. О причинах «Оранжевой революции» в Украине / В. Малинкович // «Оранжевая революция». Украинская версия: сборник / сост. М. Б. Погребинский. – М.: Европа, 2005. – С. 43-60.
173. Маркс К. Злиденність філософії / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори. – Вид. 2-ге. – Т. 4. – К., 1959.
174. Маринович М. Уже не «осанна», але ще не «розпни» / М. Маринович // Дзеркало тижня. – 2005. – № 31. – С. 3.
175. Мартинюк Р. «Суперпрезидентська республіка»: конституційно-правова оцінка феномену та досвіду пострадянських країн / Р. Мартинюк // Право України. Юридичний журнал: наук.-практ. фах. вид. – 2013. – № 7. – С. 252-262.
176. Мартинюк Р. Конституційний процес і поділ влади в Україні напередодні укладення Конституційного договору 1995 р. між Президентом України і Верховною Радою України / Р. Мартинюк // Наукові записки. Національний університет «Острозька академія». – 2006. – Вип. 6. – С. 319-332.
177. Мартинюк Р. Конституційні повноваження президента змішаної республіки та доктрина «прихованих» президентських повноважень / Р. Мартинюк // Право України. – 2012. – № 7. – С. 141–150.
178. Марчук топить Кінаха [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/11/6/2991430/>. – Назва з екрану.
179. Матеріали Національного агентства з питань державної служби України [Електронний ресурс] // Національне агентство з питань державної служби. – Режим доступу : <http://www.guds.gov.ua/>

- control/uk/publish/article?art_id=155859&cat_id=35390. – Назва з екрану.
180. Матеріали Центру соціальних експертиз при Інституті соціології Національної академії наук України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://csep.org.ua/rus/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=36&Itemid=67. – Назва з екрану.
181. Мацієвський Р. Непотизм в українській політиці у період президентства В. Януковича: центральний і регіональний рівень: дипломна робота подана на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра політології. – Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2014. – 104 с.
182. Мациевский Ю. Западное давление или внутренние ресурсы: санкции и сценарии выживания политического режима в Украине / Ю. Мациевский // Перед выбором. Будущее Украины в условиях системной дестабилизации. Институт Центрально-Восточной Европы. – Люблин-Львов-Киев, 2013. – С. 139-165.
183. Мациевский Ю. Политический режим в Украине после «Оранжевой революции» / Ю. Мациевский // Политэкс. – 2008. – № 4. – С. 18-49.
184. Мациевский Ю. Псевдо, квази или полу: какой политический режим формируется в Украине? / Ю. Мациевский // Ойкумена. – 2011. – № 8. – С. 128-145.
185. Мациевский Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 гг. / Ю. Мациевский // Полис. – 2010. – № 5. – С. 17-37.
186. Мацієвський Ю. «Помаранчева революція» крізь призму міждисциплінарних соціальних досліджень / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 7-22.
187. Мацієвський Ю. «Помаранчева революція» крізь призму транзитології / Ю. Мацієвський // Незалежний культурологічний часопис «І» – 2005. – № 40. – С. 28-39.
188. Мацієвський Ю. Протестний потенціал та політична мобілізація в Україні: чинники взаємодії [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський, В. Ковалко // Центр політичних досліджень НаУОА. – Режим доступу: http://cpr.oa.edu.ua/wp-content/uploads/2015/11/Protestnyi_potencial_ta_pol_mobilizaciya_chynnyky_vzayemodiyi_Matsiyevsky_Kovalko.pdf – Назва з екрану.
189. Мацієвський Ю. Сила влади чи сила народу: порівняння кризи 2004 і 2014 рр. в Україні / Ю. Мацієвський // Економічний часопис ХХІ. – 2014. – № 1-2(1). – С.15-18.
190. Мацієвський Ю. Від дефектної до керованої демократії: тенденції трансформації політичного режиму в Україні після президентських виборів 2010 р. / Ю. Мацієвський. // Наукові записки ІПЕНД ім. Кураса. – 2012. – № 6. – С. 179-202.
191. Мацієвський Ю. Від хаосу до порядку: чи стабільний політичний режим у постпомаранчевій Україні? / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2011. – № 5. – С. 93-100.
192. Мацієвський Ю. Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6. – С. 16-29.
193. Мацієвський Ю. Еліти в Україні до і після «Помаранчевої революції» / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2010. – № 2. – С. 38-55.
194. Мацієвський Ю. Етапи трансформації політичного режиму в Україні (1991-2001) / Ю. Мацієвський // Наукові записки УжНУ. Серія «Політологія». – 2010. – № 3. – С. 158-163.
195. Мацієвський Ю. Зазираючи у майбутнє: сценарії інволюції дефектної демократії в Україні // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 137. Т. 149. Політологія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 14-20.
196. Мацієвський Ю. Західний тиск і сценарії виживання політичного режиму в Україні / Ю. Мацієвський // Наукові записки НаУКМА. Серія «Політичні науки». – 2013. – Т. 147. – С. 3-8.
197. Мацієвський Ю. Інволюція конституціоналізму і квазі-авторитарний режим в Україні / Ю. Мацієвський // Вибори і демократія. – 2011. – № 3. – С. 49-56.
198. Мацієвський Ю. Клієнтелізм в українській політиці у період президентства Віктора Януковича [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський, І. Собчук // Центр політичних досліджень НаУОА. – 2012. – Режим доступу: http://cpr.oa.edu.ua/wp-content/uploads/2015/06/Clientelism_Matsiyevsky_Sobchuk.pdf. – Назва з екрану.

199. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «Помаранчевої революції» / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 18-32.
200. Мацієвський Ю. Між функціоналізмом і нормативізмом: академічна політологія в Україні на поч. XXI ст. / Ю. Мацієвський // Людина і політика. – 2004. – №5. – С. 61-69.
201. Мацієвський Ю. Незакінчений транзит в Україні: спроба періодизації / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2010. – № 6. – С. 42-52.
202. Мацієвський Ю. Непотизм в українській політиці у період президентства В. Януковича [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський, Р. Мацієвський // Центр політичних досліджень НаУОА. – 2014. – Режим доступу: http://cpr.oa.edu.ua/wp-content/uploads/2015/09/nepotyzm_v_ukr.polityci_zh_Yanukovycha.pdf. – Назва з екрану.
203. Мацієвський Ю. Неформальні пакти та їх наслідки у період президентства В. Ющенка (Нарис до теорії гібридних режимів) / Ю. Мацієвський, М. Мозоль // Наукові записки Чернівецького національного університету. Серія «Політологія і соціологія». – 2012. – С. 331-348.
204. Мацієвський Ю. Спокуси авторитаризмом / Ю. Мацієвський // Критика. – 2011. – № 5-6. – С. 2-7.
205. Мацієвський Ю. Україна після Вільнюса: як виживатиме режим / Ю. Мацієвський // Критика. – 2013. – № 7-8. – С. 6-9.
206. Мацієвський Ю. Чи можливе відродження авторитаризму в Україні? / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2011. – № 1. – С. 51-63.
207. Мацієвський Ю. Який режим буде В. Янукович і що з того вийде? / Ю. Мацієвський. // Наукові записки НаУОА. Серія «Політичні науки». – 2011. – № 4. – С. 274-289.
208. Мельник М. Конституційна афера [Електронний ресурс] / М. Мельник // Дзеркало тижня. – 2014. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/LAW/konstituciyna-afera-.html>. – Назва з екрану.
209. Меркель Ф. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / Ф. Меркель, А. Круассан // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: в 2 т. – Т. 1. – СПб.; М.; Берлин, 2002. – С. 246-289.
210. Меркель: в Україні – диктатура та репресії [Електронний ресурс] // 5 канал. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=3zxPs9QzcoY>. – Назва з екрану.
211. Милованов Т. Закон 1558-1 Був Прийнятий Опозицією [Електронний ресурс] / Т. Милованов, Д. Остапчук // Vox Ukraine. – 2015. – Режим доступу: <http://voxukraine.org/2015/07/08/law-1558-1-was-passed-by-the-opposition-ukr/>. – Назва з екрану.
212. Милованов Т. Незвичні голосування у Верховній Раді [Електронний ресурс] / Т. Милованов // Vox Ukraine. – 2015. – Режим доступу : [http://voxukraine.org/2015/11/27/nezvychni-golosuvannya-u-verhovniy-radi-ua/?ct=t\(VoxUkraine_Newsletter_2411_26_2015\)](http://voxukraine.org/2015/11/27/nezvychni-golosuvannya-u-verhovniy-radi-ua/?ct=t(VoxUkraine_Newsletter_2411_26_2015)). – Назва з екрану.
213. Михальченко М. Еліта в Україні: Їсте, куме, що зварили / М. Михальченко // Віче. – 2003. – № 1. – С. 6-12.
214. Міжнародні рейтинги України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрану.
215. Міліція розіграла акцію під Генпрокуратурою [Електронний ресурс] // День. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/news/180313-miliciya-rozignala-akciyu-pid-genprokuraturoyu>. – Назва з екрану.
216. Мозоль М. Клієнтелістські мережі в період президентства В. Ющенка / М. Мозоль // Наукові записки. Серія «Політичні науки». Перспективи та загрози демократії у постпомаранчевий період в Україні. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія». – 2010. – Вип. 4. – С. 64-68.
217. Моніторинг незалежності суддів в Україні. 2008 рік / заг. ред. А. Алексєєва // Центр суддівських студій. – К.: Поліграф-Експрес, 2008. – 104 с.
218. Моска Г. Правлячий клас / Г. Моска // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2006. – № 45. – С. 9-21.
219. Мостова Ю. Ігри в Януковича [Електронний ресурс] / Ю. Мостова // Дзеркало тижня. – Режим доступу: http://dt.ua/ARCHIVE/igri_v_yanukovicha-30251.html. – Назва з екрану.

220. Мостова Ю. Пролітаючи над гніздом фенікса [Електронний ресурс] / Ю. Мостова // Дзеркало тижня. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/prolitayuchi-nad-gnizdom-feniksa-.html>. – Назва з екрану.
221. Мостова Ю. Слабкість «сильних» [Електронний ресурс] / Ю. Мостова. // Дзеркало тижня. – Режим доступу: <http://www.zn.ua/1000/1550/70211>. – Назва з екрану.
222. Мостова Ю. Вибір Президента. [Електронний ресурс] / Ю. Мостова // Дзеркало тижня. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ARCHIVE/vibir_prezidenta.html. – Назва з екрану.
223. Мула В. Підсумки 2011 року. ТОП 10 подій у сфері телебачення за версією ТелеПростора [Електронний ресурс] / В. Мула // Телепростір. – 2011. – Режим доступу: <http://teleprostir.com/exclusive/show-14394-pidsumki-2011-roku-top-10-podii-u-sferi-telebachennia-za-versieiu-teleprostora>. – Назва з екрану.
224. Мусіяка В. Про всеукраїнський референдум [Електронний ресурс] // Ракурс. – 2012. – Режим доступу: <http://racurs.ua/84>. – Назва з екрану.
225. Мустафін О. Чотирнадцяте термідора Віктора Януковича, або Як правильно приручати парламенти, щоб не було сенсу їх розганяти. [Електронний ресурс] / О. Мустафін // Дзеркало тижня. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/chotirnadtsyate_termidora_viktora_yanukovicha,_abo_yak_pravilno_priruchati_parlamenti,_schob_ne_bul.html. – Назва з екрану.
226. Мустафін О. Як правильно розганяти парламенти. 18 брюмера Віктора Ющенка [Електронний ресурс] / О. Мустафін // Дзеркало тижня. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/49664>. – Назва з екрану.
227. Напівпрезидентський режим: можливості конституційної демократизації / укл. С. Балан, С. Конопчук // ШПА, УНЦПД. – К.: Лікей, 2012. – 40 с.
228. Народний Рух України. III Всеукраїнські збори Народного Руху України 28 лютого-1 березня 1992 р.: стенографічний звіт. – К.: Центральний Повід Народного Руху, 1995. – 351 с.
229. Нарочницкая Н. Оранжевые сети: от Белграда до Бишкека / Н. Нарочницкая // Алтей. – СПб, 2008. – 208 с.

230. «Наша Україна» проти «міграції» депутатів [Електронний ресурс] // Курьер. UA. – Режим доступу: http://courier.com.ua/politika_i_politiki/nasha_ukrayna_proti_migratsiy_deputativ/. – Назва з екрану.
231. Некрасов В. Американці поставили Україні негативний індекс, бо негаразди судової системи – біда всієї держави / В. Некрасов // Закон і бізнес. – 2006. – № 24.
232. Нізалов Д. В. Україні не було ефективних урядів [Електронний ресурс] / Д. Нізалов, Р. Семко // Економічна правда. – 2011. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2011/10/18/302232/view-print/>. – Назва з екрану.
233. Ніколаєнко Т. Парламентський непотизм. Родинні підряди штурмують Раду [Електронний ресурс] / Т. Ніколаєнко // Українська правда. – 2012. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/09/11/6972487/>. – Назва з екрану.
234. Ніколаєнко Т. Партія регіонів. Хай живе адмінресурс! [Електронний ресурс] / Т. Ніколаєнко // Українська правда. – 2011. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/10/26/6704860/>. – Назва з екрану.
235. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт; пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. – 198 с.
236. Новиков К. Революция 4.0 [Электронный ресурс] // Gazeta.ru. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/politics/2013/12/13_a_5802573.shtml. – Название с экрана.
237. Ожеховський М. Помаранчева революція і ситуація на українській політичній арені напередодні президентських виборів 2010 р.: погляд з Польщі [Електронний ресурс] / М. Ожеховський. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Univer/2010_1/index.htm. – Назва з екрану.
238. Олейник В. Распределение влияния между фракциями и группами в Верховной Раде Украины (1990–2012 гг: препринт WP7/2013/08 / В. Олейник, В. Лебедюк; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. – 76 с.

239. Омельченко починає реалізацію Кучма-3 на три місяці [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/11/24/3004608/>. – Назва з екрана.
240. Оранжевая революция: версии, хроника, документы / сост. М. Погребинский. – К.: Оптима, 2005. – 416 с.
241. Оцінка діяльності уряду Віктора Ющенка в контексті виконання програми «Реформи заради добробуту» [Електронний ресурс] // Інститут політики. – Режим доступу: <http://polityka.in.ua/tomenko/content.php?id=pc03-2001-03>. – Назва з екрана.
242. Паливода Л. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002-2011 роки: звіт за даними дослідження [Електронний ресурс] / Л. Паливода, С. Голота – К.: БФ «Творчий центр ТЦК», 2012. – 118 с. – Режим доступу: http://ccc-tck.org.ua/storage/books/ccc_report.PDF. – Назва з екрана.
243. Павленко Р. Трансформація політичного режиму в Україні // Трансформація в Польщі і в Україні: Вибрані аспекти / за ред. А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика. – Вроцлав, 2010. – С. 413–426.
244. Панфілов В. Привид компромісу як складова політичної кризи весни – 2007 [Електронний ресурс] / В. Панфілов // Research Update. – 2007. – № 11/483. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=60188&mode=thread&order=0&thold=0>. – Назва з екрана.
245. Пародийний ролик про Януковича [Електронний ресурс] / Аналітик. Київський центр політичних досліджень і конфліктології. – 11.11.2010. – Режим доступу: <http://www.analitik.org.ua/current-comment/ext/4cd919f5edc32/>. – Назва з екрана.
246. Партия регионов обошла Единую Россию по количеству членов на душу населения [Электронный ресурс] // Зеркало недели. Украина. – 2011. – Режим доступу: http://news.zn.ua/POLITICS/partiya_regionov_oboshla_edinuyu_rossiyu_po_kolichestvu_chlenov_na_dushu_naseleniya-87751.html. – Назва з екрана.
247. Пастухов В. Украина как горящая шина между Россией и Западом [Электронный ресурс] / В. Пастухов // Colta.ru. – Режим доступу: <http://www.colta.ru/articles/society/2139>. – Назва з екрана.
248. Первый месяц президентства Януковича. Итоги (часть 1) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://glavcom.ua/articles/399.html>. – Назва з екрана.
249. Перле Дж. Капіталістичний шлях України може бути заблокований людьми із політичних клік [Електронний ресурс] / Дж. Перле // Дзеркало тижня. – 1996. – № 42. – Режим доступу: <http://www.zn.ua/1000/8473/>. – Назва з екрана.
250. Піховшек В. Динаміка еліти / В. Піховшек. – К.: Агентство «Україна», 1998. – 253 с.
251. Піховшек В. Розвиток демократії в Україні: 1994-1996 роки / В. Піховшек, С. Конончук // Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 1997. – С. 82-83.
252. Податки в Україні: від каральної до стимулюючої функції [Електронний ресурс]: зб. наук. ст. / за ред. Я. А. Жаліла. – Серія «Безпека економічних трансформацій». – К.: Альтерпрес, 2003. – Вип. 22. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Table/Jalilo22/001.htm#a1>. – Назва з екрана.
253. Політика і ПЕК [Електронний ресурс] // Український Незалежний Центр Політичних Досліджень. – 2000. – № 195. – Режим доступу: <http://old.ucipr.kiev.ua/publications/politika-i-pek/lang/mfa.gov.ua>. – Назва з екрана.
254. Політична корупція в Україні: специфіка, масштаби і шляхи протидії // Національна безпека та оборона. – 2009. – № 7. – С. 44-48.
255. Політологічний енциклопедичний словник: словник / НАН України. Ін-т держави і права; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка; упор. В. П. Горбатенко. – 2-ге вид. перероб. та доп. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
256. Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Є. Бистрицький, О. Зінов'єв, О. Білий. – К.: Політична думка, 1995. – 368 с.
257. Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади / В. Полохало // Сучасність. – 1996. – № 9. – С. 3-11.
258. Полохало В. Політична арена України / В. Полохало // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 4. – С. 17-28.

259. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії: (До методології політичного аналізу) / В. Полохало // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 9-22.
260. Политология. Энциклопедический словарь / под ред. Аверьянова Ю. И. – М.: Изд-во Московского коммерческого университета, 1993. – 431 с.
261. Политическая энциклопедия: в 2 т. / Национальный общественно-научный фонд; рук. проекта Г. Ю. Семигин; науч.-ред. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин. – Т. 2. – М.: Мысль, 1999. – 701 с.
262. Полтерович В. Институциональные ловушки и экономические реформы [Электронный ресурс] / В. Полтерович. – Режим доступа : http://members.tripod.com/VM_Polterovich/ep99001.pdf. – Название с экрана.
263. Порошенко за рік заробив 368 мільйонів – доходи зросли в 7 разів [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2015. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/04/7/7064018/>. – Назва з екрану.
264. Порошенко призначив дипломата Юрія Оніщенка своїм першим помічником, відновивши посаду в АП [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – Режим доступа: http://dt.ua/POLITICS/poroshenko-priznachiv-diplomata-yuriya-onischenka-svoyim-pershim-pomichnikom-vidnovivshi-posadu-v-ap-144842_.html. – Назва з екрану.
265. Порошенко та Яценюк продавали місця в парламенті, – Der Spiegel [Електронний ресурс] // Телеканал новин «24». – 2015. – Режим доступа: http://24tv.ua/news/showNews.do?poroshenko_ta_yatsenyuk_prodavali_mistsya_v_parlamentii_der_zpiegel&objectId=605854&tag=ukrayina. – Назва з екрану.
266. Почему Борис Ложкин стал правой рукой президента [Электронный ресурс] // «Insider». – 2014. – Режим доступа: <http://www.theinsider.ua/politics/53982c3033069/>. – Название с экрана.
267. Почепцов Г. Революция.com. Основы протестной инженерии. / Г. Почепцов // Европа. – М., 2005. – 532 с.
268. Права людини в Україні в березні-листопаді 2014 р.: основні тенденції [Електронний ресурс] // Права Людини в

- Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – 2014. – Режим доступа : <http://www.khpg.org/index.php?id=1432190190>. – Назва з екрану.
269. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. Вибори до Верховної Ради України 1998 / упор. М. Томенко, О. Проценко. – К.: Інститут посткомуністичного суспільства. – Київ: [б.в.], 1998. – 128 с.
270. Правозахисні організації стурбовані переслідуванням українців за політичні погляди в перебігу виборчої кампанії [Електронний ресурс] // Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – Режим доступа: <http://www.khpg.org.ua/en/index.php?id=1100598436>. – Назва з екрану.
271. Президент зустрівся з більшістю. Після цього новим прем'єром буде таки Янукович? [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступа: http://www.pravda.com.ua/news/2002/11/20/2991673/view_prin. – Назва з екрану.
272. Президентсько-електоральні рейтинги політичних лідерів України [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступа: <http://www.kiis.com.ua/ua/news/view-43.html>. – Назва з екрану.
273. Прес-конференція: Наслідки скасування політреформи – 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://ua.glavred.info/archive/2010/10/05/090138-6.html>. – Назва з екрану.
274. Про вибори Президента України: Закон України від 5 липня 1991 № 1297- XII // Верховна Рада УРСР, 1991.
275. Про відновлення дії окремих положень Конституції України: Закон України від 21.02.2014 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 11. – С.143. – Режим доступа: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/742-18>. – Назва з екрану.
276. Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях : Указ Президента України від 6 серпня 1994 № 430/94 [Електронний ресурс] // Президент України. – Режим доступа: http://uazakon.com/documents/date_5q/pg_irckxb.htm. – Назва з екрану.
277. Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про Президента Української РСР»: Рішення Верховної Ради України від 5 липня 1991 № 1296-XII // Верховна Рада УРСР, 1991.

278. Про Представника Президента: Закон України від 5 березня 1992 № 2167-XII [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2167-12>. – Назва з екрану.
279. Про Президента Української РСР: Закон України від 5 липня 1991 № 1295-XII // Верховна Рада УРСР, 1991.
280. Про склад Кабінету Міністрів України: Указ Президента від 15.12.1999 № 1574/99 // Президент України. – К., 1999.
281. Про чергові заходи щодо подальшого здійснення адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 29 травня 2001 р. № 345/2001 // Президент України. – К., 2001.
282. Програма «Вибори 2006»: ефір від 9 березня 2006 р. // Телеканал «1+1». – 2006 р.
283. Протести через рік після Майдану: менше соціальних питань, більше насильства [Електронний ресурс] // Центр соціальних і трудових досліджень. – 2014. – Режим доступу: <http://cslr.org.ua/protesti-cherez-rik-pislya-maydanu-menshe-sotsialnih-pitan-bilshhe-nasilstva/>. – Назва з екрану.
284. «Протестні настрої українців». Дослідження Інституту Горшеніна проведене у березні 2011 р. [Електронний ресурс] // Інститут імені Горшеніна. – Режим доступу: http://institute.gorshenin.ua/researches/67_protestnie_nastroeniya_ukraintsev.html. – Назва з екрану.
285. Пугач М. Динаміка президенціалізму на пострадянському просторі (на прикладі України, Росії, Білорусі, Грузії): дипломна робота подана на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра політології. – Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2013. – 70 с.
286. Пуфлер Е. Партийна система незалежної України: особливості формування, тенденції подальшої трансформації / Е. Пуфлер // Нова політика, 1997. – № 1. – С. 28-35.
287. Рада остаточно змінила правила формування коаліції [Електронний ресурс] // ТСН.ua. – 2010. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/rada-ostatochno-zminila-pravila-formuvannya-koalitsiyi.html>. – Назва з екрану.
288. Рада проголосувала новий Кабмін [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2014. – Режим доступу: <http://www.ppravda.com.ua/news/2014/12/2/7046214/>. – Назва з екрану.
289. Рахманин С. Ничья в пользу проигравших [Электронный ресурс] / С. Рахманин // Зеркало недели. Украина – 2011. – № 42 – Режим доступу: http://zn.ua/POLITICS/nichya_v_polzu_proigravshih-91879.html. – Название с экрана.
290. Регионал Марков: Фракция Партии регионов держится лишь на страхе [Электронный ресурс] // Лига. – Режим доступу: http://news.liga.net/video/politics/898867regional_markov_fraktsiya_partii_regionov_derzhitsya_lich_na_strakhe.htm. – Название с экрана.
291. Результати президентських виборів в Україні 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>. – Назва екрану.
292. «Репортери без кордонів» про стан свободи слова в Україні у 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://en.rsf.org/press-freedom-index-2010,1034.html>. – Назва з екрану.
293. Революция политическая / Политическая энциклопедия: в 2 т. // Национальный общественно-научный фонд; рук. проекта Г. Ю. Семигин; Науч.-ред. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин. – Т. 2. – М.: Мысль, 1999. – С. 330-331.
294. Реформи президента Януковича: повний список [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/reformi-prezidenta-yanukovicha-povniy-spisok.html>. – Назва з екрану.
295. Рік діяльності нової влади: погляд неурядових аналітичних центрів. Аналітична доповідь Консорціуму неурядових аналітичних центрів // Національна безпека і оборона. – 2005. – № 12.
296. Річна інфляція в Україні виявилася найвищою за 20 років – Пинзеник [Електронний ресурс] // Економічна правда. – 2015. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2015/10/7/562482/>. – Назва з екрану.
297. Рішення Конституційного Суду від 17.09.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v016p710-08>. – Назва з екрану.

298. Рішення Конституційного Суду від 26.12.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=166235>. – Назва з екрану.
299. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 105 народних депутатів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v016p710-08>. – Назва з екрану.
300. Рогозін М. Розвиток партійної системи в Україні: кількісний аналіз / М. Рогозін // Наукова Серія «Політичні науки». – 2003. – Т. 21. – С. 44-52.
301. Романенко Ю. Shell. Важний стратегічний ход Януковича [Електронний ресурс] / Ю. Романенко, А. Комаров // Хвиля. – Режим доступу: <http://hvylya.org/analytics/economics/shell-vazhnyiy-strategicheskiiy-hod-yanukovicha.html>. – Название с экрана.
302. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа // – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка. Центр політичних досліджень, 2005. – С. 276.
303. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 391 с.
304. Романюк О. Посткомуністичні революції / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С. 16-28.
305. Руденко С. Хто кому кум в українській політиці [Електронний ресурс] / С. Руденко. – Режим доступу: <http://from-ua.com/postcomments/dac136f8aa810.html>. – Назва з екрану.
306. Рудич Ф. Політичний клас у сучасній Україні: передумови становлення (Частина I.) / Ф. Рудич // Віче. – 2009. – № 9. – С. 25-27.
307. Рудич Ф. Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз: [монографія] / Ф. Рудич. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 456 с.
308. Рудич Ф. Політичний режим і народовладдя: методологічний контекст. Ч. 1 / Ф. Рудич // Віче. – 2011. – № 17. – С. 42-48.
309. Ручка А. Элиты транзитного общества [Электронный ресурс] / А. Ручка // Диалог. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/327>. – Название с экрана.
310. Рябчук М. Чи можна змінити «шантажистську державу»? Зона відчуження. Українська олігархія між Сходом і Заходом / М. Рябчук. – К.: Критика, 2004. – С. 81-95.
311. Рябчук М. Від «хаосу до «стабільності»: хроніка авторитарної консолідації / М. Рябчук. – К.: «К.І.С», 2012. – 288 с.
312. Рябчук М. Зона Відчуження. Українська олігархія між Сходом і Заходом / М. Рябчук. – К.: Критика, 2004. – 224 с.
313. Рябчук М. Комплекс Льовенталя та інші комплекси. Від «хаосу» до «стабільності»: хроніка авторитарної консолідації / М. Рябчук. – Київ: «К.І.С», 2012. – С. 10-16.
314. Савицький О. Чого чекати від нового глави Верховного суду [Електронний ресурс] / О. Савицький // DW Україна. – 2011. – Режим доступу: <http://www.dw-world.de/dw/article/01562429600.html>. – Назва з екрану.
315. Саєнко Ю. Україна: динаміка змін у суспільній свідомості / Ю. Саєнко // Універсум. – 2004. – № 10-12. – С. 11-14.
316. Салей Е. Низвержение идолов / Е. Салей // Корреспондент. – 2009. – № 30. – С. 18-19.
317. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии / Дж. Сартори // Полис. – 2003. – № 3-5. – С. 65-75.
318. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів / Дж. Сарторі; пер. 2-го англ. вид. – К.: АртЕк, 2001. – 224 с.
319. СБУ підтримала прибічників В. Ющенка [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/11/25/3004665/>. – Назва з екрану.
320. Северин О. «Службовекористування»: підсумки року [Електронний ресурс] / О. Северин // Право Знати. – 2011. – Режим доступу: <http://stop-x-files-ua.org/?p=4243>. – Назва з екрану.
321. Северин О. В Україні діють [принаймні] 142 незаконно засекречені акти законодавства [Електронний ресурс] / О. Северин // Право знати. – 2012. – Режим доступу: <http://stop-x-files-ua.org/v-ukrajini-diyut-prynajmni-142-nezakonno-zasekrecheni-akty-zakonodavstva/>. – Назва з екрану.

322. Северин О. Знати «нізя» [Електронний ресурс] / О. Северин // Право Знати. – 2011. – Режим доступу: <http://stop-x-files-ua.org/znaty-nizya/>. – Назва з екрану.
323. Северин О. Реформа, рефлексі і революція [Електронний ресурс] / О. Северин // Критика. – 2010. – Режим доступу: http://krytyka.com/cms/upload/Okremi_statti/2010/2010-09-10/Severyn_2010_9-10.pdf. – Назва з екрану.
324. Седлецька Н. Кумівство. Кого привів Янукович? [Електронний ресурс] / Н. Седлецька // YouTube.ua. – 2013. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=06HeHWfUn-Q>. – Назва з екрану.
325. Силіна Т. Наша Прага ще попереду [Електронний ресурс] / Т. Силіна. – Режим доступу: http://dt.ua/ARCHIVE/nasha_praga_sche_poredu-30328.html. – Назва з екрану.
326. Сімнадцять миттєвостей весни 2001-го [Електронний ресурс] // Історична правда. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/29/37058>. – Назва з екрану.
327. «Сім'я» Януковича розширила свій вплив – експерт [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24805612.html>. – Назва з екрану.
328. Скибинская М. Борьба за власть: Чего стоит конфликт Порошенко с Тимошенко? [Электронный ресурс] / М. Скибинская. – Режим доступа: <http://www.otechestvo.org.ua/main/20058/1016.htm>. – Название с экрана.
329. Скок А. Бунт олигархов [Электронный ресурс] / А. Скок // Завтра. – Режим доступа: <http://www.zavtra.ru/content/view/bunt-oligarhov/>. – Название с экрана.
330. Собчук І. Клієнтелізм в українській політиці в період президентства Віктора Януковича: дипломна робота подана на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра політології. – Національний університет «Острозька академія». – Острог, 2012. – 59 с.
331. Солонтай О. Правда про ПОРУ очима зсередини [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/04/15/3008861>. – Назва з екрану.
332. Соціологічне опитування: Чи підтримуєте Ви діяльність Верховної Ради України? (динаміка, 2000-2015) [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – 2015. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=68. – Назва з екрану.
333. Соціологічне опитування: Чи підтримуєте Ви діяльність Віктора Януковича? (динаміка, 2002-2013) [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – 2013. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=90. – Назва з екрану.
334. Соціологічне опитування: Чи підтримуєте Ви діяльність Уряду України? (динаміка, 2000-2015) [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – 2015. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=75. – Назва з екрану.
335. Соціологічне опитування: Якби найближчим часом знову відбувалися вибори до Верховної Ради України, за яку партію чи виборчий блок Ви проголосували б? (динаміка, 2010-2013) [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – 2013. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=115. – Назва з екрану.
336. Соціологічне опитування: Якщо говорити в цілому, як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – 2015. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1019. – Назва з екрану.
337. Союз Ющенко і Тимошенко тепер називається «Сила Народу» [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2004/07/2/4379578/>. – Назва з екрану.
338. Список депутатів нової Верховної Ради [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/11/11/6977259/>. – Назва з екрану.
339. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002-2011 роки: звіт за даними дослідження / авт.-упор. Л. Паливода, С. Голота – К.: БФ «Творчий центр ТЦК», 2012. – 118 с.
340. Станет ли Янукович новым Кучмой? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.igls.com.ua/analytics/3910/>. – Название с экрана.

341. Стенограма брифінгу Ю. Тимошенко [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/12/18/86400.htm>. – Назва з екрану.
342. СтоднейПорошенко – военные неудачи на Востоке и популярность на Западе [Електронний ресурс] // «РИА Новости». – 2014. – Режим доступу: <http://rian.com.ua/politics/20140913/357052745.html>. – Название с экрана.
343. Стратієвський Є. Україна Януковича: Європа не покарає, Росія не приборкає. [Електронний ресурс] / Є. Стратієвський // Zaxid.net. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?ukrayina_yanukovicha_yevropa_ne_pokaraye_rosiya_ne_priborkaye&objectId=1256375. – Назва з екрану.
344. Сушко О. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? [Електронний ресурс] / О. Сушко, О. Лісничук // Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові. – Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/02936.pdf>. – Назва з екрану.
345. Сфери впливу уряду Микола Азарова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.ukrhome.net/content/633106/>. – Назва з екрану.
346. Сьогоднішні лідери України: примірювання ролі Президента II. Дійові особи, претенденти і важелі впливу [Електронний ресурс]. – К.: АМС, 2003 – Режим доступу: <http://www.prostir.ua/library/view.html?topic=14799>. – Назва з екрану.
347. Таагапера Р. Описание избирательных систем / Р. Таагапера, М. Шугерт // Полис. – 1997. – № 3. – С. 114-137.
348. Тамкова О. «Регіони» проти «регіонів» [Електронний ресурс] / О. Тамкова // Експрес. – 2012. – № 2. – Режим доступу: <http://www.volfoto.inf.ua/pagesi/istomist/statti/2012rik/dm120112/t120115/regiony/regiony.htm>. – Назва з екрану.
349. Танчин І. Ющенко і революція / І. Танчин // Свобода: Український вибір / Форум. – 2005. – № 1. – С. 23-24.
350. Тарас Чорновіл підтвердив, що на записах Мельниченка – його голос. [Електронний ресурс] // Майдан інформ. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/arch/arch2001/981061226.html>. – Назва з екрану.

351. Телешун С. Про діяльність фінансово-промислових груп та їх вплив на політичну систему України / С. Телешун // Україна: Кам'янистий шлях до демократії: збірник статей / Фонд ім. Ф. Еберта. Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові. – Київ, 2002. – С. 79-93.
352. Тігіпка готовий йти на повторні вибори президента [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/11/29/3004831>. – Назва з екрану.
353. Transparency International: Керівництво України руками Шокіна «приручає» антикорупційний блок [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2015. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/11/2/7087155/>. – Назва з екрану.
354. У парламенті посипалася фракція Тігіпка. З неї пішов навіть лідер [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/12/3/3004966/>. – Назва з екрану.
355. У парламенті почалася міграція «тушок» [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/10/5/5444739/>. – Назва з екрану.
356. У Фірташа роповіли про масштаби корупції за старої влади [Електронний ресурс] // ТВі. – Режим доступу: http://tvi.ua/new/2014/02/27/_u_firtasha_rozprovily_pro_masshtaby_korupciyi_za_staroyi_vlady. – Назва з екрану.
357. Украинцы отказываются от домашних телефонов [Електронний ресурс] // UBR. – Режим доступу: <http://ubr.ua/ukraine-and-world/society/ukraincy-otkazyvautsia-ot-domashnih-telefonov-175633>. – Название с экрана.
358. Україна – рік після революції. // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2005. – № 40. – 143 с.
359. Україна отримала 266 млрд доходу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/01/5/6890579>. – Назва з екрану.
360. Україна, Парламентські вибори, 26 березня 2006 р.: заключний Звіт [Електронний ресурс] // Офіційний сайт ОБСЄ. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/odihr/elections/ukraine/19595>. – Назва з екрану.

361. Україна: політична історія ХХ – поч. ХХІ ст. / ред. рада В. М. Литвин (голова) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1024 с.
362. Українське суспільство 1992-2006: соціологічний моніторинг / Н. Паніна; НАН України, Ін-т соціології. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – 93 с.
363. Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За редакцією В. Ісаїва; пер. з англ. А. Іщенко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 362 с.
364. Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / За редакцією В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – 492 с.
365. Український бізнес заявляє, що корупція в державних органах і в 2015-му залишається незмінною [Електронний ресурс] // Transparency International Україна. – 2015. – Режим доступу: <http://ti-ukraine.org/news/oficial/5206.html>. – Назва з екрану.
366. Українці оновили Раду на 56% [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2014. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/10/31/7042837/>. – Назва з екрану.
367. Уманец А. Позитивы нашей Конституции [Электронный ресурс] / А. Уманец // Экономические известия. – 2008. – № 13. – Режим доступа: <http://www.eizvestia.com/state/full/37241>. – Название с экрана.
368. Умланд А. Десять (не)простих кроків назустріч Україні. Чому і як має змінитися західний підхід до Європейських прагнень Києва [Електронний ресурс] / А. Умланд, К. Федоренко // Критика. – 2015. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/desyat-neprostrykh-krokiv-nazustrich-ukrayini-chomu-i-yak-maie-zminytysya-zakhidnyu-ridkhid#sthash.fqVc9uce.dpuf>. – Назва з екрану.
369. Універсал національної єдності [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0010100-06>. – Назва з екрану.
370. Уряди Віктора Ющенка та Анатолія Кінаха [Електронний ресурс] // Інститут політики. – Режим доступу: <http://www.polityka.in.ua>. – Назва з екрану.
371. Фесенко В. Аналітична доповідь «Перший місяць президентства Віктора Януковича» [Електронний ресурс] / В. Фесенко, І. Попов,

- Н. Новакова, О. Леонов // Центр прикладних політичних досліджень «Пента». – 2010. – Режим доступу: <http://penta.org.ua/content/files/final%20copy.pdf>. – Назва з екрану.
372. Фесенко В. США навряд чи вводитимуть санкції проти України, – політолог [Електронний ресурс] / В. Фесенко // Zaxid.net. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?ssha_navryad_chi_vvoditimus_sanktsiyi_proti_ukrayini__politolog&objectId=1256163. – Назва з екрану.
373. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: [монография] / А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
374. Фисун А. Постсоветские политические режимы: неопатримониальная интерпретация / А. Фисун // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков: Константа. – 2004. – Вып. 2. – С. 130-140.
375. Фісун О. Динаміка політичного режиму в Україні (прогностичний аспект): аналітична доповідь / О. Фісун, О. Крисенко, Т. Мосенцева та ін.; заг. ред. О. Фісун. – Харків: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2011. – 115 с.
376. Фісун О. Інверсійні траєкторії пострадянських політичних режимів і моделі неопатримоніальної консолідації / О. Фісун // Національна безпека України. – Київ. 2004. – С. 3-11.
377. Фісун О. Українська політика як неопатримоніальний політичний процес. Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції / О. Фісун; ред. Ю. Бестерс-Дільгер; пер. з англ. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2009. – 383 с.
378. Фірташ відмовився розкрити суду деталі зустрічі з Порошенком і Кличком [Електронний ресурс] // Insider. – 2014. – Режим доступу: <http://www.theinsider.ua/politics/5542364961b1d/>. – Назва з екрану.
379. Флікке Г. По той бік розуміння. Україна та Європа після Помаранчевої революції: збірник наукових статей / Г. Флікке, С. Кисельов. – К.: Аттіка, 2006. – 227 с.

380. Формирование Кабмина встревожило украинскую общественность [Електронний ресурс] // Podrobnosti.ua. – Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/podrobnosti/2012/12/24/878546.html>. – Название с экрана.
381. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX в. – М.: Росспэн, 2003. – 368 с.
382. Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия / Г. Хейл // Pro et Contra. – 2008. – № 1. – С. 6-21.
383. Хмелько В. Очікування громадян щодо політики влади [Електронний ресурс] / В. Хмелько // Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступа: www.kiis.com.ua/pub/2011/Khmelko_holos.ua.doc. – Назва з екрану.
384. Кто € кто. На дивані президента Кучми. Георгій Гонгадзе. Частина перша. [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/12/19/2992105>. – Назва з екрану.
385. Цыганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика [Електронний ресурс] / А. Цыганков. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Cigank/intro_2.php. – Название с экрана.
386. Черніков А., Лямець С. Розпродаж енергетики триває: Ахметов поглинув ще дві компанії [Електронний ресурс] / А. Черніков, С. Лямець // Економічна правда. – 2012. – Режим доступа: <http://www.epravda.com.ua/publications/2012/01/11/312484/>. – Назва з екрану.
387. Чи підтримуєте Ви діяльність Віктора Януковича? (динаміка, 2002-2013) : соціологічне опитування [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступа: http://www.ucerps.org/ukr/poll.php?poll_id=90. – Назва з екрану.
388. Чи Привела Революція Без Лідерів До Влади Нових Лідерів [Електронний ресурс] // Vox Ukraine. – 2015. – Режим доступа: <http://voxukraine.org/2015/10/29/did-the-leaderless-revolution-bring-new-leadership-ua/>. – Назва з екрану.
389. Чорновіл В. Що далі? / В. Чорновіл // За вільну Україну. – № 9 (369). – 1992.
390. Шайо А. Клієнтелізм і зди́рство: корупція в перехідному періоді / А. Шайо // Політична корупція перехідної доби / пер.з англ.; За редакцією С. Коткіна, А. Шайо. – К.: «К.І.С.», 2004. – С. 1-20.
391. Шангіна Л. Незалежний Тягни-Штовхай / Л. Шангіна // Дзеркало тижня. – 2010. – № 30. – С. 8-10.
392. Шаповал В. Перспективи розвитку науки конституційного права в Україні / В. Шаповал // Право України. – 1996. – № 9. – С. 49-53.
393. Шаповал Ю. У кольорах «помаранчевої революції» / Ю. Шаповал // Екс Об. – К., 2007. – 308 с.
394. Швырков И. Украина: закономерности распада / И. Швырков // Полития. – 2014. – № 2. – С. 34-47.
395. Шестеро депутатів на чолі з Жванією перейшли до коаліції [Електронний ресурс] // ТСН.ua. – Режим доступа: <http://tsn.ua/ukrayina/shestero-deputativ-na-choli-z-zhvaniyeyu-uviyshli-do-koalitsiyi.html>. – Назва з екрану.
396. Шульга М. Еліти в суспільстві: нагальний зміст теоретичної проблеми / М. Шульга, О. Потехін, Н. Бойко, Н. Парахонська, Т. Шульга // Розбудова держави, 1998. – №7-8. – С. 14-22.
397. Шульга М. Правляча еліта сучасної України / М. Шульга, О. Потехін, Н. Бойко, Н. Парахонська, Т. Шульга. – К.: Український центр досліджень миру, конверсії і конфліктів; Фонд Ф. Еберта, 1998. – 98 с.
398. Шульга М. Уряди України: соціологічний портрет владної еліти (1990-1997рр.) / М. Шульга, Н. Бойко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 93-108.
399. Як оновлювався склад Верховної Ради України від скликання до скликання [Електронний ресурс] // Слово і діло. – 2014. – Режим доступа: <http://www.slovoidilo.ua/articles/5767/2014-11-17/kak-obnovlyalsya-sostav-verhovnoj-rady-ukrainy-ot-sozyva-do-sozyva.html>. – Назва з екрану.
400. Як Рибаків пропонував хабар Забзалюку: аудіо [Електронний ресурс] // Gazeta.UA. – Режим доступа: http://gazeta.ua/articles/politics/_ak-ribakov-proponuvav-habar-zabzalyuku-audio/421808. – Назва з екрану.
401. Яка ймовірність, що ви зазнаєте репресій? [Електронний ресурс] // Центр соціальних і трудових досліджень. – 2015. – Режим доступа:

- <http://cslr.org.ua/yaka-ymovirnist-shho-vi-zaznayete-represiy/>. – Назва з екрану.
402. Якби вибори Президента України відбувалися наступної неділі, то за кого Ви проголосували б? (динаміка, 2008-2009): соціологічне опитування [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=91. – Назва з екрану.
403. Якименко Ю. Партія регіонів має змогу обмежити демократію в країні [Електронний ресурс] / Ю. Якименко. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=2165&direct=7. – Назва з екрану.
404. Якушик В. Українська революція 2004-2005 років. Спроба теоретичного аналізу / В. Якушик // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 19-36.
405. Янукович – представник «найбезжальнішого та найбрутальнішого» клану, вважають на Заході [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/11/18/2991626/>. – Назва екрану.
406. Яременко О. Еліта на те й еліта, щоб включати до свого числа обраних [Електронний ресурс] / О. Яременко // Діалог. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=4&op_id=119. – Назва з екрану.
407. Ярьсько Н. Украинская экономика упадет на 9% к концу года [Электронный ресурс] / Н. Ярьсько // Macro.ua. – 2015. – Режим доступу: <http://www.macro.ua/macronews-1345>. – Название с экрана.
408. Abdukadirov S. The Failure of Presidentialism in Central Asia. / S. Abdukadirov //Asian Journal of Political Science. – 2009. – Vol. 17. – № 3. – P. 285-298.
409. Applebaum A. Ukraine Shows the ‘Color Revolution’ Model is Dead [Electronic resource] // Washington Post. – Accessed: http://www.washingtonpost.com/opinions/anne-applebaum-ukraine-shows-the-color-revolution-model-is-dead/2014/01/24/c77d3ab0-8524-11e3-8099-9181471f7aaf_story.html
410. Arel D. Orange Ukraine Chooses the West, But Without the East. Aspects of the Orange Revolution, The Context and Dynamics of the 2004 Ukrainian Presidential Elections, Soviet and Post-Soviet Politics and Society, Ingmar Bredies, Valentin Yakushik, and Andreas Umland / D. Arel // Stuttgart and Hannover: Ibidem-Verlag. – 2007. – Vol. 3. – P. 35-53.
411. Arel D. The Muddled Way / D. Arel // The Current History. – 1998. – Vol. 97. – № 621. – P. 342-346.
412. Arel D. Ukraine under Kuchma: Back to Eurasia? / D. Arel, A. Wilson / RFL/RL Research Report, 1994. – Vol. 3. – № 32. – P. 1-12.
413. Armstrong J. Ideology, Politics and Government in the Soviet Union / J. Armstrong // University Press of America, 1986. – Vol. 4. – 252 p.
414. Aslund A. Economic Reform versus Rent Seeking [Electronic resource] // A. Aslund, M. Dmitriev. – Accessed: www.ceip.org/people/aslrussiaaftercom.htm.
415. Aslund A. Introduction: Perspectives on the Orange Revolution / A. Aslund, M. McFaul // Revolution in Orange. The Origin of Ukraine’s Democratic Breakthrough [Electronic resource] – Accessed: <http://www.carnegieendowment.org/publications/index.cfm?fa=view&id=18051&prog=zru>.
416. Aslund A. Ukraine’s Return to Economic Growth / A. Aslund // Post-Soviet Geography and Economics, 2001. – Vol. 42. – № 5. – P. 320.
417. Audley A. Euromaidan: the Orange Revolution 2.0? [Electronic resource] / A. Audley. – Accessed: https://www.academia.edu/10090577/Euromaidan_the_Orange_Revolution_2.0.
418. Auyero J. «From the Client’s Point(s) of View»: How Poor People Perceive and Evaluate Political Clientelism [Electronic resource] / J. Auyero. – Accessed: <http://www.jstor.org/pss/3108473>.
419. Auyero J. Routine Politics and Violence in Argentina: The Grey Zone of State Power / J. Auyero // Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 202 p.
420. Avioutskii V. Aksamitne rewolucje / V. Avioutskii // Dialog. – Warszawa, 2007. – 226 s.
421. Baker P. An Analytical Model of Internal Conflict and State Collapse. A Manual for Practitioners / P. Baker, A. Weller. – Washington DC: The Fund for Peace, 1998. – 58 p.
422. Balmaceda M. Energy Dependency, Politics and Corruption in the Former Soviet Union. Russia’s Power, Oligarchs’ Profits and Ukraine’s

- Missing Energy Policy, 1995–2006 / M. Balmaceda // Routledge, 2008. – 240 p.
423. Beissinger M. Structure and Example in Modular Political Phenomenon: the Diffusion of Bulldozer/Rose/Orange/Tulip Revolutions / M. Beissinger // *Perspectives on Politics*. – 2006. – № 5. – P. 259-276.
424. Beissinger M. The Semblance of Democratic Revolution: Coalitions in Ukraine's Orange Revolution / M. Beissinger // *American Political Science Review*. – 2013. – Vol. 107. – № 3. – P. 574-592.
425. Birch S. Elections and Democratization in Ukraine / S. Birch // Palgrave Macmillan UK. – 2000. – 212 p.
426. Birch S. Nomenclatura Democratization: Electoral Clientelism in Post-Soviet Ukraine // S. Birch // *Democratization*. – 1997. – Vol. 4. – № 4. – P. 40-62.
427. Bogaards M. How to Classify Hybrid Regimes? Defective Democracy and Electoral Authoritarianism / M. Bogaards // *Democratization*. – 2009. – Vol. 16. – № 4. – P. 399-423.
428. Bollen K. Liberal Democracy: Validity and Method Factors in Cross-National Measures / K. Bollen // *American Journal of Political Science*. – 1993. – Vol. 37. – Issue 4. – P. 1207-30.
429. Bollen K., Jackman R. Economic and Noneconomic Determinants of Political Democracy in the 1960s. / K. Bollen, R. Jackman // *Research in Political Sociology*. – 1985. – Volume 1. – P. 27-48.
430. Brown M. The Causes of Internal Conflict / M. Brown // *Nationalism and Ethnic Conflict*. Revised edition. Edited by Michael E. Brown. The MIT Press. – 2001. – P. 3-25.
431. Bueno de Mesquita B., Smith A., Siverson R.M., Morrow J.D. The Logic of Political Survival / B. Bueno de Mesquita, A. Smith, R. M. Siverson, J. D. Morrow // Cambridge, MA: MIT Press, 2003. – 550 p.
432. Bunce V. International Diffusion and Post-Communist Electoral Revolutions / V. Bunce, S. Wolchik // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2006. – Vol. 39. – № 3 – P. 283-304.
433. Bunce V. Defeating Authoritarian Leaders in Post-Communist Countries / V. Bunce, S. Wolchik – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 386 p.
434. Bunce V. Defeating Dictators. Electoral Change and Stability in Competitive Authoritarian Regimes / V. Bunce, S. Wolchik // *World Politics*. – 2010. – Vol. 62. – № 1. – P.43-86.
435. Bunce V. Favarable Conditions and Electoral Revolutions / V. Bunce, S. Wolchik // *Journal of Democracy*. – 2006. – Vol. 17. – № 4. – P. 5-18.
436. Bunce V. The Struggle for Liberal Democracy in Eastern Europe / V. Bunce // *World Policy Journal* – 1990. Vol. 7. – № 3. – P. 394-340.
437. Bunce V. Getting Real About «Real Causes» / V. Bunce, S. Wolchik // *Journal of Democracy*. – 2009. – Vol. 20. – № 1. – P. 69-73.
438. Burawoy M. The State and Economic Involution: Russia through a China Lens / M. Burawoy // *World Development*. – 1996. – Vol. 24. – № 6. – P. 1105-1117.
439. Burger E. Could Partition Solve Ukraine's Problems? [Electronic resource] / E. Burger // *Open Democracy*. – 2010. – Accessed: <https://www.opendemocracy.net/od-russia/ethan-s-burger/could-partition-solve-ukraine%E2%80%99s-problems>.
440. Burton D. U.S. worry of Kuchmagate: allegations that Ukraine President Leonid Kuchma authorized the sale of a high-tech radar system to Iraq is threatening the republic's integration into the West [Electronic resource] / D. Burton. – Accessed: http://findarticles.com/p/articles/mi_m1571/is_41_18/ai_95358029/.
441. Carothers T. The End of the Transition Paradigm / T. Carothers // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – № 1. – P. 15-21.
442. Cassani A. Hybrid What? Partial Consensus and Persistent Divergences in the Analysis of Hybrid Regimes / A. Cassani // *International Political Science Review*. – 2014. – Vol. 35. – № 5. – P. 542-558.
443. Christensen R., Rachimbulov E., Wise Ch. The Ukrainian Orange Revolution Brought More Than a New President: What Kind of Democracy Will the Institutional Change Bring? / R. Christensen, E. Rachimbulov, Ch. Wise // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2005. – Vol. 38. – P. 207-230.
444. Collier D., Levitsky S. Democracy with Adjectives. Conceptual Innovations in Comparative Research / D. Collier, S. Levitsky // *World Politics*. – 1997. – Vol. 49. – № 3. – P. 430-451.

445. Color Revolution in the Former Soviet Republics: Successes and Failures / D. O'Beachain, A. Polese eds. // Routledge. – 2010. – 247 p.
446. Coppedge M., Reinicke W. Measuring Polyarchy / On Measuring Democracy: Its Consequences and Concomitants / A. Inkeles ed. // New Brunswick, NJ: Transaction. – 1991. – 234 p.
447. Copsey N. Popular Politics and the Ukrainian Presidential Election of 2004 / N. Copsey // Politics. – 2005. – Vol. 25. – № 2. – P. 99-106.
448. Coup d'état [Electronic resource] // Wikipedia. – Accessed: http://en.wikipedia.org/wiki/Coup_d%27%C3%A9tat
449. D'Anieri P. Orange Revolution and Aftermath: Mobilization, Apathy, and the State in Ukraine / P. D'Anieri // Baltimore, MD: Woodrow Wilson Center Press and Washington, DC: The Johns Hopkins University Press. – 2010. – 328 p.
450. D'Anieri P. Structural Constraints in Ukrainian Politics / P. D'Anieri. // East European Politics and Society. – 2011. – Vol. 25. – № 1. – P. 28-46.
451. D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics. Power, Politics and Institutional Design / P. D'Anieri // M. E. Sharpe. – 2007. – 312 p.
452. D'Anieri P. What Has Changed in Ukrainian Politics / P. D'Anieri // Problems of Post-Communism. – 2005. – Vol. 52. – № 5. – P. 82-91.
453. D'Anieri P. Explaining the Success and Failure of Post-Communist Revolutions / P. D'Anieri // Communist and Post-Communist Studies. – 2006. – Vol. 39. – № 3. – P. 331-350.
454. D'Anieri P. The Last Hurrah: The 2004 Ukrainian Presidential Elections and the Limits of Machine Politics / P. D'Anieri // Communist and Post-Communist Studies. – 2005. – № 38. – P. 231-249.
455. D'Anieri P. Democracy Unfulfilled: The Establishment of Electoral Authoritarianism in Ukraine / P. D'Anieri // Journal of Ukrainian Studies. – 2001. – Vol. 26. – № 1-2 (special issue). – P.13-36.
456. Dahl R. Modern Political Analysis / R. Dahl // 5th ed. Prentice Hall, 1991. – 172 p.
457. Darden K. Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine Under Kuchma / K. Darden // East European Constitutional Review. – 2001. – Vol. 10. – № 2-3. – P. 67-71.
458. Darden K. Graft and Governance: Corruption as an Informal Mechanism of State Control / K. Darden // New Haven: Yale University Working Paper. – 2002.
459. Darden K. The Integrity of Corrupt States: Graft as an Informal Political Institution / K. Darden // Politics and Society. – 2008. – Vol. 36. – № 1. – P. 35-59.
460. Dawisha K. The Consolidation of Democracy in East-Central Europe / K. Dawisha, B. Perrot // Cambridge University Press, 1997. – 412 p.
461. Davies J. The J-Curve of Rising and Declining Satisfaction as a Cause of Some Great Revolutions and a Contained Rebellion / J. Davies // H. D. Graham and T. R. Gurr (eds.), Violence in America: Historical and Comparative Perspectives. – 1969. – Vol. 1. – P. 547-575.
462. Davies J. Toward a Theory of Revolution / J. Davies // American Sociological Review. – 1962. – № 27. – P.5-19.
463. Democracy index 2011. A report from the Economist Intelligence Unit [Electronic resource] – Accessed: http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy_Index_Final_Dec_2011.pdf&mode=wp.
464. Diamond L. Thinking about Hybrid Regimes / L. Diamond // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – № 2. – P. 21-35.
465. Diuk N., The Triumph Civil Society / N. Diuk, A. Aslund, M. McFaul // (ed.) Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough. – Washington, DC: Brookings Institution Press, 2006. – P. 69-84.
466. Dogan M. Irremovable Leaders and Ministerial Instability in European Democracies / M. Dogan // Pathways to Power: Selecting Rulers in Pluralist Democracies. Boulder Co: Westview Press, 1989. – P. 134-154.
467. Doing Business. Ukraine [Electronic resource] // World Bank Group. – 2015. – Accessed: <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/ukraine>.
468. Doner R. F., Ritchie B. K., Slater D. Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective / R. F. Doner, B. K. Ritchie, D. Slater // International Organization. – 2005. – Vol. 59. – № 2. – P. 327-361.

469. Dubrovskiy V. The Reform Driving Forces in a Captured State: Lessons from the Ukrainian Case / V. Dubrovskiy, W. Graves, Y. Holovakha, O. Haran, R. Pavlenko, J. Szymer. First draft of the Understanding Reform Project, – Kyiv, mimeo, 2003. – 15 p.
470. Dyczok M. Ukraine: Movement without Change, Change without movement / M. Dyczok, Routledge: 1st Edition, – 2000. – 186 p.
471. Eisenstadt S. Patrons, Clients and Friends. Interpersonal Relations and the Structure of Trust in Society / S. Eisenstadt L. Roniger. – Cambridge, 1984. – 285 p.
472. Eisenstadt S. Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism / S. Eisenstadt // London: Sage, 1973. – 96 p.
473. Eke S. Sultanism in Eastern Europe. The Socio-Political Roots of Authoritarian Populism in Belarus / S. Eke, T. Kuzio // Europe-Asia Studies, 2000. – Vol. 52. – № 3 – P. 523-547.
474. Ekman J. Political Participation and Regime Stability: A Framework for Analyzing Hybrid Regimes / J. Ekman // International Political Science Review. – 2009. – Vol. 30. – № 1. – P. 7-31.
475. Elgie R. Semi-Presidentialism and Democracy / Elgie R., Moestrup S., Wu Y.-S. // Palgrave Macmillan. – 2011. – 320 p.
476. Elgie R. The Perils of Semi-Presidentialism. Are they exaggerated? / Elgie R. // Democratization. – 2008. – Vol.15. – № 1. – P. 49-66.
477. Elster J. Institutional Design in Post-Communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea / J. Elster, C. Offe, U. Preuss // New York: Cambridge University Press, 1998. – 504 p.
478. Escribà-Folch A. Authoritarian Responses to Foreign Pressure: Spending, Repression, and Sanctions [Electronic resource] / A. Escribà-Folch // Social Science Research Network. – Accessed: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1475214.
479. European Parliament resolution on the situation in Ukraine (2012/2889(RSP) [Electronic resource] // European Parliament. – Accessed: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=P7-RC-2012-0544&language=EN>.
480. Evans P. Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation / P. Evans // Princeton, NJ.: Princeton University Press. – 1995. – 270 p.
481. Failed State Index [Electronic resource] – Accessed: http://www.fundforpeace.org/web/index.php?option=com_content&task=view&id=452&Itemid=900.
482. Fish M. S. Democracy Derailed in Russia: The Failure of Open Politics. / Steven M. Fish / Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 336 p.
483. Fishman R. Rethinking State and Regime: Southern Europe's Transition to Democracy / R. Fishman // World Politics. – 1990. – Vol. 42. – № 3. – P. 422-440.
484. Fisun A. Ukrainian Teeter-Totter: The Vices and Virtues of Neopatrimonial Democracy / A. Fisun // PONARS Eurasia Policy MEMO. – 2010. – № 120 [Electronic resource] / – Accessed: http://www.gwu.edu/~ieresgwu/assets/docs/pepm_120.pdf.
485. Freedom House. Nations in Transit. Ukraine 2012. [Electronic resource] // Freedom House. – Accessed: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2012/ukraine>.
486. Frye T. A. Politics of Institutional Choice: Post-Communist Presidencies / T. Frye // Comparative Political Studies, 1997. – Vol.5. – №30 – P. 523–552.
487. Gandhi J. Authoritarian Institutions and the Survival of Autocrats / J. Gandhi, A. Przeworski // Comparative Political Studies. – 2007. – Vol. 40. – № 11. – P. 1279-1301.
488. Gandhi J. Political Institutions Under Dictatorship / J. Gandhi // N.Y.: Cambridge university press, 2008. – 232 p.
489. Gandhi J., Lust-Okar E. Elections under authoritarianism / J. Gandhi, E. Lust-Okar // Annual Review of Political Science. – 2009. – № 12. – P. 403–422.
490. Geddes B. Politician's Dilemma: Building State Capacity in Latin America / B. Geddes // University of California Press, 1996. – 256p.
491. Geddes B. What do We Know About Democratization After 20 Years? / B. Geddes // Annual Review of Political Science. – 1999. – № 2. – P. 115-144.
492. Gel'man V. Political Opposition in Russia: A Dying Species? / V. Gel'man // Post-Soviet Affairs. – 2005. – Vol. 21. – № 3. – P. 226-246.

493. Gerlach J. *Color Revolutions in Eurasia* / J. Gerlach // Springer Briefs in Political Science, Springer. – 2014. – 56 p.
494. Gerschewski J. *The Three Pillars of Stability: Legitimation, Repression and Cooptation in Autocratic Regimes* / J. Gerschewski // Democratization. – 2013. – № 20(1). – P. 13-38.
495. Glossary: Country Codes [Electronic source] // Eurostat – Accessed: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Glossary:Country_codes.
496. Göbel C. *Semiauthoritarianism* / C. Göbel // 21st Century Political Science: A Reference Handbook. SAGE Publications. – 2010. – P. 258-266.
497. Goldstone J. *Introduction* / J. Goldstone ed. // *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*. Harcourt Brace Jovanovich, Publishers. – 1986. – P. 1-9.
498. Goldstone J. *Comparative Historical Analysis and Knowledge Accumulation in the Study of Revolutions* / J. Goldstone // *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – P. 81-82.
499. Goldstone J. *The Revolution in the Ukraine* [Electronic resource] / J. Goldstone // *New Population Bomb*. – Accessed: http://newpopulationbomb.com/2014/03/02/the-revolution-in-the-ukraine/?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+Newpopulationbomb+%28NewPopulationBomb%29.
500. Goldstone J. *Towards a Fourth Generation of Revolutionary Theory* / J. Goldstone // *Annual Review of Political Science*. – 2001. – Vol. 4. – P. 139-187.
501. Gough R. *Regime Change: It's Been Done Before* [Electronic resource] / R. Gough // *Policy Exchange*. – 2003. Accessed: <http://www.policyexchange.org.uk/images/libimages/157.pdf>.
502. Graeme G. *Democracy and Post-Communism. Political Change in the Post-Communist World* / G. Graeme // *Routledge Research in Comparative Politics*: Rutledge, 2002. – 292 p.
503. Hadenius A. *Authoritarian Regimes: Stability, Change and Pathways to Democracy, 1972–2003*. [Electronic resource] / A. Hadenius, J. Teorell // *Working Paper #331* – November. – 2006 – Accessed: <http://nd.edu/~kellogg/publications/workingpapers/WPS/331.pdf>.
504. Hadenius A., Teorell J., *Pathways from Authoritarianism* // *Journal of Democracy*. – 2007. – Vol. 18. – № 1. – P. 143-156.
505. Hale H. *Regime Cycles: Democracy, Autocracy and Revolution in Post-Soviet Eurasia* / H. Hale // *World Politics*. – 2005. – Vol. 58. – № 1. – P. 133-165.
506. Hale H. *Democracy or Autocracy on the March? The Colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism* / H. Hale // *Communist and Post-Communist studies*. – 2006. – Vol. 39. – № 3. – P. 305-329.
507. Hale H. *Eurasian Politics as Hybrid Regimes: The Case of Putin's Russia* / H. Hale // *Journal of Eurasian Studies*. – 2010. – Vol. 1. – № 1. – P. 33-41.
508. Hale H. *Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective* / H. Hale // *New York, NY: Cambridge University Press*, 2014. – 538 p.
509. Hale H. *Regime Change Cascades: What We Have Learned from the 1848 Revolutions to the 2011 Arab Uprisings* / H. Hale // *Annual Review of Political Science*. – 2013. – Vol. 16. – P. 331-353.
510. Hale H. *The Uses of Divided Power* / H. Hale // *Journal of Democracy*. – 2010. – Vol. 21. – № 3. – P. 84-98.
511. Hall P. A., Taylor R. *Political Science and the Three Institutionalisms* / P. A. Hall, R. Taylor // *Political Studies*. – 1996. – № 44. – P. 936-957.
512. Huntington S. *Revolution and Political Order* / S. Huntington // *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*. ed. By Jack Goldstone: HBS Publishers. – 1986. – P. 39-47.
513. Harasymiw B. *Post-Communist Ukraine* / B. Harasymiw // *Edmonton and Toronto: Canadian Institute for Ukrainian Studies Press*. – 2002. – 469 p.
514. Harasymiw B. *Ukraine's «Orange Revolution» and Why It Fizzled* [Electronic recourse] / B. Harasymiw. – Accessed: <http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2007/harasymiw.pdf>.
515. Hellman J. *Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions* / J. Hellman // *World Politics*. – 1998. – № 50.

516. Hellman J., Jones J, Kaufmann D. "Seize the State, Seize the Day" State Capture, Corruption and Influence in Transition: Policy Research Working Paper: 2444 [Electronic resource] / J. Hellman, J. Jones, D. Kaufmann // World Bank. – 2000. – 41 p. – Accessed: <http://msuweb.montclair.edu/~lebel/p/PSC643IntPolEcon/JonesStateCorruption.pdf>.
517. Helmke G., Levitsky S. Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda / G. Helme, S. Levitsky // Perspectives on Politics. – 2004. – Vol. 2. – № 4. – P. 725-740.
518. Helmke G., Levitsky S. Informal Institutions and Democracy. Lessons from Latin America / G. Helmke, S. Levitsky // Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006. – 368 p.
519. Heritage Foundation [Electronic resource] – Accessed: <http://www.heritage.org/index/country/Ukraine>.
520. Higley J. Elite Power Games and Democratic Consolidation in Central and Eastern Europe / J. Higley, J. Pakulski // Historical Social Research, 2012. – № 37 (1). – P. 292-319.
521. Higley J. Elite Theory and Political Sociology [Electronic resource] / J. Higley // University of Texas at Austin. – Accessed: http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_4036.pdf.
522. Higley J. Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe / J. Higley, R. Gunter (eds.) // Cambridge, 1991. – 372 p.
523. Higley J. Political Elite Integration and Differentiation in Russia: A. Steen, V. Gel'man (eds.). Elites and Democratic Development in Russia // London and New York: Routledge, 2003. – P. 11-28.
524. Higley J., Burton M. Elite Foundations in Liberal Democracy / J. Higley, M. Burton // Rowman & Littlefield Publishers, 2006. – 238 p.
525. Horowitz D. L. Comparing Democratic Systems [Electronic resource] / D. L. Horowitz. – Accessed: <http://glennschool.osu.edu/faculty/brown/Failed%20States%20Readings/Horowitz.pdf>.
526. Hovard M. The Weakness of Post-Communist Civil Society / M. Hovard // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – № 1. – P. 157-169.
527. Howard M. M., Roessler P. G. Liberalizing Electoral Outcomes in Competitive Authoritarian Regimes / M. M. Howard, G. P. Roessler // American Journal of Political Science. – 2006. – Vol. 50. – № 2. – P. 365-381.
528. Huntington S. Revolution and Political Order / Huntington S. // Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies. – Harcourt Brace Jovanovich, Publishers. –1986. – P. 39-47.
529. Hurwitz, L. Contemporary Approaches to Political Stability / L. Hurwitz // Comparative Politics. – 1973. – Vol. 5. – № 3. – P. 449-463.
530. International Trade [Electronic source] // Eurostat. – Accessed: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/international_trade/introduction.
531. Johannsen L. IPA: The Index of Presidential Authority. Explorations into the measurement and impact of a political institution / Johannsen L., Nørgaard O. // Department of Political Science University of Aarhus, Denmark. – ECPR Joint Sessions of Workshops. – Edinburgh, 2003. – P. 9-11.
532. Kakhishvili L. Explaining Democratic Developments in Post-Communist Countries [Electronic resource] / L. Kakhishvili // e-International Relations, 2013. – Accessed: <http://www.e-ir.info/2013/04/08/explaining-democratic-developments-in-post-communist-countries/>.
533. Karl T. The Hybrid Regimes of Central America / T. Karl // Journal of Democracy. – 1995. – Vol. 6. – № 3. – P. 72-86.
534. Karwat M. O subtelnosciach badan nad panstwami autorytarnymi. Refleksja metodologiczna / M. Karwat. // Przywodstwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badan. – 2010. – C. 46-48.
535. Kaskiv V., Chupryna I., Zolotariov Y. It's time! Pora and the Orange Revolution in Ukraine/ Joerg Forbrig and Pavol Demes (editors) // Reclaiming Democracy: Civil Society and Electoral Change in Central and Eastern Europe. New York: German Marshall Fund of the United States. – 2007. – P. 127-151.
536. Keefer Ph. Clientelism, Credibility, and the Policy Choices of Young Democracies / Ph. Keefer // American Journal of Political Science. – 2007. – Vol. 51. – № 4. – P. 804-821.

537. Keefer Ph. Clientelism, Credibility and Democracy [Electronic resource] / Philip Keefer – Accessed: <http://siteresources.worldbank.org/INTPUBSERV/Resources/keefepdf.pdf>.
538. Kesarchuk O. The Attitudes and Adaptation Strategies of Oligarchs to Ukraine's Democratization [Electronic resource] / O. Kesarchuk // Paper prepared for the Canadian Political Science Association Vancouver, BC, 2008, June 4-6. Accessed: <http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2008/Kesarchuk.pdf>.
539. Kitschelt H. Political Regime Change: Structure and Process-Driven Explanations? // *The American Political Science Review*. – 1992. – Vol. 86. – № 4. – P. 1028-1034.
540. Kitschelt H. Accounting for Post-Communist Regime Diversity. What Counts as a Good Cause // *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe: Assessing the Legacy of Communist Rule* / Grzegorz Ekiert, Stephen E. Hanson (eds.) Cambridge, – 2003 – P. 49-86.
541. Kitschelt H. Linkages Between Citizens and Politicians in Democratic Polities / H. Kitschelt // *Comparative Political Studies*. – 2000. – № 33. – P. 845-879.
542. Kitschelt H., Wilkinson S. Patrons, Clients and Policies. Patterns of Democratic Accountability and Political Competition / H. Kitschelt, S. Wilkinson // Cambridge University Press, 2007. – 392 p.
543. Kolodii A. Temporary (residual) Postcommunist Authoritarianism and Democracy in Ukraine: 1990-1994 / *Autoritarismus in Mittel-und Osteuropa*. Jerzy Mackow (Hrsg.) – VS Verlag fur Sozialwissenschaften. Wiesbaden, 2009. – P. 138-164.
544. Kalandadze K. Electoral Protest and Democratization: Beyond the Color Revolution / K. Kalandadze, M. Orenstein // *Comparative Political Studies*. – 2009. – Vol. 42. – № 11. – P. 1403-1425.
545. Konończuk W. Oligarchs after the Maidan: the Old System in a 'New' Ukraine [Electronic resource] / W. Konończuk // OSW Commentary. – 2005. – Accessed: <http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2015-02-16/oligarchs-after-maidan-old-system-a-new-ukraine>.
546. Kranton R. Reciprocal Exchange: A Self-Sustaining System / R. Kranton // *The American Economic Review*. – 1999. – Vol. 86. – № 4. – P. 830-851.
547. Kravchuk R. Ukrainian Politics, Economics and Governance 1991-1996 / R. Kravchuk. – Basingstoke. Macmillan. – 1999. – 288 p.
548. Kubicek P. Problems of Post-Communism: Ukraine After the Orange Revolution / P. Kubicek // *Democratization*. – 2009. – Vol.16. – № 2. – P. 323-343.
549. Kudelia S. Politics and Democracy in Ukraine. / S. Kudelia., T. Kuzio, D. Hamilton (eds.) // *Open Ukraine. Changing Course Towards a European Future*. Washington DC: Center for Transatlantic Relations. – 2011. – P. 14-20.
550. Kudelia S. When External Leverage Fails. The Case of Yuliya Tymoshenko's Trial / S. Kudelia // *Problems of Post-Communism*. – 2013. – Vol. 60, № 1, January-February. – P.29-42.
551. Kuts S. Civil Society in Ukraine: Driving Engine or Spare Wheel for Change [Electronic resource] / S. Kuts, L. Palyvoda. – Accessed: http://www.civicus.org/new/media/CSI_Ukraine_Country_Report.pdf.
552. Kuzio T. Democratic Breakthroughs and Revolutions in Five Post-Communist Countries: Comparative Perspectives on the Fourth Wave / T. Kuzio // *Demokratyzatsiya*. – 2008. – Vol. 16. – № 1. – P. 97-109.
553. Kuzio T. Did Ukraine's Security Service Really Prevent Bloodshed During the Orange Revolution / T. Kuzio // *Eurasia Daily Monitor*, January 24, 2005.
554. Kuzio T. Gas Lobby Takes Control of Ukraine's Secret Service [Electronic resource] / T. Kuzio. – Accessed: http://www.taraskuzio.net/media24_files/8.pdf.
555. Kuzio T. Introduction: Overcoming Legacies of the Past. Observations on Ukraine's First Decade of Independence / T. Kuzio // *Journal of Ukrainian Studies*. – 2007. – Vol. 26. – № 1-2. – P. 1-12.
556. Kuzio T. Nationalism, Identity and Civil Society in Ukraine: Understanding the Orange Revolution / T. Kuzio // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2010. – Vol. 43. – № 3. – P. 285-296.
557. Kuzio T. Political Culture and Democracy. Ukraine as an Immobile State [Electronic resource] / Kuzio T. // Washington, DC. – Accessed: <http://eep.sagepub.com/content/25/1/88.abstract>.
558. Kuzio T. Prospects for the Political and Economic Development of Ukraine / T. Kuzio, D. Hamilton and G.Mangott eds./ *The New Eastern*

- Europe: Ukraine, Belarus, Moldova. Washington, DC: Center for Transatlantic Relations. – 2007. – P. 25-55.
559. Kuzio T. Regime Type and Politics in Ukraine Under Kuchma / T. Kuzio // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2005. – № 38. – P. 167-90.
560. Kuzio T. The National Factor in Ukraine's Quadruple Transitions / T. Kuzio // *Contemporary Politics*. – 2000. – Vol.6 – № 2. – P. 143-164.
561. Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? / T. Kuzio // *Politics*. – 2001. – Vol. 21. – № 3. – P. 168-177.
562. Kuzio T. Ukraine: Coming to Terms with the Soviet Legacy / T. Kuzio // *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. – 1998. – Vol. 14. – № 4. – P. 1-27.
563. Kuzio T. Ukraine: Democratization, Corruption, and the New Russian Imperialism / T. Kuzio // *Praeger Security International*. – 2015. – 611 p.
564. Kuzio T. Ukraine: Muddling Along / T. Kuzio, S.L. Wolchik, L. Curry // *Central and East European Politics. From Communism to Democracy*. Second edition. Banham, MD: Rowman and Littlefield Publishers. – 2011. – P. 339-369.
565. Kuzio T. From Kuchma to Yushchenko. Ukraine's Presidential Election and the Orange Revolution / T. Kuzio // *Problems of Post-Communism*. – 2005. – Vol. 52. – № 2. – P. 29-44.
566. Lane D. "Coloured Revolution" as a Political Phenomenon / D. Lane // *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. – 2009. – Vol. 25. – № 2-3. – P. 113-135.
567. Lange M. States and Economic Development // *Handbook of Politics. State and Society in Global Perspective* / M. Lange, K. T. Leicht, J. C. Jenkins (eds.) // N.Y.: Springer Publishing, 2010. – P. 263-278.
568. Laruelle M. Discussing Neopatrimonialism and Patronal Presidentialism in the Central Asian Context / M. Laruelle // *Demokratizatsiya*. – 2012. – Vol. 20. – № 4. – P. 301-324.
569. Lauth H.-J. Informal Institutions and Democracy / H.-J. Lauth // *Democratization*. – 2000. – Vol. 7. – № 4. – P. 21-50.
570. Ledeneva A. Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange / A. Ledeneva // Cambridge: Cambridge University Press. – 1998. – 256 p.
571. Levitsky S. Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War / S. Levitsky, L. Way // *Problems of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press. – 2010. – 536 p.
572. Levitsky S., Way L. The Rise of Competitive Authoritarianism / S. Levitsky, L. Way // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – № 2. – P. 51-65.
573. Lijphart A. Institutional Design in New Democracies: Eastern Europe and Latin America / A. Lijphart, C. Waisman eds. // Boulder: Westview. – 1996. – 265 p.
574. Lijphart A. Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries / Lijphart A // New Haven: Yale University Press. – 1999. – 123 p.
575. Linde J. Into the Gray Zone. The Recent Trend of "Hybridization" of Political Regimes / J. Linde // *QoG Working Paper Series*, 2009. – Vol. 7. – 27 p.
576. Linguistically Challenged: How Ukraine Falls Between Political, Economic and Linguistic Camps [Electronic resource] // *The Economist*. – Apr 6th 2013. – Accessed: <http://www.economist.com/news/europe/21575786-how-ukraine-falls-between-political-economic-and-linguistic-camps-linguistically-challenged>.
577. Linz J., Stepan A. The Breakdown of Democratic Regimes. Crisis, Breakdown and Reequilibration / J. Linz, A. Stepan // The Johns Hopkins University Press. Baltimore and London –1978. – 130 p.
578. Linz J. Authoritarianism / J. Linz // *The Oxford Companion to the Politics of the World*. Ed. By Kreiger Joel. – New York: Oxford University Press. – 1993. – 60 p.
579. Linz J. An Authoritarian Regime: Spain / J. Linz, E. Allard, S. Rokkan // *Mass Politics*. – 1964. – New York: Free press. – 255 p.
580. Linz J. Totalitarian and Authoritarian regimes / J. Linz // Lynne Rienner Publishers. – 2000. – P. 162-163.
581. Linz J. The Failure of Presidential Democracy / J. Linz // Johns Hopkins University Press. – 1994. –192 p.
582. Linz J. The Perils of Presidentialism / J. Linz // *Journal of Democracy*, 1990. – Vol. 1. – P. 73-79.

583. Lust-Okar E. *Divided They Rule: The Management and Manipulation of Political Opposition* / E. Lust-Okar // *Comparative Politics*. – 2004. – Vol. 36. – № 2. – P. 159-179.
584. Macridis R. *Modern Political Regimes: Patterns and Institutions* / R. Macridis // Little, Brown & Company. – 1986. – 292 p.
585. Magaloni B. *Voting for Autocracy: Hegemonic Party Survival and Its Demise in Mexico* / B. Magaloni // Cambridge, UK.: Cambridge University Press. – 2006. – 316 p.
586. *MaKing Revolution: Q&A with Dmytro Potekhin* [Electronic resource] / Kyiv Post, 24. 02. 2005. – Accessed: <http://www.kyivpost.com/content/ukraine/qa-dmytro-potekhin-22378.html>. – Title from the screen.
587. Mahoney J. Snyder R. *Rethinking Agency and Structure in the Study of Regime Change* // *Studies in Comparative International Development*. – 1999. – Vol.34, Issue 2, – P. 3-32.
588. Mann M. *The Sources of Social Power* / M. Mann // Cambridge, UK.: Cambridge University Press. – Volume II. Second edition. – 2012. – 844 p.
589. Marshall M. G. *Conflict, Governance, and State Fragility* [Electronic resource] / M. G. Marshall, B. R. Cole // *Global Report*. – 2009. – Accessed: <http://www.systemicpeace.org/Global%20Report%202009.pdf>.
590. Matsuzato K. *All Kuchma's Men: The Reshuffling of Ukrainian Governors and the Presidential Election of 1999* / K. Matsuzato // *Post-Soviet Geography and Economics*. – 2001. – Vol. 42. – № 6. – P. 416-439.
591. Matsuzato K. *Elite and the Party System of Zakarpattia Oblast: Relations Among the Levels of Party Systems in Ukraine* / K. Matsuzato // *Europe-Asia Studies*. – 2002. – Vol. 54. – № 8. – P. 1265-1299.
592. Matsuzato K. *Emerging Meso-Areas in the Former Socialist Countries: Histories Revised or Improvised?* / K. Matsuzato // Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University. – 2005. – № 7. – P. 311-331.
593. McFaul M. *Introduction: The Evolving Social Science of Postcommunism* / M. McFaul, K. Stoner-Weiss // *After the Collapse of Communism. Comparative Lessons of Transition*. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2004. – P. 1-20.
594. McFaul M. *The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World* / M. McFaul // *World Politics*. – 2002. – Vol. 54. – № 2. – P. 212-244.
595. McFaul M. *Transitions from Post-Communism* / M. McFaul // *Journal of Democracy*. – 2005. – Vol. 16. – № 3. – P. 5-19.
596. Medina L. *Clientelism as Political Monopoly*. Mimeo. University of Chicago. Department of Political Science. 2002. [Electronic resource] / L Medina, S. Stokes. – Accessed: <http://ccd.uchicago.edu/MedinaStokesAPSA.pdf>.
597. Merkel W. *Embedded and Defective Democracies* / W. Merkel // *Democratization*. – 2004. – Vol. 11. – № 5. – P. 33-58.
598. Merkel W., Croissant A. *Formal Institutions and Informal Rules in Defective Democracies*// *Central European Political Science Review*. – 2000. – № 1 (2) – P. 31-47.
599. Meyer G. *Formal Institutions and Informal Politics in Central and Eastern Europe: Hungary, Poland, Russia and Ukraine* / G. Meyer // 2nd revised and updated edition. Opladen, Germany; Farmington Hills, MI: Barbara Budrich Publishers, 2008. – 324 p.
600. Miller M. C. *Neoinstitutionalism*/ John Ishiyama and Marijke Breuning, eds. *21st Century Political Science: A Reference Handbook* / M. C. Miller // Sage Publications. – 2011. – P. 22-28.
601. Mitchell A. *The Color Revolutions* / A. L. Mitchell // University of Pennsylvania Press. – 2012. – 256 p.
602. Morlino L. *Are There Hybrid Regimes? Or are They Just an Optical Illusion?* / L. Morlino // *European Political Science Review*. – 2009. – Vol. 1. – Issue 2. – P. 273-296.
603. Motyl A. *Is Yanukovich in Putin's doghouse?* / A. Motyl // *World Affairs*. – 2010. – Accessed: <http://worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/yanukovich-putin%E2%80%99s-doghouse>.
604. Motyl A. *Making Sense of Ukraine* / A. Motyl // *Harriman Review*. – 1997. – Vol. 10. – № 3. – P. 1-7.
605. Motyl A. *Revolutions, Nations, Empires* / A. Motyl // New York: Columbia University Press. – 1999. – 224 p.
606. Motyl A. *Ten Years After the Soviet Collapse: Persistence of the Past and Prospects for the Future/Nations in Transit, 2001* / ed. A. Koratnycky, A. Motyl, A. Schnetzer // *Civil Society, Democracy and*

- Markets in East Central Europe and the Newly Independent States, New Brunswick. – Transaction Publishers: New York: Freedom House, 2001. – № 3. – P. 36-44.
607. Motyl A. The Conceptual President: Leonid Kravchuk and the Politics of Surrealism / A. Motyl, J. Timothy Colton, R. C. Tucker (eds.) // Patterns in Post-Soviet Leadership. Boulder Co: Westview – 1995. – 121 p.
608. Motyl A. The New Political Regime in Ukraine. Toward Sultanism Yanukovych-style? / A. Motyl // Cicero Foundation. Great Debate Paper. – 2010. – № 10/06. – P. 1-8.
609. Motyl A. The Yanukovych Ruin and Its Aftermath Part 1 [Electronic resource] / A. Motyl // World Affairs. – 2013. – Accessed: <http://www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/yanukovych-ruin-and-its-aftermath-part-1>.
610. Munck G. Disaggregating Political Regime. Conceptual Issues in the Study of Democratization: Working Paper № 228 / G. Munck; The Hellen Kellog Institute for International Affairs. – 1996. – № 228.
611. Munck G. L. Drowning Boundaries: the Crafting of Intermediate Regime Categories / G.L. Munck // Measuring Democracy. – A Bridge Between Scholarship and Politics: The Johns Hopkins University Press. – 2009. – P. 38-52.
612. Muno W. Conceptualizing and Measuring Clientelism / W. Muno // Hamburg: German Institute of Global and Area Studies. – 2010. – 26 p.
613. Mushtaq H. Patron-Client Networks and the Economic Effects of Corruption in Asia [Electronic resource] / H. Mushtaq – Accessed: <http://www.palgrave-journals.com/ejdr/journal/v10/n1/abs/ejdr19982a.html>.
614. Nahaylo B. The Ukrainian Resurgence / B. Nahaylo // University of Toronto Press. – 1999. – 608 p.
615. Nations in Transit 2014 [Electronic resource] // Freedom House. – Accessed: <http://freedomhouse.org/sites/default/files/Data%20tables.pdf>.
616. Nicole G. The Impact of Political Elite Conduct on State Reform: The Case of Ukraine [Electronic resource] / G. Nicole // CEU Political Science Journal. – 2008. – №2. Accessed: www.ceeol.com.
617. North D. C., Wallis Jh. J., Weingast B. R. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History / D. C. North, Jh. J. Wallis, B. R. Weingast // Cambridge University Press. – 2009. – 346 p.
618. North D. Institutions / D. North // Journal of Economic Perspectives. – 1991 – Vol. 5. – № 1. – P. 97-112.
619. O'Donnell G., Schmitter Ph., Whitehead L. eds. Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press. – 1986. – 79 p.
620. O'Donnell G., Schmitter Ph. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, Ph. Schmitter // The Johns Hopkins University Press. – 1986. – 120 p.
621. O'Malley E. The Power of Prime Ministers: Results of an Expert Survey / E. O'Malley // International Political Science Review, 2007. – Vol. 28. – № 1. – P. 7-27.
622. Omelyanchuk O. Explaining State Capture and State Capture Modes: The Cases of Russia and Ukraine [Electronic resource] / O. Omelyanchuk. – Accessed: <http://www.ualberta.ca/CIUS/stasiuk/st-pdf/Explaining%20State%20Capture.pdf>.
623. Onuch O. Why did they join en masse? Understanding «ordinary» Ukrainians' participation in mass – mobilization in 2004 / O. Onuch // New Ukraine/Nowa Ukraina. – 2011. – № 11. – P. 89–113.
624. Ottaway M. Democracy Challenged: The Rise of Semi-Authoritarianism / M. Ottaway // Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2003. – 286 p.
625. Patrimonial Power in the Modern World / J. Adams, M. Charrad (eds) // The Annals of the American Academy of Political and Social Science. – Sage, 2011.
626. «Paying taxes - 2010» [Electronic resource] – Accessed: <http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/data-tables.jhtml>.
627. Percentage of Individuals Using the Internet 2000-2012. [Electronic resource] // International Telecommunication Union. – Accessed: <http://www.itu.int/ITU-D/ict/statistics/material/excel/Individuals%20using%20the%20Internet2000-2011.xls>.

628. Poguntke T. The Presidentialization of Politics in Democratic Societies: A Framework for Analysis [Electronic resource] / T. Poguntke, P. Webb // *Comparative Politics*, 2007. – Accessed: www.logobook.ru/af/11028194/2537/0199252017_sample.pdf.
629. Polterovich, V. Institutional trap. The New Palgrave Dictionary of Economics Online. Second Edition. [Electronic resource] / S. Durlauf and L. Blume Eds. – Accessed: http://dictionaryofeconomics.com/article?id=pde2008_I000262.
630. Pridham G. The Dynamics of Democratization. A Comparative Approach / G. Pridham. – London: Continuum, 2000. – 330 p.
631. Protsyk O. Constitutional Politics and Presidential Power in Kuchma's Ukraine / O. Protsyk // *Problems of Post-Communism*. – 2005. – Vol. 52. – № 5. – P. 25-31.
632. Puglisi R. The Rise of the Ukrainian Oligarchs / R. Puglisi // *Democratization*. – 2003. – № 10 (3). – P. 99-123.
633. Raibchuk M. What's left of Orange Ukraine? [Electronic resource] / M. Raibchuk. – Accessed: <http://www.eurozine.com/articles/2010-03-04-riabchuk-en.html>.
634. Ramas R. Ukraine's Euromaidan: A Tyllian Revolution that can lead to the second Crimean War [Electronic resource] / R. Ramas // *Political Studies Associations*. – Accessed: www.psa.ac.uk/insight-plus/blog/ukraine%E2%80%99s-euromaidan-tyllyan-revolution-can-lead-second-crimean-war#comment-6701.
635. Reich G. Categorizing Political Regimes: New Data for Old Problems / G. Reich // *Democratization*. – 2002. – № 9. – P. 1-24.
636. Richard F. Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective [Electronic resource] / F. Richard, R. Doner, B. Ritchie, D. Slater // World Bank. – Accessed: http://info.worldbank.org/etools/docs/library/207464/doner_ritchie_slater_systemic_vulnerability.pdf.
637. Rigby T. Political Elites in USSR: Central Leaders and Local Cadres from Lenin to Gorbachev / T. Rigby // Aldershot: Edward Elgar Pub. – 1990. – 308 p.
638. Riggs F. A Neoinstitutional Typology of Third World Politics/ Contemporary Political Systems: Classifications and Typologies / F. Riggs // Boulder: Lynne Rienner Publishers. – 1990. – 384 p.
639. Robinson J. A. Crisis / J. A. Robinson // *International Encyclopedia of the Social Sciences*. – New York: The Macmillan Company and The Free Press. – 1968. – Vol. 3. – P. 510-518.
640. Roniger L. Political Clientelism, Democracy, and Market Economy / L. Roniger // *Comparative Politics*. – Vol. 36. – № 3. – 2004. – P. 353.
641. Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism and Empire Building in the New States // *World Politics*. – 1968. – Vol. 20. – № 2. – P. 194-206.
642. Rule Of law Index, 2015. Ukraine [Electronic resource] // World Justice Project. – 2015. – Accessed: <http://data.worldjusticeproject.org/>.
643. Senate Resolution 466. Calling for the release from prison of former Prime Minister of Ukraine Yulia Tymoshenko. [Electronic resource] // USA Congress. – Accessed: <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/BILLS-112sres466ats/pdf/BILLS-112sres466ats.pdf>.
644. Samochvalov V. Ukraine and the Orange Revolution: Democracy or a "Velvet Restoration" / V. Samochvalov // *Southeast European and Black Sea Studies*. – 2006. – Vol. 6. – № 2. – P. 257-273.
645. Sartori G. Guidelines for Concept Analysis / G. Sartori // *Social Science Concept: A Systematic Analysis*, G. Sartori, ed. Beverly Hills, CA: Sage Publications. – 1984. – P. 15-71.
646. Schedler A. Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition / A. Schedler // Boulder, Co.: Lynne Rienner, 2006. – 267 p.
647. Schedler A. The New Institutionalism in the Study of Authoritarian Regimes [Electronic resource] / A. Schedler // *Social Science Research Network*. – Accessed: <http://www.cide.edu/publicaciones/status/dts/DTEP%20215.pdf>.
648. Schedler A. The Menu of Manipulation / A. Schedler // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – № 2. – P. 36-50.
649. Schilperoord M., Rotmans J., Bergman N. Modeling societal transitions with agent transformation // *Computational & Mathematical Organization Theory*. – 2008. – Vol. 14. – № 2. Accessed: <http://www.springerlink.com/content/256447330n02q691/fulltext.pdf>.
650. Sedelius T. Dilemmas of Semi-Presidentialism in Central and Eastern Europe - Intra-Executive Conflict and Cabinet Instability / T. Sedelius, J. Ekman // Paper for presentation at the XV NOPSA Conference, Tromso, Norway, August 5-9, 2008.

651. Shapiro L. The Government and Politics of the Soviet Union / L. Shapiro // Hutchinson Education, 1977. – Vol. 6. – 267 p.
652. Shepsle K. Rational Choice Institutionalism [Electronic resource] / K. Shepsle // Oxford Handbook of Political Institutions, 2006. – Accessed: http://scholar.harvard.edu/files/kshepsle/files/rational_choice_institutionalism_4.5.05.pdf.
653. Silitski V. Has the Age of Revolutions Ended? [Electronic resource] / V. Silitski // Tolperiscope – Accessed: <http://www.tol.cz/look/TOL/article.tpl>.
654. Simmons K., Stokes B., Poushter J. Ukrainian Public Opinion: Dissatisfied with Current Conditions, Looking for an End to the Crisis [Electronic resource] / K. Simmons, B. Stokes, J. Poushter // Pew Research Center. – 2015. – Accessed: <http://www.pewglobal.org/2015/06/10/3-ukrainian-public-opinion-dissatisfied-with-current-conditions-looking-for-an-end-to-the-crisis/>.
655. Skaaning S.– E. Political Regimes and Their Changes: A Conceptual Framework / S. Skaaning // CDDRL Working Papers. – Stanford, 2006. – № 55. – 30 p.
656. Skocpol Th., Trimberger E. Revolution: A Structural Analysis / Th. Skocpol, E. Trimberger // *Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies*. – 1986 – P. 59-65.
657. Skocpol Th. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China / Th. Skocpol // Cambridge: Cambridge University Press. – 1979. – 407 p.
658. Slayter D. State Power or Staying Power: Infrastructural Mechanisms and Authoritarian Durability / D. Slayter, S. Fenner // *Journal of International Affairs*, – 2011. – Vol. 65. – № 1. – P. 15-29.
659. Smelser N. Theory of Collective Behavior / N. Smelser // New York: Free Press. – 1963. – 436 p.
660. Solonenko I. External Democracy Promotion in Ukraine: the Role of the European Union / I. Solonenko // *Democratization*. – № 16 (4). – P. 709-731.
661. Stefes C. Clash of Institutions: Clientelism and Corruption vs. Rule of Law / C. Stefes, P.M. Wetters (ed.) // *The State of Law in the South Caucasus*. – New York: Palgrave Macmillan. – 2005. – P. 5-7.
662. Suleymanov M. The Orange Revolution [Electronic resource] / M. Suleymanov – Accessed: <http://www.monitor.ucepeace.org>.
663. Svensson P. Stability, Crisis and Breakdown: Some Notes on the Concept of Crisis in Political Analysis / P. Svensson // *Scandinavian Political Studies*. – 1986. – Vol. 9. – № 2. – P. 129-139.
664. Syniokyi O. Will the Ukrainian Parliament Counterbalance Superpresidentialism? [Electronic recourse] / O. Syniokyi // *Emerging Meso-Areas in the Former Socialist Countries: Histories Revived or Improvised?* – Slavic Research Center. – 2005. – Accessed: https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no7_ses/contents.html.
665. Taagapera R. Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems / R. Taagapera, S. Matthew. – New Haven: Yale University Press, 1999. – 51 p.
666. Taras R. Postcommunist Presidents / R. Taras // Cambridge: Cambridge University Press. – 1997. – 262 p.
667. Tucker J. Enough! Electoral Fraud, Collective Action Problems and Post-Communist Revolutions / J. Tucker // *Perspectives on Politics*. – 2007. – Vol. 5. – № 3. – P. 535-551.
668. Thompson M. Stolen Election: The Case of the Serbian October / M. Thompson, Ph. Kuntz // *Journal of Democracy*. – 2004. – Vol. 15. – № 4. – P. 159-172.
669. Tilly Ch. European Revolutions, 1492-1992 / Ch. Tilly // Wiley-Blackwell. – 1996. – 284 p.
670. Tilly Ch. From Mobilization to Revolution / Ch. Tilly // Random House. – 1978. – 349 p.
671. Tilly Ch. War Making and State Making as Organized Crime / Peter Evans, et al. eds., *Bringing the State Back In*. Cambridge: Cambridge University Press. – 1985. – P. 169-186.
672. Tolstrup J. Studying a Negative External Actor: Russia's Management of Stability and Instability in the "Near Abroad" / J. Tolstrup // *Democratization*. – 2009. – Vol. 16. – Issue 5. – P. 922-944.
673. Transparency International. Report 2008, 2009. [Electronic resource] / Transparency International. – Accessed: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi; http://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2009.

674. Transcript: What Do Melnychenko's Tapes Say About Gongadze Case? [Electronic resource] / RFE/RL. – Accessed: <http://www.rferl.org/content/article/1057789.html>
675. Trimberger E. Revolution From Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, and Peru / E. Trimberger. – New Brunswick: Transaction Book. – 1978. – 196 p.
676. Tudoroiu Th. Rose, Orange, and Tulip: The Failed post-Soviet Revolutions / Th. Tudoroiu // Communist and Post Communist Studies. – 2007. – Vol. 40. – № 3. – P. 315-342.
677. “Ukraine Can't Have It Both Ways” [Electronic resource] // The New York Times. – Accessed: http://www.nytimes.com/2013/03/30/opinion/global/ukraine-cant-have-it-both-ways.html?_r=0.
678. Ukraine Parliamentary Elections. 31 March, 2002: Final report [Electronic resource] / OSCE/ODIHR. // Warsaw, 2002. – Accessed: <http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine/14947?download=true>.
679. Ukraine. Nations in Transit [Electronic resource] // Freedom House. – Accessed: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2014/ukraine#.VGTTny3Ufcs>.
680. Ukraine: Battle Against Corruption Grinds to a Halt [Electronic resource]. – Accessed: <http://www.rferl.org/content/article/1061677.html>.
681. Van Zon H. Neo-Patrimonialism as an Impediment to Economic Development: The Case of Ukraine / H. Van Zon // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2001. – Vol. 17. – № 3. – P. 71-95.
682. Van Zon H. Political Culture and Neo-Patrimonialism Under Leonid Kuchma / H. Van Zon // Problems of Post Communism. – 2005. – Vol. 52. – № 5. – P. 12-22.
683. Vanhanen T. The Process of Democratization: A Comparative Study of 147 States, 1980-1988. / T. Vanhanen // Taylor & Francis. – 1985. – 336 p.
684. Vestal Th. M. Ethiopia: A Post-Cold War African State / Th. M. Vestal // Westport, Connecticut & London: Praeger. – 1999. – 256 p.
685. Vitvitsky B. Corruption, Rule of Law and Ukraine / B. Vitvitsky // Open Ukraine. Changing Course Towards a European Future. Ed.by Taras Kuzio and Daniel Hamilton. Washington: DC. – Center for Transatlantic Relations. – P. 41-65.
686. Voice on Melnychenko's tape belongs to Kuchma - Ukrainian Prosecutor General's Office. [Electronic resource] / Interfax_Ukraine. – Accessed: <http://en.interfax.com.ua/news/general/65545.html>
687. Wasserman S. Social Network Analysis: Methods and Applications / S. Wasserman // Cambridge University Press. – 1994. – 825 p.
688. Way L. Rapacious Individualism and Political Competition in Ukraine. 1992-2004 / L. Way // Communist and Post-Communist Studies. – 2005. – Vol. 38. – P. 191-205.
689. Way L. Authoritarian State Building and the Sources of Regime Competitiveness in the Fourth Wave: The Cases of Belarus, Moldova, Russia, and Ukraine / L. Way // World Politics. – 2005. – Vol. 57. – № 2. – P.231-261.
690. Way L. Civil Society and Democratization / L. Way // Journal of Democracy. – 2014. – Vol. 25. – № 3. – P. 35-43.
691. Way L. Kuchma's Failed Authoritarianism / L. Way // World Politics. – 2005. – № 16. – P. 131-145.
692. Way L. The Dynamics of Autocratic Coercion After the Cold War / L. Way, S. Levitsky // Communist and Post-Communist Studies. – 2006. – № 39. – P. 387-410.
693. Way L. The Real Causes of Color Revolutions / L. Way // Journal of Democracy. – 2008. – Vol. 19. – № 3. – P. 55-69.
694. White S. Rethinking the «Orange Revolution» / S. White, I. McAllister // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2009. – Vol. 25. – № 2-3. – P. 227-254.
695. Wigell M. Mapping «Hybrid Regimes»: Regime Types and Concepts in Comparative Politics / M. Wigell // Democratization. – 2008. – Vol. 15. – № 2. – P. 230-250.
696. Wilson A. Ukraine Crisis: What it Means for the West. Yale University Press. – 2014. – 248 p.
697. Wilson A. Ukraine – From Orange Revolution to Failed State? [Electronic resource] // Washington, DC. – Accessed: http://ecfr.eu/page/-/documents/andrew_wilson_speech_washington.pdf.
698. Wilson A. Ukraine's Orange Revolution / A. Wilson // Yale University Press. – 2005. – 232 p.

699. Wilson A. Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World / A Wilson // Yale University Press, 2005. – 332 p.
700. Wise Ch. The Separation of Powers in Ukraine / Ch. Wise, T. Brown // Communist and Post-Communist Studies. – 1999 – Vol. 32. – № 1. – P. 35.
701. Wolczuk K. The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation / K. Wolczuk // Budapest: Central European University Press. – 2001. – 338 p.
702. World Economic and Financial Surveys. World Economic Outlook Database [Electronic resource] // International Monetary Fund. – Accessed: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/02/weodata/index.aspx>.
703. Zimmer K. Formal Institutions and Informal Politics in Ukraine / Meyer G. (ed.) Formal Institutions and Informal Politics in Central and Eastern Europe: Hungary, Poland, Russia and Ukraine / K. Zimmer // Opladen, Germany; Farmington Hills, MI: Barbara Budrich Publishers, 2008. – P. 267-313.
704. Zinecker H. Regime-Hybridity in Developing Countries: Achievements and Limitations of New Research on Transitions / H. Zinecker // International Studies Review. – 2009. – Vol. 11. – № 2. – P. 302-331.
705. Zuckerman A. The Concept of Political Elite: Lessons from Mosca and Pareto / A. Zuckerman // Journal of Politics. – 1997. – № 39. – P. 324-344.
706. 2015 Index of Economic Freedom. Ukraine [Electronic resource] // The Heritage Foundation. – 2015. – Accessed: <http://www.heritage.org/index/country/ukraine>.

Додаток А

Розрахунок ІПВ Президента України відповідно до Конституції 1996 року та редакції Конституції від 2004 року:

Політичні повноваження (П):

Головнокомандувач Збройних Сил – 1/1
 Голова РНБО – 1/1
 Повертає закони на повторний розгляд – 1/1
 Надсилає закони до КСУ – 1/1
 Має право законодавчої ініціативи – 1/1
 Видає декрети за відсутності надзвичайної ситуації – 1/1
 Пропонує поправки до Конституції – 1/1
 Скликає позачергові сесії – 1/2
 Здійснює надзвичайні повноваження у надзвичайних умовах – 0/0
 Здійснює надзвичайні повноваження поза парламентом – 0/0
 Розпускає парламент та призначає позачергові вибори – 1/1
 Скликає референдум – 1/1
 Бере участь у засіданнях парламенту – 0/0
 Надсилає звернення до парламенту – 1/1
 Скликає засідання уряду – 0/0
 Бере участь у засіданнях уряду – 1/1
 Вимагає звіту уряду – 1/0.
 $\Sigma_{1-17} = 12,5/11,5$

Повноваження призначення (Пр). Президент призначає:

Прем'єр-міністра – 1/2
 Міністрів – 1/0
 Членів тимчасового уряду – 0/0
 Членів КСУ та/або ВСУ – 1/2
 Членів ЦВК – 0/0
 Омбудсмена – 0/0
 Суддів – 1/2
 Генерального прокурора – 1/2
 Керівництво НБУ – 1/2
 Членів РНБО – 1/1

Вищих державних посадовців – ½/½
 Вищих командувачів – 1/1
 Послів – 1/1.
 $\Sigma \text{Пр}_{1-13} = 7/6$.

Символічні повноваження (С):

Нагородження, титули, відзнаки – 1/1
 Скликання установчих сесій – 1/1
 Амністія – 1/1
 Надання громадянства – 1/1
 Підписання законів – ½/1
 Надання політичного притулку – 1/1
 Прийняття присяг – 1/1.
 $\Sigma \text{С}_{1-7} = 7/7$

$$\text{ІПВ}(K2004) = (1(7) + 2(6) + 3(11,5)) \cdot 2 \cdot 1,5 = 47,8$$

$$\text{ІПВ}(K1996) = (1(7) + 2(7) + 3(12,5)) \cdot 2 \cdot 1,5 = 52,2$$

Додаток Б

Перевірка зв'язку між показниками індексу президентської влади та індексу економічної свободи¹ (для даних з 1996 до 2014 року).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
IPP	51,042	1,9906	19
IEF	48,047	4,3007	19

Correlations

			IPP	IEF
Kendall's tau_b	IPP	Correlation Coefficient	1,000	-,420*
		Sig. (2-tailed)	.	,033
		N	19	19
	IEF	Correlation Coefficient	-,420*	1,000
		Sig. (2-tailed)	,033	.
		N	19	19
Spearman's rho	IPP	Correlation Coefficient	1,000	-,502*
		Sig. (2-tailed)	.	,029
		N	19	19
	IEF	Correlation Coefficient	-,502*	1,000
		Sig. (2-tailed)	,029	.
		N	19	19

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Розрахунок рангових коефіцієнтів кореляції Спірмена та Кендала (непараметричні методи) показує наявність статистичного зв'язку на рівні значущості 0,05. У цьому випадку між IPP та IEF існує обернений суттєвий зв'язок на рівні – 0,42 (для коефіцієнта Кендала), а для коефіцієнта Спірмена – обернений суттєвий зв'язок на рівні – 0,50. Це вказує на обернену залежність між показниками, тобто чим вищий індекс президентської влади, тим нижчий індекс економічної свободи.

Зв'язок пояснюється великою вибіркою – 19 значень показників.

¹ Автор вдячний В. М. Лебедюку за надані розрахунки.

Перевірка зв'язку між показниками індексу президентської влади та індексу демократизації (для даних з 2003 до 2014 року).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
IDS	4,567	,2693	12
IPP	50,367	2,2657	12
IEF	50,017	3,4717	12

Показник індексу демократизації (IDS) за досліджуваний період дорівнює 4,56 та водночас має найменше відхилення, що вказує на несуттєві коливання показника. Інші показники – індекс президентської влади (IPP) в середньому дорівнює 50,4, а індекс економічних свобод (IEF) – 50. Водночас, індекс економічних свобод має найбільше відхилення, що вказує на групування результатів показника. Впродовж 2003-2008 років показник був вище 50, а у решті часового проміжку – менше 50.

Correlations

		IDS	IPP	IEF
IDS	Pearson Correlation	1	,527	-,301
	Sig. (2-tailed)		,078	,342
	N	12	12	12
IPP	Pearson Correlation	,527	1	-,250
	Sig. (2-tailed)	,078		,433
	N	12	12	12
IEF	Pearson Correlation	-,301	-,250	1
	Sig. (2-tailed)	,342	,433	
	N	12	12	12

Розрахунок коефіцієнта кореляції Пірсона показує відсутність зв'язку між показниками (статистична значущість вища, ніж 0,05).

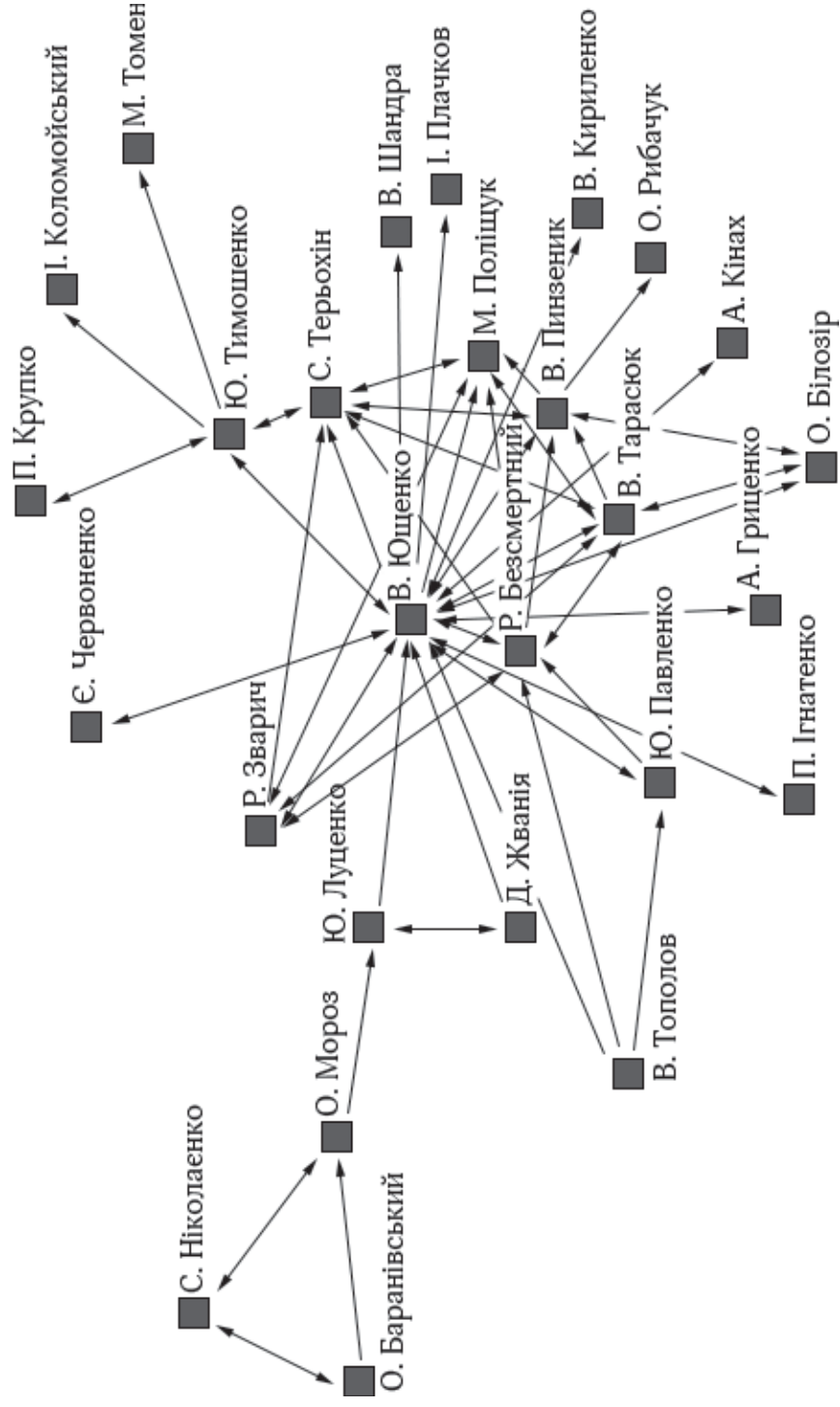
Correlations

			IDS	IPP	IEF
Kendall's tau_b	IDS	Correlation Coefficient	1,000	,423	-,215
		Sig. (2-tailed)	.	,103	,335
		N	12	12	12
	IPP	Correlation Coefficient	,423	1,000	-,229
		Sig. (2-tailed)	,103	.	,372
		N	12	12	12
	IEF	Correlation Coefficient	-,215	-,229	1,000
		Sig. (2-tailed)	,335	,372	.
		N	12	12	12
Spearman's rho	IDS	Correlation Coefficient	1,000	,491	-,298
		Sig. (2-tailed)	.	,105	,346
		N	12	12	12
	IPP	Correlation Coefficient	,491	1,000	-,269
		Sig. (2-tailed)	,105	.	,397
		N	12	12	12
	IEF	Correlation Coefficient	-,298	-,269	1,000
		Sig. (2-tailed)	,346	,397	.
		N	12	12	12

Розрахунок рангових коефіцієнтів кореляції Спірмена та Кендела (непараметричні методи) показує відсутність зв'язку між показниками (статистична значущість вища, ніж 0,05).

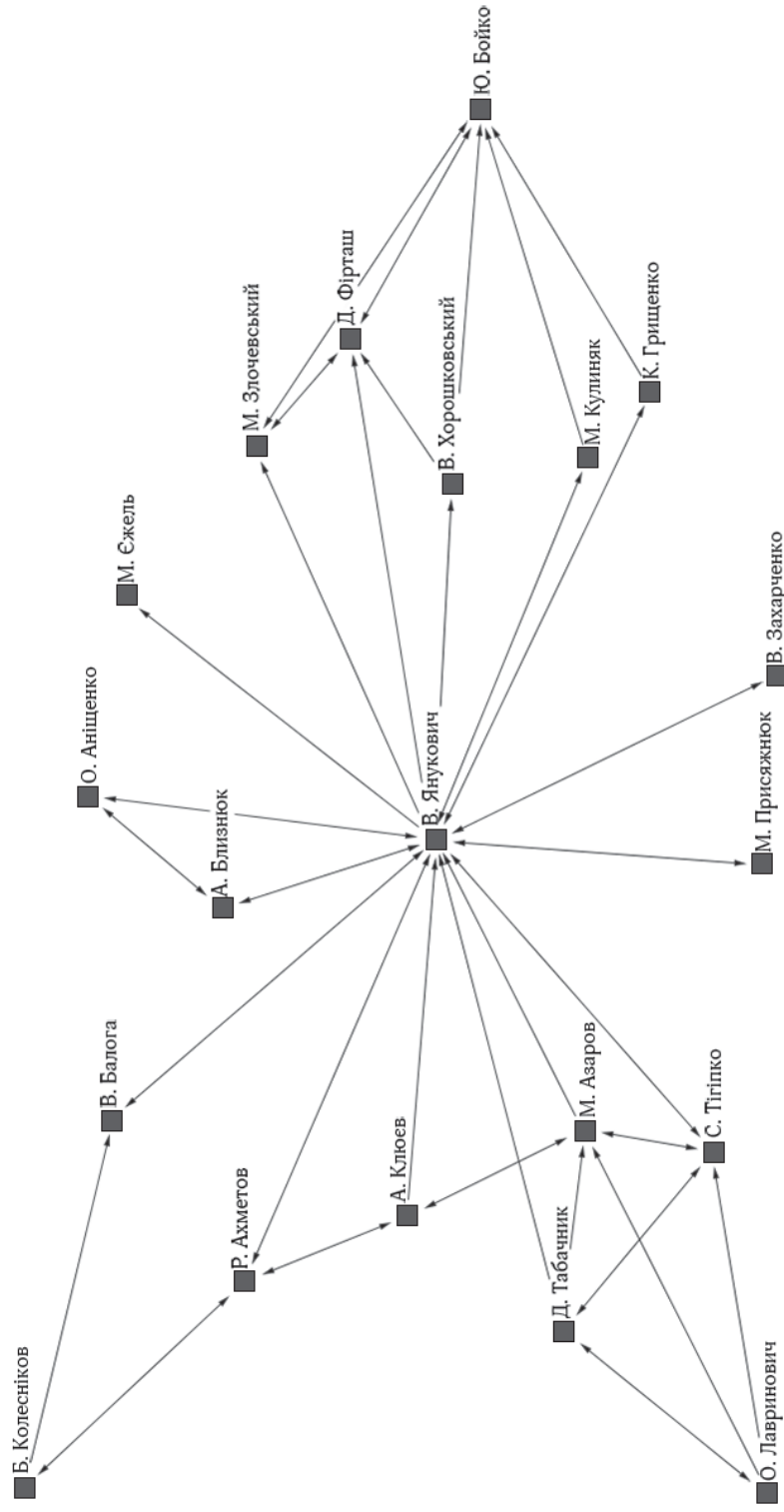
Додаток В

Графове відображення зв'язків у першому уряді Ю. Тимошенко за президентства В. Ющенка

Додаток Г

Графове відображення зв'язків в уряді М. Азарова за президентства В. Януковича

Наукове видання

Юрій МАЦІЄВСЬКИЙ

У пастці гібридності:
зигзаги трансформацій
політичного режиму в Україні (1991-2014)

Монографія

Коректор *Любов Черуха*
Обкладинка та макет *Романа Сабадаша*

Підписано до друку 23.12.2015. Формат 70x100 1/16.
Умов.-друк. арк. 44,86. Обл.-вид. арк. 40,37.
Наклад 300 прим.

Видавництво «Книги – ХХІ»
А/с 274, м. Чернівці, 58032, Україна
Тел./факс: +380 (372) 586021, моб. +380 (98) 7150181
e-mail: booksxxi@gmail.com
www.books-xxi.com.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію
ДК № 1839 від 10.06.2004 р.